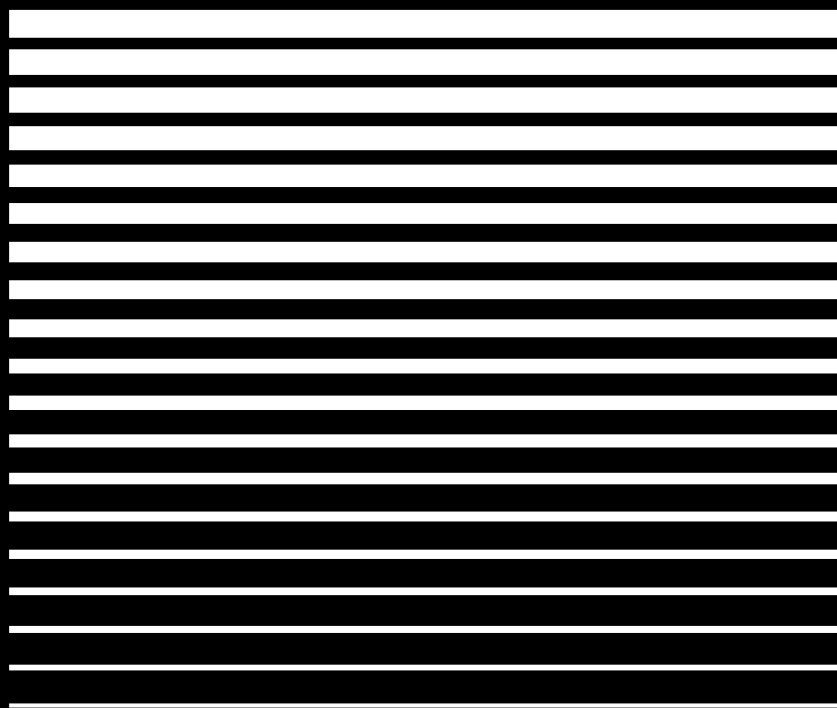

MODERNÍ *dějiny*

2 3

2 0 1 5

2

† doc. PhDr. Josef Harna, CSc.

Josef Harna (* 5. července 1939 Radslavice – † 27. června 2015 Praha)

Koncem června nás zastihla velice smutná zpráva. Skonal náš vážený kolega, dobrý přítel a významný historik doc. PhDr. Josef Harna, CSc.

Narodil se v Radslavicích u Přerova v tradiční zemědělské rodině moravského venkova, který formoval jeho povahu jako přátelského a zároveň odhodlaného i pozitivně tvrdošíjného Moravana. V této souvislosti je možné připomenout, že obec Radslavice získala v roce 2012 zlatou stuhu a titul Vesnice roku Olomouckého kraje. Po základních obecných školách v Radslavicích a Přerově studoval na jedenáctileté střední škole v Přerově, kde také roku 1957 úspěšně maturoval. Jeho zájem o kulturu a dějiny pak vyústil v letech 1957–1962 studiem historie a českého jazyka na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, od roku 1960 Jana Evangelisty Purkyně a od roku 1990 opět Masarykova univerzita. Studium ukončil obhajobou diplomové práce *„Říjnové povstání ve Vídni v roce 1848“*. Po krátkém působení jako učitel na učňovské škole ve Valašských Kloboukách vykonával v letech 1962–1964 základní vojenskou službu. Potom několik měsíců pracoval v Muzeu dělnického hnutí v Brně a jako učitel na učňovské stavební škole v Brně.

Zásadním přelomem v jeho profesním životě bylo v roce 1966 přijetí do interní vědecké aspirantury v Historickém ústavu Československé akademie věd, kterou úspěšně završil v roce 1972 obhajobou kandidátské disertační práce *„Československá strana socialistická v letech 1918–1923“*. Mezitím získal také titul PhDr. obhajobou rigorózní práce *„Ideologie českého socialismu a program České strany socialistické z roku 1918“* na Filozofické fakultě univerzity v Brně. Od roku 1969 působil v pobočce Historického ústavu ČSAV, později Ústavu československých a světových dějin ČSAV, v Brně jako odborný a později jako vědecký pracovník. Potom od roku 1986 pracoval v centrálním pracovišti zmíněného ústavu v Praze, který od roku 1990 opět získal původní název Historický ústav ČSAV. V letech 1988–2002 byl vedoucím oddělení novodobých českých dějin, od roku 1993 dějin 20. století. V převratných měsících let 1989–1990 byl dočasně pověřen vedením Historického ústavu ČSAV, přitom se výrazně zasloužil o jeho demokratickou transformaci, v letech 1990–1994 byl také zástupcem ředitele ústavu. Významná byla rovněž jeho pedagogická činnost, když řadu let přednášel na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Hlavním zájmem jeho celoživotní vědecké práce byl výzkum významných témat novodobých českých a československých dějin, především politického systému, politického stranictví a jeho ideově společenských souvislostí, historie vztahů Čechů a Slováků, dějin historiografie a některých otázek kulturních dějin. Výsledky svého výzkumu průběžně publikoval v řadě odborných studií a monografií.

Velice záslužná byla jeho role zakladatele velkorysého projektu *Edice politických programů*, na kterém se podílel organizačně jeho vedoucí projektu a především jako autor nebo spoluautor několika edic programů politických stran.

Významná byla také jeho redaktorská činnost, když působil v redakčních radách odborných časopisů, jako *Český časopis historický* nebo *Časopis Matice moravské*. V této oblasti bylo nejvýznamnější jeho dlouholeté působení jako vedoucího redaktora od roku 1988 *Sborníku pro dějiny 19. a 20. století*, od roku 1993 navazujícího sborníku *Moderní dějiny*, od roku 2009 pravidelně vycházejícího časopisu *Moderní dějiny*. Pod jeho vedením se z ústavního periodika stal uznávaný časopis, který je uváděn také v prestižních mezinárodních databázích.

Další polem působnosti byla rovněž jeho aktivní činnost v Česko-slovenské/Slovensko-české komisi historiků a spolupráce na vydávání *Česko-slovenské ročenky*, která pravidelně informuje o činnosti uvedené komise a zveřejňuje studie k českým a slovenským dějinám i dějinám česko-slovenských vztahů, jimž se také badatelsky a publicisticky věnoval.

Jožka, jak jsme mu všichni říkali, se vyznačoval přátelskou povahou, avšak zároveň odbornou náročností k sobě i ostatním. Všechny problémy dokázal řešit s přehledem a laskavým humorem bodrého Moravana. Svým životem a vědeckou, pedagogickou, organizační a publikační aktivitou se výrazně zapsal do dějin české a slovenské historiografie i naší paměti. Jožko, nikdy nezapomeneme!

Redakce a Vědecká rada Moderních dějin

Bibliografie Josefa Harny 2010–2015

MONOGRAFIE

Konsenzus a kompromis. Budování politického systému první Československé republiky 1918–1922. Praha, Historický ústav 2013. 242 s. (Práce Historického ústavu AV ČR = Opera Instituti Historici Pragae. Řada A, Monographia. Vol. 44).

KOLEKTIVNÍ MONOGRAFIE

Obrazy ze starších českých dějin. Člověk a jeho svět. Lidé a čas. Vlastivěda. Josef Harna a kol. Všeň, Alter 2011. 62 s.

Tváře našich parlamentů. 150 let parlamentarismu v českých zemích (1861–2011). Kolektiv autorů. Praha, NLN, Nakladatelství Lidové noviny 2012. 648 s.

Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace. Eds. Josef Harna a Blanka Rašticová. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti 2010. 226 s. (Studie Slováckého muzea. 15/2010).

Regionální zvláštnosti politiky agrární strany v období první Československé republiky. Eds. Josef Harna a Blanka Rašticová. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti 2012. 245 s. (Studie Slováckého muzea. 17/2012).

EDICE

Politické programy českých „pokrokových“ stran 1896–1920. Eds. Josef Harna a Martin Kučera. Praha, Historický ústav 2010. 227 s. (Práce Historického ústavu AV ČR = Opera Instituti Historici Pragae. Řada B, Editiones. Sv. 5; Edice politických programů. Sv. 6).

STUDIE a ČLÁNKY

Církev v první Československé republice v české historiografii. Stav výzkumu ke konci první dekády 21. století. In: Církev 19. a 20. století ve slovenské a české historiografii. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK) 2010, s. 145–163.

Politické strany a stranici v českých zemích mezi Mnichovem a 15. březnem 1939. In: Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska. Valerián Bystrický – Miroslav Michela – Michal Schvarc a kol. Bratislava, Veda 2010, s. 127–137.

Agrární strana v první Československé republice. Role organizační struktury jako nástroje vlivu ve státě a společnosti. In: Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace. Uherské Hradiště, Slováké muzeum v Uherském Hradišti 2010, s. 7–19.

Právní postavení politických stran v první Československé republice. In: Československé právo a právní věda v meziválečném období (1918–1938) a jejich místo ve střední Evropě. Svazek 1. Praha, Karolinum 2010, s. 447–482.

Ivan Dérer ministrem spravedlnosti v československých vládách. In: Dr. Ivan Dérer, politik, právník a publicista. Miroslav Pekník a kol. Bratislava, Ústav politických vied SAV 2010, s. 427–442.

Jiří Stříbrný mezi národně-sociální ideologií a politickým pragmatismem. In: Muži října 1918. Osudy aktérů vzniku Republiky československé. K vydání připravil Rudolf Kučera. Praha, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR 2011, s. 17–36.

Strípky vzpomínek na setkání s profesorem Kvačkem. In: Posláním historik. Pocta prof. Robertu Kvačkovi k 80. narozeninám – Mission: Historian. Homage to Professor Robert Kvaček on the occasion of his 80th birthday. Eds. Jana Čechurová – Pavel Andrš – Luboš Velek a kol. Praha, NLN, Nakladatelství Lidové noviny a Univerzita Karlova. 2012, s. 123–125.

Regionální specifika v politice agrární strany v meziválečném Československu (úvaha metodická). In: Regionální zvláštnosti politiky agrární strany v období první Československé republiky. Eds. Josef Harna a Blanka Rašticová. Uherské Hradiště, Slováké muzeum v Uherském Hradišti 2012, s. 9–22.

Cesta Vavro Šrobára k republikánské straně. In: Dr. Vavro Šrobár. Politik, publicista a národnoosvetový pracovník. Miroslav Pekník a kol. Bratislava, Ústav politických vied SAV 2012, s. 411–435.

Vlastislav Lacina a Josef Harna. *Der tschechische und slowakische politische Agrarismus und seine Hauptakteure (1899–1938).* In: Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa. Praha, Dokořán; Berlin, BWV, Berliner Wissenschafts-Verlag 2013, s. 383–417.

Střídání vlád a stabilita politického systému první Československé republiky. In: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Řada společenských věd. Roč. 27, 2013, č. 1, s. 64–78.

Dvacet let práce Česko-slovenské komise historiků. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 22, 2014, č. 1, s. 332–335.

Welfare State concepts in the Programs of Political Parties in the first Czechoslovak Republic. In: Theory and practice of the welfare state in Europe in 20th century. Eds. Zlatica Zudová-Lešková – Emil Voráček a kol. Prague, Historický ústav 2014, s. 231–243.

Slovakofilství českých „realistů“ v předvečer první světové války. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 22, 2014, č. 2, s. 39–69.

Michal Hříb a Josef Harna. *Lesy a lesní politika v zákonech k první pozemkové reformě v meziválečném Československu.* In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 22, 2014, č. 1, s. 145–171.

ZPRÁVY

Konference „Zrod nové Evropy“. Versailles, St. Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému. In: Slovanský přehled. Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe. Roč. 96, 2010, č. 3–4, s. 454–456.

Konference k dějinám agrárního hnutí ve střední Evropě. In: Bulletin Historického ústavu AV ČR. Roč. 22, 2010, č. 1, s. 17.

Konference „Zrod nové Evropy“. Versailles, St. Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému. In: Bulletin Historického ústavu AV ČR. Roč. 22, 2010, č. 1, s. 18–20.

Vzpomínka na Zdeňka Kárníka (25. 6. 1931 – 30. 9. 2011). In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 19, 2011, č. 2, s. 247–250.

Profesor Robert Kvaček osmdesátiletý. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 20, 2012, č. 2, s. 248–250.

RECENZE

Dejmek, Jindřich. Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část první. Revolucionář a diplomat (1884–1935). Praha, Karolinum 2006. 631 s. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 18, 2010, č. 2, s. 183–190.

Dejmek, Jindřich. Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část druhá. Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948). Praha, Karolinum 2008. 790 s. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 18, 2010, č. 2, s. 183–190.

Čapka, František. Odbory v českých zemích v letech 1918–1948. Brno, Masarykova univerzita 2008. 288 s. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 18, 2010, č. 2, s. 190–193.

Uhliř, Dušan. Slezský šlechtic Felix Lichnovský. Poslední láska kněžny Zaháňské. Praha, Paseka 2009. 156 s. In: Český časopis historický. Roč. 108, 2010, č. 3, s. 559–560.

Szczepanik, Petr. Konzervy se slovy. Počátky zvukového filmu a česká mediální kultura 30. let. Brno, Host 2009. 528 s. In: Dějiny a současnost. Kulturně historická revue. Roč. 32, 2010, č. 2, s. 45–46.

Petráš, René. Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana. Praha, Karolinum 2009. 437 s. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 18, 2010, č. 1, s. 242–244.

Vyskočil, Aleš. Slovník představitelů politické správy na Moravě v letech 1850–1918. Praha, Historický ústav 2011. 375 s. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 20, 2012, č. 1, s. 276–277.

Čapka, František a Slezák, Lubomír. Cukrovarnictví do roku 1938 a agrární strana (se zřetelem na Moravu a Slezsko). Brno, Masarykova univerzita 2011. 273 s. In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 20, 2012, č. 1, s. 271–273.

Novotný, Gustav. Jaroslav Bakeš (1871–1930). Lékař, na něhož se zapomnělo. Praha, Historický ústav 2012. 512 s. (Práce Historického ústavu AV ČR = Opera Instituti Historici Praga. Řada A, Monographia. Sv. 41). In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 21, 2013, č. 1, s. 265–267.

Cibulka, Pavel. Německé politické strany na Moravě (1890–1918). Ideje – programy – osobnosti. Praha, Historický ústav 2012. 447 s. (Práce Historického ústavu AV ČR = Opera Instituti Historici Praga. Řada A, Monographia. Sv. 39). In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 21, 2013, č. 1, s. 267–269.

Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla. Eds. Eva Broklová, Vlasta Quagliatová; studie Eva Broklová. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2012. 199 s. In: Práce z dějin Akademie věd. Roč. 5, 2013, č. 2, s. 247–249.

František Skopalík. Život a dílo v dokumentech I. K vydání připravil, úvodní studií, poznámkami a rejstříky opatřil Zdeněk Fišer. Brno, Matice moravská : Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura 2011. 470 s. (Prameny dějin moravských. Sv. 22). In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 22, 2014, č. 1, s. 339–340.

Trapl, Miloš – Konečný, Karel – Marek, Pavel. Politik dobré vůle. Život a dílo Msgre Jana Šrámka. Praha, Vyšehrad; Olomouc, Centrum dějin křesťanské politiky Katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2013. 460 s. In: Český časopis historický. Roč. 112, 2014, č. 3, s. 566–569.

Deníky Edvarda a Hany Benešových z období první světové války (1915–1918). Ed. Dagmar Hájková, Eva Kalivodová. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, NLN, Nakladatelství Lidové noviny 2013. 242 s. (Ego : paměti, deníky, korespondence. 2). In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 22, 2014, č. 2, s. 299–300.

Vykoupil, Libor. Český fašismus na Moravě. Brno, Matice moravská 2012. 384 s. (Knižnice Matice moravské. Sv. 37). In: Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století. Roč. 22, 2014, č. 2, s. 300–303.

Letní rezidence Pražanů. Dobřichovice a vilová architektura 19. a 20. století. Ed. Šárka Koukalová. Praha, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech v Praze 2013. 445 s. In: Český časopis historický. Roč. 113, 2015, č. 1, s. 202–203.

Podrobněji o životě a díle Josefa Harny

Jaroslav PÁNEK – Petr VOREL (eds.), *Lexikon současných českých historiků*, Praha, Historický ústav 1999, s. 89–90.

Lubomír SLEZÁK, *Josef HARNA jubilující*, in: Petr Prokš a kolektiv, *České země a moderní dějiny Evropy. Studie k dějinám 19. a 20. století*, Praha, Historický ústav 2010, s. 13–15.

Radek LIPOVSKI – Lumír DOKOUPIL – Aleš ZÁŘICKÝ a kolektiv, *Lexikon českých historiků 2010*, Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě 2012, s. 153–154.

Výběrová bibliografie Josefa Harny, in: Petr Prokš a kolektiv, *České země a moderní dějiny Evropy. Studie k dějinám 19. a 20. století*, Praha, Historický ústav 2010, s. 16–33.

Bibliografii za roky 2010–2015 sestavila Kristina Rexová

STUDIE

Ladislav Futtera

Česká společnost a železnice v 19. století

Nová zastávka byla vyzdobena prapory a věnci. Zraky čekajících občanů upřeně očekávaly, kdy uvidí příjezd tohoto pekelného stroje. Po chvíli bylo viděti, že se před zahradami něco černého objevilo. Z čekajících zvědavců někdo promluvil: „Už ten čert jede.“

Obecní kronika Dobrotice, 1882

Czech society and the railways in the 19th century

This study aims to try to correct the persistent idea that initial mistrust in this new means of transport was soon replaced by general enthusiasm. It certainly cannot be doubted, however, that there was a gradual movement towards the public acceptance of the railways, but the process was much slower and more complicated than is generally thought. Over a period of about 50 years, society's perception of the railways took a somewhat circular course. The myth of the dangerous impacts of this unfamiliar means of transport on the local population was, through rational enlightenment and awareness of the economic benefits of the railway, replaced by another myth: the myth of the power of the railways, whose very presence would secure an almost miraculous blossoming of the economy and standard of living of the whole society. But in the context of the end of the 19th century, these ideas were just as irrational as those which warned of a fall in the birth-rate in regions where railways were laid. Nevertheless, the railway became an essential part of life in Czech society.

Key words: History, 19th century, Czech lands, industrial revolution, transport, railways

Řada popularizačních spisů, jež se věnují dějinám železnic, cituje anekdotické historky z počátku výstavby prvních parostrojních drah, kdy mezi obyvatelstvem v okolí budované trati panovaly obavy z nového dopravního prostředku a objevovaly se zaručené informace o neblahém vlivu projíždějících vlaků na pasoucí se dobytek, ale třeba i na porodnost... Bohužel tímto líčením zmínky o postoji obyvatel k železným drahám zpravidla končí. V přímočaře vyprávěném příběhu dějin železnic měly veškeré pochybnosti zmizet záhy po zprovoznění prvních parostrojních drah, jakmile se široké vrstvy obyvatelstva přesvědčily o přínosnosti nového dopravního prostředku.¹ Na následujících řádcích se pokusím zamyslet nad rozličnými postoji, jež různé skupiny obyvatelstva v českých zemích vůči železnici zaujímaly, i nad způsoby proměn těchto názorů. Jednou z relevantních skupin je samozřejmě i státní aparát a zemská samospráva. Jejich vztah k železným drahám je však dostatečně popsán, proto se zde státními nařízeními a vývojem legislativy blíže zabývat nebudu.² Soustředím se na postoje obyvatelstva k železnici v době projektování, stavby a uvedení železnice do provozu, ponechávám proto stranou interakce provozovatel dráhy versus cestující. Ve studii se opírám především o pamětní publikace, vydávané k výročním jednotlivých železničních tratí. Často zde jsou takřka doslova (byť bez hlubší pramenné kritiky) citovány kromě jiného zápisy z jednání pochozích komisí, jež řešily připomínky obecních samospráv i jednotlivých obyvatel k trasování dráhy.

Obavy a nadšení z prvních drah

Fantastické představy o plašícím se dobytku a nízké porodnosti mohly být logicky brány vážně pouze v počátečních fázích úvah o stavbě železnice, zkušenost z pravidelného provozu rychle doložila jejich neopodstatněnost. Nesmíme přitom zapomenout, že habsburská monarchie se odvážila budovat parostrojní železnice se značným zpožděním oproti Anglii nebo sousednímu Prusku a Sasku, až po smrti konzervativně smýšlejícího Františka I. Zmínky o provozu železnic v zahraničí mezitím s rozvojem tisku pronikaly i mezi rakouskou vyšší a vyšší střední třídou. Od roku 1836 se navíc budovala železnice mezi Lipskem a Drážďany, tedy poměrně nedaleko od českých hranic. Lze předpokládat, že přinejmenším intelektuálové byli o tomto projektu, ale i o dalších stavbách železnic na evropském kontinentě, především pak v německých zemích, alespoň v hrubých rysech informováni. Navíc

¹ Jako přímou cestu od počátečních obav k všeobecnému přijetí podávají vývoj vztahu obyvatelstva k železnicím mj. vlivné *Toulky českou minulostí*, v nichž se tak lze dočíst: „Časem křik vystrašených prognostiků ustal. Před jasnými přednostmi nového typu dopravy musili kapitulovat i jeho zapřisáhlí odpůrci. A nastal čas grandiózní výstavby železnic.“ Petr HORA-HOŘEJŠ, *Toulky českou minulostí 6. Příběhy a postavy českého národního obrození*, Praha 1997, s. 166.

² Srov. např. Milan HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990.

po kolejích se v Českém království jezdilo již od roku 1829, kdy byl zahájen provoz na severní větvi českobudějovické koněspřežky. Skutečnou novinkou tak bylo pouze nasazení parních lokomotiv (je však nutno přiznat, že právě parní stroj vyvolával největší obavy). Ve chvíli, kdy se jednalo o stavbě železnice napříč českými zeměmi, nebyl alespoň pro část obyvatelstva fenomén parostrojní dráhy úplnou neznámou. Situaci, kdy o železniční dopravě jako takové vědělo v celém Rakouském císařství pouze několik zasvěcenců, za sebou měla právě jihočeská koněspřežka, respektive její protonávrh z roku 1808. Tehdy se česká šlechta, jež měla spojení jiho Čech s Dunajem financovat, investice do nejistého a nevyzkoušeného spojení zalekla a projekt na svou realizaci musel čekat dvacet let.³

Děsivé zprávy mohly oslovit spíše maloměstské a venkovské obyvatelstvo s nižším vzděláním a především nedostatkem zpráv, které vskutku nemělo tušení, co si v souvislosti s železnicí představit. Dlužno však podotknout, že takovéto zvěsti se v nejvyšší míře objevovaly v době výstavby Severní dráhy císaře Ferdinanda na přelomu 30. a 40. let a při budování Severní státní dráhy v letech čtyřicátých. Obyvatelé kolem projektované dráhy pražsko-drážďanské vyjadřovali svůj nesouhlas s železnicí a obavy o své majetky krádežemi vyměřovacích trasovacích tyčí a kolíků.⁴ Zkušenost s železnicí (i zprostředkovaná tiskem či ústním podáním očitých svědků) tyto smyšlenky podlomila. I tak se však ještě na sklonku 80. let František Horáček, obchodník s živou zvěří z Martinic, strchoval o budoucnost své živnosti, kdyby v jeho sousedství byla postavena dráha do Jilemnice. Vždyť „*dráha rušila by ticho a klid a jest na bíledni a proto hrozí mně dle vyličených okolností hmotná škoda ohromná a i zničení obchodu. Opatrnosti, jakých vyžaduje obchod živou zvěří a nebezpečí, kteréž jí hrozí rušením ticha klidu, dovedou posouditi toliko odborníci, lesníci, kteříž zabývají se chovem živé zvěře.*“⁵

Hrubým zjednodušením by však bylo tvrzení, že k výstavbě prvních železnic s výjimkou úzkých skupin investorů a intelektuálů se společnost stavěla většinou s nedůvěrou a odmítavě. Tuto tezi by mohly podporovat skeptické verše Karla Havlíčka Borovského „*Co se divíš, bratře Čechu, jako entusiasta, / připojili Prahu k Vidni železem a basta*“, jimiž satirik vítal příjezd prvního vlaku do Prahy roku 1845.⁶ Proti němu lze však postavit slova jiného českého vlastence Josefa Franty Šumavského k téže události: „*Otevření dráhy pro parochod z Holomouce do Prahy je již po celých Čechách známo, a jenom ve tmách tápající zvykověrec nechápá ohromný pokrok ducha lidského, který se nám zjevil ve vynalezení a zřízení povoz-*

³ Ivo HAJN, *Koněspřežní železnice České Budějovice – Linec – Gmunden*, České Budějovice 2004, s. 15–16.

⁴ Vratislav ŠIMŮNEK, *Z Prahy až do Drážďan*, Praha 2001, s. 8.

⁵ Jan LUŠTINEC – Petr LUŠTINEC – Jaroslav KŘENEK, *Historie místní dráhy Martinice v Krkonoších – Jilemnice – Rokytnice nad Jizerou*, Praha 2004, s. 18–19.

⁶ Karel HAVLÍČEK BOROVSKÝ, *Epigramy*, Praha 2004, s. 46.

ního parostroje.“⁷ Moravský básník Jan Kozánek rovněž v roce 1845 veršoval (pomiňme uměleckou hodnotu) takto:

*„Již rachotí parovůz –
V něj se jest zapřáhla hřmící bouř –
Žhavé blesky sršejí,
V kotoučích se vyvaluje kour –
Vůz se hřmotem dále žene,
V tiché kraje vyděšené.*

*Kraje nezhrozuje se!
Duch nového věku vítá k vám –
Ohněm teď a železem
Bojiště se mění v míru chrám;
V ducha času důvěřujte,
Slavopísně prozpěvujte!“⁸*

Aby nevznikl dojem, že se debaty o železnici a její kladné přijetí omezovaly pouze na úzkou skupinu intelektuálů (i když jejich články v novinách měly mnohem širší dopad), můžeme zmínit příklad Lanškrounu, tehdy bezvýznamného městečka v chudém kraji bez náznaků industrializace. Chyběla zde tedy dostatečná základna podnikatelů a intelektuálů, u nichž bychom mohli předpokládat kladný postoj k železnici. Již od roku 1842, kdy se objevily první plány na stavbu olomoucko-pražské dráhy, se však obecní rada aktivně snažila přivést železnici co nejbližší sídlu a zvrátit projekt lanškrounského nádraží v šest kilometrů vzdáleném Žichlínku.⁹ I velká města jako Olomouc a Praha, jimž se dráha vyhnout nemohla, nabídlu potřebné pozemky zdarma.¹⁰

Železnice kontra majitelé nemovitostí

Podobně jako by bylo příliš zjednodušující tvrzení, že postoj k prvním budovaným železnicím na českém území byl většinou negativní či alespoň rezervovaný, bylo by stejnou chybou prohlásit, že jakmile měla česká společnost možnost se s parostrojem seznámit, přestaly se kritické hlasy vůči tomuto dopravnímu prostředku objevovat. Je jistě pravdou, že se nižší, méně vzdělané vrstvy obyvatel

⁷ Josef HONS, *Velká cesta*, 2. vyd., Praha 2007, s. 285.

⁸ Zdeněk FÍŠER, *Obrazy z dějin železnice na Přerovsku*, Přerov 1995, s. 25–26.

⁹ Pavel STEJSKAL, *120 let místní dráhy Rudoltice v Čechách – Lanškroun*, Chornice 2005, s. 4.

¹⁰ J. HONS, *Velká cesta*, s. 88.

mohly na vlastní oči přesvědčit o nepravdivosti rozličných zkazek, jež se o parostrojích šířily. Podnikatelé si pak uvědomovali potenciál, který v sobě obsahovala možnost spojení s „velkým světem“, zvýšení konkurenceschopnosti, možnost získání nových trhů atd. Poměrně záhy se začal viditelně projevat hospodářský růst obcí, jež ležely na hlavních tratích, naopak v sídlech, jimž se dráha vyhnula, se industrializace rozbíhala pomalu, někdy tyto oblasti přímo stagnovaly. Jako příklad zmiňme východočeské městečko Miletín. V roce 1869 zde žily ještě 1873 duše, této obci se však dráha vyhnula, respektive roku 1872 přiblížila na zhruba sedm kilometrů do Lázní Bělohradu a do přibližně stejně vzdálených Hořic o jedenáct let později. Následkem toho pak Miletín roku 1910 vykázal pouze 1739 obyvatel. Naopak právě v Lázních Bělohradu, v nichž roku 1869 žilo pouhých 999 osob, bydlel v roce 1910 již 1761 občan.¹¹

Kromě těchto argumentů, jež jednoznačně hovořily pro výstavbu železnic, se však operovalo i s negativními aspekty, jež s sebou parní vlaky přinášely. Mnozí obyvatelé se cítili být stavbou železnice ohroženi ve vlastních obchodních a majetkových zájmech. V počáteční fázi budování drah se nejčastěji objevují obavy z přerušení místních komunikací tělesem dráhy. V době trasování dráhy v Polabí u Roudnice v letech 1846–1848 řešil krajský úřad v Litoměřicích desítky žádostí jednotlivých rychtářů o zřízení propustku, jenž by spojil odříznuté pozemky.¹² Spory o trasování dráhy v Březcích na Olomoucku v roce 1842, kde projektovaná olomoucko-pražská dráha přetřela třináct polních cest, jež nahradily pouze dva přejezdy, se promítly do zápisu v obecní kronice, v níž si březečtí postěžovali: „*Na paměť naši a i taky našich potomků se ku paměti dává, že přes naše pole znenadání ajezenbon přišel a taky skutečně vyměřen byl a bez všeho ohledu přes obilí a přes luka a lesy sekali jak kde sami chtěli si to vyměřili a skutečně vyhotovili. My jsme taky hned k vrchnosti a do Krajzamtu jeli a pomoc jsme sobě hledali, ale nic nepomáhalo, bylo u samého Císaře Pána poručeno, aby se z Holomoca do Prahy kudy nejbliže jenom bude beze všeho ohledu a odtahování furt a furt jenom házeli.*“¹³ Boje o zřizování přejezdů, podjezdů a nadjezdů však neustávaly po celou dobu výstavby železnic, nutno však podotknout, že z hlediska významu z pohledu obyvatel obcí v okolí trati již nestály na prvním místě, jako tomu bylo pro sedláky z Roudnicka a Olomoucka. Mnohem výrazněji se totiž začal používat lacinější úrovnový přejezd, jemuž se stavitelé Severní státní dráhy z bezpečnostních i technických důvodů vyhýbali. Nižší povolená rychlost na místních drahách (maximálně 25 km/hod), jež se od počátku 80. let takřka výhradně stavěly, umožňovala bez větších dopadů na plynulost (a tehdy i bezpečnost) dopravy zřídit velké množství úrovnových přejezdů, jež kryl pouze výstražný kříž. V období budování svépomoc-

¹¹ Jiřina RŮŽKOVÁ – Josef ŠKRABAL (eds.), *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, 1. díl*, Praha 2006, s. 470 a 472.

¹² Mojmír KREJČÍŘÍK et al., *150 let dráhy z Prahy do Drážďan*, Praha 2001, s. 27–28.

¹³ J. HONS, *Velká cesta*, s. 89–90.

ných drah po roce 1893 navíc mezi akcionáři místních drah určitým způsobem mnohdy figurovali i ti, jichž se mohl daný přejezd, eventuelně celá cesta týkat. Nejčastěji se jednalo o obecní zastupitelstvo blízké vesnice. Zastupitelstvo obce Skalsko takto v roce 1904 přislíbilo zřídit silnici k novému nádraží, jež vzniklo v souvislosti s výstavbou dráhy do Staré Paky (již od roku 1897 Skalskem procházela místní dráha Mšeno – Dolní Cetno, původní skalské nádraží bylo umístěno více než kilometr blíže Dolnímu Cetnu). Na to okamžitě zareagovalo zastupitelstvo nedaleké Sudoměře, které požadovalo prodloužení této silnice o další kilometr k sudoměřskému nádraží, kde by se napojila na silnici do Mělníka. V tomto úseku vznikl nový železniční přejezd, který byli nuceni zřídit koncesionáři této starší lokálky mšensko-cetenské.¹⁴ Na zachování sítě silnic a cest včetně zajištění dostatečného množství přejezdů dbala i další obecní zastupitelstva podél lokálky do Staré Paky. Ta v místním tisku zveřejnila požadavek, aby byly všechny přeložky cest přes budoucí přejezdy realizovány ještě před vlastní výstavbou dráhy. Stavební firma měla rovněž v každé obci složit finanční záruku, že po dokončení stavby využívané cesty uvede do původního stavu.¹⁵

Pravidlem při vyměřování trati byly rovněž obavy majitelů nemovitostí v bezprostředním sousedství projektované trati z odletujících jisker, které by v parném létě mohly snadno zapálit doškové či šindelové střechy domů. Takové obavy nebyly neopodstatněné, v letních měsících bývaly požáry polí a lesů, jež roznítily jiskry z parní lokomotivy, jevem častým, můžeme říci běžným. Obydlí v bezprostřední blízkosti dráhy musela být na účet železniční společnosti zabezpečena proti požáru. Střechy domů byly oplechovány a dřevěné stěny omítnuty. V prvních fázích výstavby drah se však mnohdy ukázalo finančně výhodnější danou nemovitost vykoupit a zbořit. Například před stavbou úseku Severní státní dráhy z Prahy do Podmokel v 2. polovině 40. let byla zřízena zvláštní odškodňovací komise, jež tyto výkupy řešila.¹⁶ Dlužno podotknout, že v naprosté většině případů nebyla protipožární zabezpečení předmětem větších sporů. Tato opatření se většinou týkala pouze velice malého množství osob v obci a nemohla se stát důvodem k tomu, aby se proti projektu postavila obec jako celek. Oplechování střechy bylo navíc výhodné i pro majitele, neboť mu zvýšilo cenu nemovitosti.

Sice v kvantitativně menším počtu případů, zato však o poznání vážnější byly obavy z vybudování mostů o nedostatečné světlosti. Pozornost, jaká byla mostům přikládána, ilustruje zápis z pochozí komise projektované dráhy Jičín – Turnov. Z celkem patnácti dní, jež komise strávila v terénu, se pět dnů řešil způsob

¹⁴ Karel JIRÁSKO, *100 let železnice Skalsko – Mladá Boleslav – Sobotka*, Sobotka 2005, nestr.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ M. KREJČÍŘÍK et al., *150 let dráhy*, s. 28.

přemostění Jizery v Turnově.¹⁷ Samotné mosty zvláště v případě úsporně budovaných místních drah spolkly (vedle tunelů) největší část rozpočtu na výstavbu dráhy. Mnohé projektované svépomocné lokálky, jež neměly dostatečné finanční krytí, nebyly kvůli nutnosti výstavby velkého mostu vůbec zrealizovány. Vinou nutné výstavby mostu přes Vltavu v Týně nedošlo nikdy k realizaci mnohokrát navrhovaného spojení Týn nad Vltavou – Bechyně.¹⁸ Samotná Bechyně se dočkala v roce 1904 alespoň dráhy z Tábora. Nádraží této první elektrifikované železnice v českých zemích bylo ale umístěno ve značné vzdálenosti od města na pravém břehu Lužnice, zatímco Bechyně leží na opačném břehu. Vysoké údolí překlenul až v roce 1929 betonový „duhový most“, společný pro železniční i silniční dopravu.¹⁹ Když už se stavbě mostu nedalo vyhnout, snažili se jej projektanti navrhnout co nejnižší a nejkratší. Takto postupovala při stavbě jinak notně naddimenzované tzv. Severočeské transversálky z Řetenic do Liberce na přelomu století i finančně zajištěná Ústecko-teplická dráha, jež se neúspěšně pokoušela i za cenu prodloužení trasy vyhnout dlouhému mostu přes údolí Karba u Zahrádek. K viaduktu u Noviny na téže dráze pak trať míří ve sklonu až 26 ‰. To vše kvůli tomu, aby mohlo být údolí překonáno v co nejnižší výšce.²⁰ Z ekonomického hlediska pochopitelně snahy koncesionářů co nejvíce ušetřit na stavbě těchto nejdražších doplňků narážely na protesty majitelů okolních pozemků, kteří se obávali, že v době povodní by se před mostem o nedostatečné světlosti hromadila ničivá voda. Takto sedm občanů Chotutic na projektované místní dráze Pečky – Zásmyky protestovalo proti plánovanému zúžení koryta přilehlého potoka Vejrovky a výstavbě mostu o rozpětí 25 metrů, jež považovali za příliš krátký. Obyvatelé Žabonos o pět kilometrů jižněji pro změnu vystupovali proti vedení drážního tělesa po hrázi tamějšího rybníka.²¹ Zjednodušeně můžeme říci, že kdykoliv se tato trať přiblížila k vodnímu toku, docházelo k protestům.

Zatímco v případě zabezpečení okolních nemovitostí před požárem bývali koncesionáři poměrně vstřícní,²² výdaje, jež byly spjatý s mostními stavby, vedl

¹⁷ Karel JIRÁSKO, *Místní dráha Jičín – Turnov*, Turnov 2003, s. 8–13.

¹⁸ Magda PETERKOVÁ et al., *Sto let po kolejích z Čičenic do Týna nad Vltavou*, Týn nad Vltavou 1998, s. 4–10.

¹⁹ Pavel SCHREIER, *Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004, s. 167.

²⁰ Zdeněk ŠINDLAUER, *Severočeská transversálka*, Praha 2008, s. 119 a 177–178.

²¹ Zdeněk LEDR, *Místní dráha Pečky – Zásmyky s odbočkami do Kouřimi a Karlova Údolí u Svojšic*, Praha 2001, s. 5–7.

²² Avšak tato vstřícnost nebyla nekonečná, navíc zabezpečení (a tedy i zhodnocení nemovitostí) se někdy domáhali i majitelé stavení daleko mimo obvod dráhy. Koncesionáři místní dráhy Heřmanův Městec – Borohrádek tak odmítli několik majitelů usedlostí z Hrochova Týnce, kteří požadovali provést úpravy (a zároveň rozšíření) hospodářských budov, aby bylo lépe chráněno

stavebníky k přesnému dodržování vodního zákona. Do investic navíc se nepouštěli. Tím vznikala oblast potenciálních sporů mezi provozovateli železnice a majiteli pozemků, jejichž nároky nebyly uspokojeny. Je však zapotřebí dodat, že i v tomto případě se jednalo o jednotlivce, kteří zpravidla neměli vliv na postoj obce jako celku. Tu většinou reprezentovali zástupci rozvíjejícího se průmyslu či velkostatků, kteří výstavbu železnice podporovali. Jakmile se ale na stranu ohrožených majitelů nemovitostí postavilo obecní zastupitelstvo, pozice stavitele dráhy se značně oslabil. Zatímco velká železniční společnost se silným kapitálovým zajištěním nebrala často na požadavky samosprávy ohled, místní interesenti budující lokální dráhu byli výrazně závislejší na tom, zda okolní obce poskytnou ke stavbě dráhy své pozemky i zda upíší kmenové akcie společnosti místní dráhy. Když tedy v roce 1897 obecní zastupitelstvo Radouše na projektované místní dráze Zadní Třeboň – Lochovice kvůli obavám z povodní nesouhlasilo s navrhovaným osmimetrovým mostem přes Chumavu, bylo mezi Radoušemi a Neumětely zcela změněno trasování dráhy.²³

Napětí mezi místními obyvateli a železničními společnostmi samozřejmě vznikalo i v případě vykupování pozemků, přes něž byla dráha trasována. Vyjednávání pozicí majitelů dotčených parcel však značně omezoval zákon o vyvlastňování pozemků z roku 1878, jenž upravlal pravidla vyvlastnění a stanovoval i výši náhrad. Nespokojení rolníci, kteří se ponejvíce cítili být vyvlastňováním pozemků poškození, sice nebyli schopni situaci zvrátit, uchýlovali se alespoň k sabotážím vyměřovacích prací. A tak jako se roku 1842 pražské zemské gubernium bránilo krádežím trasovacích značek na stavbě železnice z Prahy do Drážďan nařízením, aby se odcizení trasovací tyče trestalo pokutou pěti zlatých, eventuálně pětidenním žalářem, vyzýval v roce 1895 jindřichohradecký okresní hejtmán starosty, aby se snažili zabránit ničení kolíků, pomocí nichž byla vyměřována místní dráha do Nové Bystřice.²⁴ Objevovali se však i podnikaví občané, kteří se snažili uměle zvýšit hodnotu pozemků, jež měly být vykoupeny. Extrémní případ spekulace s pozemky se udál roku 1904 v Luhačovicích. Majitel louky, na níž projektanti umístili budoucí nádraží místní dráhy z Újezdu, pozemek zryl, vyrobil cihly vepřovice a prohlašoval, že se jedná o průmyslový podnik. Místo soudního sporu raději koncesionáři nechali projekt přepracovat a nádraží vyrostlo na jiné parcele.²⁵

Kromě nuceného prodeje pozemků za náhradu, jejíž výši ne vždy považovali za adekvátní, rolníky provokovalo i tzv. řezání pozemků, tj. situace, kdy dráha rozdělila polnost na dvě části. Starosta Horek nad Jizerou proto v roce 1908 protestoval proti tomu, aby projektovaná (a nakonec nerealizovaná) dráha z Lysé nad

obilí před požárem. Martin NAVRÁTIL, *Místní dráha Hrochův Týnec – Chrast u Chrudimi*, Chlumec nad Cidlinou 1999, s. 4.

²³ Radim ŠNÁBL et al., *100 let tratě Zadní Třeboň – Lochovice*, Praha 2001, s. 4.

²⁴ Jan ŠATAVA, *Jindřichohradecké úzkokolejky*, Jindřichův Hradec 1996, s. 12.

²⁵ Radek JANČÁŘ – Tomáš LEKEŠ st., *100 let místní dráhy Újezd – Luhačovice*, Luhačovice 2005, s. 8.

Labem přes Nové Benátky do Chotětova byla vedena po vlastním tělese a nevyužila stávající vlečky cukrovaru v Brodčích z železniční stanice Chotětov (již se brodecký cukrovar zdráhal odprodat). Obec Horky by pak „byla dvakrát řezána“.²⁶ Neoblíbenému řezání pozemků se o pět let dříve snažili vyhnout projektanti místní dráhy Čejč – Ždánice, kteří dráhu přimkli těsně k přirozené hranici pozemků, potoku Trkmance. Zde se však střetly dvě potenciální hrozby spjaté s výstavbou železnice – zábory pozemků a zásahy do vodních toků. Strach z povodní byl zjevně účinnější, neboť přepracovaný projekt z roku 1907 již dráhu vzdor dělení parcel vedl při okraji údolí.²⁷ Původně projektované řezání pozemků naopak odstranila pochozí komise na lokálce Jičín – Turnov. Vzdor drobnému oblouku a protažení trati o několik metrů se rozhodla přiblížit dráhu k jiné hranici pozemků – silnici. Podle původního návrhu by totiž mezi silnicí a železnicí vznikl tak úzký a těžce obhospodařovatelný pás pozemků, že by jej železniční společnost na základě vyvlastňovacího zákona musela vykoupit. Prodloužení trasy tedy znamenalo úsporu nákladů.²⁸

Železnice kontra obec

Opusťme nyní témata, jimž byla společná všeobecná platnost, neboť se objevovala snad bez výjimky při stavbě každé dráhy, ale týkala se pouze jednotlivců a obvykle skončila dříve či později smírně. V další části se zaměřím na další způsoby a možnosti argumentace proti železnici, avšak již ne z řad několika dotčených majitelů pozemků a nemovitostí, nýbrž na kritiku struktury, kterou vznášela obec jako celek, případně alespoň obecní elity s rozhodovací pravomocí. Takovéto zamítavé stanovisko tak často zapříčinilo trasování dráhy ve větší vzdálenosti od obce, pouze výjimečně pak nerealizování celého projektu.

Co do kvantity nejvýznamnější, avšak zároveň pro budoucí existenci železnice nejméně nebezpečný aspekt jsou společné obavy před výtržnostmi ze strany stavebních dělníků. Tento strach se stával aktuálním až v době, kdy byla budoucí železnice vyměřena a schválena. V praxi tedy již nemohly ohrozit samotnou realizaci dráhy. Stejně tak se k tomuto riziku přistupovalo s vědomím jeho dočasnosti, navíc tempo výstavby drah bylo velice rychlé. Je však až s podivem, jak jednotně se před stavbou snad každé železnice povznesly varovné hlasy proti těmto tzv. barabům, italským, jihoslovanským, ale i českým dělníkům, kteří doslova kočovali od stavby ke stavbě. Společnost zde alespoň zvnějšku vystupovala jednotně, uzavírajíce se

²⁶ Národní archiv (NA), fond Generální inspekce rakouských drah, inv. č. 61, Místní dráha Lysá – Nové Benátky – Chotětov a Nové Benátky – Mladá Boleslav, kart. 228, Protokol z 20. 10. 1908 o přehlídce trati a staničení, fol. 7.

²⁷ Vladimír KOTÍK, *100 let od uvedení železniční tratě Čejč – Ždánice do provozu*, Ždánice 2008, s. 3–4.

²⁸ K. JIRÁSKO, *Místní dráha*, s. 12–13.

defenzivně proti cizímu. Zastupitelstvo Dobrovice roku 1869 vyjednávalo, aby stravování dělníků budujících ve zhruba tříkilometrové vzdálenosti od obce traťový úsek Kolín – Mladá Boleslav zajistily zvláštní kantýny přímo v jejich prozatímních táborech. Barabové by tak neměli vůbec příčinu do obce docházet. Místní hostinští pak byli vyzváni, ať stavebním dělníkům nenalévají.²⁹ Mimochoodem takovéto kantýny vznikaly již při výstavbě budějovické koněspřežky a patřily k obvyklým itinerářům všech táborů barabů, ale třeba i dělnických kolonií v severočeském uhelném revíru, výjimečný je však výslovný požadavek obce na jejich zřízení. Obecní úřady na budoucí trati Skalsko – Stará Paka pak ještě roku 1904 požadovaly po dělnících prokázání dosavadní bezúhonnosti.³⁰ Zastupitelstvo Chřenovic v Posázaví o dva roky dříve naopak žádalo, aby byla v obci kvůli zvýšené kriminalitě během stavby dráhy zřízena četnická stanice.³¹

Vztah většinové společnosti k barabům, případně k stavbě drah obecně byl však o poznání komplikovanější. Často zoufalé životní podmínky dělníků, jež vedly ke stávkám a výtržnostem,³² zaujaly v době, kdy se začala jemněji akcentovat sociální problematika, intelektuály, kteří uvádějí baraba do světa literatury. Zatímco hrdiny prvních sociálně laděných próz Gustava Pflögera-Moravského z 60. let byli dělníci z textilek, Jan Neruda si v próze *Trhani* všímá rozličných lidských figurek z prostředí stavby železnice. Život barabů se stal v 80. a 90. letech oblíbeným námětem literárních děl, řekněme až zkonvencionalizovaným literárním typem, např. v tvorbě Jana Liera či Irmý Geisslové.³³ To však svědčí o zájmu, jaký tito barabové, jichž se sice společnost tváří v tvář obávala a štilila, vyvolávali.

Ani samotné jasné distancování se od styků obce a stavby, respektive místních a dělníků nelze chápat jako absolutní. Postoj dobrovických byl v tomto spíše ojedinělý, z jiných lokalit, jako kupříkladu z Kralovic u Rakovníka, jsou známy doklady o návštěvách hostinců dělníky i o několika potyčkách mezi nimi a místními. Tyto roztržky však nijak nebránily místním majitelům povozů, aby se (samozřejmě za úplaty) podíleli na dovozu stavebního materiálu pro dráhu.³⁴ Rozpornost vnímá-

²⁹ NA Praha, fond Sběrka staničních kronik, inv. č. 219, k. 12, Dobrovice, s. 31–32.

³⁰ K. JIRÁSKO, *100 let železnice*, nestr.

³¹ Martin NAVRÁTIL, *100 let místní dráhy Světlá – Ledec – Kácov*, Příbram 2003, s. 23.

³² K nepokojům dělníků na stavbě železnice došlo např. již ve 40. letech u Prahy a u Lipníka nad Bečvou. Milan POSPÍŠILÍK et al., *160 let Severní dráhy císaře Ferdinanda*, Ostrava 2001, s. 13.

³³ Srov. Jan LIER, *Za okřídleným kolem*, Praha 1921 a Irma GEISSLOVÁ, *Lid na železnici*, Praha 1885. Prostředí železničních dělníků rezonovalo i v literatuře německého jazyka. Osudy barabů při stavbě železnice přes Semmering zachytil v povídce *Štěrkaři* (*Die Steinklopfer*) původem moravský spisovatel Ferdinand von Saar. Ferdinand von SAAR, *Štěrkaři*, in: Týž, *Rekviem lásky*, Praha 1971, s. 71–97.

³⁴ Vladimír ZUZKA et al., *100 let místní dráhy Rakovník – Mladotice*, Rakovník 1999, s. 9.

ní barabů místním obyvatelstvem výstižně ilustrují zápisky děkana ve Světlé nad Sázavou Františka Chaloupky z roku 1903. Pro české dělníky má (na rozdíl od sociálně orientovaných literátů) jen slova pohrdání: „*Vždy otrhaní, pití kořalky od-dání, do kostela nikdy nešli, ale chodili v neděli po okolních vesnicích žebrať. Právě trhani! Sami inženýři vyjádřili se o nich takto: nejhorší pakáž jsou Češi!*“³⁵ Naopak italské a chorvatské dělníky, kteří byli zaměstnáni na stavbách mostů a tunelů, chválí za jejich zbožnost a šetrnost.³⁶ Někteří občané dělníkům na stavbě železnice Modřany – Čerčany dokonce jako akt dobročinnosti vařili jednoduchá jídla a polévky.³⁶ Izolaci stavebních dělníků od společnosti pak zcela popírá případ ze Dvora Králové, kde se několik Chorvatů, pracujících na stavbě železnice z Pardubic do Liberce, oženilo a trvale usadilo.³⁷ Hranici mezi obyvatelstvem a stavbou tedy nelze v žádném případě vidět tak ostře, jak ji samotná společnost prezentovala.

Mnohem větší nebezpečí pro stavbu dráhy představovali povozníci. Povožnictví patřilo v obcích, jimž se nedostalo rychlého napojení na železniční síť, k nejvýnosnějším podnikatelským příležitostem. Místní průmyslové podniky v době rostoucí mobility spojení se světem bezpodmínečně potřebovaly. I když neexistence železné dráhy rozvoj průmyslu brzdila, objem přeprav přesto postupně narůstal a stával se finančně ještě zajímavějším. Majitelé povoznictví se v obcích rekrutovali z místní nobility, na agrárním venkově zpravidla šlo o majitele největších statků, ve větších sídlech bylo povoznictví příležitostí pro podnikatele z řad měšťanů. Příchod železnice měl bezpodmínečně tuto výdělečnou činnost ukončit, a tak přivýdělek majitelů povozů na stavbě dráhy byl poslední významnou podnikatelskou příležitostí v tomto odvětví.

Majitelé povoznictví byli sice početně omezeni, ale patřili k vrstvě s rozhodovacími pravomocemi. Často byli členy zastupitelstva, někdy majitel povoznictví vykonával i starostenský úřad. Zpravidla nevystupovali proti železnici jako instituci, poněvadž často byli podnikatelskými vztahy navázáni na místní průmysl a uvědomovali si potřebu jeho rychlejšího, lacinějšího a kapacitnějšího spojení s velkým světem,³⁸ zároveň se pokusili nalézt alespoň částečnou náhradu za budoucí ušlé zisky, již jim měla přinést cestující veřejnost – požadovali umístění nádraží ve větší vzdálenosti od města, přičemž spojení mezi stanicí a centrem obce by zajišťovaly právě jejich fiakry a povozy. Prostředkem k prosazení tohoto záměru byly obecní pozemky (samozřejmě v dostatečné vzdálenosti od obce), jež zastupitelstvo za velice výhodných podmínek, často dokonce i zdarma, nabídlo stavitelům dráhy.

³⁵ M. NAVRÁTIL, *100 let místní dráhy*, s. 23.

³⁶ Miloš KRÁTKÝ, *100 let Posázavského pacifiku*, Praha 1997, s. 10.

³⁷ Karel KYOVSKÝ, *Veselé i truchlivé historky z dob stavby železniční trati Pardubice – Liberec*, in: Dvůr Králové nad Labem. Vlastivědné čtení o našem městě i jeho okolí, IV. řada, čís. 5, 2008, s. 23–24, zde s. 23.

³⁸ I zde se však objevily výjimky. Povožníci v Kralovicích v roce 1870 zcela odmítali projekt dráhy Plasy – Rakovník. V. ZUZKA et al., *100 let místní dráhy*, s. 3.

I v případě, že železnici budovala finančně dostatečně zajištěná společnost, byla taková nabídka lákavá. Například v Mladé Boleslavi povoznická lobby prosadila zřízení nádraží více než dva kilometry od města na protějším břehu Jizery, jejíž tok koleje Turnovsko-kralupsko-pražské dráhy místo původně předpokládané Boleslavi překročily již v Bakově nad Jizerou. Nutno však dodat, že proti původním návrhům, jež mladoboleslavskou stanicí umisťovaly až do pět kilometrů vzdálené Debeře, místní povozníci ze svých původních nároků notně slevili.³⁹ Latentní napětí mezi železničáři a povozníky dokonale ilustruje spor o první projekt vlečky z Neratovic do cukrovaru v Kostelci nad Labem z roku 1880 (až v roce 1899 se vlečka stala součástí veřejné dráhy Neratovice – Čelákovice). Z důvodu úspory nákladů cukrovar hodlal dráhu trasovat po tělese silnice (výstavba těchto tzv. silničních drah byla běžná např. ve Švýcarsku). Okamžitě se vzedmula vlna odporu obecních zastupitelstev Neratovic, Lobkovic, Jiřic a Čakovíček, jež upozorňovaly, že vlečkový provoz by zcela ochromil průjezd povozů. Cukrovar nakonec kapituloval a vlečku postavil na vlastním tělese v těsném sousedství silnice.⁴⁰ Postoj obcí na Neratovicku nebyl nijak ojedinělý. V roce 1889 obdobným způsobem argumentovalo obecní zastupitelstvo v Kruhu proti plánované dráze z Martinic do Jilemnice. I zde vadilo, že železnice byla trasována podél silnice. „*Běžít' tu o životy lidské, o životy dobytka (zvláště koní) a o povozy,*“ strachovali se.⁴¹

Kromě typů argumentace k rezervovanému postoji vůči železnici, jež se objevují s velkou intenzitou bez ohledu na konkrétní region, lze nalézt i dosti specifické obavy, které byly s železnici spojovány. Rozsah studie mi umožňuje zmínit pouze několik příkladů. Občané Dobrovice se neobávali pouze barabů, ale ještě v 2. polovině 60. let odmítali železnici jako celek. V roce 1867 zastupitelstvo kategoricky odmítlo poskytnout pozemky k výstavbě nádraží v bezprostřední blízkosti města. Obecní radní se totiž obávali, že by v případě válečného konfliktu stanicí projíždělo vojsko, o jehož zásobování by se obec musela postarat. Marné bylo přesvědčování i svolávání schůzí, na nichž koncesionáři ozřejmovali přínos železnice průmyslu i zemědělství, obava z tábořícího vojska byla silnější, zastupitelstvo dráhu na své pozemky nepustilo a nádraží bylo zřízeno na původně bažinaté louce v katastru obce Sýčina. Dobrovičtí zde naráželi na prusko-rakouskou válku z předchozího roku, v jejímž průběhu byla poprvé na českém území využita železniční doprava. V živé paměti obyvatelstva na Mladoboleslavsku ještě byly boje u Mnichova Hradiště a přesun armád po zánovní Turnovsko-kralupsko-pražské dráze, přímo na nádraží v Mladé Boleslavi byl zřízen provizorní lazaret.⁴² Tato argumen-

³⁹ Karel HERCÍK, *Čtení o Mladé Boleslavi*, Poděbrady 2004, s. 107.

⁴⁰ Radim ŠNÁBL et al., *100 let Neratovice – Brandýs n. Lab.*, Praha 1999, s. 6.

⁴¹ J. LUŠTINEC – P. LUŠTINEC – J. KŘENEK, *Historie místní dráhy*, s. 19.

⁴² NA, fond Sbirka staničních kronik, inv. č. 219, kart. 12, Dobrovice, s. 2–3.

tace tak byla poměrně pochopitelná, ale zároveň časově a místně podmíněná, mohlo se s ní počítat pouze krátce po bojích, navíc v oblastech, jimiž armády táhly.

Tvrdý boj o trasování železnice byl roku 1870 sveden v Litoměřicích. Jako poněkud bizarní se jeví protesty proti vedení dráhy tunelem pod budovou pivovaru a biskupství, poněvadž by se prý vlivem ořesů zkazilo pivo a víno ve sklepech budov. Zajímavější však je odmítnutí trasy po vysokém náspu nad Labem. Kromě obligátního přerušení místních komunikací totiž litoměřičtí upozorňovali, že by násep poškodil městské panoráma.⁴³ Estetické a urbanistické hledisko bylo na počátku 70. let značně nadčasové. Dopad nových průmyslových staveb na vzhled krajiny (ať už přírodní či městské) nebyl v době dravé industrializace vůbec zohledňován, technickému pokroku bylo podřizováno vše. Ochrana památek se notně nenápadně začíná ozývat až ke konci století, respektive na počátku století dvacátého (v českém prostředí především v souvislosti s asanací pražského Josefova).

Vedle aspektů dopadu novostavby na urbánní krajinu stojí za zmínku i argumentace ochranou přírody a životního prostředí. Ochranitelský vztah společnosti k přírodě se rovněž rodí až v 19. století. Po počáteční recepci divoké přírody romantismem člověk systematicky vyraží obdivovat krásy přírody až po polovině století. Kluby turistů (nejprve německé) vznikají v 70. a 80. letech. Avšak tito turisté sice vyražili obdivovat přírodu, nikoli však přírodu divokou, nedotčenou člověkem. Cílem takovýchto sdružení bylo zřizování pohodlných lesních chodníků, hlavní chloubou místních turistických odborů pak byla restaurace, nejlépe s rozhlednou, na významnějším vrchu v okolí. Takový přístup k přírodě tedy nevylučoval ani železnici, u níž turisté naopak oceňovali, pokud vedla atraktivní krajinou. Přesto se alespoň některé stavby musely potýkat s výhradami proti trasování, jež by významně narušilo krajinu. Nutno však dodat, že šlo pouze o případy jednotlivé, v systémové se toto hledisko proměnilo až ve 20. století.

První vlašťovkou v tomto směru byl spor o kácení v Královské oboře již roku 1845. Tehdy poprvé v českých zemích železnice musela ustoupit přírodě, kdy byl změněn projekt trati z Prahy do Drážďan tak, aby dráha vedla po okraji obory a bylo nutno pokácet co nejméně stromů.⁴⁴ Podobně ojedinělé byly na počátku 80. let aktivity českolipského spolku Nordböhmischer Excursions-Club, jenž se postavil proti trasování projektované železnice od Litoměřic k České Lípě údolím Peklo. Mimo jiné i kvůli nepřipravenosti tehdejšího projektu a slabé vyjednávací pozici zájemců o výstavbu se českolipský starosta postavil za milovníky přírody a vedení dráhy Peklem vést nedoporučil. O necelých dvacet let později, kdy se již konečně

⁴³ Z. ŠINDLAUER, *Severočeská transversálka*, s. 24–27.

⁴⁴ M. KREJČÍŘÍK et al., *150 let dráhy*, s. 18–19. Již v roce 1839, tedy v létě, kdy parostrojní železnice vstoupila do českých zemí, si obyvatelé Rajhradu stěžovali na zápach z koksových pecí zánovní Severní dráhy císaře Ferdinanda. Tento protest se ale netýkal přímo trasování železnice, nýbrž technického zázemí dráhy. Mojmír KREJČÍŘÍK, *Železnice a životní prostředí*, Hospodářské dějiny 19, 1991, s. 23–28, zde s. 24–25.

schylovalo k realizaci železnice, se i přes snahy stavitelky, vlivné Ústecko-teplické dráhy, Excursions-Clubu roku 1900 podařilo prosadit vyhlášení údolí jako přírodní památky prvního řádu. Ústecko-teplické dráze tak nezbylo nic jiného, než údolí v Karbě překlenout mosty o celkové délce 257 metrů.⁴⁵ Naopak v roce 1904 větší vzrušení nepřineslo kácení několika stromů v Libosadu, lipové aleji spojující od dob Albrechta z Valdštejna Jičín s klášteřem (a pozdějším vězením) ve Valdicích, kvůli průtahu místní dráhy Jičín – Turnov. Již v průběhu výstavby se dokonce objevil návrh změnit trasování a více než kilometr vést dráhu přímo Libosadem. Nakonec se však projekt neměnil a železnice protнула lipovou alej u Valdštejnské lodžie.⁴⁶

Na základě předchozích příkladů však rozhodně nelze vytvářet černobílý obraz obecního zastupitelstva, případně různých zájmových skupin, jejichž jediným záměrem bylo vybudovat nádraží co nejdále od města. Vzpomeňme na zmíněný Lanškroun, kde se již ve 40. letech radní snažili přivést dráhu obci co nejbližší. Podobně (a stejně neúspěšně) proti umístění stanice v šest kilometrů vzdáleném Dobroníně protestovalo na sklonku 60. let zastupitelstvo Polné, jež neváhalo za přiblížení trati nabídnout 30 akrů půdy nebo 3000 zlatých.⁴⁷

Postoj k železnici se navíc v jednotlivých lokalitách proměňoval. Zatímco v Kralovicích mezi místními prosperujícími formany v roce 1870 nakonec nerealizovaný projekt dráhy Plasy – Rakovník žádné nadšení nevzbudil, od 90. let se Kralovičtí zapojovali do každého projektu místní dráhy, jež by přivedla železnici do jejich obce.⁴⁸ Podobně Dobrovice se věčně nestrachovala tábořících vojáků, ale poměrně rychle si uvědomila potřebu nádraží v blízkosti obce. V roce 1883 do Dobrovic dorazily koleje Českých obchodních drah z Dětenic, jež sice končily na nádraží Taxis Dobrovice v bezprostřední blízkosti obce, na dráze ale nebyla zavedena osobní doprava. Trať pouze sloužila k návozu řepy do místního cukrovaru. V Dobrovici tak existovala dvě nádraží ve vzdálenosti zhruba tří kilometrů, jež sice byla kolejově propojena, ale pouze sítí cukrovarnických vleček, navíc úvratňové. Hluboko do 20. století se objevovaly projekty, jejichž součástí bylo propojení obou stanic. Nutno dodat, že nyní to bylo právě dobrovické zastupitelstvo, jež tuto myšlenku zastávalo nejhlasitěji.⁴⁹

⁴⁵ Z. ŠINDLAUER, *Severočeská transversálka*, s. 35–36.

⁴⁶ K. JIRÁSKO, *Místní dráha*, s. 13.

⁴⁷ Richard CILA, *100 let místní dráhy Dobronín – Polná*, Polná 2004, s. 3.

⁴⁸ V. ZUZKA et al., *100 let místní dráhy*, s. 3–5.

⁴⁹ NA, fond Sběrka staničních kronik, inv. č. 219, kart. 12, Dobrovice, s. 33–34.

„Na novou dráhu nikdo se netěšil“

Na příkladu druhé železnice v Dobrovici se také ukazuje, že docházelo i k případům, kdy proti stavbě dráhy neexistoval výraznější odpor, ale její výsledná podoba byla pro místní obyvatele zklamáním. V době výstavby hlavní sítě dálkových drah se železniční společnosti snažily využít co nejvýhodnějšího terénu a nebraly příliš ohled na požadavky měst a městeček na trase, aby se jim železnice co nejvíce přiblížila. Případ lanškrounských nebyl nijak ojedinělý, kvůli složitému terénu ve slepých ramenech řeky Moravy se Severní dráha císaře Ferdinanda vyhnula i arcibiskupské rezidenci Kroměříži.⁵⁰ Neúspěšné snahy polenských radních o přiblížení dráhy městu pak dokládají, že trasování železnic neovlivnily ani nabídky pozemků či finanční kompenzace. Byť by se mohlo zdát, že společnosti a svépomocná družstva budující lokální dráhy budou více naslouchat požadavkům místních samospráv a pokusí se vyjít maximálně vstříc potřebám místních občanů, i lokálky se častokrát obcím vyhýbaly uctivým obloukem. Při stavbě místních drah byla totiž jednoznačně preferována nákladní doprava před dopravou osob,⁵¹ trasování proto v první řadě respektovalo zájmy majitelů průmyslových podniků, respektive velkostatků, kteří měli ve struktuře železničních společností největší podíl akcií. Kniže Othenio Lichnowsky-Werdenberg, majitel velkostatku Dětenice a současně předseda správní rady železniční společnosti České obchodní dráhy, takto zasáhl do trasování železnice z Bakova nad Jizerou do Jičína. Jeho zásluhou byla místní dráha přesměrována do Kopidlno, aby mohla vést přes Dětenice, naopak nedaleké (větší a významnější) Libáni se vyhýbá v takřka tříkilometrové vzdálenosti.⁵² Trasa místní dráhy Čejč – Ždánice rovněž respektovala výhradně potřeby ždánického cukrovaru, v jehož těsném sousedství vyrostlo nádraží. Na žádosti ždánického starosty, aby byla stanice umístěna blíže než 1500 metrů od obce, nebyl brán zřetel. Pisatel ždánické školní kroniky si tak povzdychl: „Na novou dráhu nikdo se netěšil, poněvač svým směrem, stanicemi a zastávkami hoví pouze zájmům velkostatku, kdežto zájmů skoro všech obcí a jejich obyvatelstva naprosto pomijí.“ Z výsledné trasy se mohli radovat toliko povozníci, neboť „jedinou výhodou, jíž nová dráha poskytuje, tvoří výhodné spojení s Vidní; jinak jezdí se do Brna jako dříve na Bučovice, jelikož tento směr i s dovozem pro náklady jest lacinější.“⁵³

⁵⁰ Martin ŠŮSTAL – Vojtěch KOPŘIVA, *Strípky z dějin tratí kroměřížské dráhy*, Holešov 2002, s. 3.

⁵¹ Průměrný provoz na místní dráze na sklonku 19. století činil dva páry smíšených vlaků, tj. de facto nákladních vlaků, k nimž byly připojeny osobní vozy. V nácestných dopravních měl takovýto vlak dlouhé pobyty, jež byly vyhrazeny manipulaci s nákladními vagony.

⁵² Karel JIRÁSKO, *120 let provozu na trati Bakov nad Jizerou – Kopidlno a na odbočce Dětenice – Dobruška*, in *memoriam*, Mladá Boleslav 2003, nestr.

⁵³ V. KOTÍK, *100 let od uvedení*, s. 6.

Vedle zbytečně velké docházkové vzdálenosti na nádraží nadšení z nově otevřené tratě druhdy zchlazoval i způsob (ne)napojení dráhy na železniční síť. Od 50. let byla výstavba železnic svěřena soukromým subjektům, mezi nimiž často panovaly napjaté vztahy, které se promítly i do vztahu k cestujícím veřejnosti. Například v Týništi nad Orlicí byla Společnost státní dráhy v roce 1875 sice donucena vybudovat svou nádražní budovu na dráze z Chocně do Meziměstí naproti stávajícímu nádraží Rakouské severozápadní dráhy, ale odbavení cestujících i dopravní služba byly důsledně oddělené. Ještě o poznání hůře dopadla přeprava nákladů, neboť obě společnosti se nebyly s to dohodnout na zřízení předávací koleje. Teprve po neustálých stížnostech veřejnosti došlo v roce 1879 ke sloučení služebních prostor a čekáren. Koleje obou oddělených stanic byly propojeny, byť pouze pomocí nepříliš kapacitních točen, až v roce 1884.⁵⁴

Většinou však s kolejovými spojkami pro nákladní dopravu nebyl větší problém, naopak cestující museli z vlaku do vlaku urazit delší cestu, nežli přejít z budovy do budovy jako v Týništi. Svépomocné lokálce ze Skalska vyhradily Jiho-severoněmecká spojovací dráha a Rakouská severozápadní dráha, využívající společně nádraží ve Staré Pace, za náležitou náhradu pozemky pod skalním zářezem naproti staniční budově. Ke dvěma kolejím a malé čekárně, již místní dráha na vymezeném pozemku vybuďovala, vedla pouze železná lávka nad kolejištěm Rakouské severozápadní dráhy.⁵⁵ Zatímco ve Staré Pace lávka nad kolejištěm dosloužila v roce 1950, od kdy vlaky z Lomnice přijíždějí přímo k výpravní budově, v Čáslavi se k vlakům do Třemošnice, vzdor desetiletím snah tento stav odstranit, chodí po lávce stále.⁵⁶ Ještě horší situace nastala při průtahu dráhy Skalsko – Stará Paka železničním uzlem v Mladé Boleslavi. Česká severní dráha, již stanice patřila, dlouhá léta blokovala projekt dráhy (který by konkuroval její kmenové lokálce Chotětov – Dolní Cetno) a odmítala ji do nádraží vpustit. Lokálka ze Skalska nakonec minula mladoboleslavské nádraží ve svahu nad stanicí, u přejezdu silnice do Katusic si zřídila malou stanici Mladá Boleslav – Čejetice, jež byla úvratňově spojena předávací kolejí s „velkým“ nádražím, nadjezdem mimoúrovňově překonala trať České severní dráhy a stočila se na druhý břeh Jizery. Cestující museli při přestupu přejít přejezd a podél kolejí se dostat na druhé nádraží. Do věci se vložilo obecní zastupitelstvo Čejetic, jež požadovalo z důvodu bezpečnosti zřídit alespoň lávku přes koleje, leč marně.⁵⁷ Takto se v Mladé Boleslavi přestupovalo čtyři roky, v roce 1908

⁵⁴ Aleš FILIP, *130 let železnice pod Orlickými horami*, Praha 2004, s. 45–46.

⁵⁵ Karel JIRÁSKO – Kamil BROŽ, *100 let železnice Sobotka – Libuň – Lomnice nad Popelkou – Stará Paka*, Lomnice nad Popelkou 2006, s. 20–22.

⁵⁶ Martin NAVRÁTIL, *120 let trati Čáslav – Žleby – Třemošnice*, Česká Třebová 2002, s. 4.

⁵⁷ K. JIRÁSKO, *100 let železnice*, nestr.

byla Česká severní dráha zestátněna a o rok později Rakouské státní dráhy umožnily zajištění vlaků místní dráhy do mladoboleslavského nádraží.⁵⁸

Z příkladů by se mohlo zdát, že nestandardní přestupy se týkaly pouze svépomocných lokálků, na něž velké etablované železniční společnosti hleděly skrz prsty, zatímco mezi sebou se vzor vzájemné nevraživosti alespoň dokázaly shodnout na zřízení nádraží v bezprostřední blízkosti, jako tomu bylo v Týništi nad Orlicí. Avšak podobný boj o přístup do nádraží jako místní koncesionáři v Mladé Boleslavi musela svést na přelomu století i bohatá Ústecko-teplická dráha, když chtěla do libereckého uzlu zaústit svou Severočeskou transverzálku z Řetenic. Zde majitel nádraží, Jiho-severoněmecká spojovací dráha, požadoval, aby Ústecko-teplická dráha uhradila polovinu nákladů plánované přestavby nádraží. Ta proto svou trať v roce 1900 zakončila vlastní stanicí v Dolním Růžodolu, kde bylo umístěno provozní zázemí. Ovšem cestující museli vystoupit již na nádraží v Horním Růžodolu, vzdušnou čarou zhruba dva kilometry od libereckého hlavního nádraží. Proti tomuto stavu neustále protestovali jednotlivci, zastupitelstva obcí v okolí koncového úseku transverzálky i zástupci politických okresů. Situaci vyřešil až přímý zásah ministerstva železnic z října 1903, jež Jiho-severoněmecké dráze nařídilo zahájit přestavbu libereckého uzlu, na níž se měla Ústecko-teplická dráha podílet obnosem přiměřeným objemu výkonů na její trati (místo původně požadovaných 50 % nakonec hradila jen 12 % nákladů), zároveň musely být její vlaky okamžitě vpuštěny do hlavního nádraží.⁵⁹

Skutečně extrémní případy (které vyvolaly extrémní zklamání a protesty) nastaly, když v jedné obci vyrostla vzájemně nepropojená nádraží v několikakilometrové vzdálenosti od sebe. Teoreticky by do této skupiny patřil pražský železniční uzel, v němž každá železniční společnost budovala vlastní (dostatečně reprezentativní) stanici. Tato situace však kopírovala stav v každé větší evropské metropoli, např. v Berlíně či Vídni byl větší počet izolovaných nádraží nahrazen jedinou centrální stanicí až v prvních letech 21. století. Kromě velkoměsta se však takto oddělené stanice v českých zemích k nelibosti místních občanů objevily i v nepoměrně menších sídlech. Již zde byla zmíněna existence dvou nádraží v Dobrovici. V roce 1903 byla sice na nátlak místních samospráv na trati Dětenice – Taxis Dobrovice zavedena osobní doprava, avšak mezi oběma dobrovickými nádražími žádné osobní vlaky nejezdily. Zrealizován nebyl žádný z projektů lokálků (z Lysé nad Labem, případně z Chotětova), jež měly využít vleček dobrovického cukrovaru, ani jednoduchý projekt protažení osobních vlaků od Dětenic na dobrovické nádraží Rakouské severozápadní dráhy po vlečkách. Poslední návrhy na využití vleček pro veřej-

⁵⁸ Zdeněk ŠINDLAUER, *Už dlouho nejel žádnéj vlak*, Česká Lípa 1999, s. 125–126.

⁵⁹ Z. ŠINDLAUER, *Severočeská transverzálka*, s. 195.

nou dopravu se objevily v roce 1947.⁶⁰ Dobrovická anomálie zmizela z železniční mapy v roce 1970, kdy byla na trati do Dětenic zastavena osobní doprava.

Situaci v Dobrovici ještě překonával Nový Jičín. Zatímco podivné nepropojení nádraží v Dobrovici bylo dáno postojem cukrovaru, jenž přípojku z Dětenic financoval a vůbec s ní nepočítal pro přepravu osob, novojičíňští doplatili na přístup místního hegemonu v železniční dopravě, Severní dráhy císaře Ferdinanda, nejstarší a jedné z největších železničních společností v habsburské monarchii. Již v roce 1880 město Nový Jičín financovalo krátkou místní dráhu do Suchdolu nad Odrou na páteřní trati Severní dráhy císaře Ferdinanda. V roce 1886 Severní dráze vypršelo padesátileté privilegium na provozování železniční dopravy. Stát společností vydal novou koncesi, jež ale byla podmíněna výstavbou dálkové tzv. Dráhy moravsko-slezských měst z Kojetína do Bílska a několika místních drah, jednou z nich bylo i propojení nové Dráhy moravsko-slezských měst s Novým Jičínem. Všechny tyto tratě vedly málo rozvinutými oblastmi a společnost je budovala se zjevnou nechutí. V případě Nového Jičína využila vágně formulované koncesní listiny, jež nehovořila o napojení na stávající novojičínské nádraží, a lokálku z Hostašovic v roce 1889 ukončila na opačném konci města.⁶¹ Zatímco v Dobrovici bylo prvotní snahou přivést na místní nádraží alespoň osobní vlak z Dětenic, a zároveň kolejové propojení obou nádraží dávalo naději, že i tudy se jednou cestující svezou, v Novém Jičíně dle obecní kroniky zavládlo zděšení. Ve městě totiž náhle stála dvě nádraží vzdálená zhruba dva kilometry, mezi nimiž nevedly žádné koleje. Shodně jako v Dobrovici následovala desetiletí neúspěšných požadavků, návrhů, proseb a hrozeb, jejichž cílem mělo být spojení obou stanic.⁶² Situaci vyřešila až povodeň v roce 2009, jež smetla lokálku z Hostašovic s povrchu zemského, načež již nikdo neměl vůli od počátku nechťenou trať obnovovat.

Dosavadním příkladům bylo společné, že nespokojenost obyvatel a místních samospráv s výslednou podobou železnice souvisela s dlouhou docházkovou vzdáleností na nádraží, případně s komplikacemi při přestupu. Kromě toho se však společnost v českých zemích většinou odmítavě stavěla k úzkorozchodným drahám. Úzkokolejka sice a priori nepřinášela komplikace cestujícím, kteří museli v přípojných stanicích tak jako tak přestoupit, avšak panovaly obavy, že zdoluhavé překládání zboží výrazně podvázá hospodářský přínos dráhy (jenž byl hlavním argumentem při stavbě všech lokálků). Když na konci 80. let začal starosta Nové Bystřice jednat o zřízení přípojně dráhy z Jindřichova Hradce, sliboval si, že stavební náklady sníží právě úzký rozchod. Na tento návrh okamžitě reagoval jindřichohradecký okres, který označil projekt dráhy s úzkým rozchodem „*pro budoucí národohospodářský růst měst Jindřichova Hradce a Nové Bystřice i celého území za pochybený*“.

⁶⁰ NA, fond Sbirka staničních kronik, inv. č. 219, kart. 12, Dobruška, s. 33–34.

⁶¹ Stanislav PAVLÍČEK, *Naše lokálky*, Praha 2002, s. 36–39.

⁶² P. SCHREIER, *Zrození železnic*, s. 262–263.

Zastupitelstvo Jindřichova Hradce dokonce slíbilo poskytnout zdarma pozemky ke stavbě dráhy, ovšem pouze za podmínky, že železnice bude mít normální rozchod. Několikaletý spor Jindřichova Hradce a Nové Bystřice rozhodlo až stanovisko rakouského státu, jenž dráze poskytnul garanci. Zvítězila zde vidina nižší počáteční investice a státním rozhodnutím byl zvolen úzký rozchod.⁶³ V jižních Čechách alespoň novobystřická místní samospráva úzký rozchod podporovala, ale v případě moravské lokálky Ondrášov – Dvorce a slezské z Třemešné do Osoblahy prosadil úzký rozchod stát, jenž tyto dráhy přímo vystavěl pouze s finanční účastí místních interesentů, proti jednotnému odmítavému postoji samosprávy. Oslyšena tak zůstala deputace dvoreckého zastupitelstva k ministerstvu železnic i myšlenky osoblažských na propojení se sítí normálněrozchodných pruských železnic.⁶⁴

Na milost naopak vzaly úzký rozchod obce na dráze z Frýdlantu do Heřmanic z roku 1900. Trať se totiž za Heřmanicemi napojovala na saskou úzkokolejku vedoucí z Markersdorfu přes Reichenau (dnes Bogatynia v Polsku) do Žitavy. Zboží směřující do českého vnitrozemí tak sice bylo nutno překládat ve Frýdlantu, zato bylo možno bez problémů dosáhnout významného železničního uzlu v Žitavě.⁶⁵ Napojením na stávající úzkorozchodnou dráhu argumentovaly český zemský výbor a ministerstvo železnic rovněž v případě druhé místní dráhy z Jindřichova Hradce, vedoucí tentokrát do Obrataně. Zatímco pro průmyslníky i běžné obyvatele z Frýdlantu, Děřichova a Heřmanic byla vidina spojení s Žitavou po stejném rozchodu poměrně lákavá, okresní výbor v Kamenici nad Lipou nechtěl o provozním propojení s koncovou lokálkou do Nové Bystřice ani slyšet. Podobně jako o několik let dříve jindřichohradecký okres podávali i kameničtí řadu petic a protestů proti úzkému rozchodu. Stejně jako v případě lokálky novobystřické měl nakonec rozhodující slovo garant, jímž byl Zemský výbor Království českého. Na jeho zásah byl i pro tuto lokálku zvolen úzký rozchod.⁶⁶ Jak je patrné, proti úzkorozchodným tratím se takřka vždy zvedal silný odpor, prosazování vybraného rozchodu trvalo léta (v případě novobystřické úzkokolejky pět let, o podobě osoblažské dráhy se jednalo celé desetiletí). Vedle absence vysloveně horského terénu, v němž je výhodnější použití úzkého rozchodu v náročném terénu, je dle mého mínění nutno právě v této nedůvěře obyvatelstva v ekonomickou přínosnost úzkorozchodných drah hledat příčinu, proč se v českých zemích (na rozdíl např. od Německa) užívání úzkého rozchodu nikdy výrazněji neujal.

⁶³ J. ŠATAVA, *Jindřichohradecké úzkokolejky*, s. 9–11.

⁶⁴ Luděk ČADA – Karel JUST – Radek SEDLÁČEK – Jiří STRNAD, *Místní dráha Ondrášov – Dvorce na Moravě*, Nymburk 1998, s. 4–5 a Richard HRČEK, *100 let trati Třemešná ve Slezsku – Osoblahy*, Bruntál 1998, s. 3–4.

⁶⁵ Herbert BAUER, *Die ehemalige Schmalspurbahn Zittau – Markersdorf bei Reichenau*, Oybin 1994, s. 10.

⁶⁶ J. ŠATAVA, *Jindřichohradecké úzkokolejky*, s. 16–19.

Závěr

Rozsah této studie nedovoluje popsat všechny způsoby postojů, jež česká společnost v 19. století zaujímal. Vůči železniční dopravě. Primárně jsem se snažil problematizovat ustálené tvrzení, že počáteční nedůvěra v nový dopravní prostředek byla rychle vystřídána všeobecným nadšením. Tomu odpovídal i výběr konkrétních příkladů, kdy jsem při výstavbě nejstarších drah zdůrazňoval pozitivní hodnocení, v dalších fázích jsem se snažil analyzovat přetrvávající rezervovaný postoj k dráze. Zároveň však jistě nelze zpochybňovat, že postupný vývoj směřoval k přijetí železnice veřejností, šlo však o proces výrazně pomalejší a komplikovanější, než se obecně soudí.

Jestliže se podnikatelé a intelektuálové, jak na nadregionální, tak i místní úrovni, pro dráhu nadchli velice rychle, postoj především nižších tříd a konzervativněji smýšlejícího venkova se měnil pozvolna. Ve 40. letech venkovské obyvatelstvo dráhu chápalo pouze jako prostředek sloužící vyšším společenským vrstvám, pro ně samé neměla žádný význam (ostatně většinou v menších vesnicích nebyla ani zřízena zastávka), nanejvýš jim svou přítomností komplikovala život. Avšak ještě roku 1881 majitelé gruntů v Zálešanech, kteří se obávali požáru a přerušení místních komunikací, používali proti železnici argumentaci, že dráha má sloužit pouze panským statkům a oni z ní žádný užitek mít nebudou, protože jsou chudí.⁶⁷ Ještě v 80. letech 19. století tak železnice zdaleka nebyla vnímána jako prostředek demokratizace v mobilitě obyvatelstva, nýbrž jako vetřelec, jenž povede k ohrožení majetku.

Domnívám se však, že právě 80. léta, nejspíše počátek 90. let, jsou dobou, kdy je železnice přijímána již takřka bezvýhradně kladně. V době vleklé hospodářské deprese, jež se táhla již od roku 1873, byl v dráze spatřován prostředek k povzbuzení místního průmyslu, na což by byl navázán růst životní úrovně všech vrstev společnosti. Toto nadšení venkova pro železnici a bezmezná víra v její stimulační potenciál nalezly v Čechách realizaci v zemském zákoně č. 8 zemského zákoníku ze dne 17. prosince 1892 „*O zvelebení železničnictví nižšího řádu*“, na jehož základě stačilo žadatelům o koncesi sehnat pouze 25 % finanční částky potřebné ke stavbě železnice, zbytek zajistil Zemský výbor Království českého buď garantováním zúročení a splacení dluhopisů vydaných koncesionáři, nebo přímou půjčkou. Výsledkem bylo 1094 km místních drah, na základě obdobného zákona na Moravě přibýlo 148 km drah, další stovky kilometrů lokálek garantoval stát.⁶⁸ Tím se železnice dostala do míst, jimž se dosud vyhýbala, zároveň však šlo o oblasti, jež měly mnohem nižší ekonomický potenciál, a drtivá většina takto vzniklých drah nikdy nebyla s to si na svůj provoz vydělat. Důležitější však je, co si obyvatelé dotčených míst od dráhy slibovali. Zde již několikrát zmínění občané Kralovic na sklonku

⁶⁷ Z. LEDR, *Místní dráha*, s. 7.

⁶⁸ S. PAVLÍČEK, *Naše lokálky*, s. 75–97.

19. století očekávali, že díky železnici se pozvedne zemědělství, především pěstování chmele a cukrové řepy, v obcích ležících podél projektované železnice očekávali vznik cukrovarů, pivovarů, pil, mlýnů, lihovarů, šamotek a cihelen. Předpokládaný rozkvět průmyslu a zemědělství pak měl mj. zastavit citelnou vlnu vystěhovalectví do Ameriky.⁶⁹

Ve vztahu k železnici se tak společnost po zhruba 50 let pohybovala ve spirále. Mýtus o nebezpečných dopadech neznámého dopravního prostředku na místní obyvatele postupně přes racionální osvětu a uvědomění si hospodářského přínosu dráhy vytlačil jiný mýtus. Mýtus o moci železnice, jejíž samotná přítomnost měla zajistit až zázračný rozkvět hospodářství a životní úroveň celé společnosti. V situaci konce 19. století šlo však o stejně iracionální představy jako ty, jež varovaly před snížením porodnosti v kraji, jež protlou koleje.

⁶⁹ V. ZUZKA et al., *100 let místní dráhy*, s. 5.

Die Studie bemüht sich, die eingebürgerte Behauptung richtigzustellen, dass das anfängliche Misstrauen in das neue Verkehrsmittel schnell von allgemeiner Begeisterung abgelöst wurde. Gleichzeitig jedoch kann sicher nicht angezweifelt werden, dass die allmähliche Entwicklung auf die Akzeptanz der Eisenbahn hinauslief, es handelte sich jedoch um einen wesentlich langsameren und komplizierteren Prozess, als allgemein angenommen wird. Während sich Unternehmer und Intellektuelle sowohl auf überregionaler als auch auf örtlicher Ebene sehr schnell für die Bahn begeisterten, änderte sich vor allem die Haltung der unteren Klassen und der konservativer eingestellten Landbevölkerung nur allmählich. In den 40er Jahren begriff die Landbevölkerung die Bahn nur als ein Mittel für die höheren gesellschaftlichen Schichten, das für sie selbst aber keine Bedeutung hat (übrigens gab es meist in kleineren Dörfern auch keine Haltestelle) und ihnen höchstens das Leben schwerer macht. Noch in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts wurde die Eisenbahn bei weitem nicht als Mittel der Demokratisierung in der Mobilität der Bevölkerung wahrgenommen, sondern als Eindringling, der zu einer Bedrohung des Besitzes führt. Gerade die 80er Jahre, spätestens aber der Anfang der 90er Jahre sind jedoch eine Zeit, in der die Eisenbahn bereits vorbehaltlos positiv wahrgenommen wird. In der Zeit der sich bereits seit 1873 dahinschleppenden Wirtschaftskrise wurde in der Bahn ein Mittel gesehen, um die regionale Industrie anzukurbeln, was einen Anstieg des Lebensniveaus aller gesellschaftlichen Schichten nach sich ziehen sollte. In Bezug auf die Eisenbahn bewegte sich die Gesellschaft so über etwa 50 Jahre in einer Spirale. Der anfängliche Mythos von den gefährlichen Auswirkungen des unbekannten Verkehrsmittels auf die ansässige Bevölkerung wurde schrittweise durch rationale Aufklärung und Bewusstmachung des wirtschaftlichen Vorteils der Bahn durch einen anderen Mythos verdrängt – den Mythos von der Macht der Eisenbahn, deren Anwesenheit allein ein wahrhaft wunderbares Aufblühen der Wirtschaft und eine Hebung des Lebensniveaus der ganzen Gesellschaft bringen sollte. In der Situation am Ende des 19. Jahrhunderts handelte es sich jedoch um ebenso irrationale Vorstellungen wie jene, die vor einer Verringerung der Geburtenraten in Regionen, durch die Schienen verlaufen, gewarnt hatten. Dennoch wurde die Eisenbahn ein untrennbarer Bestandteil des Lebens der Gesellschaft.

Ladislav Futtera

Czech society and the railways in the 19th century

Summary

This study aims to try to correct the persistent idea that initial mistrust in this new means of transport was soon replaced by general enthusiasm. It certainly cannot be doubted, however, that there was a gradual movement towards the public acceptance of the railways, but the process was much slower and more complicated than is generally thought. While the railway was quick to impress entrepreneurs and intellectuals at both a transregional and local level, the stance of the working classes and the more conservative countryside especially was slower to change. In the 1840s, the rural population perceived the railway as a means serving merely the upper classes of society and of no importance to them (in most smaller villages, there weren't even any railway stops), with their presence at most complicating their lives, but even by the 1880s the railway was still far from perceived as a means of democratisation in securing population mobility, instead seen as an invader which was a threat to property. It was in the 1880s or the early 1890s at the latest when the railway began to be accepted in an almost unconditionally positive light. During the protracted economic depression which began in 1873, the railway was seen as a means to stimulate local industry, which would lead to growth in the standard of living for all classes in society. As such, over a period of about 50 years, society's perception of the railways took a somewhat circular course. The myth of the dangerous impacts of this unfamiliar means of transport on the local population was, through rational enlightenment and awareness of the economic benefits of the railway, replaced by another myth: the myth of the power of the railways, whose very presence would secure an almost miraculous blossoming of the economy and standard of living of the whole society. But in the context of the end of the 19th century, these ideas were just as irrational as those which warned of a fall in the birth-rate in regions where railways were laid. Nevertheless, the railway became an essential part of life in Czech society.

Aleš Skřivan st. – Aleš Skřivan ml.

Finanční bitva o Peking. Velmoci a půjčky Číně v letech 1895–1898¹

Financial Battle for Beijing. The Great Powers and Loans to China 1895–1898

The objective of this study is to present and evaluate the nature and importance of rivalry between the financial groupings which came about in connection with the complex financial situation in which China found itself after its defeat in the war with Japan of 1894–1895. On the basis of the terms of the Peace Treaty of Shimonoseki of 17 April, Beijing undertook to pay Japan war reparations which after additional adjustments and including interest came to a total sum of over £ 54 million. China was to pay this sum over six repayments by 1901. In order to meet the terms and repay what was a massive amount of money at the time in such a short period, China had to turn to foreign banking houses to ask for provision of a total of three large loans (1895, 1896, 1898). A battle took place between two international finance groups in this regard over the provision of the loans, one Russo-French and the other Anglo-German, and this was naturally linked with growth of the influence of those particular powers in China. The loans led to a marked increase in China's financial dependence on Western banks, and in a number of respects created an advantageous position for the European powers for further promoting their political and economic influence in the 'Middle Kingdom'.

Keywords: History, 19th century, China, international loans, Great Powers, economic and political influence

¹ Tato studie je jedním z výsledků grantu *Politické a hospodářské zájmy Velké Británie a Německa v Číně, 1894–1914*, uděleného Grantovou agenturou České republiky (13-12431S).

Porážka Číny ve válce s Japonskem v letech 1894/1895 výrazně aktualizovala „čínskou otázku“, vedla k podstatnému rozšíření aktivity velmocí na Dálném východě a zásadním způsobem změnila finanční situaci Říše středu. Poněkud překvapivé je zjištění, že Čína před válkou nebyla nikdy příliš zadlužena u zahraničních bank. V poměrně dlouhém údobí let 1861–1894 si Číňané celkem vypůjčili 12 milionů liber, většinou šlo o menší částky na vojenské účely, které byly rychle splaceny.² Tato situace se změnila v průběhu války, kterou Peking³ financoval s pomocí čtyř půjček⁴ v celkové výši 6 635 000 liber.⁵ Dvě třetiny z této sumy⁶ poskytla britská Hongkong and Shanghai Banking Corporation (dále jen HSBC), která měla po léta klíčovou pozici na čínském finančním trhu. Bank of England odmítla půjčky Číně garantovat.⁷ Třebaže manažery HSBC nepovažoval za „first class bankers“,⁸ zprostředkoval operaci vlivný generální inspektor Čínské císařské námořní celní služby sir Robert Hart.

Porážka znamenala pro Čínu skutečnou finanční katastrofu, neboť celková válečná náhrada vítěznému Japonsku obnášela 230 milionů ku-pingských taelů, tedy zhruba 35 milionů liber, což byla v této době astronomická suma, již měl

² Leonard K. YOUNG, *British Policy in China, 1892–1902*, Oxford 1970, s. 26.

³ Čínská jména a názvy, ať již jde o jména osob, zeměpisné názvy či například názvy institucí, jsou uváděna ve standardním fonetickém přepisu do češtiny. V případě prvního uvedení tohoto jména v textu je v závorce uveden přepis v dnešním oficiálním přepisu v tzv. pinyin. Pouze v několika ojedinělých případech jsou čínské názvy uváděny v tradičním přepisu (příklad: tradiční přepis – Peking, fonetický – Pej-t'ing, v pinyin – Beijing).

⁴ The National Archives Kew (dále jen TNA), Foreign Office (dále jen FO) 17 China/1232. Political and other Departments. General Correspondence before 1906. Diplomatic despatches. O'Connor to Kimberley, No. 9, Peking 10. 1. 1895. Britský vyslanec informuje ministra zahraničí o přijetí půjčky od Hongkong and Shanghai Banking Corporation a vydání příslušného císařského dekretu.

⁵ L. K. YOUNG, *British Policy in China*, s. 27. Morse uvádí, že si Čína na válku půjčila 6 750 000 liber. Hosea Ballou MORSE, *The International Relations of the Chinese Empire*. Vol. III, The Period of Subjection, 1894–1911, London–New York–Bombay and Calcutta 1918, s. 53.

⁶ Šlo celkem o 4 635 000 liber. Great Britain (Hongkong and Shanghai Banking Corporation) & China. Final Agreement for Chinese Imperial Government, 7 % Silver Loan of 1894, January 26, 1895. John, V. A. MacMURRAY, *Treaties and Agreements with and concerning China 1894–1919*. Vol. 1, New York 1921, s. 11; Great Britain (Hongkong and Shanghai Banking Corporation) & China. Final Agreement for Chinese Imperial Government 6 % Sterling Loan of 1895, January 26, 1895. J. V. A. MacMURRAY, *Treaties and Agreements with and concerning China*, s. 15.

⁷ Thomas G. OTTE, *China Question. Great Power Rivalry and British Isolation, 1894–1905*, Oxford–New York 2007, s. 75.

⁸ E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China, 1895–1914*, Oxford–New York etc. 1987, s. 9; T. G. OTTE, *China Question*, s. 75.

Peking splatit v šesti splátkách do roku 1901.⁹ Bylo zřejmé, že tento dluh Čína může uhradit jen pomocí zahraničních půjček. V letech 1895–1898 Peking v zahraničí získal tři velké a dvě menší půjčky v celkové výši 49,8 mil. liber, se započítáním úroků tato suma vzrostla na 54,5 milionu liber.¹⁰

Výhled, že se Čína bude muset masivně zadlužit na západních finančních trzích a dostane se do podstatně větší ekonomické závislosti na evropských velmocích, inicioval v jarních měsících roku 1895 proces, který je možné bez nadsázky označit jako „finanční bitvu o Peking“, jejímiž hlavními účastníky byly Velká Británie, Německo, Rusko a Francie resp. bankovní domy z těchto zemí. Výše částek, o jejichž zapůjčení Čína usilovala,¹¹ vedla současně k tomu, že muselo dojít k mezinárodní spolupráci a sdružování finančních prostředků při poskytování zmíněných půjček.

Všem účastníkům tohoto zápasu bylo brzy zřejmé, že nejde jen o finanční či obecně ekonomickou otázku, ale o zásadní politickou záležitost, o možnost mít podstatný ba rozhodující vliv na Peking a získat nástroj k prosazení dlouhodobých hospodářských cílů popřípadě teritoriální expanze v Číně. Velká Británie sice byla po celé 19. století nejvýznamnějším interesentem na čínské scéně, ale přístup britské politické špičky k „čínské otázce“ v polovině 90. let zpočátku poněkud oslaboval pozici britských finančníků v mezinárodní soutěži. Na jaře roku 1895 byli v Británii u moci liberálové, úřad premiéra vykonával od rezignace Gladstona v březnu 1894 lord Rosebery, ministerstvo zahraničí vedl lord Kimberley. Oba politikové si dobře uvědomovali, jak velké zájmy jsou ve hře a soudili, že by se Velká Británie měla podílet na půjčce Číně. Na druhé straně trvalo určitou dobu, než byli ochotni opustit po desetiletí uplatňovaný princip, na jehož základě britská vláda zásadně nezasahovala do soukromých ekonomických zájmů v zahraničí, neboť „v 90. letech 19. století koncept *laissez-faire* dosud dominantně ovlivňoval stanovisko Foreign Office k půjčkám a investicím v zámoří. Na rozdíl od svých evropských protějšků britská vláda neměla žádnou tradici zasahování do světa vysokých financí ani neexistovaly žádné formální komunikační kanály mezi City a Foreign Office“.¹² Tato skutečnost se ukázala být velkou nevýhodou v situaci, kdy evropské vlády velmi důrazně podporovaly zájmy a aktivity bank svých zemí v mimoevropských oblastech. Podle informací z počátku jednání v dubnu 1895 potřebo-

⁹ Po zahrnutí dalších plateb Japonsku obnášel čínský závazek celkem 250 milionů kupingských taelů, tedy 38 mil. liber. C. M. HOU, *Foreign Investments and Economic Development in China, 1840–1937*, Cambridge (Mass.) 1965, s. 23–24; T. G. OTTE, *China Question*, s. 74.

¹⁰ L. K. YOUNG, *British Policy in China*, s. 27.

¹¹ TNA, FO 17 China/1235. Diplomatic despatches. O'Connor to Kimberley, No. 184, Peking 22. 5. 1895, secret. Britský vyslanec informuje ministra zahraničí, že Číňané požadují (šlo pouze o první půjčku) 100 milionů taelů, tj. 16 milionů liber.

¹² D. McLEAN, *The Foreign Office and the First Chinese Indemnity Loan, 1895*, The Historical Journal, Vol. 16, No. 2 (Jun. 1973), s. 303–321, s. 303.

vala čínská vláda v celkovém úhrnu 40 milionů liber,¹³ během jednání v květnu se již hovořilo o částce 50 milionů.¹⁴

Stanovisko londýnské vlády bylo zpočátku významně ovlivněno představou, že tuto obrovskou sumu nemůže Čína získat bez toho, že se obrátí na britský finanční trh a „*finanční aspekt boje nebyl záležitostí, která by ve Velké Británii vyvolávala závažné obavy. V letech 1870–1914 měla Velká Británie dominantní pozici na poli mezinárodních investic a Londýn byl skutečným finančním hlavním městem světa*“.¹⁵ Počáteční poněkud sebejistý přístup Britů byl ovlivněn i dalšími, bezesporu velmi významnými skutečnostmi. Britská obchodní převaha v Číně byla mimo jakoukoli pochybnost, britský vliv byl po desetiletí spojen s výlučnou pozicí sira Roberta Harta v čele Čínské císařské námořní celní služby, která zajišťovala zhruba třetinu daňového příjmu čínského státu. Navíc brzy po zahájení jednání o první půjčce na indemnitu ujistili ministři cung-li ja-menu (Zongli Yamen)¹⁶ britského vyslance O'Conora, že Británie nebude opomenuta.¹⁷

Čínská vláda se znovu prostřednictvím sira Roberta Harta obrátila na HSBC s prosbou, aby banka zajistila poskytnutí půjčky na úhradu válečné náhrady Japonsku. Ačkoli požadovaná suma byla mimořádně vysoká, někteří autoři dokonce tvrdí, že půjčka v takovéto výši ještě nebyla poskytnuta,¹⁸ banka projevila ochotu se úkolu ujmout, byť její vedení bylo od počátku přesvědčeno, že se to neobejde jak bez mezinárodní spolupráce, tak podpory britské vlády.

Již 7. května 1895 sdělil manažer HSBC a ředitel její londýnské pobočky Ewen Cameron stálému podsekretáři na Foreign Office Thomasi Sandersonovi, že bude nutná spolupráce s cizími zahraničními bankovními domy.¹⁹ Cameron byl v květnu 1895 povolán na Foreign Office, aby vysvětlil, jak hodlá banka zajistit potřebné finanční prostředky, což patrně souviselo s tím, že ministr zahraničí Kimberley měl malou důvěru v to, že HSBC je schopna tak velkou půjčku poskyt-

¹³ E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China*, s. 10; D. McLEAN, *The Foreign Office*, s. 304.

¹⁴ D. McLEAN, *The Foreign Office*, s. 304.

¹⁵ L. K. YOUNG, *British Policy in China*, s. 27.

¹⁶ Cung-li ja-men – čínský vládní úřad pověřený zahraničními záležitostmi resp. Zprostředkováním komunikace mezi císařským dvorem a cizími vyslanci v Peking. Oficiální název zněl Cung-li ke-kuo š'-wu ja-men (Úřad pověřený záležitostmi všech národů). Založil ho v roce 1861 princ Kung. Zanikl v roce 1901, kdy byl nahrazen standardním ministerstvem zahraničí.

¹⁷ TNA, FO 17 China/1235, Diplomatic despatches. O'Connor to Kimberley, No. 183, Peking 18. 5. 1895, secret. Britský vyslanec informuje o svém rozhovoru s ministrem cung-li ja-menu Sü Ta-ženem (Xu Dajen), který mu dal uvedené ujištění. Tamtéž, O'Connor to Kimberley, No. 184, Peking 22. 5. 1895, secret.

¹⁸ D. McLEAN, *The Foreign Office*, s. 304.

¹⁹ TNA, FO 17 China/1252, Various diplomatic. Cameron to Sanderson, London 7. 5. 1895.

nout sama.²⁰ Cameron při této příležitosti prohlásil, poskytnou-li půjčku banky z kontinentu bez britské účasti, mohli by Britové ztratit kontrolu čínských námořních cel, což by mohlo podkopat britskou pozici v Číně a oslabit ji i v celé Asii. Současně radil, aby britská vláda doporučila Číňanům, ať zamezí jakémukoli vměšování ostatních evropských mocností do fungování Čínské císařské námořní celní služby.²¹ Na jedné straně bylo cílem britské liberální vlády vyhnout se růstu napětí ve vztazích s ostatními velmocemi, na druhé straně jí šlo o to, aby se „Dálnévýchodní trojspolek“²² Ruska, Francie a Německa nepřeměnil v nástroj finančního tlaku uvedených velmocí na Čínu, jehož aktivity by vedly k oslabení britské pozice. Proto byl také vyslanec v Peking O’Conor instruován, aby důrazně varoval Číňany před přijetím půjčky jen od bank uvedených tří velmocí.²³

Premiér Rosebery byl na začátku stoupencem myšlenky, aby celou půjčku Číně poskytla HSBC. Když však zjistil, že by toto řešení narazilo na odpor kontinentálních velmocí, doporučoval, aby půjčku poskytlo mezinárodní konsorcium, v němž by bankovní dům Rothschildů pomohl HSBC zajistit britský podíl. Šlo o podnět lorda Rothschilda, který byl premiérovým tchánem. Postupně se však ukázalo, že idea široké mezinárodní půjčky s účastí Velké Británie nemá velkou naději na realizaci. Vedení HSBC se nejprve bez úspěchu obrátilo na německou banku Disconto Gesellschaft, pozitivní výsledky nepřinesla ani německo-francouzská jednání, vlády v Paříži i Berlíně reagovaly na podněty z Londýna velmi rezervovaně.

Posuzováno z mnoha ohledů, byl klíč k řešení v Petrohradu. Sergej Juljevič Witte, ministr financí a autor koncepce „mírového pronikání“ Ruska na Dálném východě, původně účast odmítal, neboť nechtěl ruskou vládu vázat nějakou finanční aliancí.²⁴ O sblížení s Petrohradem ve věci půjčky usilovali Francouzi i Němci, objevily se zprávy, že německý císař podporuje další spolupráci s Ruskem a Francií v Číně s tím, že půjčku by měly poskytnout společně tři velmoci, které před časem připravily Japonsko o část plodů jeho vítězství, a takto by se jim otevřela cesta k získání kontroly nad čínskými cly.²⁵ Rusové byli rozhodnuti nepřipustit, aby byli

²⁰ T. G. OTTE, *The China Question*, s. 77.

²¹ TNA, FO 17 China/1253, Various diplomatic. Cameron to Sanderson, London 9. 5. 1895. Tamtéž Memo Cameron, London 10. 5. 1895.

²² Jako Dálnévýchodní trojspolek (nebo též Intervence tří) bývá označován společný diplomatický zásah Ruska, Francie a Německa v Tokiu 23. 4. 1895, jehož výsledkem bylo navrácení Liao-tungského poloostrova Číně, který původně ztratila na základě mírové smlouvy s Japonskem podepsané v Šimonoseki 17. dubna 1895.

²³ T. G. OTTE, *The China Question*, s. 76.

²⁴ Bližší vysvětlení k postoji Witteho srov. B. A. ROMANOV, *Russia in Manchuria, 1892–1906*, An Arbor (Michigan) 1952, s. 65.

²⁵ TNA, FO 17 China/1253. Various diplomatic. Memorandum by Sanderson, London 10. 5. 1895.

britskou účastí de facto připraveni o výhody, které získali tzv. Intervencí tří v dubnu 1895 a pod vlivem tohoto požadavku volili svůj postup.

Základním zájmem Britů v Číně bylo pokračování jejich výlučné kontroly čínských námořních cel, proto vytrvale odmítali jakoukoli možnost jejich mezinárodních kontroly. To byl také důvod, proč sir Robert Hart podporoval ideu, aby celou půjčku Číně poskytla HSBC, popřípadě další britské banky, čímž by byla hrozba mezinárodní kontroly vyloučena. Poměrně často je upozorňováno na skutečnost, že „*nebylo přáním premiéra dosáhnout diplomatického triumfu nad Francií nebo Německem ve věci půjčky*“²⁶ a Rosebery byl přesvědčen, že Francouzi a Němci se nepokusí Brity z celé záležitosti vyřadit a nebudou riskovat, že nepůjde čínské dluhopisy umístit na britském finančním trhu, který by pro ně zůstal uzavřen.²⁷ Na druhé straně postoj Foreign Office byl poněkud nejistý, což logicky vyvolávalo nervozitu Camerona, který opatrně vyčkával, dokud jeho banka nebude mít záruky, že bude mít k dispozici potřebné finanční prostředky, aby mohla půjčku nabídnout. S podsekretářem Sandersonem se shodoval na tom, že Britové nesmí ve věci půjčky utrpět neúspěch a zhruba do poloviny května doufal, že se k nabídce HSBC připojí francouzské a německé banky. V této době však vlivný státní podsekretář evidentně tento jeho optimismus nesdílel, v memorandu ze 13. května 1895 totiž se značnou dávkou pesimismu konstatoval: „*Myslím, že bych učinil lépe ... kdybych mu (Cameronovi) řekl, že když bude banka schopna zaranžovat půjčku podle svých představ, udělá nejlépe. Nemůžeme se jakkoli podílet na jednáních, jelikož bychom mohli vyvolat mezinárodní závist, která by zničila celou transakci.*“²⁸

Vypjatá atmosféra vyvolaná akcemi v souvislosti s půjčkou přispěla k šíření nepravdivých informací. Shodou okolností téhož dne – 18. května 1895 – informoval Cameron Foreign Office, že padlo rozhodnutí o ruské půjčce Číně ve výši 8 milionů liber,²⁹ stejnou informaci podal Alfred Rothschild „*ve stavu ohromného rozrušení*“ ministru zahraničí Kimberleymu.³⁰ Cameron navrhl okamžité rázné řešení – doporučil nabídnout Číně půjčku 15 milionů liber a možnost získání dalších dvou ve stejné výši,³¹ na což se nedočkal oficiální reakce. V této době byl Foreign Office velmi znepokojen zprávami o ruské půjčce a o možnosti, že Britové budou z účasti na půjčce vyloučeni. Vyslanec v Peking O’Conor byl prakticky okamžitě instruo-

²⁶ D. McLEAN, *The Foreign Office*, s. 307. Prakticky stejně se vyjadřuje T. G. OTTE, *The China Question*, s. 77.

²⁷ TNA, FO 17 China /1253. Various diplomatic. Memorandum by Sanderson, London 13. 5. 1895.

²⁸ Tamtéž.

²⁹ TNA, FO 17 China /1253. Various diplomatic. Cameron to Sanderson, London 18. 5. 1895.

³⁰ T. G. OTTE, *The China Question*, s. 79.

³¹ D. McLEAN, *The Foreign Office*, s. 309.

ván: „Podle našich informací ruský ministr financí nabízí půjčku od osmi do patnácti milionů. Dostali jsme zprávu, že čínská vláda přijala osm milionů. Říká se, že je německou představou půjčka ve výši šedesáti milionů... To by bylo ruiniující a víc, než je možno hradit z příjmů z cel. Čínská vláda by měla pochopit, že očekáváme, že s námi bude jednáno upřímně a budeme důvěrně informováni o záležitostech, které se závažně dotýkají našich zájmů.“³² Vyslanec okamžitě navštívil cung-li ja-men, kde byl znovu ujištěn, že Čína nemá ani v nejmenším v úmyslu vyřadit Velkou Británii z účasti na půjčce.³³ Jen o dva dny později telegrafoval ministr zahraničí Kimberley na podnět lorda Rothschilda do Pekingu dotaz, kolik peněz vlastně Čína potřebuje a současně se zeptal, zda je čínská vláda ochotna zmocnit bankovní dům Rothschild v Londýně optimálně stanovit podmínky půjčky, aby bylo možné její mezinárodní řešení.³⁴ Dotaz souvisel s tím, že ministr zahraničí stále preferoval toto „mezinárodní řešení“ a současně byl, jak se ukáže mylně, přesvědčen, že tak velkou půjčku mohou Číňané získat jen v Londýně. Vláda se zřejmě rozhodla pro ráznější přístup v jednáních s HSBC – Cameronovi bylo jednoznačně sděleno, že kabinet preferuje řešení za účasti Rothschildů a nebude tolerovat jakékoli úsilí vyřadit banky jiných zemí. Cameronova reakce byla velmi rozhořčená,³⁵ ale HSBC neměla příliš na vybranou – buď mohla spolupracovat s Rothschildy, nebo se mohla pokusit bez vládní podpory o samostatnou akci. V dopise Sandersonovi z 22. května 1895 sice Cameron nebyl zrovna umírněný a smířlivý, ale banka rozhodně nemínila jít proti oficiální linii.³⁶

V této době pokračovalo ruské úsilí směřující k získání půjčky. Někdy koncem května 1895 odjel do západní Evropy ruský bankéř, Witteho agent a pozdější generální ředitel Rusko-čínské banky Adolf Juljevič Rothstein, který měl primárně zjistit stanovisko pařížských Rothschildů ohledně půjčky,³⁷ popřípadě bylo jeho úkolem jednat s dalšími francouzskými bankami. Z časového hlediska je obtížné rekonstruovat průběh jeho mise, která probíhala do poloviny června, jsou k dispozici jen ojedinělé prameny k jeho jednáním. Pozoruhodné informace přináší důvěrná zpráva britského velvyslance v Berlíně Edwarda Maleta ministru zahraničí lordu

³² TNA, FO 17 China /1242. Diplomatic drafts. Kimberley to O'Connor, London 18. 5. 1895.

³³ TNA, FO 17 China/1242. Diplomatic drafts. Cameron to Foreign Office, London 18. 5. 1895.

³⁴ TNA, FO 17 China /1253. Various diplomatic. Kimberley to O'Connor, London 20. 5. 1895.

³⁵ TNA, FO 17 China /1253. Various diplomatic. Cameron to Kimberley, London 21. 5. 1895.

³⁶ TNA, FO 17 China /1235. Diplomatic despatches. Cameron to Sanderson, London 22. 5. 1895.

³⁷ Stanley Fowler WRIGHT, *Hart and Chinese Customs*, Belfast 1950, s. 659.

Kimberleymu z 8. června 1895, která rekapituluje informace, jež mu poskytl generální konzul Jejicho Veličenstva v Berlíně von Bleichröder, jeden z partnerů známého bankovního domu a důvěrník Rothschildů v Berlíně. Von Bleichröder uvedl, že manažer petrohradské Banque Internationale a poradce Witteho Rothstein před deseti dny na cestě do Paříže projížděl Berlínem, aniž se zastavil v bankovním domě Bleichröder, což vždycky pravidelně činil. Ráno 8. června obdržel dům Bleichröder telegram z Paříže informující o tom, že Rothstein dosáhl dohody s klíčovými francouzskými bankovními ústavami Crédit Lyonnais a Banque de Paris et des Pays Bas a dalšími bankami ohledně půjčky Číně ve výši 16 milionů liber, již bude garantovat ruská vláda. Podle této informace se francouzští Rothschildové odmítli zapojit, pokud nebude dosaženo dohody s britskými a německými bankovními domy.³⁸ Sdělení dále obsahuje informaci, že 8. června ráno navštívil von Hansemann, ředitel banky Disconto Gesellschaft, Zahraniční úřad, kde byl ujištěn, že německá vláda podnikne v Paříži kroky, aby byl podnik zmařen, ale v Petrohradu intervenovat nehodlá.³⁹ Podle některých informací byl Rothstein 30. května ještě v Paříži⁴⁰ a 14. června 1895 referoval tajemník britského velvyslanectví v Berlíně Martin Gosselin ministru zahraničí Kimberleymu, že cestoval přes Berlín zpátky do Petrohradu.⁴¹ V každém případě se brzy mělo ukázat, do jaké míry byli Britové výsledky jednání Witteho agenta v Paříži zaskočení.

Pokud šlo francouzskou účast, již v půli května 1895 se sešli zástupci předních francouzských bankovních domů s ministrem zahraničí Gabrielem Hanotauxem, jehož informovali o své ochotě vyjít vstříc zájmu vlády a na půjčce se podílet. V pondělí 27. května 1895 informoval ruský velvyslanec v Paříži baron Mohrenheim Hanotauxe, že čínský vyslanec v Petrohradě dostal oficiální pověření k jednáním a požádal o vyjádření, zda se francouzské bankovní domy budou podílet na poskytnutí půjčky a příslušných zárukách.⁴² Z Petrohradu signalizoval francouzský velvyslanec markýz de Montebello, že ruská vláda zcela jednoznačně preferuje poskytnutí půjčky Číně jen rusko-francouzským syndikátem.⁴³ Obvykle je toto rozhodnutí vysvětlováno jednak neochotou Ruska účastnit se širšího mezinárodního podniku, což bylo determinováno povahou jeho cílů na Dálném východě, jednak odporem francouzských bankéřů i ministra zahraničí Hanotauxe vůči spolupráci s Německem

³⁸ Podle některých informací se měl Rothstein pokusit o zjištění stanoviska Rothschildů. S. F. WRIGHT, *Hart and Chinese Customs*, s. 659.

³⁹ TNA, FO 64 Germany /1350. Malet to Kimberley, No. 140, Berlin 8. 6. 1895.

⁴⁰ B. A. ROMANOV, *Russia in Manchuria*, s. 67.

⁴¹ TNA, FO 64 Germany /149. Martin Gosselin to Kimberley, Berlin 14. 6. 1895.

⁴² Documents diplomatiques français (dále jen DDF), 1re série, tome XII. Mohrenheim a Hanotaux, Paris 27. 5. 1895, s. 48.

⁴³ Tamtéž, s. 50.

Němci vítali možnost, že by se na půjčce měl podílet britský finanční trh a zvláště bankovní dům Rothschildů, na druhé straně německý velvyslanec v Londýně hrabě Hatzfeldt vyjádřil znepokojení nad tím, že by poskytnutí půjčky měli mít v rukou jen Rothschildové a vyslovil názor, že by bylo lepší, kdyby celou operaci provedl mezinárodní syndikát. Až 1. června 1895 získal Berlín jednoznačnou informaci o Rothsteinově misi v Paříži.⁴⁴ Pomalu bylo zřejmé, že v Petrohradě a Paříži s německou účastí definitivně nepočítají. Sekretář britského velvyslanectví v Berlíně Gosselin 3. června 1895 hlásil, že nepadlo žádné rozhodnutí zdejší vlády o tom, že by se mělo Německo připojit.⁴⁵ Jako zlomový bod se jeví 5. červen 1895, kdy Rusové ve spolupráci s předními francouzskými bankovními domy ohlásili, že učinili pevnou nabídku čínské vládě s tím, že by mělo jít jen o rusko-francouzskou transakci. Navíc doporučili Číňanům odmítnout nabídku HSBC, což odůvodnili tím, že Velká Británie neučinila pro Čínu po její porážce nic na rozdíl od Ruska, které ve spolupráci s dalšími evropskými velmocemi donutilo vítězné Japonsko vrátit Číně Liao-tungský poloostrov. Necelý měsíc před podpisem smlouvy o půjčce Číně, informoval šéf německého Zahraničního úřadu Marschall von Bieberstein sekretáře britské legace Gosselina, že Němci se na připravované půjčky nijak nepodílí a nehodlají připustit její umístění na německém finančním trhu. Britové slíbili učinit totéž.⁴⁶ Dne 24. června 1895 došlo de facto k poslednímu pokusu nějakým způsobem zamezit úspěchu rusko-francouzského projektu, Berlín i Londýn dále, ale bez úspěchu preferovaly mezinárodní řešení problému. Po odmítnutí pařížských Rothschildů participovat bez britské účasti našel ruský ministr zahraničí kníže Lobanov řešení ve spolupráci se skupinou dalších francouzských bank.⁴⁷ Britskou vládu pak poněkud zaskočilo urychlené uzavření jednání o první půjčce, kdy 6. července 1895 poskytl syndikát 6 francouzských a 4 ruských bank Číně půjčku 400 milionů franků (15 820 000 liber) na 36 let se 4⁰/₁₀₀ úrokem, krytou příjmy z čínských námořních cel a garantovanou ruskou vládou.⁴⁸

⁴⁴ TNA, FO 17 China /1253. Various diplomatic. Memo Sanderson, London 26. 5. 1895.

⁴⁵ TNA, FO 64 Germany/1352. Martin Gosselin to Foreign Office, No. 23, Berlin 3. 7. 1895.

⁴⁶ Tamtéž. Martin Gosselin to Kimberley, No. 142, Berlin 8. 6. 1895. Tamtéž, Martin Gosselin to Kimberley, Berlin 14. 6. 1895.

⁴⁷ DDF, 1re série, tome XII. Montebelo a Hannotaux, Pétersbourg 2. 6. 1895, s. 62.

⁴⁸ Půjčka byla schválena zvláštním ediktem čínského císaře z 1. 7. 1895, příslušnou smlouvu podepsal 6. 7. 1895 v Petrohradě čínský mimořádný vyslanec a zplnomocněný ministr Šu Ting-čeng (Shu Dingcheng) se syndikátem reprezentovaným zástupci následujících bank (v závorce uveden jejich podíl v milionech franků) M. M. Hottinguer (62,5 mil), La Banque de Paris et des Pays-Bas (62,5), Crédit Lyonnais (62,5), La Société Générale pour favoriser le Développement du Commerce et de l'Industrie en France (25,0), Le Comptoir National d'Escompte de Paris (25,0), La Société Générale de Crédit Industriel et Commercial (12,5), La Banque Internationale de Commerce à St.-Pétersbourg (75,0) La Banque Russe pour le Commerce

Je nesporné, že první kolo „finanční bitvy o Peking“ Britové prohráli. Mezi těmi, kdož neuspěli, se octli také Němci, výrazně zklamaní postupem svých někdejších partnerů z doby tzv. Intervence tří, kteří de facto znemožnili účast německých bank. V Berlíně, zdá se, poněkud opožděně pochopili, že s nimi Rusové nepočítají. „*Není možné vyloučit možnost, že Čína přijme od Ruska půjčku 16 milionů liber*,“⁴⁹ psal šéf Zahraničního úřadu von Marschall vyslanci von Gutschmidtovi do Tokia den poté, co byla smlouva o půjčce již podepsána. „*Pan Witte ... uzavřel dílčí půjčku za našimi zády*,“⁵⁰ postěžoval si německý velvyslanec v Petrohradu kníže von Radolin v rozhovoru s knížetem Lobanovem. Ruský ministr zahraničí se pokusil o vysvětlení tím, že „*Rusko bylo donuceno učinit tento jednostranný krok, neboť Francouzi nebyli ochotni se podílet na půjčce s německou účastí*“⁵¹ a připomněl, že císař Vilém II. v dopise caru Mikulášovi II. dal na srozuměnou, že bude bez výhrad podporovat ruskou politiku ve východní Asii.⁵²

Němci brzy začali hledat cestu ke sblížení s Británií pro další postup v čínských záležitostech. Získání půjčky bylo především úspěchem Ruska, který otevřel cestu k realizaci Witteho plánu „mírového pronikání“ do Číny, ruský ministr prý dokonce v rozhovoru s britským velvyslancem Frankem Lascellesem přiznal, že pro budoucnou Rusko pomýšlí na celkovou kontrolu čínských financí.⁵³ Důležitým nástrojem realizace ambiciózního plánu carova ministra financí se měla stát Rusko-čínská banka, založená pod Rothsteinovým dohledem 10. prosince 1895 v Petrohradě za vydatné podpory francouzských bank.⁵⁴ Banka měla široká práva, kromě

Étranger (25,0), La Banque d'Escompte de St.-Petersbourg (25,0), La Banque de Commerce de Volga-Kama (25,0). Text smlouvy viz France & Russia (Franco-Russian Syndicate) & China. Contract for Chinese 4 % Gold Loan of 1895, July 6, 1895. J. V. A. MacMURRAY, *Treaties and Agreements with concerning China*, s. 35–40. Blíže k půjčce srov. William Leonard LANGER, *The Diplomacy of Imperialism 1890–1902*. New York 1951, s. 188; S. F. WRIGHT, *Hart and Chinese Customs*, s. 657–659; H. B. MORSE, *The International Relations*, s. 53–54.

⁴⁹ Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (dále jen GP). Hg von Johannes LEPSIUS, Albrecht MENDELSSOHN BARTHOLDY und Friedrich THIMME. Bd. 9, Der nahe und ferne Osten, Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte 1923, Nr. 2276 Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes Freiherr von Marschall an den Gesandten in Tokio Freiherrn von Gutschmidt, Telegramm Nr. 77, Berlin 7. 7. 1895, s. 301.

⁵⁰ GP, Bd. 9, Nr. 2290. Der Botschafter in Petersburg Fürst Radolin an den Reichskanzler Fürsten von Hohenlohe. Nr. 306, st. Petersburg 9. 8. 1895, s. 311–314; s. 312.

⁵¹ Tamtéž, s. 313.

⁵² Tamtéž.

⁵³ D. McLEAN, *The Foreign Office*, s. 319.

⁵⁴ Hlavní podporu bance poskytl Banque de Paris et des Pays-Bas, Crédit Lyonnais a Comptoir National d'Escompte de Paris. Blíže ke vzniku Rusko-čínské banky srov. O. CRISP, *The Russo-Chinese Bank: An Episode in Franco-Russian Relations*, Slavonic and East European Review, LII, 1974, s. 197–212; L. K. YOUNG, *British Policy in China*, s. 154an.

běžných finančních operací mohla získávat železniční koncese a financovat stavbu tratí, razit vlastní mince, jednat jako obchodní komisionář atd.⁵⁵ Francouzsko-ruská spolupráce na tomto poli však zdaleka nebyla ideální, ministr zahraničí Hanotaux i vyslanec v Pekingu Gérard jen obtížně snášeli druhořadou roli, kterou Francie v bance hrála. Dráždila je i přezíravost, s níž Rusové jednali s Francouzi a často je včas neinformovali o politických krocích, které Francie finančně podporovala.⁵⁶

Britský neúspěch vedl k novému oživení diskuse o tom, zda a případně jakým způsobem má vláda podporovat britské podnikatele v zahraničí. Vláda byla kritizována kvůli nedostatku iniciativy a málo důrazné podpoře, někteří badatelé ji však berou v ochranu a poukazují na spolupráci mezi finančníky a Foreign Office.⁵⁷ Pravda je ovšem taková, že ve srovnání s kontinentálními mocnostmi, v tomto případě Francií a Ruskem, byla podpora poskytovaná HSBC jen limitovaná a jak ukázalo vyústění souboje o první půjčku na indemnitu Číně, nedostatečná. Jak konstatoval na základě informací ruského vlivného listu Novoje Vremja britský velvyslanec v Petrohradě Frank Lascelles, Rusové se rozhodli nabídnout Číně vládou garantovanou půjčku již v době, kdy Japonci vznesli nárok na Liao-tung.⁵⁸ Ukázalo se, že možnosti Londýna jsou navzdory dlouholetému primátu v Číně limitované. Britská vláda nebyla schopna přinutit Rusko, aby se účastnilo široké mezinárodní akce, ani neměla dostatečný nástroj k tomu, aby donutila Peking nepřijmout ruské podmínky. Navíc byla stále jako diskutabilní chápána představa, že by vláda měla podporovat soukromé aktivity v zahraničí takovým způsobem, jak to činily kontinentální mocnosti. Konec konců byla úloha HSBC i v jiném ohledu specifická, neboť žádná jiná britská banka neprojevila zájem podílet se na půjčce Číně.

Vzhledem k tomu, že rusko-francouzská půjčka zdaleka nepokryla potřebu s ohledem na splácení válečné náhrady Japonsku, musela Čína počítat s tím, že si bude muset opatřit další finanční prostředky ze zahraničí. Koncem června 1895 došlo v Británii k výměně vlády, po liberální vládě nastoupil konzervativní kabinet lorda Salisburyho, který po jistou dobu vykonával i funkci ministra zahraničí.⁵⁹

Poté, co byly německé banky fakticky vyloučeny z účasti v první půjčce na indemnitu, začali Němci usilovat o užší spolupráci s Brity na čínské scéně a poměrně brzy dosáhli úspěchu. Z německé strany připadla hlavní role Deutsch-Asiatische Bank (dále jen DAB), bankovnímu ústavu, který 12. února 1889 založilo na přímý podnět berlínského Zahraničního úřadu konsorcium dvanácti významných německých bank. V bance, která se stala důležitým nástrojem podpory německých ekonomických aktivit na Dálném východě a nikoli náhodou bývá někdy označována jako

⁵⁵ W. L. LANGER, *The Diplomacy of Imperialism*, s. 397.

⁵⁶ E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China*, s. 18.

⁵⁷ D. McLEAN, *The Foreign Office*, s. 320.

⁵⁸ TNA, FO 65 Russia/1491, Lascelles to Kimberley, St Petersburg, 2. 6. 1895.

⁵⁹ Teprve v listopadu 1900 převzal úřad ministra zahraničí lord Lansdowne.

„polostátní“, si německá vláda udržovala trvalý vliv. Jejím partnerem se na britské straně stala Hongkong and Shanghai Banking Corporation. Jednání těchto bank přineslo výsledek pouhé tři týdny poté, co rusko-francouzský syndikát uzavřel s Čínou smlouvu o půjčce. Dne 27. července 1895 podepsali v Berlíně zástupci obou bank smlouvu o společném poskytování půjček čínské vládě nebo čínským provinčním autoritám. Vcelku jasně byla stanovena povaha a rozsah spolupráce. Jestliže by jedna z bank měla možnost uzavřít nějaký obchod v Číně a získala by potřebné garance, měla nabídnout účast partnerovi za rovných podmínek, smlouvy měly být podepisovány společně. Nešlo jen o účast na půjčkách jako takových, ale také o případné financování stavby železnic, telegrafů nebo těžební činnosti. Banky si měly vzájemně poskytovat pomoc nejen v Číně, ale i jinde v Asii. Jednání s čínskou vládou měl zajišťovat zástupce HSBC za podmínek dojednaných oběma stranami.

Jestliže se na konci fungování liberální vlády částečně zlepšila spolupráce HSBC s Foreign Office a do jisté míry byl překonán tradiční odpor britských vlád vůči podpoře soukromého podnikání v zahraničí, s nástupem konzervativního Salisburyho kabinetu se staly podmínky načas opět méně příznivými. Premiér byl informován o povaze a výsledcích britsko-německých jednání, věděl, že banky hodlají spolupracovat na významných projektech v Číně, ale nebyl celé záležitosti příznivě nakloněn. Pokud šlo o mezinárodní situaci, Salisbury si prakticky nikdy nepřál vznik nějakých užších vazeb k Německu, posuzoval situaci vždy s ohledem na britské obecné imperiální zájmy a dlouhou dobu bylo jeho hlavním cílem zlepšení vztahu k Rusku. Ostatně ještě v tolikrát připomínané řeči v Guild Hallu 9. listopadu 1895 opakoval proslulou Disraeliho formulaci, že „v Asii je místo pro nás všechny“.⁶⁰ Tentýž výrok pak zopakoval v Bristolu 15. ledna 1896 Arthur Balfour.⁶¹ Proto nepřekvapí, že na vzniku uvedeného spojení bank neměl Foreign Office žádný podíl a dokonce až do roku 1905 neznal obsah textu jejich vzájemné smlouvy. Na druhé straně německá vláda se přímo vyjadřovala k jejímu textu a podřídila DAB své pevné kontrole.

Jednání o druhé půjčce Číně na válečnou náhradu Japonsku začala na konci roku 1895. Britové věděli, že si nemohou dovolit další neúspěch, proto se opět zlepšila spolupráce a kontakty mezi HSBC a Foreign Office. Velké úsilí vyvinulo britské vyslanectví v Peking, z osobností pak zvláštní agent HSBC E. G. Hillier, který při jednáních v čínské metropoli zastupoval britskou i německou banku a 11. ledna 1896 předložil v cun-li ja-menu memorandum obsahující informace

⁶⁰ The Times, 10. 11. 1895.

⁶¹ The Times, 4. 2. 1896. Bližší vysvětlení tohoto postoje srov. Philip JOSEPH, *Foreign Diplomacy in China, 1894–1900. A Study in Political and Economic Relations with China*, London 1928, s. 157.

o návrhu britsko-německé půjčky.⁶² Významnou roli jistě sehrála podpora, již projektu poskytl sir Robert Hart, který si byl dobře vědom toho, jaké nebezpečí pro britskou pozici v Číně, zvláště pokud šlo o správu námořních cel, by měla případná druhá rusko-francouzská půjčka. V Londýně loboval ve vládě pro britsko-německou skupinu jeho agent J. D. Campbell.⁶³ Důležité rozhovory na cung-li ja-menu vedl také chargé d'affaires britského vyslanectví v Peking u Beauclerka,⁶⁴ který Čiňanům vysvětloval, že se jednání o půjčce protahují kvůli momentální situaci na evropském finančním trhu,⁶⁵ některá jednání pak vedl společně s německým vyslancem von Schenckem.⁶⁶ Váhání čínských ministrů v půli února 1896 zkomplikovalo situaci natolik, že se HSBC rozhodla přerušit jednání. Čiňané požádali o pomoc Beauclerka, který jim opakovaně zdůraznil, že se již zavázali přijmout půjčku 16 milionů liber od britsko-německé skupiny a tento slib by měli dodržet.⁶⁷ Rázné jednání Beauclerka mělo pro britsko-německou skupinu velký význam i proto, že v této době vyvíjeli v čínské metropoli značnou aktivitu konkurenti. Již 12. února informoval agent HSBC Beauclerka, že dostal z Londýna zprávu o nabídce půjčky 4 mil. liber, již Číně učinila významná americká banka J. S. Morgan & Co.⁶⁸

Ještě znepokojivější informace získal britský chargé d'affaires během návštěvy patrně nejlivnějšího čínského politika, velkého sekretáře markýze Li Chungčanga (Li Hongzhang) 17. února 1896. Li informoval Beauclerka o jednáních s francouzským vyslancem Augustem Gérardem, který doporučil pařížské vládě, aby byl zformován syndikát francouzských bank, který by nabídl Číně velkou půjčku. Gérard také ve svých pamětech informuje, že již počátkem ledna 1896 navrhl ruský ministr financí Witte půjčku Číně, na níž by participovaly kromě Ruska a Francie i Německo a Nizozemí, ale francouzské banky neprojevily o tento návrh zájem.⁶⁹ Téhož dne, kdy jednal Li s Gérardem, navštívil americký vyslanec Denby cung-li ja-men a učinil jménem své vlády překvapeným Čiňanům nabídku půjčky

⁶² TNA, FO 17 China/1275. Beauclerk to Salisbury, No. 30, Peking 21. 1. 1896, confidential.

⁶³ E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China*, s. 13.

⁶⁴ William Nelthorpe Beauclerk vedl vyslanectví Velké Británie v Peking u v době od září 1895 do 24. 4. 1896, kdy se stal novým vyslancem sir Claude MacDonald.

⁶⁵ TNA, FO 17 China/1275. Beauclerk to Tsungli Yamen, No. 4, Peking 23. 1. 1896.

⁶⁶ TNA, FO 17 China/1275. Beauclerk to Salisbury, No. 47, Peking 3. 2. 1896, confidential.

⁶⁷ TNA, FO 17 China/1275. Beauclerk to Salisbury, No. 61, Peking 14. 2. 1896, confidential. Tamtéž, Beauclerk to the Tsungli Yamen, No. 4, Peking 12. 2. 1896

⁶⁸ TNA, FO 17 China/1275. Beauclerk to Salisbury, No. 61, Peking 14. 2. 1896, confidential.

⁶⁹ Auguste GÉRARD, *Ma mission en Chine, 1893–1897*, Paris 1918, s. 126.

16 milionů liber.⁷⁰ Beauclerk, Hillier a Schenck dlouho jednali 19. února 1896 o aktivitách konkurentů, zejména krocích francouzského vyslance. Hillier a Schenck patrně měli závažné pochybnosti a obavy, proto doporučili řešit situaci spoluprací s Francouzi. V tomto případě narazili – Hillier dostal z londýnské centrály 24. února 1896 pokyn, že spolupráce s francouzským syndikátem je vyloučena, podobně instruoval německý Zahraniční úřad Schencka, aby dál jednal a spolupracoval jen s Brity.⁷¹

Ještě na počátku března pokračovaly francouzské aktivity ohledně půjčky, je však poněkud překvapivé, že tentokrát nebyly podporovány Ruskem.⁷² Ačkoli londýnský tisk avizoval ukončení jednání mezi britsko-německým syndikátem a Čínou již 9. března,⁷³ teprve o dva dny později, v pondělí 11. března 1896 byla podepsána preliminární smlouva o půjčce,⁷⁴ již o tři dny později sankcionoval příslušný císařský dekret. Prakticky ihned poté začal šéf londýnské pobočky HSBC Ewen Cameron usilovat o vládní podporu toho, aby byla půjčka registrována Bank of England a umístěna na londýnském finančním trhu. Kdyby se tak nestalo, mohli Němci dát půjčce na svém finančním trhu speciální status a získat v celé záležitosti vrch. Ačkoli byly zájmy banky a vlády s ohledem na britskou pozici v Číně v podstatě totožné, Cameronovo úsilí narazilo na odpor kancléře pokladu sira Michaela Hickse Beache, který byl důrazným odpůrcem vládní podpory soukromých finančních operací a prohlašoval, že má „*naprostou nedižvěř v tyto půjčkové syndikáty*“.⁷⁵ Hicks Beach se považoval „*za strážce finanční morálky*“ a neměl pochopení pro to, že „*politická nezbytnost přinášela rozšíření oficiálního zapojení do finanční a ekonomické politiky. Salisbury sdílel většinu Hicks Beachových názorů, pokud šlo o správný vztah mezi financemi a vládou, ale dával přednost politickým úvahám*“.⁷⁶ Nakonec se podařilo jeho odpor překonat a Bank of England dala 26. března 1896 souhlas k registraci půjčky.

⁷⁰ TNA, FO 17 China/1275. Beauclerk to Salisbury, No. 73, Peking 27. 2. 1896, confidential.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² TNA, FO 17 China/1276. Beauclerk to Salisbury, No. 11, Peking 11. 3. 1896, confidential.

⁷³ The Times, 9. 3. 1897.

⁷⁴ K finálním jednáním s čínskými ministry Weng Tchung-chuem (Weng Tonghuo) a Čang Jin-chuanem (Zhang Yinhan) srov. TNA, FO 17 China/1276. Memorandum. Anglo-German Loan Negotiations. Interview at Tsungli Yamen. Peking 11. 1. 1896.

⁷⁵ E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China*, s. 15.

⁷⁶ Tamtéž.

Finální dokument podepsali E. G. Hillier (za HSBC) a Franz Urbig (za DAB) v Peking 23. března 1896.⁷⁷ Na jeho základě syndikát půjčil Číně 16 milionů liber na 5% úrok se splatností na 36 let, splácení půjčky bylo zajištěno příjmy z námořních cel. Ačkoli si čínští vyjednavací stěžovali na přílišnou tvrdost podmínek smlouvy,⁷⁸ někteří autoři jsou toho názoru, že Britové a Němci s ohledem na Gérardovy snahy a nabídky Američanů museli dát Číňanům o něco příznivější podmínky ve srovnání s první půjčkou rusko-francouzské skupiny.⁷⁹ Srovnáme-li však oba dokumenty, neshledáme příliš velké rozdíly. Pro Brity i Němce mělo uzavření druhé půjčky Číně na indemnitu Japonsku zcela mimořádný význam. Především se jim podařilo vyvážit důsledky první půjčky poskytnuté rusko-francouzským syndikátem, třebaže v Londýně trend nepodporování soukromých finančních aktivit v cizině do značné míry ještě dále působil. Na druhé straně nelze přehlédnout skutečnost, že Foreign Office našel v HSBC významný nástroj k prosazování britských politických cílů v Číně, banka si vytvořila příznivé vztahy k siru Robertu Hartovi, také její spolupráce s britským vyslanectvím v Peking 23. března 1896 se rozvíjela velmi dobře.

Peking byl rozhodnut zbavit se závazků vůči Japonsku co nejrychleji. Jednání o třetí a poslední velké půjčce Číně na indemnitu začala v únoru 1897, kdy Li Chung-čang požádal HSBC, která stále spolupracovala s DAB, o další půjčku ve výši 16 milionů liber s úrokem, který by nepřesahoval 5%.⁸⁰ Jednání byla komplikovaná a protahovala se především kvůli otázce záruk. Li nabídl ručení příjmy z námořních cel a pozemkové daně (daň z půdy), které tehdy dohromady zajišťovaly polovinu fiskálních příjmů čínského státu. Především Němci požadovali dílčí revizi celního tarifu a větší kontrolu nad nabízenými zárukami, ať šlo část výnosů z vnitřní daně li-t'inu (likin) či daně ze soli, které s ohledem na půjčku měly dostat pod kontrolu inspektorátu námořních cel. V případě nesplnění tohoto požadavku zástupci obou bank konstatovali, že by posléze bylo obtížné umístit půjčku na britském resp. německém finančním trhu. Dne 2. června 1897 předložil Li Chung-čang definitivní nabídku záruk pro půjčku, která měla být kryta příjmy z námořních cel, požadoval 16 milionů liber na 5% úrok s dobou splatnosti 50 let. Odmítl jakékoli další záruky, které však syndikát považoval za nezbytné, proto jednání načas uvázla na písku.

Li tehdy učinil pokus získat finanční prostředky z jiných soukromých zdrojů, jednal s blíže nespecifikovaným syndikátem, jehož reprezentanty byli jakýsi Ernest Hooley a major Eustace Jameson. Sice došlo k uzavření preliminární dohody

⁷⁷ Germany (Deutsch-Asiatische Bank), Great Britain (Hongkong & Shanghai Banking Corporation). Agreement for Chinese Imperial Government 5% Sterling Loan of 1896, March 23, 1896. J. V. A. MacMURRAY, *Treaties Agreements with concerning China*, s. 55–59.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China*, s. 14.

⁸⁰ L. K. YOUNG, *British Policy in China*, s. 46.

o půjčce 16 mil. liber, ale syndikát nedokázal složit ani 100 000 liber požadovaných jako záruka pro realizaci půjčky.⁸¹

Pokud šlo o soupeření velmocí v Číně, německá okupace Ťiao-čou v listopadu 1897 i přítomnost ruských válečných lodí v Port Arthuru zkomplikovala situaci, šlo nepochybně o jednu z příčin, které odstartovaly zápas o koncese a vymezení sfér vlivu, což nepochybně mělo vliv i na další jednání o půjčce. Li Chung-čang se znovu obrátil na britsko-německý syndikát a projevil větší míru ústupnosti. Jako záruky pro půjčku opět navrhl příjmy z li-t'ínu a solní daně a na rozdíl od svého dřívějšího postoje připustil, že by po dobu splácení půjčky mohli tyto zdroje kontrolovat cizinci.⁸² V okamžiku, kdy se mohlo zdát, že otázka záruk bude vyřešena, zasáhli do vývoje vcelku nepředvídatelným způsobem Němci. Navrhli, aby byli okamžitě jmenováni britský a německý inspektor pro kontrolu zmíněných čínských daní. Dále žádali, aby se na půjčce podíleli Francouzi jako rovnocenný partner, po jejich souhlasu navrhli, aby se akce účastnili i Rusové a takto vznikla mezinárodní finanční komise podobná té, která fungovala v Egyptě.⁸³ Tyto návrhy patrně příliš nevyhovovaly ani Velké Británii, ani Rusku, hlavním rivalům na čínské scéně. Primárním zájmem Britů byl obchod, v této souvislosti preferovali uchování svých některých výsadních pozic, jako byla například kontrola čínských námořních cel, vždy však odmítali vytvoření nějaké mezinárodní instituce, která by jejich výlučnou kontrolu ohrozila. Konečným cílem Rusů nepochybně bylo prosazení jejich výlučného vlivu v severní Číně, takže také jim sotva mohla vyhovovat nějaká forma mezinárodní kontroly.

Situace se výrazně zdramatizovala v posledních dnech roku 1897. Večer 21. prosince 1897 dostal britský vyslanec MacDonald zprávu, že ruský chargé d'affaires nabídl Číně půjčku 16 milionů liber na 4% úrok, zajištěna měla být výnosem pozemkové daně (daň z půdy) a příjmy z li-t'ínu, garantovat ji měla ruská vláda. Za to mělo Rusko získat monopol na stavbu všech železnic a provoz dolů v Mandžusku i severní Číně a slib, že Rus se stane nástupcem sira Roberta Harta v úřadu generálního inspektora Čínské císařské námořní celní služby.⁸⁴ Britský vyslanec sice nepovažoval tuto informaci za věrohodnou, ale nakonec její správnost potvrdil cung-li ja-men i manažer HSBC Ewen Cameron. Případné splnění ruských podmínek půjčky by se nepochybně velmi podstatně dotklo ohromných britských obchodních zájmů v Číně. V této době – jde o údaje pro rok 1898 – Britská říše přispívala 56,5 % do celkového příjmu z čínských námořních cel, což bylo plných

⁸¹ Tamtéž, s. 51.

⁸² TNA, FO 17 China/1356. Various diplomatic. Memorandum by Norton, 1. 1. 1898.

⁸³ L. K. YOUNG, *British Policy in China*, s. 51.

⁸⁴ TNA, FO 17 China/1314. Diplomatic telegrams. MacDonald to Salisbury, Tel. No. 95, Peking 22. 12. 1897. TNA, FO 17 China/1333. Diplomatic despatches. MacDonald to Salisbury, No. 3, Peking 12. 1. 1898.

74,03 % z úhrnu přínosu cizích zemí. Ve srovnání s tím byl ruský podíl zanedbatelný – Rusko se podílelo pouhými 1,63 % z celkového příjmu a 2,14 % z úhrnu přínosu cizích zemí. Také britská převaha v dopravě zboží do Číny byla naprosto drtivá – celkem bylo do Číny dopraveno 34 326 580 tun zboží, z toho byl podíl britských přepravců 21 365 966 tun, na ruských lodích bylo dopraveno jen 178 768 tun.⁸⁵

Zdá se, že v této situaci se Číňané uchýlili ke složité hře, jejímž výsledkem měly být pro ně výhodnější podmínky. Požádali totiž MacDonalda, aby do jednoho týdne zjistil, zda se britsko-německý syndikát ještě hodlá zabývat čínskou nabídkou z konce jara. Z jejich jednání bylo zřejmé, že mají několik možností, což jim umožňovalo, byť jen krátce, manévrovat. Rusové však zřejmě byli dobře informováni a v sobotu 31. prosince 1897 dostal MacDonald zprávu, že ruský chargé d'affaires označil jednání Číňanů s HSBC za projev nedůvěry vůči Rusku a proto stahuje návrh půjčky.⁸⁶ Ovšem 2. ledna 1898 jednal britský vyslanec s Li Chung-čangem, který ho ujistil, že ruský návrh nebyl stažen, podmínky půjčky trvají, o čemž jej osobně ujistil ruský ministr financí Witte.⁸⁷

Nejistota, která ohledně čínské půjčky vznikla, znepokojila především vedení HSBC. Proto od konce roku 1897 vyvíjel značnou aktivitu především Ewen Cameron, který dobře chápal, jakou hrozbou by bylo případné přijetí ruské nabídky Čínou, jak pro pozici HSBC, tak především pro obecné zájmy Velké Británie v Číně. Cameron navíc musel připustit možnost, že by britská vláda nakonec mohla garantovat půjčku, kterou by poskytla jiná banka. Ještě před koncem roku HSBC navrhla, že zajistí potřebnou sumu, jestliže britská vláda poskytne jen částečnou garanci úroku ve výši 1–1,5 %.⁸⁸ Manažer navštívil 7. ledna 1898 Francise Bertieho, který byl klíčovou osobností Dálnévýchodního oddělení Foreign Office, a pokusil se shrnout podstatné argumenty pro to, aby vláda poskytla podporu jeho bance. Konstatoval, že jeho finanční ústav má dobrou pověst v Británii i na Dálném východě, připomenul jeho velké zásluhy o rozvoj britského obchodu s Čínou, zdůraznil, že je ve velmi úzkých vztazích s čínskou vládou a těší se její velké důvěře. V případě, že podporu nedostane, Cameron varoval: „*Utrpíme velkou ztrátu prestiže a náš vliv na Východě bude vážně oslaben. Nyní vedeme v Číně tvrdou bitvu s ruskými, francouzskými a německými polostátními bankami a mohu s pýchou říci, že se držíme. Avšak budeme-li ignorováni naší vládou při významných transakcích*

⁸⁵ P. JOSEPH, *Foreign Diplomacy in China*, s. 228. Údaje jsou převzaty z Board of Trade Journal, May 1899, s. 521–525.

⁸⁶ TNA, FO 17 China/1333. Diplomatic despatches. MacDonald to Salisbury, No. 3, Peking 12. 1. 1898.

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ TNA, FO 17 China/1330. Various diplomatic. Hongkong and Shanghai Banking Corporation to Foreign Office. London 24. 12. 1897.

jako je tato ... naše postavení bude velmi poškozeno.“⁸⁹ Také MacDonald podpořil z Pekingův věc HSBC: „Ruská banka zde dostává silnou oficiální podporu ruské vlády a soupeři s naší bankou o obchody s čínskou vládou. Jestliže nedostane (HSBC) v této věci podporu zvenčí, bude vážně poškozena v očích čínské vlády.“⁹⁰ Také vlivný sir Robert Hart poskytl bance podporu, ale to vše nestačilo, protože kancléř pokladu Hicks Beach se postavil proti a navrhl záležitost řešit přímou vládou půjčkou Číně a dohodou s Ruskem, jíž by bylo dosaženo dorozumění o zájmech v Číně. Na zasedání britské vlády 28. prosince 1897 kancléř pokladu dokonce navrhl poskytnout společnou půjčku s Ruskem na základě rozdělení sfér vlivu v Číně. Poté, co Čína 5. ledna 1898 oficiálně požádala Británii o půjčku, schválila londýnská vláda poskytnutí vládní půjčky ve výši 12 milionů liber, jako záruky byly požadovány příjmy z námořních a dalších cel, li-ťinu a daně ze soli, které budou kontrolovány Břitem a v případě nesplacení půjčky by jednoznačně byly podřízeny britské kontrole.⁹¹ Vyslanec v Pekingův MacDonald považoval tyto požadavky za přemrštěné a upozorňoval na to, že „bezprostřední kontrola by byla víc, než žádají Rusové a vyvolala by odpor Číňanů“.⁹²

Číňané nyní museli řešit dilema – půjčku potřebovali a dostali dvě nabídky, ruskou a britsko-německou, najít východisko z této situace nebylo snadné, protože přijetí nabídky jednoho zájemce znamenalo zcela jistě nepříznivou reakci druhého. Britské stanovisko naprosto jasným způsobem vyjádřil kancléř pokladu Hicks Beach v projevu před obchodní komorou ve Swansea 17. ledna 1898, kdy prohlásil: „Nepovažujeme Čínu za prostor, který by mohla dobýt nebo získat některá evropská nebo jiná mocnost. Hledíme na ni jako na nejnadhlednější místo pro obchod naší země v budoucnu a pro světový obchod obecně, vláda je absolutně rozhodnuta ... v případě nezbytnosti i za cenu války, nepřipustit, aby se dveře pro nás uzavřely,“⁹³ Podle některých názorů Hicks Beach takto „fakticky vyhlásil Monroeovu doktrínu pro Čínu“.⁹⁴

Ruská reakce přišla brzy, když 25. ledna 1898 ostře protestoval ruský vyslanec v Pekingův Cassini proti britské nabídce půjčky, argumentoval tím, že by mohla

⁸⁹ E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China*, s. 23.

⁹⁰ Tamtéž.

⁹¹ Parliamentary Papers (Commons), 1898, vol. 105 (State Papers). Cmnd 8814, „China No. 1. Correspondence Respecting the Affairs of China. April 1898“, p. 78. Bliže k podmínkám půjčky viz též H. B. MORSE, *The international Relations*, s. 115–116.

⁹² TNA, FO 17 China/1314. Diplomatic telegrams. MacDonald to Salisbury, Peking 13. 12. 1897.

⁹³ The Times, 18. 1 1898; P. JOSEPH, *Foreign Diplomacy in China*, s. 238; T. G. OTTE, *Chine Question*, s. 105; W. L. LANGER, *The Diplomacy of Imperialism*, s. 465; Cedric J. LOWE, *The Reluctant Imperialists. British Foreign Policy 1878–1902*. Vol. II, London 1967, s. 227.

⁹⁴ P. JOSEPH, *Foreign Diplomacy in China*, s. 238.

„narušit rovnováhu vlivu v Číně“.⁹⁵ Podobně reagoval i francouzský vyslanec Gérard. Nezvykle otevřené vyjádření člena vlády Hickse Beache znepokojilo ruského velvyslance v Londýně barona Staala, v dopise z 21. ledna 1898 referoval ministru zahraničí Muravjovovi, že britský kancléř pokladu „ve veřejné diskusi použil slovo válka“.⁹⁶ V téže době musel MacDonald v Pekingu čelit nejen důsledku ruských hrozeb, ale i vlivu úplatků na čínské hodnostáře, které měly údajně dosáhnout milionu rublů.⁹⁷

Pokud šlo o další postup, vládla na britské straně pozoruhodná názorová diference. Premiér Salisbury dále preferoval možnost urovnání vztahů s Ruskem, nejen v Číně, ale v mimoevropských oblastech obecně. V tomto smyslu instruoval 17. ledna 1898 velvyslance v Petrohradě O'Conora: „Zeptejte se pana Witteho, zda je možné, že by Anglie a Rusko působily společně v Číně. Naše cíle nejsou jakýmkoli vážným způsobem antagonistické: na druhé straně můžeme si navzájem značně škodit. Proto by bylo lepší, kdybychom dospěli k dohodě. Mohli bychom značně vyjít vstříc zájmům Ruska na severu, kdyby bylo ochotné s námi spolupracovat.“⁹⁸ Vstřícnost britského premiéra dospěla poměrně daleko, naznačil dokonce možnost, že by Británie s ohledem na ruské zájmy netrvala na tom, aby se Ta-lien (Dalian) v Mandžusku stal otevřeným smluvním přístavem, což byl jeden z britských požadavků pro poskytnutí půjčky.⁹⁹ Na druhé straně Salisbury chápal, že je třeba podniknout nějakou „pozitivní akci“, jinak by mohla čínská fiskální správa „padnout do nepřátelských rukou, což by přineslo velkou újmu našemu obchodu“.¹⁰⁰ Kromě toho musel brát ohled na náladu veřejného mínění v Británii, které jednoznačně odmítalo jakékoli ustupování Rusku.¹⁰¹

Zajímavý byl postoj kancléře pokladu Hickse Beache, který setrval na svém odporu vůči eventuální vládní podpoře soukromým subjektům v zahraničí, doporučoval, aby případnou půjčku Číně poskytla přímo vláda, dokonce uvažoval

⁹⁵ Mary H. WILGUS, *Sir Claude MacDonald, The Open Door and British Informal Empire in China, 1895–1900*, New York and London 1987, s. 182.

⁹⁶ Baron Alexandre MEYENDORFF (ed.), *Correspondance diplomatique du Baron de Staal, 1884–1900*, 2 sv., Paris 1929. Vol. 2, Staal a Mouravieff. Discours de sir M. Hicks-Beach. Angleterre et Russie 2/15. 3. 1895, s. 369–370, s. 369.

⁹⁷ M. H. WILGUS, *Sir Claude MacDonald*, s. 181.

⁹⁸ British Documents on the Origins of the War 1898–1914 (dále jen BD). Ed. by George Peabody GOOCH and Harold TEMPERLEY. Vol. I, End of British Isolation, London 1927. No. 5, Salisbury to O'Conor. Tel. No. 7, London 17. 1. 1898, secret, s. 5.

⁹⁹ TNA, FO 17 China/1338. Diplomatic telegrams. Salisbury to MacDonald, London 17. 1. 1898, secret.

¹⁰⁰ L. K. YOUNG, *British Policy in China*, s. 52.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 62; E. W. EDWARDS, *British Diplomacy and Finance in China*, s. 26.

o společné půjčce Británie a Ruska, a souhlasil se Salisburym, že je třeba usilovat o dohodu s Petrohradem.

Pokud šlo o stanoviska Foreign Office, vlivné osobnosti, jako byli stálý podsekretář Sanderson nebo Francis Bertie, preferovaly jednoznačně podporu HSBC, kterou považovali za mimořádně důležitý nástroj k prosazování britských zájmů v Číně a doporučovali poskytnout jí potřebnou politickou podporu. Vyslanec v Pekingu MacDonald se sice většinou snažil důrazně prosazovat britské zájmy, ale tlak Rusů i chování čínských hodnostářů jej postupně přiměly přiklonit se k myšlence, že dorozumění s Ruskem podle Salisburyho představ je nutné pro udržení britských pozic v Číně.¹⁰²

Pokud šlo o britskou snahu uspět v soupeření o půjčku a udržet si vliv v Číně, Salisburyho iniciativa směřující k dorozumění s Ruskem na počátku roku 1898 přišla pozdě. Ostatní zájemce, především Rusko, velmi silně ovlivnila německá okupace Tiao-čou v listopadu 1897, od této doby začali jednoznačně uvažovat o prosazení svých zájmů vymezením sfér vlivu, v nichž by měli mít výlučnou pozici, což samo o sobě bylo v příkrém rozporu s britskou koncepcí založenou na principce volného obchodu a na názoru, že v Číně je „místo pro všechny“. Přesvědčil se o tom britský velvyslanec v Petrohradě sir Nicholas O'Connor během jednání, která vedl ve druhé polovině ledna 1898 s ruskými politiky. Ministr zahraničí Muravjov v rozhovoru 19. ledna 1898 projevil porozumění pro dohodu s Británií, která však podle jeho představ měla vést k vymezení sfér vlivu, v tomto ohledu označil za oblast ruského zájmu de facto celou severní Čínu od Pekingu a Tiencinu na sever, samozřejmě včetně celého Mandžuska.¹⁰³ O tři dny později se britský diplomat setkal s ministrem financí Wittem, který vyjádřil nesouhlas s obsazováním částí čínského území a prohlásil, že „*geografická pozice Rusku dříve nebo později zajistí politickou převahu v severní Číně a je v ruském zájmu udržet Čínu nedotčenou*“.¹⁰⁴ Ruský ministr takto jistě nechtěl vyjádřit souhlas s britským pohledem, ostatně dalším sdělením musel O'Conorovi poněkud vyrazit dech, neboť konsternovanému velvyslanci sdělil, že Rusko bude v budoucnu absorbovat provincie Č'-li (Zhili), Šen-si (Shanxi), Šan-si (Shaanxi) a Kan-su (Gansu) a bude postavena odbočka Transsibiřské dráhy do města Lan-čou (Lanzhou), hlavního města Kan-su.¹⁰⁵

Do konce ledna 1898 Čína neodpověděla na britskou nabídku půjčky, vyslanec MacDonald celkem správně předpokládal, že jde o důsledek ruského tlaku. Za

¹⁰² TNA, 17 China/1340. Diplomatic telegrams. Despatches. MacDonald to Salisbury, Peking 16. 1. 1898.

¹⁰³ BD, I, No. 6, O'Connor to Salisbury, Tel. No. 10, St. Petersburg 20. 1. 1898, secret, s. 6. K jednáním Muravjov – O'Connor podrobněji P. JOSEPH, *Foreign Diplomacy in China*, s. 240–242.

¹⁰⁴ Tamtéž, No. 8, O'Connor to Salisbury, Tel. No. 12, St. Petersburg 23. 1. 1898, s. 7.

¹⁰⁵ Tamtéž, O'Connor to Salisbury, No. 38, St. Petersburg 31. 1. 1898, confidential, s. 8.j

těchto okolností, kdy existovala hrozba, že půjčku poskytnou Číně ruské banky, se Salisbury rozhodl stanovit kompenzace, které bude Londýn v takovémto případě požadovat od Číny. Týkaly se koncese na stavbu tzv. Barmské dráhy od hranic Barmy k Jang-c', volné paroplavby po čínských řekách, postoupení Čou-šanských ostrovů atd. „*Tyto věci musí Čína zaručit, přijme-li půjčku od Ruska, jestliže odmítne, vezmeme si je,*“¹⁰⁶ konstatoval ministerský předseda Jejicho Veličenstva. V britském tisku se objevil názor, že vzhledem k ruskému tlaku na Čínu nemůže Velká Británie od svých požadavků ustoupit, neboť by to způsobilo velkou ztrátu prestiže.¹⁰⁷

Obavy z Ruska donutily Čínu odmítnout nabídku britské vládní půjčky.¹⁰⁸ Princ Kung informoval 3. února 1898 vyslance MacDonalda, že Rusko hrozí Pekingu takovým způsobem, že Čína nemůže přijmout britskou nabídku.¹⁰⁹ „*Li Chung-čang nás informoval prostřednictvím čínského vyslance, že Čína byla donucena hrozbami Ruska půjčku odmítnout,*“¹¹⁰ telegrafoval Salisbury O'Conorovi 8. února 1898 do Petrohradu. Dále měla pokračovat jen jednání o půjčce, již měly poskytnout soukromé banky, tím se otevřela nová možnost pro HSBC resp. pro britsko-německý syndikát, s nímž Li Chung-čang obnovil jednání. Bylo zřejmé, že přímou vládní podporu britská banka nemůže získat, a tak usilovala o to, aby se na půjčce nějak podílela Bank of England. Problém spočíval v tom, že za komplikované situace v Číně byla nějaká vládní záruka pro půjčku Číně nutná. V případě, že by britská vláda záruku neposkytla, bylo pravděpodobné, že se Peking bude muset obrátit na Rusko a petrohradská vláda by záruky nepochybně poskytla okamžitě.¹¹¹

V celém procesu měla rozhodující význam preliminární dohoda o půjčce 16 milionů liber, již uzavřel Li Chung-čang se zástupci britsko-německé skupiny 19. února 1898, která velmi posílila Cameronovu vyjednávací pozici. Je otázkou, zda a do jaké míry ovlivnila rozhodnutí čínského politika skutečnost, že Rusové si kladli jako podmínku pro poskytnutí půjčky pronájem Port Arthuru a Ta-lienu v Mandžusku na 20 let. V rozhovoru s britským velvyslancem O'Conorem tehdejší náměstek ruského ministra zahraničí hrabě Lamsdorff prohlásil, že „*pronájem nenaruší čínskou suverenitu*“, ale přiznal, že Rusové hodlají přistavy „*držet za každou cenu*“. Námitku velvyslance, že „*držba tak silné vojenské pozice jako je Port*

¹⁰⁶ TNA, FO 17 China/1338. Salisbury to MacDonald, Tel. 23, London 23. 1. 1898. Tamtéž, Salisbury to MacDonald, Tel. 25, London 1. 2. 1898.

¹⁰⁷ The Times, 26. 1. 1898.

¹⁰⁸ Niels P. PETERSSON, *Imperialismus und Modernisierung. Siam, China und die europäischen Mächte 1894–1914*, München, s. 63.

¹⁰⁹ H. B. MORSE, *The international Relations*, s. 117.

¹¹⁰ BD, I, No. 14, Salisbury to O'Conor. Tel. No. 36, secret. London, 8. 2. 1898, s. 11.

¹¹¹ TNA, FO 17 China/1356. Cameron to Foreign Office, London 10. 2. 1898.

Arthur by radikálně změnila podmínky“,¹¹² ponechal bez odpovědi.¹¹³ Ruský velvyslanec v Londýně baron Staal sice upozorňoval na nepříznivé působení skutečnosti, že by tato přístavy neměly být otevřené, neboť „jiné přístavy na čínském pobřeží ... jsou otevřeny mezinárodnímu obchodu i válečným lodím“,¹¹⁴ ale jeho názor ke změně přístupu Petrohradu nepřispěl.

V Pekingu vykonával soustavný tlak MacDonald. Během února 1898 požadoval stále totéž – obchodní koncese, slib, že Čína nepostoupí v údolí Jang-č'c nikomu žádné území, bude otevřen smluvní přístav v provincii Chu-nan a Brit bude generálním inspektorem čínských cel, pokud britský obchod s Čínou bude na prvním místě. MacDonald vysvětloval v cung-li ja-menu, že požadované koncese není možné chápat jako odškodnění za případný neúspěch ve věci půjčky. Nakonec Čína splnila většinu předložených požadavků a státní podsekretář na Foreign Office lord Curzon mohl o tom 25. února 1898 informovat Dolní sněmovnu.¹¹⁵

V úterý 22. února 1898 referovaly Times, že jednání o půjčce pokračují. Vlastní smlouva mezi britsko-německým syndikátem a Čínou byla podepsána 1. března 1898, šlo o 16 milionů liber na 4,5% úrok se splatností 45 let.¹¹⁶ Kromě standardní záruky příjmy z námořních cel byla půjčka zajištěna příjmy z vnitřních cel (li-t'ínu) v několika městech na Jang-c' a části provincie Če-t'iang (Zhejiang)¹¹⁷ a solní daně v provinciích Chu-pej (Hubei) a An-chuej (Anhui) a městě I-čchangu (Yichang).¹¹⁸ Podstatné bylo, že čínští úředníci pověřeni výběrem zmíněných daní, byli převedeni pod pravomoc generálního inspektora Čínské císařské celní správy sira Roberta Harta. V týž den, kdy byla smlouva o půjčce podepsána, probíhala v londýnském parlamentu rozsáhlá debata o tom, jakou politiku by měla britská vláda sledovat v Číně. Během ní odpovídal stálý podsekretář ve Foreign Office lord Curzon na četné dotazy poslanců. Jeho odpovědi vyjadřovaly jasné stanovisko vlády: „*Integrita a nezávislost Číny jsou záležitostmi intenzivního zájmu vlády a musí být v zájmu kterékoli britské vlády. Je nutno je považovat za*

¹¹² BD, I, No. 18. O'Connor to Salisbury, No. 32, secret, St Petersburg 19. 2. 1898, s. 14.

¹¹³ K ruské okupaci Port Arthuru došlo 18. prosince 1897, Brity znepokojily i zprávy o tom, že Rusové hodlají získat do pronájmu Liao-tungský poloostrov. Blíže viz C. J. LOWE, *The Reluctant Imperialists*, s. 230–231.

¹¹⁴ Baron A. MEYENDORFF, *Correspondance diplomatique*, Vol. 2, Staal a Mouravieff. La question d'un port chinois. 21. 1./2. 2. 1898, s. 371.

¹¹⁵ <http://hansard.millbanksystems.com..> HANSARD 1803–2005. Parliamentary Debates, Vol. LIV, February 25, 1898, s. 31.

¹¹⁶ Germany (Deutsch-Asiatische Bank), Great Britain (Hongkong and Shanghai Banking Corporation) & China. Agreement for the Chinese Imperial Government 4 ½ Gold Loan of 1898; J. V. A. MacMURRAY, *Treaties and Agreements with concerning Chine*, s. 107–112.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 109.

¹¹⁸ Tamtéž; N. P. PETERSSON, *Imperialismus und Modernisierung*, s. 65.

kardinální základ naší politiky ve vztahu k této zemi (tj. Číně) ... proto se (vláda) staví proti jakémukoli zcizení části čínského území nebo obětování nějaké části čínských nezávislostí.“¹¹⁹ V přijaté rezoluci bylo konstatováno, že „pro britský obchod a vliv má životně důležitý význam to, že bude zachována nezávislost čínského území“.¹²⁰ Petrohrad na situaci reagoval prakticky okamžitě, když Rusové předložili cung-li ja-menu velmi tvrdé požadavky, jimž Peking nakonec vyhověl.¹²¹

Smlouva o poslední velké půjčce Číně na indemnitu Japonsku byla nesporně úspěchem Británie a Salisburyho politiky, která předtím vzbuzovala časté pochybnosti i u některých členů jeho kabinetu. Jaké byly příčiny tohoto úspěchu? Nepochybně to byla Cameronova vytrvalost a obratnost, kontakty HSBSC v čínské vládě i podpora, kterou věci poskytl londýnský bankovní dům Rothschildů, nelze opomenout ani významnou roli, již ve věci sehrál sir Robert Hart.

Zcela výjimečnou záležitostí bylo úsilí, které v Pekingu vyvíjel vyslanec sir Claude MacDonald. Podle některých badatelů „díky MacDonaldově agresivní strategii Británie obrátila politickou a diplomatickou porážku ve vítězství v boji o finanční hegemonii v Číně. Britské banky a jejich finanční partneři poskytli několik válečných půjček a dvě ze tří velkých půjček na indemnitu ... MacDonald využil půjčky k získání četných obchodních koncesí pro britské obchodníky. Agresivně aplikoval Salisburyho konsistentní obchodní politiku v Číně“.¹²²

Ukázalo se, že tradiční přístupy, uplatňované ve vládě například Hicksem Beachem nebo částí reprezentantů Foreign Office neobstojí v konfrontaci s novou situací, která vznikla v Číně. Naopak lidé jako byli Thomas Sanderson nebo Francis Bertie včas dobře pochopili, do jaké míry obchod a finanční záležitosti nabývají politického významu. Úspěch britsko-německého syndikátu při poskytnutí druhé a třetí půjčky Číně na indemnitu Japonsku dal nepochybně vzniknout relativně příznivým podmínkám pro Británii v boji velmocí a dalších států o koncese a vymezení sfér vlivu v Číně v posledních letech 19. století.

¹¹⁹ <http://hansard.millbanksystems.com..> HANSARD 1803–2005. Parliamentary Debates, Vol. LIV, March 1, 1898, s. 332, 333.

¹²⁰ P. JOSEPH, *Foreign Diplomacy in China*, s. 254.

¹²¹ Rusko požadovalo, aby okupace Port Arthuru a Ta-lienu byla trvalá (Rusové obsadili Port Arthur 18. prosince 1895), koncesí na stavbu železnice přes Mandžusko a stavbu odbočky do Port Arthuru, angažování ruských vojenských instruktorů u jednotek v severní Číně. GP, Bd. 14/1, Nr. 3754. Der Gesandte in Peking von Heyking an das Auswärtige Amt, Tel. No. 52, Peking 6. 3. 1898, s. 155. Sejmé požadavky byly předloženy čínskému vyslanci v Petrohradě. GP, Bd. 14/1, Nr. 3755. Der Botschafter in Petersburg Fürst von Radolin and das Auswärtige Amt. Telegramm Nr. 60, St. Petersburg, 12., 3. 1898, s. 155–156.

¹²² M. H. WILGUS, *Sir Claude MacDonald*, s. 187.

Aleš Skřivan st., Aleš Skřivan ml.

Finanzielle Schlacht um Peking. Großmächte und Darlehen an China in den Jahren 1895–1898

Zusammenfassung

Vor 1894 war China im Ausland relativ gering verschuldet, meist handelte es sich um kleinere Kredite, die schnell abgezahlt wurden. Die Niederlage im Krieg mit Japan in den Jahren 1894–1895 war für das „Reich der Mitte“ nicht nur eine militärische und politische, sondern auch eine finanzielle Katastrophe. Peking musste sich bereits für die Führung des Krieges Mittel leihen. Der Hauptgläubiger wurde die britische Bank Hongkong and Shanghai Banking Corporation. Aufgrund der Friedensbedingungen und der nachträglichen Änderung überstieg die Gesamtsumme der Kriegsentschädigungen an Japan 54 Millionen Pfund, die China nur dank dreier großer Darlehen auf dem internationalen Finanzmarkt abzahlen konnte. Weil die Gewährung der Darlehen die Möglichkeit eröffnete, den politischen und ökonomischen Einfluss auf China zu erhöhen, entfaltete sich ein Wettkampf zwischen zwei internationalen Gruppierungen. Auf der einen Seite handelte es sich um eine Gruppierung von vier russischen und sechs französischen Banken, auf der anderen Seite stand ein Syndikat, dessen Mitglieder die Hongkong and Shanghai Banking Corporation und die deutsche Deutsch-Asiatische Bank waren. In der ersten Runde der „finanziellen Schlacht um Peking“ hatte die russisch-französische Gruppierung Erfolg, was in beträchtlichem Maße den Sieg des Kurses des sog. friedlichen Eindringens nach China bedeutete, der vom russischen Finanzminister Sergei Juljewitsch Witte durchgesetzt wurde. Großbritannien war während des ganzen 19. Jahrhunderts der bedeutendste Interessent in China, es hatte eine riesige Vormachtstellung, was den Handel und den Transport in dieses Land betraf, und schließlich hatte es in Zusammenhang mit den Darlehen Erfolg, denn die britische Bank beteiligte sich am zweiten und dritten Darlehen. Dennoch traten im Kampf um den Erhalt der Darlehen auf der britischen Seite auch einige Schwächen zutage. Ein Faktor, der sich auf die britische Außenpolitik und die britischen Interessen in China in der zweiten Hälfte der 90er Jahre des 19. Jahrhunderts zweifellos bereits ungünstig auswirkte, war die Tatsache, dass sich die britische Politik weiterhin an die Prinzipien der sog. „wunderbaren Isolation“ hielt, mit anderen Worten, es hatte keinen Verbündeten, der es im Fernen Osten unterstützt hätte. Unter diesem Gesichtspunkt war Russland unbestritten im Vorteil, denn das verbündete Frankreich gewährte ihm die notwendige Unterstützung. Das war besonders wichtig, denn die wichtigsten Spieler in diesem Duell waren die Briten und die Russen. Die Deutschen und auch die Franzosen übernahmen im Grunde die Rolle von Sekundanten. Der Verlauf und die Ergebnisse dieses Wettstreits um die Gewährung der Darlehen an China in den Jahren 1895–1898 standen in enger Verbindung zum Kampf der Großmächte und weiterer Staaten um die Definition ihrer Einflussphären und den Erhalt von

Konzessionen vor allem für den Bau der wichtigen Eisenbahnen, Telegraphenlinien und der Förderung von Rohstoffen, was dann direkt Ende der 90er Jahre seinen Höhepunkt erreichte.

Aleš Skřivan st., Aleš Skřivan ml.

Financial Battle for Beijing. The Great Powers and Loans to China 1895–1898

Summary

Prior to 1894, China had fairly little foreign debt, most of which involved smaller loans which were quickly repaid. Its defeat in the war with Japan of 1894–1895 was not just a military and political one for the ‘Middle Kingdom’, but also a financial catastrophe. Beijing had already been forced to take out loans to pay for the course of war, with Britain’s Hong Kong and Shanghai Banking Corporation its principal creditor. The peace terms and subsequent amendments meant that the total Japanese war reparations exceeded £ 54 million, which China was only able to pay through three large loans on the international financial market. Since provision of the loans opened up the opportunity to exert greater political and economic influence over China, a battle developed between two international groupings. On the one hand was a group of a total of four Russian and six French banks, and on the other hand was a syndicate whose members were the Hong Kong and Shanghai Banking Corporation, and Germany’s Deutsch-Asiatische Bank. In the first round of the ‘financial battle for Beijing’, the Russo-French group was successful, which to a certain extent meant victory for the so-called peaceful penetration of China promoted by Russia’s Foreign Minister Sergei Yulievich Witte. Great Britain had been the largest interested party in China over the whole of the 19th century, having massive dominance in terms of trade and transport to the country, and it managed to succeed in the end with regard to the loans, with the British bank involved in the second and third loans. Nevertheless, a number of British weaknesses were expressed in the battle over loan provision. One factor which was undoubtedly detrimental to British foreign policy and British interests in China in the second half of the 1890s was the fact that British policy continued to maintain the principles of so-called ‘splendid isolation’, such that it did not have any ally to support it in the Far East. In this regard, Russia was clearly at an advantage, because its ally France provided it with the necessary support. This was particularly important because the principal players in the battle were the British and Russians, with Germany and France essentially taking on a secondary role. The course and outcome of the competition to provide China with loans in 1895–1898 was very closely connected to the battle of the Great Powers and other countries to define their spheres of influence and acquire concessions, mainly for the construction of important railway lines, telegraph lines and mineral mining, which climaxed at the very end of the 1890s.

Pavel Kladiwa

Národnostní statistika českých zemí 1880–1921 – faktory, výsledky a problém jejich interpretace*

Nationality statistics in the Bohemian lands 1880–1921 – factors, results and problems in their interpretation

Comparing the results of the censuses of the language of daily use in the Bohemian lands before the First World War, and nationality censuses after the First World War, has been a subject of scientific and journalistic interest for almost a century. Until now, Czech historians have considered the results of Cisleithanian censuses to be imprecise and underestimated the Czech language use, while considering the results of nationality censuses in 1921 and 1930 to be exact. This study proves that such judgments are too simplistic, since even subsequent to 1918 state policy significantly affected census results, and furthermore there was a part of the population which could not clearly be fitted into one particular nationality or one language. The study analyses the factors which contributed to the increase in Czech nationality and decline in German and Polish nationality subsequent to 1918. It compares the weight of various factors on a countrywide scale, and also on the scale of different regions and locations.

Keywords: History, 19th and 20th century, Austria-Hungary, Czechoslovakia, the question of nationality, population census, statistics

* Studie vznikla v rámci řešení grantu GAČR 13-00790S *Národnost ve sčítáních lidu v českých zemích 1880–1930 (spory, polemiky, konflikty)*.

Od revoluce 1848/49 a znovu od 60. let 19. století vzrůstal nejen v celé Evropě, ale i v českých zemích význam národnostní identifikace obyvatelstva – připomeňme si jen velkoněmecký koncept řešení německé otázky ve středoevropském prostoru v roce 1848, český státoprávní program z 60. let a reakci německé politiky v Čechách na něj v podobě příklonu nejprve k centralismu a poté ke správnímu oddělení německojazyčných oblastí Čech od zbytku země. Při sčítání lidu 1880 (bylo prováděno počátkem ledna 1881) se národnostní kategorie (ať již ve formě obcovací řeči či národnosti) stala součástí zjišťovaných materiálů a zůstala jí až do současnosti.

Ve studii mj. porovnávám výsledky předlitavských sčítání obcovací řeči v českých zemích s prvorepublikovou statistikou národnosti. Hned v úvodu je třeba zdůraznit limity sčítání rezultující ze vztahu „realita“ etnického dělení českých zemí versus jeho číselné vyjádření: Pokud sčítání lidu obligatorně požaduje po každém obyvateli, aby zapsal svou národnostní identifikaci, a sice jen jednu a ze stanoveného portfolia možností, výpovědní hodnota statistiky je dopředu limitována. V Předlitavsku musel každý státní občan uvést jen jednu obcovací řeč a v ČR jen jednu národnost, i když třeba žil v multietnickém prostředí, pocházel ze smíšeného manželství, anebo se v průběhu života přestěhoval do oblastí, v níž se hovořilo jiným než jeho rodným jazykem.

Navíc, sčítání lidu není vědeckým podnikem vyňatým z politického rámce, je spíše politickým bitevním polem.¹ Státní orgány určovaly pravidla sčítání, a to z hlediska zájmu státu – určovaly sčítanou kategorii (obcovací řeč, národnost) a hlavně ji vymezovaly, definovaly. V Předlitavsku se vláda rozhodla, že se nebude sčítat přímo národnost, nýbrž tzv. obcovací řeč (Umgangssprache), tedy jazyk, který člověk aktuálně nejčastěji užívá v každodenním životě. Vláda ČSR vyměnila ve sčítání lidu obcovací řeč za národnost, která byla obvykle ztotožňována s mateřským jazykem. Oba dva přístupy měly své klady a zápory. Ten předlitavský zohledňoval tzv. přirozenou asimilaci (jedinec se přestěhoval do jinojazyčného prostředí a mohl, po mnohaletém pobytu, přijmout tento jazyk a s ním související kulturu a mentalitu za vlastní), avšak delegováním sčítacích prací na znacionalizované obecní samosprávy přispěl ke znásobení tlaku na jazykové minority, aby při sčítání uvedly jazyk většiny, a to i proti své vůli. Prvorepublikový přístup co nejpevněji upoutal zápis národnosti k národnosti předků, čímž do značné míry snížil riziko nátlaku prostředí (hlavně na materiálně závislé jedince), na druhou stranu de facto popíral existenci přirozené asimilace, která přitom zcela určitě existovala.

Postup státních orgánů pramenil ze státního zájmu. Zájem státní moci v ČSR bylo vykázat co nejvyšší počet příslušníků české („československé“) národnosti a naopak podíl národnostních menšin srazit co nejnižší. Zájem Předlitavska bylo balancovat mezi požadavky politických zástupců jednotlivých národností, a to

¹ Jacqueline URLA, *Cultural Politics in an Age of Statistics: Numbers, Nations, and the Making of Basque Identity*, *American Ethnologist* 20, 1993, č. 4, s. 818–843, zde s. 837.

tak, aby byl zachován rozvoj státu jako celku, a aby nedošlo k rozkolu s klíčovými silami, jak vnitrostátními (Němci, Maďaři), tak zahraničními (Německé císařství). Důraz předlitavské statistiky na obcovací řeč jako kategorii podporující přirozenou asimilaci byl v tomto ohledu logický, neboť v Čechách i v Dolních Rakousích se v rámci hospodářských migrací odehrávalo masové přistěhovalectví Slovanů do německojazyčných oblastí.²

Co je cílem této studie? Nejprve se vyjádřím k celozemským výsledkům sčítání obcovací řeči/národnosti 1910 a 1921 a k publicistickým a vědeckým diskusím, jež se vyjadřovaly ke správnosti výsledků a tedy i ke „spravedlivosti“ sčítání v rozdílných politických režimech. Následně přejdu na úroveň soudních okresů a jednotlivých obcí, kde budu sledovat a zdůvodňovat významnější posuny ve výsledcích sčítání obcovací řeči 1880-1910, a následně ve výsledcích sčítání obcovací řeči 1910 a národnosti 1921. Zaměřil jsem se přitom na jazykově smíšené okresy a obce.

Jazykově smíšených soudních okresů s více než 20% menšinou jiné obcovací řeči bylo podle oficiálních statistických výsledků v roce 1900 v celých Čechách jen 19,³ na Moravě pak 17 soudních okresů a tři statutární města v roce 1910 a v Rakouském Slezsku sedm soudních okresů a jedno statutární město v téže roce.⁴ Z těchto jazykově smíšených okresů a statutárních měst (jež byla z hlediska správy na úrovni okresů) jsem vybral v Čechách 11 soudních okresů (sedm většinově německých: Most, Duchcov, Litoměřice, Lovosice, Dvůr Králové, Český Krumlov, Vimperk; čtyři většinově české: Nové Město nad Metují, Jindřichův Hradec, České Budějovice, Prachatice) a přidal jsem k nim obě statutární města (Prahu a Liberec), v nichž sice menšina nedosahovala jednopětinového zastoupení, avšak byla početně významná a politicky aktivní). Na Moravě jsem vybral tři jazykově smíšená statutární města (Brno, Olomouc, Jihlavu – statisticky byla před rokem 1918 všechna tři převážně německá) a osm soudních okresů (tři většinově německé: Mohelnice, Nový Jičín, Znojmo-venkov; pět většinově českých: Olomouc-venkov, Zábřeh, Moravskou Ostravu, Hranice, Příbor), a konečně v Rakouském Slezsku dvě statutární města (k jazykově smíšenému, převážně českému Frýdku jsem přidal i zemské hlavní město Opavu, kde sice česká menšina nedosahovala 20 %, ale byla aktivní

² K tematice podrobněji dvě mé studie: Pavel KLADIWA, *Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880–1914*. Část I.: Předlitavské období, *Moderní dějiny* 22, 2014, č. 1, s. 7–33; Pavel KLADIWA, *Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v Československu 1918–1938*, *Moderní dějiny* 22, 2014, č. 2, s. 89–116.

³ Heinrich RAUCHBERG, *Der nationale Besitzstand in Böhmen*, Leipzig 1905, I. díl, s. 31.

⁴ Hugo HERZ, *Der nationale Besitzstand in Mähren und Schlesien nach den Ergebnissen der Volkszählung vom Jahre 1910*. I. Teil. Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 18, 1914, s. 1–51, zde s. 19–26.

a opírala se o českojazyčné okolí) a čtyři soudní okresy (dva většinově české: Polskou Ostravu, Opava-venkov; dva většinově polské: Těšín, Fryštát).

Kromě okresů a statutárních měst jsem do analýzy zařadil i větší města (nad 10 000 obyvatel k roku 1910), ve kterých měly výraznější zastoupení menšinové národnosti (nemuselo být dosaženo 20% hranice). Jednalo o Plzeň, České Budějovice, Teplice, Horní Litvínov, Trutnov, Duchcov, Most, Dvůr Králové nad Labem, Litoměřice, Moravskou Ostravu, Vítkovice (dnes m. č. Ostravy), Přívoz (dnes m. č. Ostravy), Znojmo, Nový Jičín, Hodonín a Těšín. Nakonec jsem zohlednil i některé slezské průmyslové obce ostravské aglomerace s početnou polskou menšinou (Polskou Ostravu, Hrušov, Radvanice, Michálkovice, Karvinou, Doubravu, Orlovou, Třinec).

A) Celozemské výsledky sčítání obcovací řeči/národnosti 1910 a 1921

země, rok	obcovací řeč/národnost				celkem státní příslušníci	cizinci
	česká/Češi	německá/ Němci	polská/ Poláci	židovská		
Čechy, 1910	4 241 918	2 467 724	1 541	nej.	6 712 944	56 604
Čechy, 1921	4 382 788	2 173 239	973	11 251	6 576 825	93 757
Morava, 1910	1 868 971	719 435	14 924	nej.	2 604 857	17 414
Morava, 1921	2 048 426	547 604	2 080	15 335	2 616 436	46 448
Slezsko, 1910	180 348	325 523	235 224	nej.	741 456	15 493
Slezsko, 1921	296 194	252 365	69 967	3 681	622 738	49 530
CELKEM, 1910	6 291 237	3 512 682	251 689	nej.	10 059 257	89 511
CELKEM, 1921	6 727 408	2 973 208	73 020	30 267	9 815 999	189 735

Zdroje: Oesterreichische Statistik. Neue Folge. Band I: Die Ergebnisse der der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Heft 1: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1912, s. 59*, 73 a 79; Československá statistika. Svazek 9, Řada VI. (Sčítání lidu, sešit 1). Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. 2. 1921, I. díl, Praha 1924, s. 54* a 60*.

Jak tabulka dokládá, při srovnání obou sčítání se následkem populačních ztrát za první světové války a krátce po ní (epidemie španělské chřipky) dostavil v roce 1921 regres populace o 243 258 (v případě státních příslušníků), respektive o 143 034 (v případě všech přítomných obyvatel, tedy i se započtením cizinců). Nárůst cizinců (o 100 224) jde na vrub změně legislativy (nástupnický stát habsburské monarchie musel automaticky uznat státní občanství jen osobám, které měly

domovské právo v obci ležící na jeho území).⁵ Je zajímavé, že na Moravě došlo i přes události první světové války a prvních poválečných let k mírnému nárůstu populace, a k celkovému úbytku došlo na úkor Čech a Slezska (v případě Slezska je však údaj zkrácen odtržením části Těšínska a jeho přičleněním k Polsku).

Ve sčítání 1921 statistika evidovala o 436 171 Čechů (6,9 %) více než lidí s českou obcovací řečí v roce 1910, zatímco u Němců o 539 474 (18,1 %) méně a u Poláků o 178 669 (345 %) méně než mluvčích daného jazyka v roce 1910. Propad Němců byl mnohem výraznější na Moravě (o 31,4 % ve srovnání se sčítání obcovací řeči 1910) a ve Slezsku (o 29 %) než v Čechách (o 13,5 %). Poláci žili téměř jen ve Slezsku a přilehlých moravských částech uhelného revíru. Česká národnost zaznamenala ve statistice 1921 nárůst oproti české obcovací řeči 1910 ve všech třech českých zemích.

Jak tyto výsledky interpretovali doboví autoři a jak na ně pohlížet dnes?⁶ Začněme u dobových zdůvodnění. Antonín Boháč, vůdčí demograf a statistik I. republiky, vytvořil tabulky i doprovodný text v příslušném svazku *Československé statistiky*.⁷ Změny ve výsledcích národnosti obyvatelstva 1921 ve srovnání se sčítáním obcovací řeči 1910 zdůvodnil několika faktory: 1) Národnost řady jednotlivců v národnostně smíšených krajích je jiná než jejich obcovací řeč; 2) Nově byla zavedena židovská národnost; 3) Československá státní příslušnost [národnost obyvatelstva byla statisticky vyhodnocována jen u státních příslušníků – pozn. aut.] se nekryje úplně s dřívější příslušností rakouskou; 4) V Rakousku byl omezen výběr jazyků, kdežto v ČSR není žádné omezení, jaká národnost smí být zapisována; 5) „*Předpisy a instrukce vydanými k prvnímu sčítání lidu v ČSR byla mnohem účinněji zaručena národnostním menšinám ochrana před útlakem pro přiznání k vlastní národnosti, než tomu bylo v Rakousku, v Uhrách i v Prusku.*“⁸

Důvody, proč bylo v roce 1921 napočítáno v Čechách, na Moravě a na Opavsku o 509 000 Němců méně a o 328 000 Čechů více ve srovnání s posledním předválečným sčítáním obcovací řeči, Boháč v *Československé statistice* tedy shledal ve větších válečných ztrátách Němců, odklonu Židů od německé národnosti, přesunu několika desítek tisíc Němců do kategorie cizích státních příslušníků, a v neposlední řadě v „*umělem navyšování počtu německého obyvatelstva zapsáním*

⁵ K tomu podrobně viz Michal SOJČÁK, *Nabývání československého státního občanství v letech 1918–1935 (Na příkladu politického okresu Moravská Ostrava)*, in: Blážen Przybylová (ed.), *Ostrava, Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 24*, Statutární město Ostrava – Archiv města Ostravy 2009, s. 155–184, zde zejm. s. 157–158.

⁶ Podrobněji k dobové interpretaci výsledků sčítání národnosti 1921 viz Pavel KLADIWA, *(Nejen) Boháč versus Rauchberg: Dobová reflexe výsledků sčítání lidu 1880–1930 v českých zemích*, *Časopis Matice moravské* 132, 2013, č. 2, s. 369–406, zde s. 399–404.

⁷ *Československá statistika*, svazek 9, řada VI, Sčítání lidu v RČS ze dne 15. 2. 1921, I. díl, Praha 1924.

⁸ Tamtéž, s. 68*.

mnoha Čechů národně neuvědomělých nebo hospodářsky a sociálně závislých“ před první světovou válkou. Češi podle něj až po válce získali možnost „*svobodně se hlásiti ke své vlastní národnosti československé*“. Odděleně bylo pojednáno Těšínsko, kde se při porovnání let 1910 a 1921 [při srovnání územně odpovídajících jednotek, tj. části Těšínska, jež připadla k ČSR] odehrál prudký vzestup čs. národnosti ve sčítání lidu (nárůst o 64 431 lidí), mírný pokles Němců (o 8 807) a rapidní úbytek Poláků (o 68 824). Zde byly příčiny podle Boháče tyto: přesun několika desítek tisíc Poláků pocházejících z Haliče do kategorie cizinců a podpora šlonzáckého hnutí čs. vládou, jež umožnila Šlonzákům výběr národnosti.⁹

Němečtí autoři nesdíleli Boháčův optimismus ve věci přesnosti a neotřesitelné spravedlivosti čs. sčítání národností. Gustav Peters a Alois Erben zdůraznili rozdíl mezi podílem německé národnosti na obyvatelstvu podle sčítání lidu 1921 a volebním výsledkem německých politických stran v roce 1920 (německé politické strany si vybralo v Čechách o 0,8 % plnoletého obyvatelstva více, než kolik mělo zapsanou německou národnost, a na Moravě a na Opavsku podíl voličů německých politických stran převážil podíl Němců na populaci dokonce o více než 1,5 %), aniž by však zohlednili vyšší podíl dětí a mladistvých (tj. jedinců bez volebního práva) v české populaci.¹⁰

Albin Oberschall vyšel z výsledků parlamentních voleb z roku 1920, neboť ještě neměl k dispozici výsledky sčítání lidu 1921 (vyšly až v roce 1924, tedy dva roky po vydání jeho publikace). Do „německé národní državy“ započítal všechny obce s více než 50 % hlasů odevzdaných německým stranám. Na základě výsledků parlamentních voleb se domníval, že v českých zemích čítá německá národnost 3,2 milionu lidí (podle výsledků sčítání lidu 1921 to bylo o 230 tisíc méně).¹¹ V další knížce provedl srovnání sčítání národností 1921 se sčítáními obcovací řeči 1880–1910. Stále ještě neměl k dispozici data sčítání 1921 pro jednotlivé obce, takže si vystačil s dosti spornou metodou, kdy celé soudní okresy s většinou německé národnosti, bez ohledu na národnostní složení jednotlivých obcí, započtl do „německé národní državy“.¹²

Antonín Boháč v *Československé statistice* zjevně zareagoval na kritiku německých autorů, kteří porovnávali výsledky sčítání národností s výsledky voleb do poslanecké sněmovny. Boháč argumentoval tím, že v okresech s čs. většinou bylo poměrně méně oprávněných voličů kvůli pozdnímu příchodu legionářů, a rovněž

⁹ Tamtéž, s. 69*.

¹⁰ Gustav PETERS – Alois ERBEN, *Die Deutschen in der Tschechoslowakei*, Berlin 1930.

¹¹ Albin OBERSCHALL, *Der politische Besitzstand der Deutschen in den Sudetenländern*, Eger 1922.

¹² Albin OBERSCHALL, *Die Deutschen der Sudetenländer 1880–1920*, Reichenberg 1923.

tam byla nižší volební účast. Je však nápadné, že zůstal jen u souhrnných čísel pro celé země a navíc se vůbec nezminil o Hlučínsku, kde byl rozdíl obrovský.¹³

Bylo sčítání 1921, na rozdíl od předlitavských cenzů, tolik o spravedlivosti, oproštění se od tlaku a přesných o číslech příslušníků jednotlivých národností, jak si myslel Boháč, a z moderní české historiografie třeba Zdeněk Kárník¹⁴ nebo Jan Havránek¹⁵ Domnívám se, že je zapotřebí diferencovanějšího pohledu na věc.

¹⁴ Kárník ve své studii na s. 95 uvádí, že „*teprve první republika uzákonila právo každého občana na národní sebeurčení (v poněkud nejasné formulaci s mateřským jazykem), a ne jen přiznání řeči obcovací*“. Tamtéž na s. 99 vnímá – s jistými výhradami – rok 1921 jako „*rok pravdy*“ ve srovnání s předlitavskými cenzy, aniž by svou tezi argumentačně zdůvodnil. Tamtéž na s. 98 vysvětluje statistický pokles podílu Poláků v soudním okrese Polská (Slezská) Ostrava z 23,7 % v roce 1880 na 1,9 % v roce 1921 tím, že Poláci „*přijali 'československé' národní sebeurčení*“, přičemž vůbec nebere v úvahu způsob vzniku statistických údajů (tj. činnost čs. státních orgánů před a v průběhu sčítání 1921, ani skutečnost, že se řada imigrantů z Haliče dostala po roce 1918 do kategorie cizinců. Viz Zdeněk KÁRNÍK, *Proměny ve vývoji národní skladby Kladenska, Mostecka a Ostravska na přelomu mezi „dlouhým“ a „krátkým“ stoletím (1910–1921)*. (K vlivu proletariáze a sociální migrace na etnickou skladbu vybraných průmyslových aglomerací – nejprůdčeji se etnicky proměňujících oblastí českých zemí), in: *Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě*. = National minorities and their social positions in Central Europe. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 5. – 6. 10. 1999 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě, Opava 1999, s. 91–104.

Je nepochybné, že velké kompetence, které měly při sčítání lidu v Předlitavsku obecní samosprávy, se promítly do nátlaku v etnicky smíšených oblastech, kde se radnice snažily o co nejlepší výsledek pro „svou“ obcovací řeč. Větší vliv měl tento faktor na Moravě a ve východním Slezsku (kde byla řada etnicky většinově polských či českých měst řízených „německou“ radnicí), v Čechách se omezoval především na průmyslové oblasti západních a severozápadních Čech s významným přílivem pracovních migrantů z vnitrozemí (jinak byla jazyková hranice oddělující českojazyčné od německojazyčných oblastí, na rozdíl od Moravy a východního Slezska, jasně vymezená). I proto byl propad německé národnosti 1921 v porovnání s německou obcovací řečí 1910 mnohem výraznější na Moravě a ve Slezsku než v Čechách.

Použil-li Boháč argument, že národnost řady jednotlivců v národnostně smíšených krajích je jiná než jejich obcovací řeč, měl pravdu jen částečně, a to pro případ jedinců, kteří si nechali zapsat jinou obcovací řeč, než kterou ve svém aktuálním každodenním životě nejvíce hovořili. Boháč, což bylo pro „české“ pojetí typické, nechtěl brát v potaz přirozenou asimilaci, tedy fakt, že národnost jedince není jednou provždy dána při jeho narození (národností rodičů). Národnost považoval za materii, kterou má každý jedinec (i ten, jenž sám sebe neidentifikuje s žádnou národností), a která je jednoznačně určitelná na základě objektivních znaků bez ohledu na subjektivní cítění dotyčného člověka.

Pokud se člověk českého etnického původu dal zapsat s německou obcovací řečí bez nátlaku, může to svědčit nejen o přirozené asimilaci, ale prostě jen o znalosti německého jazyka a o absenci vztahu k národní ideologii (národnostní identifikace pro něj nebyla podstatná).

Prvorepublikové pojetí národnosti bylo, podobně jako předlitavský výklad obcovací řeči, propojením vědy a politických zájmů. Československá sčítání lidu sice zamezila tlaku znacionalizovaných obecních samospráv, což bylo bezesporu správné, nicméně nahradila ho tlakem státu, sice ne tak výrazným, ale podobně konzistentním. Tento tlak se projevil v kladení překážek zápisu jiné než české (oficiálně „československé“ národnosti) každému, kdo měl českojazyčné předky, a to i v případě, že byli vysledovatelní i předci jiného jazyka. Hlavně v jazykově promíšenějších oblastech Moravy je představa, že jedinec měl jasně stanovitelnou etnicitu (národnost), poněkud absurdní – je myslitelná jen tehdy pokud on i jeho předci žili v „národním skleníku“ a měli zakázány „národně morganatické“ sňatky.

Jako další snížení podílu německé národnosti uvedl Boháč zavedení židovské národnosti do sčítání lidu 1921. Toto opatření mělo vliv, ale rozhodně ne vliv zásadní. K židovské národnosti se přihlásilo jen 180 855 lidí a z nich plných 83 % na Slovensku a Podkarpatské Rusi (v českých zemích jen 30 267 jedinců). Ve sčítání lidu 1910 se k židovské víře hlásilo v Čechách 40 647 obyvatel s německou

obcovací řeči, na Moravě 41 174 a v Rakouském Slezsku 13 431.¹⁶ I když se část z těch, kteří se v roce 1910 hlásili k německé obcovací řeči a v roce 1921 neuvažovali o zápisu židovské národnosti, přihlásili, hlavně z oportunních důvodů po změně politického režimu, k československé a ne k německé národnosti, nemohlo to mít zásadnější vliv na půlmilionový propad německé národnosti 1921 ve srovnání s obcovací řečí 1910.

Třetí Boháčův argument – legislativní změny odrážející se do nárůstu počtu cizinců, je jasný. Jeho dopad na české země jako celek nemohl být příliš významný, neboť počet cizinců v roce 1921 vzrostl oproti poslednímu předválečnému sčítání o 100 000, nicméně dopad na některé okresy byl značný (jak ukáží níže), což vyplývalo ze skutečnosti, že se do kategorie cizinců dostali především lidé s domovským právem v Haliči, žijící a pracující na Ostravsku (podle mého názoru jich bylo v součtu více, než obyvatel německé obcovací řeči/národnosti, z nichž se v roce 1918 stali cizinci). Ne náhodou byl mnohem nižší procentuální nárůst cizinců oproti jejich počtu v roce 1910 v Čechách (o 65,6 %) než na Moravě (o 266,7 %) a ve Slezsku (o 319,7 %).

Čtvrtý Boháčův argument, že v Rakousku byl omezen výběr jazyků, kdežto v ČSR není žádné omezení, jaká národnost smí být zapisována, je pro mne zcela nepochopitelný. Co se kategorizace národností (obcovacích řečí) týká, byla na tom ČSR podobně jako Předlitavsko – na rozdíl od něj sice v předpisech nezveřejnila seznam národností, které mohou být zapisovány, to však neznamená, že umožnila zápis jakékoliv národnosti (třeba moravskou národnost zahrnula do skupiny „československá“), nehledě k tomu, že republika verifikovala „*správnost zapsané národnosti*“. Posledně uvedený fakt se vztahuje k dalšímu Boháčovu argumentu, tedy zaručení ochrany před útlakem pro přiznání k vlastní národnosti – čs. stát umožnil občanu zápis národnosti bez útisku, pokud si však jedinec nechtěl nechat zapsat jinou národnost, než jaká odpovídala státem nastaveným kritériím.

Argument větších válečných ztrát Němců, které se údajně promítly do poklesu obyvatel německé národnosti 1921, se těžko exaktně prokazuje či vyvrací. Je zřejmé, že vojáci české národnosti šli do války v průměru s menším nadšením (pokud vůbec s nějakým), a více z nich se dostalo do zajetí, na druhé straně si lze jen stěží představit, že by si kulky a střepiny, infekce a nemoci vybíraly hlavně vojáky bojující se zápletem. Ztráty na civilním obyvatelstvu vinou bída v době války a v prvních poválečných letech postihly všechny národnosti.

¹⁶ *Oesterreichische Statistik*. Neue Folge. Band I: Die Ergebnisse der der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Heft 2: Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen. Wien 1914, s. 54–55.

Václav Kural uvádí, že ve válce padlo 130 000 sudetských Němců.¹⁷ Z textu není zcela jasné, jakým způsobem tento exaktní číselný údaj vznikl (určitě nebyla prováděna statistika padlých vojáků podle obcovací řeči, natož podle národnosti). Jestliže byl počet padlých vojáků z českých zemí během velké války na základě vojenských registrací odhadnut na 300 000 osob,¹⁸ pak i za předpokladu, že by oněch 130 000 odpovídalo skutečnosti, byl by podíl Němců na zahynuvších vojácích „jen“ o necelou čtvrtinu vyšší než jejich podíl na obyvatelstvu českých zemí/předlitavských státních příslušnících v roce 1910.

Při střízlivém pohledu na věc, který nechce za každou cenu dokazovat přenosnost prvorepublikové národnostní statistiky (a tedy zdůvodňovat německý pokles), se v tomto ohledu naskytá jen konstatování, že německý podíl na celkových reprodukčních ztrátách českých zemí (na nenarozených dětech a v důsledku vyšší úmrtnosti civilního obyvatelstva; celkem cca 910 000 osob¹⁹) zřejmě vlivem o něco vyšší úmrtnosti německých vojáků z českých zemí přesahoval německý podíl na populaci a zvýraznil nepříznivý demografický trend (nižší přirozený přírůstek německojazyčné populace), který byl pozorovatelný již v předchozích desetiletích.

B) Významnější posuny ve výsledcích sčítání obcovací řeči 1880-1910 ve vybraných soudních okresech, statutárních městech a obcích

Nejprve vyhodnotíme významnější změny v podílu jiné než české obcovací řeči ve sledovaných soudních okresech a statutárních městech. K výraznějšímu poklesu podílu německé obcovací řeči došlo (vyjádřeno v % pro sčítání lidu 1880, 1890, 1900 a 1910) v soudních okresech Most (90,7→80,1→73,65→72,2), Duchcov (85,55→83,9→73,7→68,9), České Budějovice (41,7→34,7→34,2→31,6), Dvůr Králové (59,9→57,2→51,95→42,8) a Praha-město (19,16→15,43→9,36→8,48).

Na Mostecko a Duchcovsko směřovaly silné pracovní migrace z českojazyčného vnitrozemí. Jak uvedl Rauchberg, v roce 1900 představovali imigranti z českojazyčných okresů v celém politickém okrese Duchcov 26,2 % podíl na celé populaci (k české obcovací řeči se v okrese hlásilo 20,5 % populace), v politickém okrese Most to bylo 26 % (24,65 %). V porovnání s jinými politickými okresy se Mostecko a Duchcovsko vyznačovalo mnohem vyšším podílem zapsané české obcovací řeči u migrantů z českojazyčných oblastí, než tomu bylo třeba na Teplicku (18,4 % ku 10,35 %), Žatecku (18,1 % ku 5,2 %) nebo Jablonecku (17,6 % ku 1,9 %). Rauchberg se domníval, že na Mostecku a Duchcovsku probíhá pomaleji asimilace přistěhovalců, a to z důvodu koncentrace velkého množství českých

¹⁷ Václav KURAL, *Konflikt místo společenství?: Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*. Praha 1993, s. 86.

¹⁸ Vladimír SRB, *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 206.

¹⁹ Tamtéž.

horníků v blízkosti šachet, v krátké době jejich usazení, velké fluktuaci pracovních sil, místní izolovanosti a nedostatečné sociální infrastruktury. V jiných oblastech byla podle něj česká pracovní migrace méně intenzivní a ve srovnání s uhelným revírem se rozptylovala do mnoha míst, což usnadňovalo asimilaci.²⁰ Rauchberg měl zřejmě částečně pravdu, dodejme však, že rozptýlení pracovních migrací do více míst neusnadňovalo jen asimilaci, ale také nátlak při sčítání lidu.

Značný pokles podílu německé obcovací řeči v Praze byl bez jakékoliv pochybnosti především výsledkem migrací – v roce 1900 pocházelo z přistěhovalců do Prahy z Čech 91,9 % z českého či převážně českého okresu Čech a jen 8,1 % z německého či převážně německého okresu (více než jedenáctinásobný rozdíl).²¹ Vzrůst české obcovací řeči a nepřetržitá vítězství českých stran na pražské radnice pak působily i oboujazyčné obyvatelstvo (především na Židy), aby se zapsalo s českým jazykem.

Situace v soudních okresech Dvůr Králové a České Budějovice byla trochu jiná. Jednalo se již od osmdesátých let o silně smíšené oblasti na jazykovém pomezí. Domnívám se, že za postupným poklesem německé obcovací řeči stály jednak migrace z českého okolí (hlavně v případě Budějovicka), a pak také úspěšná česká národní agitace, která získávala při sčítáních lidu část lidí, kteří se předtím zapisovali s německou obcovací řečí.

Naopak nárůst německé obcovací řeči nastal v šesti z portfolia sledovaných okresů: Český Krumlov (51,8→54,1→56,2→56,4), Moravská Ostrava (20,7→27,15→28,5→39,9), Opava-venkov (13,8→15→17,4→23,27), Opava-město (84,15→86,85→87→92,1), Těšín (15,75→17,16→20,8→22,99) a Frýdek-město (18,1→36,3→37,8→52,65). Je příznačné, že jen jeden z nich se nacházel v Čechách (Český Krumlov) a nárůst v něm byl z celé šestice nejmenší. Zbývajících pět okresů bylo koncentrováno na poměrně sevřeném území severní Moravy a Slezska.

Malý nárůst německé obcovací řeči na Českokrumlovsku byl zřejmě zapříčiněn výraznějšími pracovními migracemi (odchody do průmyslovějších regionů) u českojazyčné populace, určitý vliv, byť ne klíčový, mohl hrát i nátlak při sčítání lidu. Ve městě Opava podle výsledků sčítání lidu stále mírně posilovala německojazyčná většina a v okresech Opava-venkov a Těšín německojazyčná menšina. Zde se podle mne promítly zejména aktivity či přímo tlak německých radnic uvedených měst, které prostřednictvím výzev v novinách i působením sčítacích orgánů agitovaly za zápis německé obcovací řeči, a to i u obyvatelstva, které němčinu příliš neovládalo.

Skokový nárůst německé obcovací řeči ve Frýdku není vysvětlitelný demografickými či ekonomickými faktory. Město mělo spíše regionální hospodářský význam nesouměřitelný s Ostravskem (významnější byla snad jen bavlnářská výroba) a počet obyvatel rostl poměrně pomalu (z necelých šesti tisíc v roce 1880 se v roce

²⁰ H. RAUCHBERG, *Der nationale Besitzstand I*, s. 236, 310, 327, 690.

²¹ Tamtéž, s. 240–241.

1910 přiblížil deseti tisícům). Frýdek tedy neměl potenciál, aby lákal významnější počet migrantů ze vzdálenějších oblastí, a nejbližší okolí bylo převážně českojazyčné – v politickém okrese Frýdek-venkov uvádělo v roce 1910 77,27 % obyvatelstva obcovací řeč českou, 14,67 % polskou a pouze 6,89 % německou.²² V soudním okrese frýdeckém (tedy bez obyvatelstva polskostravského soudního okresu) tvořila česká obcovací řeč dokonce 93,5 % populace, zatímco polská 3,5 % a německá 3 %. V Rakouském Slezsku, kde před I. světovou válkou uvádělo českou obcovací řeč jen 24,3 % lidí, to bylo ze všech okresů vůbec největší české zastoupení.²³

Jak je vysvětlitelný progres německé obcovací řeči? Hlavně sociálně-kulturními faktory. V oblasti se hovořilo nářečím dosti odlišným od spisovné češtiny, národnostní identifikace nebyla pro místní obyvatelstvo příliš důležitá, obecní samosprávu ovládali lidé hlásící se k německu, frýdecké textilky vlastnili k němčině se hlásící Židé.

Číselné údaje z rakouských sčítání lidu jsou tedy výsledkem dobrovolné asimilace či alespoň vědomí vyššího sociálního statusu němčiny, nátlaku ve vztahu zaměstnavatel – zaměstnanec či obecní úřad – občan, a lhostejného postoje řady lidí k tomu, jakou obcovací řeč budou mít zapsanu, čehož využily obecní sčítací orgány, které měly zájem na co nejlepším výsledku „svého“ jazyka, tj. většinou němčiny.²⁴

Zdvojnásobení podílu německé obcovací řeči za třicet let v politickém a zároveň soudním okrese Moravská Ostrava jde jednoznačně na vrub německým radnicím (hlavně v Moravské Ostravě, Vítkovicích a Přívozu) a německým průmyslovým podnikům. Nátlak na zápis německé obcovací řeči zde patřil k nejsilnějším v celých českých zemích, větší úspěšnost tohoto tlaku (i ve srovnání třeba s Libercem) pramenila, vedle naprosté ekonomické závislosti migrantů na zaměstnavatelích, i v jejich nižší míře národnostní identifikace. Lze předpokládat, že řadě z nich bylo vcelku jedno, s jakým jazykem budou zapsáni, takže nemuseli být k zápisu německé obcovací řeči nijak tvrdě nuceni. Přišli z oblastí s velmi omezenou nabídkou pracovních příležitostí, na Ostravsku se dostali hlavně k práci v průmyslu, která byla sice těžká, ale ve srovnání s jinými oblastmi (třeba textilními) mnohem lépe honorovaná.

Statistika domovské příslušnosti obyvatelstva přitom dokazuje, že na Ostravsko se stěhovali lidé hlavně z českojazyčných a polskojazyčných oblastí. Ostravský politický a zároveň soudní okres měl roku 1900 jen 18,5 % obyvatelstva s domovským právem. Domovské právo v okresech s německou většinou obyvatelstva mělo 11,54 % obyvatelstva, v okresech většinově českých 37,3 % (při započtení samot-

²² F. UHLÍŘ, „*Polský problém*“ na Těšínsku, Slezský sborník, 1936, č. 1, s. 8–17.

²³ J. KUDELA, *Národnostní poměry ve Slezsku*, in: Moravskoslezská revue X., 1913–1914, Brno 1914, s. 368–377.

²⁴ Pavel KLADIWA – Andrea POKLUDOVÁ – Renata KAFKOVÁ, *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*, Ostrava 2008, s. 339–40.

ného moravskoostravského okresu), v okresech převážně polských 49,41 %. Do německých okresů tedy příslušelo 8000 lidí, ale lidí s německou obcovací řečí byl napočítán trojnásobek.²⁵ V roce 1900 se v okrese Moravská Ostrava 60 % lidí příslušných do Haliče hlásilo k polskému jazyku, zbylé dvě pětiny k němčině a češtině.²⁶

Vývoj ne nepodobný Ostravsku se odehrával ve statutárním městě Brně. Brno nemáme v našem seznamu, ale jen proto, že podíl české a německé obcovací řeči ve sčítáních lidu se udržoval víceméně na konstantní úrovni, byť obyvatelstvo Brna rostlo především díky přistěhovalcům z českojazyčných oblastí. Antonín Boháč sestavil tabulku okresů, které měly v Brně aspoň 800 svých rodáků. Z těchto okresů bylo 16 českých (většinou ryze českých), ale pouze v 6 z nich se nacházela většina emigrantů, kteří se pak v Brně přihlásili k české obcovací řeči. Boháč přiznal, že brněnští obyvatelé z českojazyčných oblastí podléhali značnou měrou tzv. odnárodňování, což se projevilo i v tom, že jejich děti nezdědaly německé školy.²⁷

V analyzovaných městech a slezských průmyslových obcích (jejich vymezení jsem přinesl v úvodní části studie) došlo k významnému poklesu zastoupení německé obcovací řeči v Českých Budějovicích (50→41,2→39,5→38,2) a Trmova-
nech (90,65→76,9→82,5→82,65), naopak k nárůstu německé obcovací řeči v Moravské Ostravě (29,15→28,1→34,6→48,4), Přívoze (30,3→43,8→49,8→50,4), Vítkovicích (41,2→51,8→43,6→72), Těšíně (49,5→53,1→59,8→61,5), Fryštátu (27,4→21,6→30,9→35,2) a Hodoníně (30,1→42,8→55,2→46,5). Ve Fryštátu a Orlové došlo ke značným výkyvům v zastoupení polské obcovací řeči (Fryštát 53,8→76,8→66→59,5; Orlová 79,8→29,5→60,3→34,2), při srovnání sčítání lidu 1900 a 1910 se k nim přidaly ještě Moravská Ostrava (21,5→14,25) a Vítkovice (14→7,4).

Není náhodné, že k většímu poklesu němčiny došlo ve dvou městech v Čechách, kdežto větší nárůst německé obcovací řeči se omezil na Moravu a Slezsko (jasně se zde projevila odlišná sídelní situace – na Moravě a ve Slezsku byla řada případů, v nichž měla etnicky převážně českojazyčná či polskojazyčná obec vlivem volebního práva postaveného na základě daňové poplatnosti „německou“ radnici).

V Českých Budějovicích pocházelo v roce 1900 z přistěhovalců z Čech 83,9 % z českého či převážně českého okresu Čech a Moravy, kdežto jen 16,1 % se narodilo v německém či převážně německém okrese Čech a Moravy.²⁸ Rozdíl byl

²⁵ Antonín BOHÁČ, *Hlidka výsledků posledního sčítání lidu*, in: Menšinová revue I. (1911–1912), s. 268–273, zde s. 272.

²⁶ Marie GAWRECKÁ, *Středoevropské migrace v 19. století a jejich národnostní a kulturní aspekty*, Opava 2014, s. 114.

²⁷ A. BOHÁČ, *Hlidka výsledků*, s. 327, 330–331.

²⁸ H. RAUCHBERG, *Der nationale Besitzstand I*, s. 240–241.

tedy více než pětinasobný a jen německá převaha v obecní samosprávě zřejmě zabránila ještě rychlejšímu statistickému poklesu německé obcovací řeči.

C) Významnější posuny ve statistice obcovací řeči/národnosti 1910 a 1921 na úrovni okresů a obcí

Antonín Boháč vyčíslil v Čs. statistice na základě výsledků sčítání národností 1921 takové soudní okresy, kde byl nárůst čs. národnosti alespoň pětiprocentní ve srovnání s obcovací řečí v roce 1910 (nezohledňoval změnu územní rozlohy, která ale hrála roli jen v několika městech/okresech). Je příznačné (a odpovídající jiné sídelní situaci Němců v Čechách ve srovnání s Moravou a středním a východním Slezskem), že jen 34 soudních okresů s výraznějším nárůstem čs. národnosti bylo v Čechách, kdežto plných 24 na územně mnohem menší Moravě a 8 v maličkém Čs. Slezsku. Z námi vybraných 29 soudních okresů/statutárních měst s alespoň 20% podílem národnostní menšiny v roce 1910 došlo k alespoň 5% nárůstu čs. národnosti ve 21.²⁹

Ani v jednom ze sledovaných okresů, měst a obcí nedošlo ke statistickému poklesu podílu české národnosti ve srovnání s podílem českého obcovacího jazyka v posledním předlitavském sčítání lidu.

K poklesu podílu německé národnosti došlo statisticky v devíti ze sledovaných soudních okresů: České Budějovice (31,6→15,1), Duchcov (68,9→57,7), Litoměřice (76,2→61,45), Lovosice (68,9→54,2), Most (72,2→52,8), Moravská Ostrava (39,9→20,2), Nový Jičín (53,9→44,4), Znojmo-venkov (61,5→50) a Opava-venkov (23,3→13,1), a v sedmi statutárních městech: Liberec (93,6→84,6), Znojmo (87,1→39,5), Brno (65,9→36,2), Olomouc (60,5→35), Jihlava (79,7→51,5), Opava (92,1→70) a Frýdek (52,62→20,9). Z analyzovaných měst a průmyslových obcí nastal výrazný pokles německé národnosti v komparaci se statistikou obcovací řeči v celé řadě z nich: České Budějovice (38,2→16,25), Duchcov (66,16→51,2), Horní Litvínov (88,45→78,95), Litoměřice (86,4→66,7), Most (84,3→64,8), Plzeň (12,55→7,75), Teplice (91,9→82,3), Trutnov (90,6→81), Trnovany (82,65→71,7), Hodonín (45,5→7,5), Moravská Ostrava (48,4→27), Nový Jičín (84,8→67,9), Přívoz (50,4→26,15), Vítkovice (72→28,5), Fryštát (35,2→25,3) a Opava (92,1→70).

Silný statistický pokles zaznamenali Poláci, a to v okresech Fryštát (71,34→40) a Polská Ostrava (23,7→1,9), a v obcích Polská Ostrava (19,7→2), Doubrava (62,8→16,3), Fryštát (59,5→32,2), Karviná (82,5→56,3), Orlová (34,2→14,4) a Trinec (68,95→44,2).

Čím byly tyto posuny zapříčiněny? Působila celá řada faktorů:

²⁹ *Československá statistika*, svazek 9, řada VI, Sčítání lidu v RČS ze dne 15. 2. 1921, I. díl, Praha 1924, s. 74*, tab. 69.

1) Změna sčítané kategorie a změna státní moci: V Předlitavsku se sčítala obcovací řeč, jež byla definována jako jazyk, který člověk užívá obvykle v obcování (tj. v komunikaci s okolím). V roce 1921 měla osoba udávat národnost, ke které se sama hlásí, avšak legislativa připoutala národnost k mateřské řeči s jasným poselstvím, že mateřská řeč se vztahuje ke skupině, z níž jedinec pochází, bez ohledu na aktuální jazykové zvyklosti. V Předlitavsku se deklarovalo sčítání obcovací řeči jako objektivního kritéria, ale v praxi státní úřady nařídily, že subjektivní deklarace jedince nesmí být předmětem úřední verifikace. Pokud měla sčítaná osoba „kuráž“ v případě nátlaku obecní samosprávy a/nebo zaměstnavatele protestovat u státních úřadů, domohla se svého práva a byla jí zapsána ta obcovací řeč, ke které se chtěla přihlásit. V roce 1921 byla národnost brána *de iure* jako subjektivní kritérium, ale v předvídání „neuspokojivých“ odpovědí zaváděl stát úřední verifikaci, jaká před válkou neexistovala – *de facto* byla národnost v roce 1921 objektivní kategorií.

Změna státní moci se samozřejmě podepsala pod větší příklon dvojjazyčných jedinců k zápisu čs. národnosti (lze předpokládat, že státní moc nebránila v zápisu čs. národnosti jedincům pocházejícím zcela či převážně z polského či německého etnického prostředí, v opačném gardu platilo striktní připoutání národnosti k mateřské řeči).

Obecně platilo (pro sčítání před první válkou i po ní), že proces asimilace nastal častěji v tom případě, kdy měla určitá jazyková skupina v průměru podstatně nižší sociální status než jiná jazyková skupina. Největší dopad nemělo toto pravidlo na českojazyčné obyvatelstvo (jeho sociální struktura se německojazyčnému obyvatelstvu už před válkou velmi blížila), nýbrž na část polskojazyčného obyvatelstva, a to před první světovou válkou v zápisu německé i české obcovací řeči a po vzniku ČSR v zápisu čs. národnosti. Zápis české obcovací řeči/čs. národnosti u etnických Poláků usnadňovala jazyková blízkost, navíc řada z nich pocházejících z Těšínska hovořila nářečím na pomezí polštiny a češtiny.

2) Značný nárůst podílu cizinců v některých obcích a regionech: Státní příslušnost obyvatelstva na území ČSR určily mírové smlouvy a na jejich základě ústavní zákon z 9. dubna 1920 č. 236 Sb. z. a n. Podle tohoto zákona nezískaly automaticky čs. státní občanství všechny osoby, které měly předlitavské (uherské) státní občanství. Automaticky ho obdržely jen osoby, které měly domovské právo na území, které se stalo součástí ČSR, nejpozději do 1. ledna 1910. Zvláštní pravidla pro automatické nabití státní příslušnosti platila pro Hlučínsko (osoby bydlící na Hlučínsku v době nabytí účinnosti versailleské smlouvy) a Těšínsko (osoby, které se na plebiscitním území staly polskými státními příslušníky a měly tam od 1. ledna 1914 nepřetržitě domovské právo anebo od 1. ledna 1908 bydliště). Mírovými smlouvami nabyli ještě právo optovat pro čs. státní občanství jedinci čs. jazyka (rasy, národnosti) s aktuálním bydlištěm v Německu a v některém z nástupnických

států po Rakousko-Uhersku). Ostatní si museli podat žádost, která nemusela být automaticky uznána.³⁰

Po 28. říjnu 1918 tak získali někteří obyvatelé českých zemí statut cizinců, a to přesto, že na území českých zemí žili a pracovali desítky let. Primát v tomto ohledu drží ostravský region – žádný jiný meziválečný okres v Čechách, na Moravě a v Českém Slezsku nevykazoval vyšší množství osob s cizineckým statutem (vlivem přistěhovalců z Haliče, ale i z rakouských zemí a Německa) a zároveň tak pestrout etnickou strukturu. Zájemci o udělení čs. státního občanství procházeli zformalizovanou procedurou, o níž nám vydávají svědectví tzv. státoobčanské archy. Státní správa pečlivě prošetřovala, zdali je zájemce vhodný k získání státního občanství. Mezi neúspěšnými žadateli převažovali ti, kteří neposílali děti do českých škol, trvali na své původní národnosti uváděné ve sčítání lidu (polské, německé, nově též židovské), neznali dostatečně český jazyk a vyhýbali se českého společenského života (např. spolků). Nikdy neuspěli členové KSC, mnohdy nepochodili ani lidé bez práce či se skrovným výdělkem a trestně či soudně stíhaní.³¹

Značný nárůst podílu cizinců zaznamenali v roce 1921 oproti roku 1910 okresy a statutární města Moravská Ostrava (2,5 %→10,9 %; pak pokles na 6,3 % k roku 1930), Fryštát (1,9→14,3; 4,5), Polská Ostrava (1,7→16,1; 5,7), Těšín/Český Těšín (neporovnatelné s rokem 1910, ale v roce 1921 14,3, 1930 pak 6,1), Liberec-město (3,3→5,6), Znojmo-město (1,9→4,5), Jihlava-město (0,65→2,5). Na úrovni jednotlivých obcí musíme zmínit Most (1,4→3,7), Teplice (3,5→5,4), Moravskou Ostravu (2,7→12,3; 8,8), Nový Jičín (1,5→3,9), Přívoz (1,8→12,4; 5), Vítkovice (4,1→11; 6,9), Fryštát (4,4→25; 6,7), Karvinou (2,3→17,7; 6,65), Polskou Ostravu (0,9→12,1; 4,4), Třinec (6,4→33,4; 6,4), Těšín/Český Těšín (4,18→11,6; 7,7).

Zařazením několika desítek tisíc dřívějších předlitavských státních občanů do kategorie cizinců byl snížen zejména podíl polské a německé národnosti. Dokazují to statistické údaje, protože čs. statistika vyhodnocovala (a to odděleně) i národnost cizinců. V Čechách si z 93 757 cizinců zapsalo 60,8 % německou národnost, na Moravě ze 46 448 cizinců 42 % německou, 19,1 % polskou a 6,7 % židovskou národnost, a ve Slezsku ze 49 530 cizinců 42,6 % polskou, 23,55 % německou, 2 % židovskou národnost.³² Co se okresů a statutárních měst týká (pod úroveň okresů statistika nešla), okres Liberec-město měl v roce 1921 při sčítání 1 965 cizinců (z toho 79,4 % Němců), Jihlava-město 642 (z toho 76 % Němců), Znojmo-město 960 (z toho 77,3 % Němců), Moravská Ostrava 13 422 (z toho 40 % Poláků,

³⁰ Michal SOJČÁK, *Nabývání československého státního občanství v letech 1918–1935 (Na příkladu politického okresu Moravská Ostrava)*, Ostrava 2008 (diplomová práce obhájená na KHI FF OU), s. 19–20.

³¹ M. SOJČÁK, *Nabývání* (studie), s. 168.

³² *Československá statistika*, svazek 9, řada VI, Sčítání lidu v RČS ze dne 15. 2. 1921, I. díl, Praha 1924, s. 67*.

28,5 % Němců, 10,5 % Židů), Fryštát 12 167 (z toho 66,9 % Poláků, 6,1 % Němců), a konečně okres Český Těšín 6 542 (z toho 42,8 % Poláků, 16,3 % Němců).³³

Na Těšínsku spadali do kategorie cizinců hlavně Poláci, na Ostravsku Poláci i Němci, v jiných částech českých zemí (jižní Morava, Sudety) především Němci.

3) Faktor zavedení židovské národnosti: Jeho celozemský vliv byl v českých zemích, na rozdíl od Slovenska a Podkarpatské Rusi, velmi malý. V roce 1910 se v Čechách z 85 798 Židů hlásilo 47,4 % k německé obcovací řeči a 50,3 % k české obcovací řeči, na Moravě ze 41 174 Židů 77,65 % k němčině a 16,6 % k češtině, v Rakouském Slezsku z 13 431 Židů 84,3 % k němčině, 6,6 % k polštině a 2,8 % k češtině.³⁴ V roce 1921 se k židovské národnosti přihlásilo v Čechách 11 251 lidí, na Moravě 15 335 a ve Slezsku 3 681,³⁵ přičemž k izraelitské konfesi se hlásilo v Čechách 75 239, na Moravě a Slezsku 38 939 lidí. Z příslušníků izraelitské konfese se hlásilo v Čechách 49,5 % k čs. národnosti, 34,6 % k německé, 14,6 % k židovské a 1,3 % k jiné národnosti; na Moravě a ve Slezsku 15,7 % k čs. národnosti, 34,85 % k německé, 47,8 % k židovské a k 1,6 % k jiné národnosti.³⁶

Čísla tedy dokládají, že v Čechách nastal trend příklonu Židů k české obcovací řeči už před rokem 1918 a po válce jen pokračoval, zatímco na Moravě a ve Slezsku se Židé až do konce monarchie hlásili většinou k německé, a poté se přihlásili především k židovské a německé národnosti. Vzhledem k nízkému podílu Židů na populaci českých zemí celkově nehrál statistický přesun od německé obcovací řeči/národnosti významnější roli.

Lokální vliv mohl být významnější než zemský průměr. V pěti moravských a slezských okresech či statutárních městech se podíl židovské národnosti pohyboval kolem dvou procent (Moravská Ostrava 2,4, Český Těšín 2,05, Jihlava-město 1,95, Znojmo-město 2,4, Opava-město 1,9), přičemž lze předpokládat, že naprostá většina tamních Židů by se v případě nezavedení židovské národnosti přihlásila k německé národnosti. Z nestatutárních měst a průmyslových obcí vykazovaly nejvyšší podíl židovské národnosti v roce 1921 Moravská Ostrava (4,55), Fryštát (4,1) a hlavně Český Těšín (9,45).

4) Faktor územní reorganizace před sčítáním lidu 1921: Tento faktor hrál roli v několika sledovaných městech a v jednom okrese. V případě Znojma způsobilo zrušení statutu a začlenění města přímo do okresu nárůst čs. národnosti o 4,5 % a pokles německé národnosti o 5,4 %. Vznik Velkého Brna se promítl do nárůstu podílu čs. národnosti o 11,1 % a poklesu podílu německé národnosti o 10,25 %,

³³ Tamtéž, s. 74n.

³⁴ *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. 12. 1910, 2. Heft des Ersten Bandes, s. 54–55.

³⁵ *Československá statistika*, svazek 9, Řada VI. (Sčítání lidu, sešit 1). Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. 2. 1921, I. díl, Praha 1924, s. 54*.

³⁶ Tamtéž, s. 90*.

vznik Velké Olomouce (stejně jako v případě Brna inkorporováním převážně českojazyčných předměstských obcí) přinesl český nárůst o 8,1 % a německý pokles o 6,8 %. V případě Prahy rezultovalo přiřazení dalších obcí nad rámec dřívější Prahy I-VIII do českého nárůstu o 2,1 % a poklesu Němců o 1,5 %), v Trutnově vzrostl přiřazením některých obcí podíl Čechů o 1,1 % a naopak podíl Němců klesl o 1 %.

Podle mého názoru lze jen ve znojemském případě hovořit o takřka výlučně politických důvodech, které vedly čs. orgány k provedení správní reformy. V dalších případech se jednalo o logickou reakci na hospodářský a urbanistický vývoj, přičemž „německé“ radnice Brna a Olomouce se tomuto kroku do roku 1918 bránily hlavně z politických důvodů, tj. nechtěly zvyšovat podíl českého obyvatelstva.

5) Určitý vliv na vzrůst zastoupení čs. národnosti na lokální úrovni v etnicky německých či převážně německých oblastech měl příchod českých státních úředníků a zčásti i učitelů po roce 1918. Státní úředníci museli podle nových předpisů ovládat státní jazyk, což byla pro etnicky německé úředníky značná nevýhoda, protože, na rozdíl od svých českých kolegů, většinou neovládali druhý zemský jazyk. Stát podporoval zakládání českých škol v převážně německojazyčných oblastech. Spolu s úředníky, učiteli či četníky přicházeli i jejich rodinní příslušníci.

Závěr

Porovnávání výsledků sčítání obcovací řeči před první světovou válkou a národnosti po první světové válce v českých zemích je už téměř století předmětem vědeckého i publicistického zájmu. České pojetí tradičně zdůrazňuje, že nárůst podílu české národnosti za I. republiky je, vedle demografických trendů, především výsledkem zavedení spravedlivého kritéria národnosti, na rozdíl od dřívější „umělé“ kategorie obcovací řeči.

Toto pojetí už dnes nemůže obstát. Představa o národnosti jako jednoznačně určitelné a přirozené kategorii, která je od narození vlastní každému jedinci, je problematická, přičemž míra problematičnosti je přímo úměrná míře regionální a lokální multietnicity a nepřímou úměrná úrovni vzdělání. Navíc, samotný pojem „národnost“ je v podstatě stejně nejednoznačný jako pojem „obcovací řeč“, a záleží vždy na jeho interpretaci – jak ve vědě, tak v prováděcích předpisech k příslušnému sčítání lidu. Prvorepublikové pojetí národnosti bylo, podobně jako předlitavský výklad obcovací řeči, propojením vědy a politiky – bylo nastaveno tak, aby vyhovovalo státnímu zájmu. Ten by se nezaujatému vědci neměl ztotožňovat se spravedlivostí.

K zajímavým zjištěním dospějeme, pokud při rozboru statistických výsledků nezůstaneme na úrovni celostátních dat, nýbrž se podíváme na rozdíly v jednotlivých regionech, okresech a obcích. Poučná je zejména analýza jazykově smíšených okresů a obcí, kde se změna státní sčítací kategorie projevila nejrazantněji.

Z důvodu jiné sídelní situace (většího zastoupení jazykově smíšených oblastí) došlo k většímu poklesu německé národnosti 1921 ve srovnání s německou obcovací řečí 1910 na Moravě a ve východním Slezsku než v Čechách. V několika moravských a slezských okresech a v řadě tamních obcí totiž docházelo před válkou k udržení či dokonce nárůstu německé obcovací řeči navzdory přílivu migrantů z českojazyčných a polskojazyčných oblastí – důvodem byla agitační činnost a přímý i nepřímý nátlak „německých“ radnic při sčítání lidu a lhostejnost řady lidí k etnické identifikaci. V Čechách byla jazyková hranice před válkou mnohem zřetelnější a byla narušována jen v několika oblastech pracovními migracemi (západní a severozápadní Čechy).

Analýza jdoucí pod celozemskou úroveň dokazuje, že na nárůst české národnosti v roce 1921 se podepsal v měřítku celých českých zemí především faktor nové státní moci a s ním související změna kritéria sčítání, zatímco další faktory (zavedení židovské národnosti, nová státoobčanská legislativa, územní reorganizace) v něm hrály malou až zanedbatelnou roli, mohly se však výrazně promítnout do lokálních či regionálních čísel.

Jistá ošidnost přístupu, který se soustředí jen na celostátní výsledky a nejde na nižší úroveň, spočívá v ignoraci Poláků, neboť v souhrnných číslech hrají zanedbatelnou roli. Znalost problematiky sčítání lidu na Těšínsku a Ostravsku je však důležitá pro plné pochopení kolísání konceptu národnosti ve sčítání lidu 1921 mezi subjektivní a objektivní kategorií, a tím i pro relativizaci konceptu „spravedlivosti“ versus „nespravedlivosti“ při srovnávání předlitavských a prvorepublikových sčítání lidu.

Pavel Kladiwa

Nationale Statistik der Länder der Böhmischen Krone 1880–1921 – Faktoren, Ergebnisse und Problem ihrer Interpretation

Zusammenfassung

Der Vergleich der Ergebnisse der Zählung der Umgangssprache vor dem I. Weltkrieg und der Nationalität nach dem I. Weltkrieg in den böhmischen Ländern ist seit fast einem Jahrhundert Gegenstand des wissenschaftlichen und publizistischen Interesses. Die tschechische Auffassung betont traditionell, dass der Anstieg des Anteils der tschechischen Nationalität während der I. Republik neben demographischen Trends vor allem das Ergebnis der Einführung eines gerechten Kriteriums, Nationalität, im Unterschied zur früheren „künstlichen“ Kategorie der Umgangssprache ist. Diese Auffassung kann heute nicht mehr bestehen. Die Vorstellung von der Nationalität als eindeutig bestimmbarer und natürlicher Kategorie, die jedes Individuum ab der Geburt besitzt, ist problematisch, wobei der Grad des Problems dem Maß der regionalen oder lokalen Multiethnizität direkt proportional und dem Bildungsniveau indirekt proportional ist. Darüber hinaus ist der Begriff der „Nationalität“ im Grunde ebenso uneindeutig wie der Begriff der „Umgangssprache“ und hängt immer von seiner Interpretation ab – sowohl in der Wissenschaft als auch in den Durchführungsvorschriften zur betreffenden Volkszählung. Die Auffassung der Nationalität in der Ersten Republik war, ähnlich wie die cisleithanische Auslegung der Umgangssprache, durch Verbindung von Wissenschaft und Zähltechnik so eingestellt, dass sie dem staatlichen Interesse entsprach. Aufgrund der abweichenden Siedlungsstruktur (größere Vertretung sprachlich gemischter Gebiete) kam es 1921 in Mähren und in Ostschlesien im Vergleich zur deutschen Umgangssprache 1910 zu einem größeren Rückgang der deutschen Nationalität als in Böhmen. In einigen mährischen und schlesischen Kreisen und in einer Reihe der dortigen Gemeinden kam es nämlich vor dem Krieg trotz des Zuflusses von Migranten aus tschechischsprachigen und polnischsprachigen Gebieten zur Erhaltung oder sogar zum Anstieg der deutschen Umgangssprache – Grund war die Agitationstätigkeit und der direkte und indirekte Druck der „deutschen“ Rathäuser bei der Volkszählung und die Gleichgültigkeit einer Reihe von Leuten gegenüber der ethnischen Identifikation. In Böhmen war die Sprachgrenze vor dem Krieg viel deutlicher, und sie war nur in einigen Gebieten durch Arbeitsmigration (West- und Nordwestböhmen) gestört. Die Analyse, die unter die landesweite Ebene geht, beweist, dass vor allem der Faktor der neuen Staatsmacht und die damit zusammenhängende Änderung des Zählungskriteriums sich am Anstieg der tschechischen Nationalität 1921 beteiligte. Während weitere Faktoren (Einführung der jüdischen Nationalität, neue staatsbürgerliche Legislative, regionale und lokale Gebietsreorganisation) darin eine kleine bis vernachlässigbare Rolle spielten, konnten sie sich jedoch massiv in lokalen oder regionalen Zahlen niederschlagen. Eine gewisse Unsicherheit eines Vorgehens, das sich nur auf die landesweiten Ergebnisse konzentriert und nicht auf die darunter liegende Ebene geht, beruht in der Ignoranz der Polen, denn in den zusammengefassten Ziffern spielen sie eine zu vernachlässigende Rolle. Die Kenntnis der Problematik der Volkszählung im Teschener Schlesien und im Ostrauer Gebiet ist jedoch für das volle Verständnis des Schwankens des Konzepts der Nationalität in der

Volkszählung 1921 zwischen der subjektiven und der objektiven Kategorie und damit auch für die Relativierung des Konzepts der „Gerechtigkeit“ versus der „Ungerechtigkeit“ beim Vergleich der cisleithanischen Auslegung und der Auslegung der Volkszählung der Ersten Republik wichtig.

Pavel Kladiwa

Nationality statistics in the Bohemian lands 1880–1921 – factors, results and problems in their interpretation

Summary

Comparing the results of censuses of the language of daily use in the Bohemian lands before the First World War, and nationality after the First World War, has been a subject of scientific and journalistic interest for almost a century. The Czech idea has traditionally stressed that the growth of Czech nationality in the time of the First Republic was, besides demographic trends, above all the result of introducing fairer nationality criteria in comparison to the previous ‘artificial’ category of usual language in censuses. This idea no longer stands up. The idea of nationality as a clearly determinable and natural category which all individuals possess from birth is problematic, and the extent of inherent problems is directly proportional to the level of regional and local multi-ethnicity and indirectly proportional to the level of achieved education. Furthermore, the very term ‘nationality’ is basically just as ambiguous as the term ‘language of daily use’ and always depends on its interpretation – both scientifically and in the legislation accompanying each census. The First Republic concept of nationality was, like the Cisleithanian explanation of language of daily use, a linking of science and politics – it was set up to conform to the state’s interests. Different residential situations (larger representation of mixed language areas), meant that there was a larger fall in German nationality in 1921 compared to German language of daily use in 1910 in Moravia and East Silesia than there was in Bohemia. A number of Moravian and Silesian districts and a number of local villages saw German language of daily use figures remain constant or even grow before the war despite an influx of migrants from Czech-speaking and Polish-speaking areas – the reason for this was the campaigning and direct and indirect pressure of ‘German’ town halls during the census and peoples’ apathy regarding ethnic identification. The language border in Bohemia was much more clearly defined before the war and was only disturbed in a few areas where labour migration had taken place (west and north-west Bohemia). An analysis at a country-wide level shows that the growth in Czech nationality in 1921 on the scale of the whole of the Bohemian lands was above all the result of the new state power and the related change in census criteria, while other factors (adding Jewish nationality, new civil and state legislation, territorial reorganisation) played a small to negligible role, although these could be more clearly reflected in local or regional figures. The somewhat deceptive approach of focusing only on nationwide results and not looking at lower levels is seen in the ignorance of Poles who in overall figures played a negligible role. Knowledge of the census issue in the Těšín and Ostrava districts, however, is important for a full understanding of the fluctuating concept of nationality in the 1921 census between subjective and objective categories, and thus also of the relativisation of the ‘fair’ versus ‘unfair’ concept in comparing Cisleithanian and First Republic censuses.

Jaroslav Valkoun

Konstitucionální postavení dominií v rámci Britského impéria a jejich zájmy na Pařížské mírové konferenci (leden – červen 1919)¹

Constitutional status of dominions within the British Empire and their interests at the Paris Peace Conference (January – June 1919)

The Great War was a milestone not just in world history, but also in terms of constitutional relations between London and autonomous parts of the British Empire. Dominions, which were considered ‘sister’ nations of the Imperial Commonwealth endeavoured to acquire international recognition as a result of their war efforts. Participation of the dominions at discussions in Paris, membership of the new international organisation, the League of Nations, involvement in the administration of mandated territories and co-signature of the Treaty of Versailles gave rise to euphoria amongst the overseas representatives who saw it as the recognition of their formal independence and new international status that they desired. The war years and the course of the Paris Peace Conference confirmed that the dominions could no longer be regarded as ordinary ‘colonies’ or dependent territories. The First World War and post-war developments generally boosted the trend for dominions to set out on the road to a wider concept of autonomy and more intensive co-operation within the British Empire.

Key words: History, 20th century, British Empire, Commonwealth, Great Britain, dominions, constitutional relations, foreign policy, Paris Peace Conference, Treaty of Versailles, League of Nations

¹ Tento článek vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12 *Historie v interdisciplinární perspektivě podprogram Evropa a (versus) svět: Interkontinentální a vnitrokontinentální politické, ekonomické, sociální, kulturní a intelektuální transfery a jejich důsledky.*

První světová válka byla největší zkouškou soudržnosti impéria od dob vzniku prvních dominií.² Britské impérium vstoupilo do bojů jako jeden celek, i když se dominia stále formálně nacházela v podřízeném postavení vůči mateřské zemi. Australský ministerský předseda Andrew Fisher to komentoval slovy: „*Austrálie je součástí impéria. Je-li impérium ve válce, Austrálie je ve válce též; ... budeme mateřskou zemi bránit do posledního muže, do posledního šilinku.*“³ O rozsahu zapojení do válečného úsilí sice rozhodla dominia sama, jejich loďstvo a expediční síly však podle předválečných dohod přešly pod velení britské admirality a nejvyššího armádního velení.⁴ Ačkoli vojenské nasazení dominií nedosahovalo úrovně mateřské země, jejich pomoc nebyla zanedbatelná.⁵ Prohry i vítězství zámořských zemí, které symbolizovalo hrdinství Australanů a Novozélandců při operaci na poloostrově Gallipoli, Kanadců u Passchendaele a Vimy Ridge a Jihoafríčanů při dobývání Německé jihozápadní Afriky a Německé východní Afriky, se hluboce zapisovaly do kolektivní paměti dominií, posílily tamní nacionalistické citění, oslabily imperiální patriotismus obyvatel a prohloubily touhu po nezávislé politice.⁶

Na počátku války byla dominia vnitřně sjednocena, a proto se mohla plně soustředit na válečné úsilí. Jakmile začaly ztráty narůstat a přikročilo se k povinným odvodům do armády, zvedla se v dominiích vlna kritiky z opozičních řad

² Podrobněji Hugh Edward EGERTON, *The War and the British Dominions*, Oxford 1914.

³ Charles E. CARRINGTON, *The Empire at War, 1914–1918*, in: *The Cambridge History of the British Empire. The Empire-Commonwealth 1870–1919*, Vol. 3, Cambridge 1967, s. 605; Hessel Duncan HALL, *Commonwealth. A History of the British Commonwealth of Nations*, London 1971, s. 128.

⁴ Nicholas MANSERGH, *The Commonwealth Experience*, London 1969, s. 166.

⁵ Během války utrpěla dominia nemalé ztráty. Ačkoli přesné vyčíslení není možné, protože část Britů sloužila v dominiálních armádách, oficiální čísla britského ministerstva obrany jsou tyto:

	Počet vojáků	Počet vojáků sloužících v zámoří	Ztráty	„Bílá“ mužská populace sloužící v armádě (%)
Australský svaz	412 953	331 814	59 330	13,43
Jihoafrická unie	136 070	76 184	16 711	11,12
Kanada	628 964	458 218	56 639	13,48
Newfoundland	6173	---	1204	---
Nový Zéland	128 525	112 223	16 711	19,35
Britské ostrovy	6 704 416	---	704 803	22,11

C. E. CARRINGTON, *The Empire*, s. 641–642.

⁶ Alex MAY, *The Round Table and Imperial Federation, 1910–1917*, *The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs*, Vol. 99, No. 410, 2010, s. 553.

a politická jednota vzala za své.⁷ Kanada se potýkala s rozdělením politické scény na anglofonní a frankofonní část,⁸ Jihoafrická unie čelila neloajálními Afrikáncům a Austrálie musela pořádat o válečných otázkách referenda.⁹ Postupem času se v zámoří začaly objevovat hlasy, volající po častějších konzultacích a intenzivní výměně informací mezi dominii a mateřskou zemí, protože dominiálními státníkům již nestačily jen strohé informace či spekulace z denního tisku. Během roku 1915 navštívil kanadský premiér sir Robert Laird Borden britského ministra pro kolonie Andrewa Bonara Lawa, aby se dozvěděl více o dění v impériu. V průběhu jednání vyšlo najevo, že je nepraktické, aby si dominiální představitelé „museli jezdit“ pro informace do Londýna. Borden považoval válku za konflikt celého impéria, nikoli jen samotné Velké Británie, a proto v lednu 1916 otevřeně požadoval zavedení odpovídajícího systému rozhodování o imperiální zahraniční politice a konzultací, které měly přispět k lepší koordinaci válečného úsilí a prohloubit vazby mezi samostatnými celky a mateřskou zemí.¹⁰

V roce 1915 ujistila britská vláda dominia, že s nimi bude konzultovat podobu poválečného mírového uspořádání.¹¹ Ne vždy to však dodržela. V polovině listopadu 1918 si australský premiér William Morris „Billy“ Hughes postěžoval, že kupříkladu Čtrnáct Wilsonových bodů přijal britský kabinet bez konzultace s domi-

⁷ C. E. CARRINGTON, *The Empire*, s. 633–634; Garnet Vere PORTUS, *Britain and Australia*, London 1946, s. 41.

⁸ Podrobněji srov. Robert Laird BORDEN, *Canada at War. A Speech Delivered by Rt. Hon. Sir Robert Laird Borden in New York City*, [s. l.] 1916; Matthew BRAY, 'Fighting as an Ally'. *The English-Canadian Patriotic Response to the Great War*, *The Canadian Historical Review*, Vol. 64, No. 2, 1980, s. 141–168; Oscar Douglas SKELTON, *Life and Letters of Sir Wilfrid Laurier*, Vol. 2, Toronto 1921, s. 437–462.

⁹ Blíže viz Albert CARTWRIGHT, *The South African Situation*, *Edinburgh Review*, Vol. 221, No. 451, 1915, s. 65–85; Cd. 7874, *Union of South Africa: Report on the Outbreak of the Rebellion and the Policy of the Government with Regard to Its Suppression*, London 1915; Thomas Rodney Hope DAVENPORT, *The South African Rebellion, 1914*, *The English Historical Review*, Vol. 78, No. 306, 1963, s. 73–94; William Keith HANCOCK, *Smuts: The Sanguine Years, 1870–1919*, Vol. 1, London 1962, s. 379–390.

¹⁰ N. MANSERGH, *The Commonwealth*, s. 170–171; Frank Hawkins UNDERHILL, *Canada and the Last War*, in: Chester Martin (ed.), *Canada in Peace and War. Eight Studies in National Trends since 1914*, London 1941, s. 126.

¹¹ United Kingdom, *Parliamentary Debates, House of Commons*, 5th Series, Vol. 71, 14th April, 1915, cc. 16–17.

nii.¹² Ta se cítila ohrožena zejména americkým principem „otevřených dveří“ a politikou „svobodných moří“, jejichž prosazení si nepřála, zejména pokud šlo o bývalé německé kolonie, neboť byly v protikladu s britskou imperiální politikou, směřující k postupnému zavedení imperiálního preferenčního systému.¹³

Krátkce po uzavření příměří začali představitelé britské vlády a dominií diskutovat postavení dominií na mírové konferenci. Leopold Stennett Amery se od počátku pokoušel prosadit ideu, aby dominia a Indie získaly na konferenci přímé zastoupení a aby se na zámořské autonomní celky nahlíželo jako na rovnocenné partnery mateřské země, kteří se mohou svobodně vyjadřovat ke všem otázkám mírového uspořádání, nikoli jen k těm, které se jich bezprostředně týkaly.¹⁴ Amery se domníval, že pokud se dominiím umožní efektivně se podílet na mírovém vyjednávání, ovlivní to do budoucna jejich náhled na řešení imperiálních otázek.¹⁵

David Lloyd George s aspiracemi dominiálních představitelů sympatizoval, původně nicméně předpokládal, že pro delegaci Britského impéria (*British Empire Delegation*) postačí pět míst. Dominia však s ohledem na vynaložené válečné úsilí otevřeně vyžadovala oddělené zastoupení na úrovni malých spojenců. Hughes dokonce v této souvislosti prohlásil, že „*dominia obdržela srovnatelné zastoupení poskytnuté neutrálnímu státu. Austrálie poslala do boje více vojáků než Belgie, a proto si zaslouží mít na konferenci reprezentativnější postavení*“. Díky britské podpoře získala nakonec dominia větší zastoupení, ačkoli s tím francouzští představitelé, americký prezident Woodrow Wilson a jeho státní tajemník Robert Lansing nesouhlasili.¹⁶

¹² The British Library (dále jen BL), Balfour Papers (dále jen BP), Add MS 49775, Vol. XCIII, L. S. Amery, Representation of the Dominion at the Peace Negotiations, 14th November, 1918, ff. [191–192].

¹³ The National Archives (dále jen TNA), Cabinet Office (dále jen CAB) 23/42/19, Imperial War Cabinet, [No.] 47: Minutes of a Meeting of the Imperial War Cabinet, 30th December, 1918, f. 2.

¹⁴ University of Cambridge: Churchill College: Churchill Archives Centre (dále jen CAC), Amery Papers (dále jen AP), AMEL 2/1/1, Representation of the Dominions at the Peace Negotiations, 14th November, 1918, [s. p.].

¹⁵ BL, BP, Add MS 49775, Vol. XCIII, L. S. Amery, Representation of the Dominion at the Peace Negotiations, 14th November, 1918, f. [191].

¹⁶ K této problematice podrobněji srov. Robert Laird BORDEN, *Canada and the Peace. A Speech on the Treaty of Peace, Delivered in the Canadian House of Commons on Tuesday, September 2, 1919*, Ottawa 1919, s. 13; Laurence Frederic FITZHARDINGE, *Hughes, Borden and Dominion Representation at the Paris Peace Conference*, The Canadian Historical Review, Vol. 49, No. 2, 1968, s. 163–169; David LLOYD GEORGE, *The Truth about the Peace Treaties*, Vol. 1, London 1938, s. 205; Frank Swain MARSTON, *The Peace Conference of 1919. Organisation and Procedure*, London 1944, s. 37, 51; Charles Perry STACEY, *Canada and the Age of Conflict. A History of Canadian External Policies. 1867–1921*, Vol. 1, Toronto 1984, s. 270–274; TNA, CAB 29/28, B. E. D. [No.] 1, Peace Conference: British Empire Delegation:

V důsledku toho vzniklo dvojí zastoupení pro dominia a Indii, jednak jako členů delegace Britského impéria v rámci jedné sekce, jednak jako válečických stran, jež mohly s ohledem na zvláštní zájmy vyslat na jednání dva zplnomocněné zástupce.¹⁷ Indiští představitelé přesto nesouhlasili s mírou svého zastoupení a požadovali jeho rozšíření.¹⁸ Imperiální delegace měla k dispozici početný sekretariát, jež řídil sir Maurice Hankey a který doplnili úředníci z dominií.¹⁹ Hankey se současně stal i neoficiálním sekretářem Rady čtyř.²⁰ Přese všechno dominia podléhala i některým omezením; kupříkladu nemohla samostatně hlasovat, protože Britské impérium mělo navenek vystupovat jako jeden „politický celek“ s jednotným názorem.²¹ Velký důraz se kladl i na striktní dodržování používání termínu „Britské impérium“ místo „Anglie“ či „Velká Británie“ kvůli oddělenému zastoupení dominií.²²

S ohledem na duální zastoupení dominií se nabízela otázka, jaké bylo skutečné postavení dominií na Pařížské mírové konferenci. Právní poradce kanadského ministerstva zahraničí Loring Cheney Christie se domníval, že by Kanaďané měli v rámci imperiální struktury usilovat o probuzení národního citění. V obsáhlém důvěrném memorandu proto shrnul postupný vývoj postavení Kanady jako mezinárodního člena konference. Soudil, že dominia nově získala dvojí status a že jejich podíl na rozhodování o míru není zanedbatelný. Vyzdvihoval proto fakt, že oproti jiným evropským spojencům měli dominiální představitelé výhodu v tom, že měli jako členové delegace Britského impéria přístup k důvěrným materiálům a závěrům z jednání Rady deseti a Rady pěti, a proto se mohli v rámci imperiální delegace

Minutes of a Meeting of Members of the British Empire Delegation, Villa Majestic, Paris, 13th January, 1919, f. [1].

¹⁷ Kanada, Austrálie a Jižní Afrika mohly vyslat po dvou zástupcích, Indie jednoho za Britskou Indii a dalšího jako reprezentanta tamních domorodých států, Nový Zéland pouze jednoho a Newfoundland dokonce žádného. Laurence Frederic FITZHARDINGE, *W. M. Hughes and the Treaty of Versailles 1919*, Journal of Commonwealth Political Studies, Vol. 5, Is. 2, 1967, s. 133; TNA, CAB 29/7, W. C. P. [No.] 5, British Empire Delegation: Note by the Secretary of the Imperial War Cabinet, 13th January, 1919, f. [25].

¹⁸ K problematice zastoupení domorodých států v Indii podrobněji srov. TNA, CAB 29/7, W. C. P. [No.] 14, E. S. M[ontagu], To the Members of the Imperial War Cabinet in Paris, 19th January, 1919, ff. [138–141]; tamtéž, W. C. P. [No.] 28, Tilak to Lloyd George, British Empire Delegation: Representation of India, Villa Majestic, Paris, 15th January, 1919, f. [173].

¹⁹ N. MANSERGH, *The Commonwealth*, s. 178.

²⁰ George Parkin de Twenebroker GLAZEBROOK, *Canada at the Paris Peace Conference*, Toronto 1942, s. 48.

²¹ Srov. Arthur Berriedale KEITH, *War Government of the British Dominions*, Oxford 1921, s. 151; TNA, CAB 29/28, B. E. D. [No.] 1, Peace Conference: British Empire Delegation: Minutes of a Meeting of Members of the British Empire Delegation, Villa Majestic, Paris, 13th January, 1919, f. 3.

²² TNA, CAB 29/7, W. C. P. [No.] 7, Note by Sir Maurice Hankey, Villa Majestic, Paris, 14th January, 1919, f. [33].

vyjadřovat ke všem podstatným otázkám, které se na konferenci projednávaly. Mimo to se aktivně zapojili do práce různých výborů a komisí, v nichž nezřídka zaujali důležité postavení.²³ K podobným závěrům jako Loring Christie došli i Leopold Amery, který se v roce 1919 stal stálým státním podtajemníkem na ministerstvu pro kolonie, australský ministerský předseda William Hughes a jeho britský protějšek David Lloyd George.²⁴

Specifický zájem dominií se projevil především v otázce rozdělení bývalých německých kolonií v Africe a Pacifiku a s tím souvisejícím vznikem mandátního systému Společnosti národů. Australané usilovali o anexi německých pacifických ostrovů a Jihoafričané o Německou jihozápadní Afriku.²⁵ Novozélandčané v této souvislosti upozorňovali na to, aby se přílišným vyhověním japonským požadavkům strategicky nechybovalo obdobně jako v roce 1899, kdy se rozhodovalo o Samoe, jež se následně stala základnou pro německé loďstvo.²⁶ Australští představitelé předpokládali, že by zaborem bývalých německých ostrovů zabránili šíření vlivu Japonců v oblasti a posílili imperiální bezpečnost.²⁷ Hughes dále doufal, že se konečně vyřeší sporné záležitosti související s britsko-francouzským kondominiem na Nových Hebridách; Francie však nehodlala o této záležitosti na konferenci diskutovat.²⁸

²³ Srov. John Wesley DAFOE, *Canada and the Peace Conference of 1919*, The Canadian Historical Review, Vol. 24, No. 3, 1943, s. 237–240; Alex I. INGLIS, *Loring C. Christie and the Imperial Idea. 1919–1926*, Journal of Canadian Studies / Revue d'études canadiennes, Vol. 7, No. 2, 1972, s. 21; N. MANSERGH, *The Commonwealth*, s. 179.

²⁴ Srov. Leopold Stennett AMERY, *My Political Life. War and Peace 1914–1929*, Vol. 2, London 1953, s. 177–178; Carl BRIDGE, *William Hughes. Australia*, London 2011, s. 76–77; D. LLOYD GEORGE, *The Truth*, s. 205–206.

²⁵ Srov. William Roger LOUIS, *Australia and the German Colonies in the Pacific, 1914–1919*, Journal of Modern History, Vol. 38, No. 4, 1966, 407–421; TNA, CAB 29/28, B. E. D. [No.] 4, Peace Conference: British Empire Delegation: Minutes of a Meeting of Members of the British Empire Delegation, Villa Majestic, Paris, 27th January, 1919, f. [1]; tamtéž, CAB 29/1, P. 34, Peace Conference: Memorandum Respecting German Colonies, January 1919, ff. [1]–20.

²⁶ K novozélandským postojům v otázce Samoy podrobněji srov. Mary BOYD, *New Zealand's Attitude to Dominion Status 1919–1921. The Procedure for Enacting a Constitution in the Samoan Mandate*, Journal of Commonwealth Political Studies, Vol. 3, Is. 1, 1965, s. 64–70; Bruno LERNER, *Der Einfluß der Dominions auf die Außenpolitik Großbritanniens (einige Aspekte)*, Dizertační práce, Wien 1965, s. 46.

²⁷ Srov. *Future of the Islands*, Evening Post, Vol. 97, Is. 64, 18th March, 1919, s. 6; A. B. KEITH, *War*, s. 151–152.

²⁸ TNA, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 246, J. F. N. Green, New Hebrides, 12th March, 1919, f. [362].

Již během války Australané kontinuálně upozorňovali na nutnost zamezit šíření japonského vlivu jižním směrem,²⁹ a proto v únoru 1917 došlo mezi Brity a Japonci k dohodě, řešící budoucího uspořádání německých území na Dálném východě a v Tichomoří.³⁰ Někteří australští politikové navrhovali, že pro budoucnost Německé Nové Guineje a Šalamounových ostrovů by bylo nejlepší, kdyby jejich správu převzaly Spojené státy americké.³¹ Mezi australskými a novozélandskými státníky nakonec převážil názor, že bývalá německá území v Pacifiku by měla být svěřena do rukou Velké Británie či jiné spřátelené země.³²

Dne 29. ledna 1919 projednali členové delegace Britského impéria návrh rezoluce týkající se bývalých německých a osmanských území. Vzhledem ke skutečnosti, že americký prezident Wilson odmítal princip anexe, došlo k přijetí kompromisu, v rámci něhož měla být teritoria rozdělena do tří kategorií (A, B a C) jako svěřenecká teritoria Společnosti národů. Během diskuze o návrhu Lloyd George zdůraznil, že si nepřeje, aby se Japonci na správě svěřeneckých teritorií podíleli. Navrhovaná omezení pro výkon mandátu však neuspokojovala ani australského premiéra Hughese, jenž byl zvyklý ze správy Britské Nové Guineji na jinou míru pravomocí v oblasti obchodu i imigrační politiky a choval k Japoncům antipatie.³³ Sir Maurice Hankey Hughese uklidňoval, že smysl zřízení mandátního území typu C je v podstatě „pronájem na 999 let“.³⁴ Lloyd George Hughese přesvědčoval, že „mezi mandátem typu C a otevřenou anexí nejsou prakticky žádné rozdíly“.³⁵

²⁹ TNA, CAB 23/43/2, Procès-verbal of the Second Meeting of the Imperial War Cabinet, 22nd March, 1917, f. 3.

³⁰ Srov. Eric ANDREWS, *The Anzac Illusion: Anglo-Australian Relations during World War I*, Melbourne 1993, s. 133; Understanding between Great Britain and Japan Regarding Ultimate Disposal of German Rights, February [16], 1921, in: John Van Antwerp MacMURRAY (ed.), *Treaties and Agreements with and Concerning China, 1894–1919: Republican Period (1912–1919)*, Vol. 2, New York 1921, s. 1167–1168.

³¹ R. C. SNELLING, *Peacemaking 1919. Australia, New Zealand and the British Empire Delegation at Versailles*, The Journal of Imperial and Commonwealth History, Vol. 4, No. 1, 1975, s. 17–18.

³² Srov. *Administration of Samoa*, The New Zealand Herald, Vol. 55, Is. 17073, 31st January, 1919; *Our Share*, Auckland Star, Vol. 50, Is. 25, 29th January, 1919, s. 4; R. C. SNELLING, *Peacemaking*, s. 18.

³³ L. F. FITZHARDINGE, *W. M. Hughes*, s. 136; Maurice Pascal Alers HANKEY, *The Supreme Control at the Paris Peace Conference*, London 1963, s. 58–59; TNA, CAB 29/28, B. E. D. [No.] 6, Peace Conference: British Empire Delegation: Minutes of a Meeting of Members of the British Empire Delegation, Rue Nitot, Paris, 29th January, 1919, f. [1].

³⁴ C. BRIDGE, *William*, s. 80.

³⁵ Dorsey D. JONES, *The Foreign Policy of William Morris Hughes of Australia*, Far Eastern Quarterly, Vol. 2, No. 2, 1943, s. 158.

Všichni britští státníci však nadšení dominiálních kolegů z rozšiřování impéria nesdíleli;³⁶ někteří dokonce o funkčnosti mandátního systému pochybovali.³⁷

Dne 6. února 1919 předložil Hughes důležité memorandum specifikující postoj Austrálie v otázce ostrovů v jižním Pacifiku. Hughes v něm opět vyjádřil obavy z populační převahy Japonců, již nepřímě označil za „zlo“, a otevřeně argumentoval rasovou otázkou a nutností pokračovat v praxi „bílé politiky“ jako na Britské Nové Guineji.³⁸ O několik dní později rozeslal další memorandum, v němž vyjádřil pochybnost, zda bude mít Společnost národů sílu odradit Japonce od expanzivních plánů, a ve kterém se kriticky vyjádřil k navrhovaným principům, především limitům mandátní správy.³⁹ Během jednání 20. února 1919 vznesl australský ministr námořnictva sir Joseph Cook požadavek, aby se na mandátních územích v Pacifiku zakázalo budování ozbrojených sil, protože se obával, že by je Japonsko využilo jako nepřátelské základny.⁴⁰ Australské požadavky vyvolávaly u některých britských delegátů obavy, že jejich nekompromisní postoj by mohl přivodit neúspěch mírových jednání.⁴¹ Ministerský předseda Nového Zélandu Massey pro změnu vyjádřil nemalé rozladění z Hughesovy neochoty podpořit novozélandské snahy o získání kontroly nad Samoou a v otázce správy Nauru,⁴² kde měla obě pacifická dominia především ekonomické zájmy.⁴³ Britský ministr pro kolonie lord Alfred Milner zastával navzdory všemu názor, že pro Velkou Británii by z praktických důvodů

³⁶ Srov. TNA, CAB 29/1, P. 34, Peace Conference: Memorandum Respecting German Colonies, January 1919, f. 18; BL, BP, Add MS 49748, Vol. LXVI, Montagu to Balfour, 20th December, 1918, ff. [300–305].

³⁷ Podrobněji Balfourovo stanovisko k mandátním mocnostem TNA, CAB 29/7, W. C. P. [No.] 42, 27th January, 1919, ff. [301–303].

³⁸ TNA, CAB 29/7, W. C. P. [No.] 71, W. M. Hughes, Australia and the Pacific Islands, 6th February, 1919, ff. 1–5, [584–588]. K významu „bílé politiky“ srov. Australia, *Parliamentary Debates, House of Representatives*, No. 37, 10th September, 1919, s. 12174–12176.

³⁹ TNA, CAB 29/8, W. C. P. [No.] 116, W. M. Hughes, Memorandum Regarding the Pacific Islands, 8th February, 1919, ff. 1–4.

⁴⁰ TNA, CAB 29/28, B. E. D. [No.] 9, Peace Conference: British Empire Delegation: Minutes of a Meeting of Members of the British Empire Delegation, Villa Majestic, Paris, 20th February, 1919, f. 2.

⁴¹ L. F. FITZHARDINGE, *W. M. Hughes*, s. 137.

⁴² K problematice Nauru podrobněji: TNA, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 240, W. M. Hughes to Walter H. Long, 3rd January, 1919, f. [313]; tamtéž, CAB 29/7, W. C. P. [No.] 97, W. F. Massey, New Zealand and the Pacific Islands, 14th February, 1919, ff. 1–2, [761]; tamtéž, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 240, W. M. Hughes, The Control of Nauru under the Mandatory System, 13th March, 1919, f. [312]; tamtéž, CAB 29/10, W. C. P. [No.] 345, W. M. Hughes, The Control of Nauru, 21st March, 1919, f. [173].

⁴³ R. C. SNELLING, *Peacemaking*, s. 16, 20, 23.

bylo prospěšné, aby se Austrálie a Nový Zéland podílely na mandátní správě v Pacifiku.

Dne 3. dubna 1919 projednávali delegáti Britského impéria podrobné Milnerovo memorandum z 8. března,⁴⁴ obsahující poznámky k 19. článku Paktu Společnosti národů o mandátní správě. Dominii (kromě Kanady a Newfoundlandu) se nejvíce týkaly pasáže zaměřené na mandátní území typu C, která by kvůli „*řidkému osídlení, malé rozloze nebo izolovanosti od civilizace ... bylo nejlepší umístit pod mandátní správu, ... hájící zájmy místního obyvatelstva*“. Milner nepředpokládal, že by byla jejich administrace náročná, a proto měla mít malou míru samostatnosti. Shodou okolností mandátní území typu C se nacházela v blízkosti Austrálie, Jižní Afriky a Nového Zélandu. Milner otevřeně připustil i účast Japonska na správě bývalých německých území severně od rovníku a diskutoval o problematickém postavení ostrova Nauru.⁴⁵ Jisté pochybnosti však vyjádřil o účelnosti šestého odstavce 19. článku Paktu, umožňujícího začlenění mandátu do území mandátní mocnosti. V této souvislosti upozornil na komplikace, které by vyvstaly ve chvíli, kdyby se chtěli obyvatelé spravovaného území osamostatnit.⁴⁶ Vzhledem ke skutečnosti, že Australané zamýšleli pokračovat v provádění „bílé politiky“ na Nové Guineji, vznášeli Japonci opakované požadavky na dodržování principu „otevřených dveří“ na mandátních územích.⁴⁷

Nový status dominií na Pařížské mírové konferenci se projevil i během jednání o podobě nové mezinárodní organizace – Společnosti národů, ačkoli první americký návrh Paktu nepočítal se členstvím dominií, australské ani novozélandské zástupce příliš nezajímal.⁴⁸ Dominia se přesto věnovala otázce Společnosti národů již během diskuzí v Imperiálním válečném kabinetu;⁴⁹ o kanadském memorandu,

⁴⁴ TNA, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 211, Lord Milner, Mandates: Under Clause XIX of the Draft “Covenant” of the League of Nations, 8th March, 1919, ff. [1]–13, [99–111].

⁴⁵ TNA, CAB 29/28, B. E. D. [No.] 16, Peace Conference: British Empire Delegation: Minutes of a Meeting of Members of the British Empire Delegation, Hotel Majestic, Paris, 3rd April, 1919, ff. 7–9.

⁴⁶ Srov. TNA, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 211, Lord Milner, Mandates: Under Clause XIX of the Draft “Covenant” of the League of Nations, 8th March, 1919, f. 4, [102]; tamtéž, W. C. P. [No.] 211A, W. M. Hughes, Mandates: New Clause 6 for Typical Mandate Class “C”, 14th March, 1919, f. [112].

⁴⁷ Podrobněji BL, BP, Add MS 49734, Vol. LII, C. J. B. Hurst, ‘B’ and ‘C’ Mandates: Memorandum on the Present Position, 20th July, 1920, ff. [203–205].

⁴⁸ Frederic H. SOWARD, *Sir Robert Borden and Canada's External Policy, 1911–1920*, Report of the Annual Meeting of the Canadian Historical Association / Rapports annuels de la Société historique du Canada, Vol. 20, No. 1, 1941, s. 78.

⁴⁹ Kenneth Clinton WHEARE, *The Empire and the Peace Treaties 1918–1921*, in: *The Cambridge History of the British Empire: The Empire-Commonwealth 1870–1919*, Vol. 3, Cambridge 1967, s. 652.

zabývajícím se její podobou, se však nediskutovalo.⁵⁰ Žádný „dominiální text“ ale neměl větší vliv než pamflet jihoafrického generála Jana Christiana (Christiaana) Smutse o Společnosti národů z prosince 1918. Smuts osobně jej označil za „krátký text ... napsaný na poslední chvíli a pod tlakem jiných povinností, souvisejících s přípravou mírovou konferencí“.⁵¹

Již během roku 1917 se Smuts několikrát vyslovil ve prospěch zřízení mezinárodní organizace, která by v poválečném období nahradila velmoci při dohlížení na dodržování mezinárodního práva a všeobecného míru mezi národy.⁵² Organizace měla zaujmout postavení světových mocností, které zklamaly při zajištění míru, protože připustily vypuknutí války. Winston Churchill tehdy poukazoval na fakt, že Společnost národů může efektivně pracovat pouze v případě, pokud bude existovat porozumění a shoda mezi Británií, Francií a Spojenými státy.⁵³ Nutnost koordinovat kroky se spojenci a zejména s Američany doporučoval i Milner.⁵⁴

Dne 20. března 1918 předložil výbor sira Waltera Phillimora, prvního barona Phillimora, s nímž úzce spolupracoval velký zastánce ustanovení Společnosti národů podtajemník na ministerstvu pro zahraniční věci Robert Cecil, pozdější první vikomt Cecil z Chelwoodu, britskému ministru zahraničí Balfourovi interní zprávu o tom, jak by měl Pakt Společnosti národů vypadat.⁵⁵ Následná finální zpráva z počátku července byla rozšířena i o detailní rozbor historických i soudobých mírových projektů.⁵⁶

Ve Francii souběžně působila oficiální skupina pod vedením Leóna Bourgeoise,⁵⁷ jež 8. června 1918 zveřejnila svoji představu o mezinárodní organizaci, při

⁵⁰ G. P. de T. GLAZEBROOK, *Canada*, s. 60–61.

⁵¹ K okolnostem vzniku Smutsova textu podrobněji Jan Christian SMUTS, Jr., *Jan Christian Smuts*, London 1952, kap. 38.

⁵² Srov. George CURRY, *Woodrow Wilson, Jan Smuts, and the Versailles Settlement*, The American Historical Review, Vol. 66, No. 4, 1961, s. 969; Anthony LENTIN, *General Smuts: South Africa*, London 2010, s. 52; TNA, CAB 23/40/12, Imperial War Cabinet, [No.] 46: Minutes of a Meeting of the Imperial War Cabinet, 26th April, 1917, f. 9.

⁵³ TNA, CAB 23/42/18, Imperial War Cabinet, [No.] 46: Minutes of a Meeting of the Imperial War Cabinet, 24th December, 1918, ff. 4–7.

⁵⁴ TNA, CAB 29/1, P. 28, Report of Committee on Terms of Peace, 24th April, 1917, f. 3.

⁵⁵ Podrobněji Robert Gascoyne CECIL, *A Great Experiment: An Autobiography*, London 1941, s. 60; Peter RAFFO, *The League of Nations Philosophy of Lord Robert Cecil*, Australian Journal of Politics & History, Vol. 20, Is. 2, 1974, s. 186–196; TNA, CAB 29/1, P. 26, The Committee on the League of Nations: Interim Report, 20th March, 1918, ff. [1]–7.

⁵⁶ TNA, CAB 29/1, P. 26, The Committee on the League of Nations: Final Report, 3rd July, 1918, ff. [1]–24.

⁵⁷ León Bourgeois se se problematice mezinárodní vztahů mezi národy věnoval dlouhodobě. Blíže viz Léon Victor Auguste BOURGEOIS, *Pour la Société des Nations*, Paris 1910.

jejímž hodnocení se lord Phillimore nezdržel kritiky.⁵⁸ Dne 5. října téhož roku předložil britskému Válečnému kabinetu memorandum o podobě a postavení Společnosti národů i Robert Cecil, který jej vypracoval na žádost ministerského předsedy. Cecil pojal celou věc z vizionářského úhlu pohledu, a proto příliš reálný návrh, zahrnující přesnou strukturu organizace, nepředložil.⁵⁹ Lloydovi Georgeovi se nezamlouval ani jeden projekt,⁶⁰ a proto vyzval Smutse, aby připravil vlastní pohled na věc.⁶¹ Jihoafrický generál tak předložil „nejpůsobivější materiál, jaký kdy Lloyd George četl“.⁶²

Dne 16. prosince 1918 Smuts s podporou britské vlády zveřejnil vlastní „praktický návrh“ o podobě Společnosti národů, jež měla představovat dědice hodnot zničené Evropy.⁶³ V otázkách bývalých území Osmanské říše, Ruska a Rakousko-Uherska se měla opírat o základní principy – žádné anexe a sebeurčení národů. V otázce Alasky a Lotrinska uznával oprávněný nárok Francie a ve věci německých afrických a pacifických teritorií, „obydlených barbarů, již si neumějí vládnout“ a jejichž „primitivní barbarské zřízení“ je založeno jen na otroctví, lovení lebek a kanibalismu, připouštěl nepraktičnost myšlenky na sebeurčení.⁶⁴ Smuts se proto od počátku řadil mezi pevné stoupence vzniku mandátní správy.⁶⁵

Hlavní přínos Smutsova dokumentu tkví v pohledu na budoucí podobu vztahů mezi národy. S ohledem na zkušenosti z rozvoje Britského impéria zastával Smuts názor, že by se vztahy mezi národy měly opírat o principy politické svobody a rovnosti, široké autonomie, politické decentralizace, umožňující existenci malých národů, a „konečně organizace jako Společnost národů, která ... bude bránit slabší proti silnějším“.⁶⁶ Smutsova vize mezinárodních vztahů vyvolala zájem u preziden-

⁵⁸ TNA, CAB 29/1, P. 28, Report of the Committee Appointed by the French Government, 9th August, 1918, ff. [1]–7.

⁵⁹ TNA, CAB 29/1, P. 29, War Cabinet: League of Nations: Memorandum by Lord R. Cecil, 5th October, 1918, ff. [253–273].

⁶⁰ K problematice francouzského návrhu a zprávu britské komise lorda Phillimorea, jež nebyla na americkou žádost zveřejněna, srov. TNA, CAB 23/42/9, Imperial War Cabinet, [No.] 38: Minutes of a Meeting of the Imperial War Cabinet, Downing Street, London, 26th November, 1918, ff. 4–5; Alfred Eckhard ZIMMERN, *The League of Nations and the Rule of Law 1918–1935*, London 1936, s. 180–189.

⁶¹ G. CURRY, *Woodrow*, s. 969.

⁶² A. LENTIN, *General*, s. 53.

⁶³ K. C. WHEARE, *The Empire*, s. 653.

⁶⁴ Srov. Jan Christian SMUTS, *The League of Nations. A Practical Suggestion*, London 1918, s. 12–15; *Windows of Freedom*, The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs, Vol. 9, Is. 33, 1918, s. 29.

⁶⁵ David Hunter MILLER, *The Drafting of Covenant*, Vol. 1, New York 1928, s. 38.

⁶⁶ Srov. J. C. SMUTS, *The League*, s. 27–28; K. C. WHEARE, *The Empire*, s. 653.

ta Wilsona, který z ní převzal zejména navrženou strukturu organizace a jenž provedl v některých bodech větší či menší úpravy.⁶⁷ Smuts se domníval, že pro Britské impérium by bylo prospěšné, aby se na konferenci v otázce Společnosti národově sblížilo s Američany, což se také stalo.⁶⁸ Obdobný postoj jako Smuts zastával i Borden, zatímco Hughes pohlížel na Wilsonovy záměry krajně podezřívavě.⁶⁹ Australský ministerský předseda ostentativně poukazoval na fakt, že generálova koncepce Společnosti národů vytváří hlubší pouto mezi Británií a cizími zeměmi než mezi dominii a mateřskou zemí.⁷⁰ Smutsův plán ve svém důsledku přiměl i lorda Cecila, aby zpřesnil své představy o mezinárodní organizaci a aby představil zpracovanější návrh.⁷¹

Od počátku ledna 1919 britská a americká delegace spolupracovaly na právě finálního verze Paktu Společnosti národů.⁷² Dne 3. února 1919 představili britský právní poradce sir Cecil Hurst a jeho americký protějšek David Hunter Miller kompromisní Hurst-Millerův návrh,⁷³ který se z velké části opíral o předchozí Smutsovy úvahy a jenž se stal výchozím textem pro další debaty v Komisi pro přípravu Společnosti národů (*Commission of the League of Nations*). O francouz-

⁶⁷ Ray Stannard BAKER, *Woodrow Wilson and World Settlement*, Vol. 1, New York 1922, s. 225–228; University of Cambridge: Cambridge University Library (dále jen CUL), Smuts Papers (dále jen SP), Add MS 7917, Vol. 1, Sect. 2, Smuts to Mr. and Mrs. Gillet, Paris, 20th January, 1919, Doc. No. 152, f. 78.

⁶⁸ K britsko-americké spolupráci podrobněji Philip Henry KERR, *The British Empire, the League of Nations, and the United States*, *The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs*, Vol. 10, Is. 38, 1920, s. 221–253.

⁶⁹ Max BELOFF, *Imperial Sunset. Britain's Liberal Empire 1897–1921*, Vol. 1, London 1969, s. 281.

⁷⁰ TNA, CAB 23/42/18, Imperial War Cabinet, [No.] 46: Minutes of a Meeting of the Imperial War Cabinet, 24th December, 1918, f. 12.

⁷¹ Cecil první předložil svůj původní návrh Paktu 17. prosince 1918. Do 20. ledna 1919 jej upravil a následně během společných britsko-amerických jednání již s modifikacemi prezentoval jako britský návrh. Srov. BL, Cecil of Chelwood Papers (dále jen CP), Add MS 51102, Vol. XXXII, League of Nations: Draft Convention, [17th December], 1918, ff. [72–90]; League of Nations: Draft Convention, [20th January, 1919], in: R. S. BAKER, *Woodrow*, Vol. 3, Doc. No. 15, s. 130–143; Erik GOLDSTEIN, *Winning the Peace. British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference 1916–1920*, Oxford 1991, s. 215; TNA, CAB 29/7, W. C. P. [No.] 23, League of Nations: Draft Convention, 20th January, 1919, ff. [160–166].

⁷² G. CURRY, *Woodrow*, s. 975–981; George W. EGERTON, *Great Britain and the Creation of the League of Nations. Strategy, Politics, and International Organization, 1914–1919*, London 1979, s. 115–116.

⁷³ Draft Covenant, [3rd February, 1919], in: R. S. BAKER, *Woodrow*, Vol. 3, Doc. No. 16, s. 144–151.

ském návrhu⁷⁴ Léona Bourgeoise se ani nediskutovalo, což Francouzi nesli s krajní nelibostí.⁷⁵

Hurst-Millerův návrh, mající 22 klauzulí, nepřímě znevýhodňoval britské samosprávné celky; podle jeho druhého článku měli členy Společnosti národů reprezentovat velvyslanci nebo ministři, dominia však neměla mít oddělené diplomatické zastoupení.⁷⁶ Miller ale následně změnil názor a prosadil takové úpravy textu, aby mohla být členy Společnosti národů i dominia bez diplomatického zastoupení.⁷⁷ Velká Británie si nepřála, aby ze Společnosti národů vznikl nějaký „superstát“; usilovala o to, aby měla dominia srovnatelná práva s ostatními zeměmi,⁷⁸ a proto přistoupila na princip odděleného zastoupení dominií v orgánech Společnosti.⁷⁹ Následně, 14. února 1919, došlo k přijetí textu Paktu Společnosti národů.⁸⁰

Miller však nadále pochyboval o tom, zda jsou dominia skutečné státy, a proto odmítal jejich účast jako případných nestálých členů Rady Společnosti národů, neboť se domníval, že dominia či jiná závislá území by neměla mít výsadu tohoto zastoupení.⁸¹ Dominia tento fakt odpovídajícím způsobem nereflektovala⁸² do 21. dubna 1919, kdy kanadský ministr cel Arthur Sifton poukázal na to, že podle 4. článku nemohou být dominia zvolena do Rady Společnosti národů, což Kanada vnímala jako nepřiliš šťastnou formulaci. Hughes proti tomu překvapivě nic nena-

⁷⁴ Draft Adopted by the French Ministerial Commission for the League of Nations, [8th June, 1919], in: Tamtéž, Doc. No. 17, s. 152–162.

⁷⁵ G. CURRY, *Woodrow*, s. 981–982.

⁷⁶ Draft Covenant, [3rd February, 1919], in: R. S. BAKER, *Woodrow*, Vol. 3, Doc. No. 16, s. 145.

⁷⁷ David Hunter MILLER, *My Diary at the Conference of Paris with Documents*, Vol. 4, New York 1924, Doc. No. 236, s. 171.

⁷⁸ Srov. Robert Gascoyne CECIL, *The Moral Basis of the League of Nations. The Essex Hall Lecture, 1923*, London 1923, s. 21; Ruth HENIG, *New Diplomacy and Old. A Reassessment of British Conceptions of a League of Nations, 1918–1920*, in: Michael L. Dockrill – John Fisher (eds.), *The Paris Peace Conference, 1919: Peace without Victory?* London 2001, s. 169. Ke kritice přijaté podoby Paktu Společnosti národů podrobněji TNA, CAB 29/14, W. C. P. [No.] 729, R. Jebb, *The British Empire and the League of Nations*, April 1919, ff. [149–167].

⁷⁹ BL, CP, Add MS 51102, Vol. XXXII, R. Cecil, Memorandum, 12th June, 1923, ff. [91–93].

⁸⁰ Covenant, [14th February, 1919], in: R. S. BAKER, *Woodrow*, Vol. 3, Doc. No. 18, s. 163–173.

⁸¹ D. H. MILLER, *The Drafting*, s. 480.

⁸² Ačkoli Hughes a Borden dříve detailně analyzovali návrh Paktu Společnosti národů, článek 4 nijak nekritizovali. Podrobněji srov. TNA, CAB 29/10, W. C. P. [No.] 346, *The League of Nations*: W. M. Hughes, Notes on the Draft Covenant, 21st March, 1919, ff. [179–187]; tamtéž, CAB 29/9, R. L. Borden, *The Covenant of the League of Nations*, 13th March, 1919, W. C. P. [No.] 245, ff. 1–17 [345–361].

mítal a argumentoval tím, že pokud je Britské impérium jeden stát, má i jednoho zástupce. Borden přesto požadoval zajištění práva dominií stát se členem Rady. Lord Robert Cecil následně dominiální státníky ubezpečil, že není britským záměrem neumožnit dominiím podílet se na chodu Společnosti národů. Proto také se Siftonem našli kompromisní stanovisko, že slovo „stát“ by mělo v textu nahradit spojení „členové Společnosti“, mezi něž se dominia řadila.⁸³ Po projednání s americkou delegací, došlo k této změně, díky níž mohla být dominia zvolena členy Rady.⁸⁴

Kanaďané následně usilovali i o modifikaci či vyškrtnutí 10. článku Paktu, jenž se týkal narušitelů územní svrchovanosti členů Společnosti národů, protože se jim zdál příliš zavazující.⁸⁵ V praxi dominia měla mít kupříkladu větší závazky vůči Polsku a Československu než k Britským ostrovům.⁸⁶ Všechna dominia kromě Newfoundlandu se následně zařadila mezi členy nové mezinárodní organizace.⁸⁷ Díky vytrvalé aktivitě Roberta Bordena v této věci získala rovněž nové mezinárodní postavení, které v předchozím období neměla.⁸⁸

Od 4. února 1919 vyjednávali japonští delegáti hrabě Nobuaki Makino a vikomt Sutemi Činda s americkým členem komise pro přípravu Paktu Společnosti národů Edwardem Mandellem Housem, známým jako plukovník House, o nejhod-

⁸³ Robert Craig BROWN, *Robert Laird Borden. A Biography. 1914–1937*, Vol. 2, Toronto 1980, s. 157; TNA, CAB 29/28, B. E. D. [No.] 26, Peace Conference: British Empire Delegation: Minutes of a Meeting of Members of the British Empire Delegation, Hotel Majestic, Paris, 21st April, 1919, ff. 3–4.

⁸⁴ D. H. MILLER, *The Drafting*, s. 477–483, 487–493.

⁸⁵ Srov. Alexander BRADY, *Dominion Nationalism and the Commonwealth*, The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique, Vol. 10, No. 1, 1944, s. 11; C. J. Doherty, *Article 10 of the Covenant – Guarantees against External Aggression of the Territorial Integrity of All States Members of the League*, in: G. P. de T. GLAZEBROOK, *Canada*, Appendix C, s. 140–149; Gwendolen Margaret CARTER, *Some Aspects of Canadian Foreign Policy after Versailles*, Report of the Annual Meeting of the Canadian Historical Association / Rapports annuels de la Société historique du Canada, Vol. 22, No. 1, 1943, s. 99–103; Robert Gascoyne CECIL, *The League of Nations and the Problem of Sovereignty*, History, Vol. 5, 1920–1921, s. 13; D. H. MILLER, *The Drafting*, s. 354; Arnold Joseph TOYNBEE, *The Conduct of British Empire Foreign Relations since the Peace Settlement*, London 1928, s. 56–58.

⁸⁶ *The British Empire, the League of Nations and the United States*, The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs, Vol. 10, Is. 38, 1920, s. 238.

⁸⁷ R. York HEDGES, *Australia and the Imperial Conference*, The Australian Quarterly, Vol. 9, No. 1, 1937, s. 81.

⁸⁸ Lionel H. LAING, *In Memoriam: Sir Robert Borden*, The American Journal of International Law, Vol. 31, No. 4, 1937, s. 705.

nějším způsobu, jak rozšířit Pakt o pasáž týkající rasové rovnosti.⁸⁹ Nakonec se rozhodli jej vložit do článku, týkajícího se náboženského vyznání.⁹⁰ Dne 13. února 1919 předložili vyjednávači finální návrh textu, v němž Makino argumentoval, že rovnost národů představuje základní myšlenku, na níž vzniká Společnost národů, a proto by ji měl doprovázet rovněž respekt k jiným rasám a národnostem. Od přijetí deklarace o rovnosti ras si sliboval snížení rasové a náboženské nevraživosti ve světě.⁹¹ Japonci požadovali garanci rovného postavení s Evropany jako podmínku podpisu smlouvy o Společnosti národů. Klausule vyvolala ambivalentní reakce. Zástupci menších národů ji vítali, zatímco představitelé dominii ji rázně odmítali. Především reprezentanti Kanady, Austrálie a Nového Zélandu se cítili ohroženi japonskou expanzivní politikou v Pacifiku a na Dálném východě, a proto si nepřáli, aby získali stejné postavení jako Evropané. Britská vláda sice akcentovala význam rasové otázky, ale její řešení neviděla v přijetí japonského požadavku, který by zasáhl do suverenity budoucím členům Společnosti národů v oblasti jejich imigrační politiky.⁹²

V Hughesových očích představoval japonský požadavek jasnou výzvu ke zmírnění australských imigračních zákonů a změnu tamní „bílé politiky“.⁹³ Australané předpokládali, že Američané a Kanaďané, kteří praktikovali obdobnou restriktivní přistěhovaleckou politiku, japonský návrh nepodpoří. Opak byl však pravdou. V delegaci Britského impéria se proti přijetí této klauzule rázně postavili pouze australský premiér Hughes a jeho novozélandský protějšek William Ferguson Massey; Smuts tak učinil jen částečně. Na jednání o Paktu Společnosti národů 11. dubna 1919 proto japonský návrh poměrem hlasů 16 ku 11 neprošel.⁹⁴ Schválený dokument se v 22. článku věnoval mandátním územím. Dne 7. května vybrala Rada čtyř mandátní mocnosti, které měly spravovat bývalá německá a osmanská

⁸⁹ Charles SEYMOUR (ed.), *The Intimate Papers of Colonel House. The Ending of the War*, Vol. 4, Boston 1928, s. 309–313.

⁹⁰ Hugh PURCELL, *Paris Peace Discord*, History Today, Vol. 59, No. 7, 2009, s. 38–40.

⁹¹ R. S. BAKER, *Woodrow*, Vol. 2, s. 234; L. F. FITZHARDINGE, *W. M. Hughes*, s. 138.

⁹² Kristofer ALLERFELDT, *Wilsonian Pragmatism? Woodrow Wilson, Japanese Immigration, and the Paris Peace Conference*, Diplomacy and Statecraft, Vol. 15, No. 3, 2004, s. 547–548.

⁹³ C. BRIDGE, *William*, s. 83; Gwendolen Margaret CARTER, *The British Commonwealth and International Security. The Role of the Dominions 1919–1939*, Toronto 1947, s. 4; William Harrison MOORE, *The Imperial and Foreign Relations of Australia*, in: Cecil J. B. Hurst – Timothy A. Smiddy – John Wesley Dafoe et al., *Great Britain and the Dominions*, Chicago 1928, s. 298–301.

⁹⁴ Srov. K. ALLERFELDT, *Wilsonian*, s. 565; C. BRIDGE, *William*, s. 84; Paul Gordon LAUREN, *Human Rights in History. Diplomacy and Racial Equality at the Paris Peace Conference*, Diplomatic History, Vol. 2, Is. 3, 1978, s. 257–278; R. C. SNELLING, *Peacemaking*, s. 23.

území a jimiž se stala i dominia (kromě Kanady a Newfoundlandu). Australané získali do správy německou část Nové Guineji, ostrovy z Bismarckova archipelagu a na jih od rovníku. Novozélandané měli administrovat bývalou Německou Samou a Japonci měli dohlížet na ostrovy na sever od rovníku, tj. na Marshallovy ostrovy a Karolíny. Ostrov Nauru, proslulý důležitými zdroji fosfátů, spravovali společně Austrálie, Británie a Nový Zéland. Jihoafrická unie obdržela území bývalé Německé jihozápadní Afriky. Mandátní systém, který se průběžně vytvářel a modifikoval do roku 1925, umožnil Společnosti národů stát se výhradně garantem míru, nikoli koloniální mocností.⁹⁵

Z postavení dominií na Pařížské mírové konferenci plynula i teoretická (ne)výhoda při signování smluv. Pokud zmocnění dominiální zástupci podepisovali některé dohody, činili tak s vědomím domácích vlád, a proto automaticky smlouvy platily.⁹⁶ Oproti tomu britští delegáti nestvrzovali konvence pouze jménem Británie, ale celého impéria.⁹⁷ Dne 12. března 1919 zaslal sir Robert Borden dominiálním kolegům memorandum, v němž zdůraznil, že všechny smlouvy a konvence by měly být stylizovány tak, aby dominia mohla být považována za rovnocennou stranu. Borden tento postup zdůvodňoval existencí deváté rezoluce imperiální válečné konference z roku 1917, v níž se hovořilo o rovnosti národů v rámci impéria.⁹⁸ Navrhl rovněž, aby za jmény a podpisy britských signatářů následoval výčet i těch dominiálních.⁹⁹ Kanadský premiér usiloval o to, aby dominia podepisovala smlouvy odděleně a aby je následně jako vnější důkaz jejich nového poválečného statusu mohla ratifikovat domácími parlamenty obdobně jako Haagskou konvenci z roku 1907.¹⁰⁰ Bordenův názor sdílel i zástupce Indie, britský ministr pro Indii Edwin

⁹⁵ Andrew J. Podrobněji CROZIER, *The Establishment of the Mandates System 1919–1925. Some Problems Created by the Paris Peace Conference*, Journal of Contemporary History, Vol. 14, No. 3, 1979, s. 483–513; Lucretia L. ILSLEY, *The Administration of Mandates by the British Dominions*, The American Political Science Review, Vol. 28, No. 2, 1934, s. 287–302; Alan SHARP, *The Versailles Settlement. Peacemaking After the First World War, 1919–1923*, 2nd Ed., Basingstoke 2008, s. 173–174; TNA, Colonial Office (dále jen CO) 886/9/7, Dominions No. 80, Mandates, May 1921, ff. [246–275].

⁹⁶ N. MANSERGH, *The Commonwealth*, s. 180.

⁹⁷ William Keith HANCOCK, *Survey of British Commonwealth Affairs: Problems of Nationality 1918–1936*, Vol. 1, London 1937, s. 67–68.

⁹⁸ TNA, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 242, R. L. Borden, The Dominions as Parties and Signatories to the Various Peace Treaties, 12th March, 1919, ff. [318–319].

⁹⁹ R. L. BORDEN, *Canada in the Commonwealth*, s. 102–103.

¹⁰⁰ TNA, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 242, R. L. Borden, The Dominions as Parties and Signatories to the Various Peace Treaties, 12th March, 1919, f. [319].

Samuel Montagu, jenž zdůrazňoval, že nelze ignorovat nové mezinárodní postavení dominií a Indie jako zakládajících členů Společnosti národů.¹⁰¹

V dubnu 1919 vypracovala kanadská Tajná rada přesný postup, kvůli Bordenově nepřítomnosti v Evropě se však proces nepodařilo dokončit před podpisem mírové smlouvy s Německem.¹⁰² Počátkem května obdrželi členové delegace Britského impéria od Hankeyho podrobné instrukce k okolnostem předání mírové smlouvy německým zástupcům.¹⁰³ Ačkoli slavnostní podpis Versailleské smlouvy proběhl podle Bordenova návrhu a za pět britských státníků, zastupujících Velkou Británii, připojili podpisy i dominiální delegáti za vlastní země, symbolické mezinárodní uznání nového postavení dominií, o které kanadský premiér usiloval, vedle britských podpisů plně nevyniklo. Z právního hlediska a s ohledem na existenci delegace Britského impéria, v níž měla dominia zastoupení, byly podpisy dominiálních státníků vedle britských nadbytečné, protože Britové reprezentovali celé impérium navenek.¹⁰⁴ Z tohoto důvodu si dominiální státníci vymínili, že ze smlouvy neplynou pro dominia žádné závazky do chvíle, než ji schválí parlamenty v zámorí.¹⁰⁵

Další kontroverze vyvstaly v souvislosti s ratifikací smluvního ujednání. Dne 4. července 1919 telegraficky urgoval lord Milner u kanadské vlády ratifikaci smlouvy do konce měsíce, protože z politického, nikoli právního hlediska, se nahlíželo na Britské impérium jako celek, skládající se z více částí, jejichž souhlas byl pro dokončení ratifikačního procesu nezbytný.¹⁰⁶ Především Kanadčané na rozdíl od mateřské země usilovali o to, aby smlouvu nejdříve schválil domácí parlament, a teprve poté došlo k jejímu oficiálnímu předání králi k ratifikaci jménem Kanady.¹⁰⁷ Britsko-kanadská debata však nevyústila v žádný závěr, vedoucí k nějaké

¹⁰¹ Srov. TNA, CAB 29/9, W. C. P. [No.] 257, Memorandum by E. S. M[ontagu], 12th March, 1919, f. [443]; tamtéž, W. C. P. [No.] 287, Memorandum by the Indian Delegation, 17th March, 1919, f. [589].

¹⁰² F. H. SOWARD, *Sir*, s. 79.

¹⁰³ TNA, CAB 29/14, W. C. P. [No.] 727, M. P. A. Hankey, Arrangements for the Meeting with the Germans, 5th May, 1919, ff. [111–112].

¹⁰⁴ Srov. R. L. BORDEN, *Canada in the Commonwealth*, s. 103; G. P. de T. GLAZEBROOK, *Canada*, s. 111; Philip John NOEL BAKER, *The Present Juridical Status of the British Dominions in International Law*, London 1929, s. 67–83; K. C. WHEARE, *The Empire*, s. 664.

¹⁰⁵ A. B. KEITH, *War*, s. 154; Philip WIGLEY, *Canada and the Transition to Commonwealth. British-Canadian Relations, 1917–1926*, Cambridge 1977, s. 92.

¹⁰⁶ Telegram from the Secretary of State for the Colonies [Milner] to the Governor-General [Duke of Devonshire], 4th July, 1919, in: Robert MacGregor DAWSON (ed.), *The Development of Dominion Status, 1900–1936*, London 1965, s. 186.

¹⁰⁷ G. P. de T. GLAZEBROOK, *Canada*, s. 113–117; C. P. STACEY, *Canada*, s. 274–275.

konstitucionální úpravě procedurálních zvyklostí.¹⁰⁸ Přesto Borden zaznamenal částečný úspěch v jiné oblasti. Počátkem října 1919 vznesl vůči britské vládě požadavek o přímé participaci Ottawy na diplomatickém zastoupení ve Washingtonu z důvodů vzrůstající intenzity a důležitosti kanadsko-amerických obchodních vztahů. V březnu 1920 to britský ministr pro kolonie lord Milner potvrdil.¹⁰⁹ V otázce ratifikace mírové smlouvy se nakonec muselo přikročit k opakovanému prodlužování termínu; dokončit se ji podařilo až počátkem ledna 1920.¹¹⁰

I když Bordenův záměr využít uzavření mírové smlouvy s Německem jako symbolického mezinárodního uznání nezávislosti dominií plně nevyšel, skutečnost, že dominia měla právo se rozhodnout, jestli připojí nebo nepřipojí podpisy ke smluvnímu ujednání, znamenala jistou míru akceptace jejich nového postavení ze strany mateřské země. Dominia tak nepřímou získala možnost provádět vlastní zahraniční politiku. Význam zámořských samosprávných celků vynikl i v souvislosti s jejich členstvím ve Společnosti národů. Ačkoli společně s dalšími závislými územími tvořila Britské impérium, měla právo na individuální zastoupení ve Shromáždění Společnosti a mohla být zvolena do její Rady, přesto na ně nadále mezinárodní společenství pohlíželo jako na nedílnou součást Britského impéria, jež je zastupovalo v mnoha ohledech navenek.

Navzdory všem omezením, plynoucím z postavení dominií, si britští představitelé plně uvědomovali, že „*již dále nejsou pouhé kolonie, ale národy, jež intenzivně vnímají svou svébytnost*“.¹¹¹ Účast dominiálních zástupců na pařížských mírových jednáních znamenala začátek nové epochy v konstitucionálních dějinách autonomních celků Britského impéria.¹¹² Jihoafrický generál Smuts to vnímal obdobně; dne 5. srpna 1919 prohlásil: „*Britští státníci přijali tuto novou podobu impéria, a proto podepsali naši zástupci nejdůležitější dokument z celé války jako rovnocenní [partneři – J. V.], nejen s ostatními částmi impéria, ale i se světovými*

¹⁰⁸ Telegram from the Secretary of State for the Colonies [Milner] to and fro the Governor-General [Duke of Devonshire], 9th July – 19th September, 1919, in: R. M. DAWSON, *The Development*, s. 186–194.

¹⁰⁹ Srov. Robert BOTHWELL, *Canadian Representation at Washington. A Study in Colonial Responsibility*, The Canadian Historical Review, Vol. 53, No. 2, 1972, s. 125–148; TNA, CO 886/8/3, Dominions No. 66, D. 57047/S, The Governor-General to the Secretary of State, 4th October, 1919, [Doc.] No. 63, ff. 120–121 [131]; tamtéž, D. 11924/S, The Secretary of State to the Governor-General, 15th March, 1920, [Doc.] No. 76, ff. 127–128 [134–135].

¹¹⁰ K. C. WHEARE, *The Empire*, s. 665.

¹¹¹ TNA, CO 886/8/3, Dominions No. 66, D. 22114, Extract from The Times, 11th April, 1919, [Doc.] No. 8, f. 16 [79].

¹¹² A. J. TOYNBEE, *The Conduct*, s. 83.

mocnostmi.“¹¹³ Ačkoli dominia hodně získala, Smuts byl osobně zklamán. Účast na Pařížské mírové konferenci hodnotil jako „velký neúspěch“, protože se mu v souvislosti se zřízením Společnosti národů a politikou vítězů vůči poraženému Německu nepodařilo prosadit mnoho věcí, jež vnímal jako osobní priority. Na konci roku 1919 si dokonce postěžoval, že za poslední rok zažil „největší a nejhlubší zklamání v životě“.¹¹⁴

¹¹³ TNA, CO 886/8/3, Dominions No. 66, D. 52442, Extract from Rand Daily Mail, 5th August, 1919, [Doc.] No. 10, f. 23 [82].

¹¹⁴ Srov. CUL, SP, Add MS 7917, Vol. 1, Smuts to Lloyd George, Paris, 26th March, 1919, ff. 94–97; tamtéž, Smuts to Mr. and Mrs. Gillet, Pretoria, 30th December, 1919, Doc. No. 243, f. 162.

Jaroslav Valkoun

Konstitutionelle Stellung der Dominien im Rahmen des Britischen Weltreichs und ihre Interessen bei der Pariser Friedenskonferenz (Januar – Juni 1919)

Zusammenfassung

Der Erste Weltkrieg stellte eine große Prüfung des Zusammenhalts der autonomen Teile des Britischen Weltreichs mit dem Mutterland dar. Die Kriegsplagen und die Einbindung der Dominien trugen dazu bei, dass immer mehr britische Repräsentanten durchsetzen wollten, dass diese auf konstitutioneller Ebene als gleichwertige Partner angesehen werden, die sich frei zu allen Fragen der Nachkriegsordnung ausdrücken können nicht nur zu jenen, die sich unmittelbar auf sie bezogen. Gleichzeitig bemühten sich auch die Dominienpolitiker darum, in der internationalen Gesellschaft als eigenständige Nationen im Rahmen des Britischen Weltreichs angesehen zu werden. Auf der Pariser Friedenskonferenz erhielten die Dominien zum Missfallen der übrigen Länder eine duale Vertretung nicht nur als Mitglieder der Delegation des Britischen Weltreichs, sondern auch als Kriegsparteien, die spezifische Interessen haben, die sich vor allem in der Frage der Aufteilung der ehemaligen deutschen Kolonien in Afrika und im Pazifik und der damit zusammenhängenden Entstehung des Mandatssystems äußerten. Der Status der Dominien auf der Pariser Friedenskonferenz zeigte sich auch während der Verhandlungen über den Völkerbund. Insbesondere der südafrikanische General Smuts trug markant zur Gründung dieser neuen internationalen Organisation bei, die sich in der Nachkriegszeit das Ziel setzte, die Großmächte bei der Beaufsichtigung der Einhaltung des internationalen Rechts und des allgemeinen Friedens unter den Nationen zu ersetzen. Obgleich es Zweifel gab, ob die Dominien wirkliche Staaten und keineswegs nur abhängige Gebiete von Großbritannien sind, reihten sich schließlich alle britischen autonomen Regionen (außer Neufundland) unter die Gründungsmitglieder des Völkerbunds ein. Trotz der Erwartung der Vertreter der Dominien kam es nicht zu einer symbolischen internationalen Anerkennung der neuen Stellung der Dominien; die Welt betrachtete sie weiterhin als untrennbaren Teil des Britischen Weltreiches, d.h. sie wurden in vielen Hinsichten nach außen weiterhin von den Briten vertreten. Auch die Mitgliedschaft im Völkerbund, die von den Dominien eine gewisse Zeit lang als Bestätigung ihrer neuen internationalen Stellung angesehen wurde, änderte nichts an der Ansicht der internationalen Gemeinschaft. Der Verlauf der Konferenz bestätigte jedoch mindestens, dass die autonomen Regionen des Britischen Weltreichs nicht mehr als bloße Kolonien angesehen werden konnten. Der große Krieg und die Pariser Verhandlungen trugen dazu bei, dass zwischen den Dominien und dem Mutterland eine gemeinsame Verantwortung für die imperiale Außenpolitik entstand und dass die Dominien Nationen wurden, die sich allmählich darum bemühten, auch *de iure* die Bestätigung der neuen konstitutionellen Position zu bekommen.

Jaroslav Valkoun

Constitutional status of dominions within the British Empire and their interests at the Paris Peace Conference (January – June 1919)

Summary

The First World War was a great test of the cohesion of autonomous parts of the British Empire with the mother country. The hardships of war and involvement of the dominions contributed to the fact that ever more British representatives endeavoured to ensure that the dominions began to be regarded at a constitutional level as equal partners who could speak out freely on all issues of post-war arrangements, and not just those immediately affecting them. At the same time, dominion politicians sought to ensure the international community recognised them as separate nations within the British Empire. At the Paris Peace Conference, the dominions annoyed the other countries due to their dual representation not just as members of the British Empire delegation, but also as warring parties with specific interests expressed in particular in regard to the division of the former German colonies in Africa and the Pacific and the related introduction of the mandate system. The status of the dominions at the Paris Peace Conference was also reflected during negotiations on the League of Nations. South Africa's General Smuts in particular played an important role in establishing this new international organisation which set itself the goal in the post-war period of replacing the Great Powers in policing international law and general peace between the nations. Although there were doubts as to whether the dominions were true states and not mere dependent territories of Great Britain, a compromise formulation meant that in the end all British autonomous units (except for Newfoundland) were included amongst the founding members of the League of Nations. Despite the expectations of dominion representatives, there was no symbolic international recognition of the dominions' new status; the world continued to regard them as an integral part of the British Empire, i.e. Britain continued to represent them to the outside world in many regards. Not even membership of the League of Nations, which the dominions perceived as a clear equivalent of a confirmation of their new international status, could change the international community's mind. The course of the conference, however, at least confirmed that the autonomous units of the British Empire could no longer be regarded as mere 'colonial territory'. The Great War and the Paris negotiations played a role in a joint responsibility for imperial foreign policy being established between the dominions and the mother country, and in the fact that the dominions 'became' nations which began over time to strive to get *de jure* confirmation of their new constitutional position.

Vojtěch Kessler – Martin Klement

Vzpomínání turnerů na 4. březen 1919¹

The German Gymnastic Association recollections of 4 March 1919

On March 4, 1919 some German residents of many Czechoslovak cities took to the streets to express their disagreement with the current political and economic situation. This provoked a harsh and violent clash with state security forces; blood was spilled in many cities. Those Czechoslovak Germans who identified themselves with the idea of “Sudetendeutschtum” immediately made of this tragedy their “memorable sight”. In the present study, attention is drawn to the German Gymnastic Association (Deutscher Turnverband), one of the most “Sudeten German” organizations. The image of the March events generated by the German Gymnastic Association is reconstructed mainly through an analysis of the association’s journal. In the union’s newspaper one can also find many indications pointing to not only a multiplication of the imperative image of March 4, 1919, but also its differentiated reception. Members of the German Gymnastic Association did not forget the March bloodshed, even after their forced expulsion from Czechoslovakia. It is possible, at least via some signs, to read in their post-war literary production how their perceptions of March 4, 1919 changed, how this narrative acquired an enlarged meaning, and what impact it finally had.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, German Gymnastic Association (Deutscher Turnverband), Arbeitsgemeinschaft sudetendeutscher Turner und Turnerinnen in der Sudetendeutschen Landsmannschaft, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, memory, perception

¹ Tento text vznikl v rámci projektu „Památky německého turnerství v Čechách“ č. 140213 řešeného od roku 2013 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Grantové agentury UK. Za překlad abstraktu a resumé do angličtiny děkujeme Evě Hajdinové, za pomoc s překladem resumé do němčiny Stefanu Noackovi.

Úvod

Dne 4. března roku 2002 se v hessenském Obertshausenu sešlo přibližně pět set členů Sudetoněmeckého krajanského sdružení („Sudetendeutsche Landsmannschaft“). Byla mezi nimi i Erika Steinbachová, poslankyně za konzervativní CDU a donedávna předsedkyně Svazu vysídlených („Bund der Vertriebenen“), která svou přítomností dodávala celé akci na významu.² Cílem setkání byla vzpomínka na 4. březen 1919, neboť, jak již v souvislosti s tímto datem zaznělo na titulní stránce periodika vysídlených československých turnerů z března roku 1979, „*my sudetští Němci na celém světě vzpomínáme na ty, kteří padli za právo na sebeurčení svého národa, za demokracii a svobodu*“.³ Lapidární připomínka v turnerském periodiku i obertshausenská akce dosvědčují, že účelově konstruovaná tradice 4. března 1919 v sobě skrývá silný a dlouhotrvající integrační potenciál pro Němce, kteří byli po druhé světové válce nuceni opustit Československo.

V tomto příspěvku se hodláme věnovat recepci březnových událostí v německonacionální tělocvičné organizaci Německý turnerský svaz („Deutscher Turnverband“, dále jen DTV), jenž v Československu působil mezi lety 1919 až 1938.⁴ DTV se řadil k předním nositelům ideje „sudetoněmečtí“ v československém státu a jeho vliv rok od roku stoupal, až se ve 30. letech dokonce pokusil transformovat do „výchovního“ uskupení všech Němců československého pohraničí.⁵ Na jeho příkladu lze exemplárně ilustrovat, jak „sudetoněmečtí“ aktéři dovedně manipulovali s pamětí a instrumentalizovali dějiny pro politické cíle. Jaký obraz 4. března 1919 byl tedy v DTV zkonstruován a o čem vypovídal? Jakými mechanismy byl multiplikován a byl vůbec mezi turnery všeobecně přijímán? K zodpovězení těchto centrálních otázek jsme využili zejména *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, noviny DTV, jež plnily jak informační, tak i významnou identifikační a především vzdělávací funkci. Turnerům v nich byla opakovaně vysvětlována podstata a význam 4. března 1919, stejně jako navrhovány způsoby, jak vzpomínku na něj

² Adolf WOLF, *Der böse Geist von Benesch wirkt fort. Feierstunde in Hessen zum Gedenken an die sudetendeutschen Opfer vom 4. März 1919*, in: *Deutscher Ostdienst* 44, 2002, Nr. 11, s. 1–2.

³ „*Wir Sudetendeutschen in aller Welt gedenken unserer für das Selbstbestimmungsrecht ihrer Volksgruppe, für Demokratie und Freiheit Gefallenen.*“ 60 Jahre danach, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 30, 1979, Folge (dále jen F.) 1, s. 1.

⁴ K dějinám svazu viz Andreas LUH, *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Vom völkischen Vereinsbetrieb zur volkspolitischen Bewegung*, (Veröffentlichung des Collegium Carolinum, Bd. 62) München 1988. Konfliktní vztah mezi DTV a československým státem analyzoval Michal Burian: Michal BURIAN, *Sudetoněmecké nacionalistické tělovýchovné organizace a československý stát v letech 1918 až 1938*, Praha 2012.

⁵ Viz např. programový úvod „*Der Weg des Deutschen Turnverbandes als Erziehungsverband des Sudetendetuschums*“, in: Josef ULLRICH (Hrsg.), *Taschenzeitweiser des Deutschen Turnverbandes 1935*, Teplitz-Schönau s.d., s. 34–36.

důstojně slavit. Důležitým zdrojem pro pochopení recepcce březnových událostí německonacionálními turnery je rovněž publikace turnera Oskara Lukase 4. März 1919. *Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland*.

Turneři bývalého DTV uchovávali vzpomínku na 4. březen 1919 i po skončení druhé světové války a nedobrovolném odchodu do Německa. Přímou se nabízí otázka, do jaké míry zůstal jejich obraz březnových událostí identický s obrazem formovaným mezi válkami v DTV, popřípadě jakých doznal změn. Odpověď jsme hledali v periodiku *Sudetendeutscher Turnerbrief* a ve vzpomínkovém románu turnera Ernsta Franka. Celý náš výzkum jsme podepřeli aktuálními výsledky bádání o festivitech československých Němců, v němž se vztahu mezi turnerskými spolky a 4. březnem 1919 prozatím dostalo jen skrovného zájmu.

Jádro studie spočívá v analýze obrazu, který DTV vytvářel o událostech ze 4. března 1919. Z této ústřední pasáže vycházejí úvahy o rezonanci onoho obrazu v DTV a mezi vysídlenými turnery po roce 1945. Na úvod jsou však zařazeny ještě dva oddíly, v nichž jsou jednak stručně vyličený dějinné okamžiky tragického březnového dne, jednak vystihnuta potřeba československých Němců po vlastních integračních festivitech.

Základ tradice

Když horliví němečtí poslanci vídeňského Prozatímního národního shromáždění („Provisorische Nationalversammlung“) započali 21. října 1918 s přestavbou habsburského soustátí založením republiky Německé Rakousko, evidentně počítali s tím, že se její nedělitelnou součástí stanou i oblasti českých zemí obývané německým etnikem. O událostech, které zapříčinily, že se tak nestalo a že do prvního poválečného roku vstoupily rakouská i československá republika ve zcela odlišných geografických podobách, než jak si představovali vídeňští poslanci,⁶ byly podle historika Hanse Lemberga „popsány celé knihovny“.⁷ Přesto je na tomto místě nutné zdůraznit, že ke včlenění separatistických územních celků do Československého státu byly často nasazeny zbytečně represivní metody. Tím se apriorně oslabila počáteční ochota širokých vrstev českých Němců vnitřně akceptovat stávající poměry. S nadějí nadále pohlíželi přes jižní hranici do Rakouska, kde se zrovna chystaly volby do tamějšího Ústavodárného národního shromáždění („Konstituierende Natio-

⁶ Ke vztahům obou států viz Ota KONRÁD, *Nevyvážené vztahy. Československo a Rakousko 1918–1933*, Praha 2012.

⁷ Hans LEMBERG, *Die Tschechoslowakei im Jahr 1. Der Staatsaufbau, die Liquidierung der Revolution und die Alternativen 1919*, in: Hans Lemberg – Peter Heumos (Hrsg.), *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und in Ostmitteleuropa. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 24. bis 26. November 1989*, (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 17) München 1993, s. 225–248, zde s. 232.

nalversammlung“). Rakouští i českoslovenští Němci počítali s tím, že se jeho členy stanou také poslanci z německých provincií Československa.⁸

Z těchto voleb přitom hodlali v Československu nejvíce profitovat sociálně-demokratičtí němečtí politikové („Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik“ byla založena až v září 1919), od níž „veškerá veřejnost německá očekávala“, jak poeticky napsal spisovatel a vlivný dělnický aktivista František Cajthaml (1868–1936), „že Němce žijící v českých zemích vyvede z pouště do země zaslíbené, i s půdou, na níž sídlili“.⁹ Československý státní aparát samozřejmě zakročil a volby na svém území zakázal s poukazem na §65 o rušení veřejného pořádku a velezrady.

Dne 2. března 1919 byl pražským prezidiem Zemské správy politické vydán oběžník, který upozorňoval podřízené úřady, že na zasedání německých sociálních demokratů 28. února v Děčíně padlo rozhodnutí o zorganizování demonstrací a stávek na 4. března.¹⁰ Datum nebylo zvoleno náhodně – v tento den se totiž mělo poprvé slavnostně sejít ve Vídni Ústavodárné národní shromáždění a sociálnědemokratičtí předáci hodlali dát demonstracemi symbolické gesto směrem na západ, do Paříže, kde se tou dobou rozhodovalo o podobě poválečného světa, a tudíž i o budoucnosti českých Němců. Marně se přitom kupříkladu Rudolf Keller (1875–??), vydavatel periodika *Prager Tagblatt*, snažil svým krajanům vysvětlit, že „světový soud v Paříži není složen z andělů, a už vůbec ne z andělů německonacionálních“.¹¹

Co se dne 4. března v mnoha etnicky německých městech Československa nakonec stalo, lze objektivně podat jen stěží.¹² Němečtí demonstranti a představitel-

⁸ Hans HAAS, *Konflikt při uplatňování nároků na právo na sebeurčení od habsburského státu k Československu*, in: Hans Mommsen – Dušan Kováč – Jiří Malíř – Michaela Marková (eds.), *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*, Brno 2000, s. 113–177, zde s. 114.

⁹ František CAJTHAML, *Sláva a pád provincie Deutschböhmen*, Ústí nad Labem 1924, s. 9.

¹⁰ Jaroslav CÉSAR – Bohumil ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938, díl I.*, Praha 1962, s. 142. Ve skutečnosti bylo o termínu v podstatě rozhodnuto již počátkem února na stranickém sjezdu: Tobias WEGER, *Symboly a paměť sudetských Němců*, in: Muriel Blaive – Georges Mink (eds.), *Benešovy dekrety. Budoucnost Evropy a vyrovnání se s minulostí*, Praha 2003, s. 86–94, zde s. 87.

¹¹ Johann Wolfgang BRÜGEL, *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006, s. 121.

¹² Není ostatně náhodou, že se doposud nedostává žádné větší vědecké monografie o těchto událostech, a sice ani české, ani německé. Jiří KOPICA se pokusil postihnout právní stránku a zejména právní dopady událostí: Jiří KOPICA, *Boj v pohraničí. Demonstrace 4. března v Československu*, Kadaň 2013. Studie Kateřiny Mertové se zabývá dílčími událostmi v Kadani: Kateřina MERTOVÁ, *4. březen 1919 v Kadani*, in: *Minulosti západočeského kraje XXVIII*, Plzeň 1992, s. 221–231. Z německých textů vynikají texty etnologa Karla Brauna a jednoho z největších znalců sudetoněmeckých míst paměti Tobiasa Wegera: Karl BRAUN, *Der 4. März 1919. Zur Herausbildung sudetendeutscher Identität*, in: *Bohemia* 37, 1996, s. 353–380; Tobias

lé státní moci viděli situaci pochopitelně ze zcela jiné perspektivy. Nejednotnosti tak dodnes panují třeba i v počtu účastníků demonstrací. Na jedné straně jsou tyto údaje zveličovány, na straně druhé podhodnocovány.¹³ Faktem přesto zůstává, že v nacionálně vyhrocené atmosféře došlo ke srážkám demonstrijících s ozbrojenými československými vojáky a četníky, kteří ve zmatku na mnoha místech zahájili do davu palbu, a to dokonce i z automatických zbraní. V pětadvaceti městech si demonstrace vyžádaly celkem 54 obětí¹⁴ (vlivem pozdějších úmrtí zraněných se finální cifra údajně navýšila na 118),¹⁵ z toho jen v Kadani jich mělo být 25, ve Šternberku 17 a v Kraslicích 15.¹⁶ Zarážející je zejména vysoký počet mrtvých v Kadani. Také proto tamní události poutaly nejvíce pozornosti bezprostředně po tragédii a později byly ústředním motivem vzpomínek.

Němečtí politikové se ihned snažili události využít coby důkazu nemožného soužití s Čechoslováky v jednom státě, v němž jim – jak prý ukázal 4. březen – hrozí fyzická likvidace. Argumentováno bylo zejména tezí, že byl-li rozložen habsburský stát, který své národy omezoval ve svobodném rozvoji, musí být neméně přísně nahlíženo také na československý stát, neboť to, co se 4. března odehrálo, překonalo veškeré represivní kroky padlé monarchie. Jenomže světová veřejnost březnové události takřka vůbec nezaznamenala, a pokud ano, chápala je v podobě, v níž je navenek prezentoval československý státní establishment. Jeho výklad událostí však nebyl jen důsledkem účelové dezinterpretace. Zdá se, že československá vláda skutečně chovala vážné obavy z plánovaného ozbrojeného povstání, k němuž demonstrace 4. března měla představovat pouhou přehru. Tímto prizmatem úřady nahlížely na tragický výsledek střetů demonstrantů se státní mocí. Nelze se tedy divit, že v českém historickém povědomí nejsou březnové události téměř přítomné,

WEGER, *Die Konstruktion einer Gruppe. Der 4. März 1919 als zentraler sudetendeutscher Erinnerungsort der Zwischenkriegsjahre*, in: Brücken, Praha 2009, s. 63–75. Z anglosaské historiografie je třeba zmínit práci: Michael W. CAMPBELL, *The Making of the „March Fallen“: March 4, 1919 and the Subversive Potential of Occupation*, in: Central European History 39, 2006, Issue 1, s. 1–29.

¹³ Například v Karlových Varech mohlo podle odhadů Karla Brauna vyjít do ulic kolem 25 000 demonstrantů. K. BRAUN, *Der 4. März 1919*, s. 366.

¹⁴ Mezi 54 oběťmi měli být i dva čeští vojáci. Tobias WEGER, „*Volkstumskampf*“ ohne Ende? *Sudetendeutsche Organisationen, 1945–1955*, (Die Deutschen und das östliche Europa. Studien und Quellen, Bd. 2), Frankfurt am Main 2008, s. 362.

¹⁵ Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes vyčíslilo počet obětí dokonce na 120: *Die 120 Todesopfer des 4. März 1919 in den deutschen Städten der Sudetenländer*, in: Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes 13, 1932, F. 5, s. 69.

¹⁶ Poměrně intenzivně se pátrání po skutečných počtech mrtvých věnuje Karl Braun: K. BRAUN, *Der 4. März 1919*, s. 356.

a dochází-li k jejich tematizování, pak často ve shodě s interpretací, jakou ustanovila v pudu sebezáchovy a sebeobraný československá vláda v roce 1919.¹⁷

S odstupem času a při veškeré snaze po nezaújatém hodnocení lze soudit, že díl odpovědnosti na krveprolití nesly politické reprezentace obou národnostních táborů. Českoslovenští předáci pochybili ve chvíli, kdy do rozbouraných německých oblastí poslali nevycvičené a nepřipravené ozbrojené složky v čele s legionáři, kteří se antipatiemi vůči německému etniku nikterak netajili a působili na něj arogantním dojmem.¹⁸ Na druhou stranu někteří němečtí politici vířili volební agitaci zcela krátkozrace protičeské emoce, slibovali, jak prokázal historik Hans Haas,¹⁹ ze zahraničněpolitického hlediska naprosto nereálné cíle a vehnali své voliče do situace, která se jim vymkla z kontroly.

Hledání „sudetoněmecké“ identifikační festivity

Obdobně jako byla československá společnost nucena vytvářet nový rámec státní kolektivní identity, snažili se také čeští Němci redefinovat svoji kolektivitu. Četné možnosti sebeurčení, které německému etniku poskytovala habsburská monarchie, byly po roce 1918 rázem pryč. Němci v českých zemích museli nalézt nové atraktivní tradice, symboly a příběhy, které by je semknuly v jejich národním uvědomění. Zde je ovšem třeba distinkce. Německé etnikum v Československu („Deutschböhmen“) není možné považovat za jednolitý celek a už vůbec jej nelze paušálně oceňovat konfliktním a ideologicky silně nabitým adjektivem „sudetoněmecký“, kterým je v odborné literatuře různých disciplín nekriticky „žonglováno“.²⁰ „Sudetoněmectví“ nebyla žádná realita, nýbrž myšlenková konstrukce založená na ideji osudově předurčené, výlučně etnický pojmávané a protičesky orientované kolektivní identity. Podle českoněmecké historičky Evy Hahnové je třeba zahrnovat do kategorie „sudetských“ Němců jen ty české Němce, kteří se s myšlenkou „sudetoněmectví“ identifikovali a sami sebe jako „sudetské“ Němce („Sudetendeutsche“) označovali²¹ – kupříkladu turnery tělocvičného svazu DTV, v jehož podání historie „sudetských“ Němců započala s příchodem germánských Marko-

¹⁷ Viz např. pasáž o 4. březnu 1919 v: Zdeněk BENEŠ – Václav KURAL (eds.), *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Praha 2002, s. 77.

¹⁸ Nancy M. WINGFIELD, *Flag War and Stone Saints. How the Bohemian Lands Became Czech*, Cambridge–Massachusetts–London 2007, s. 154.

¹⁹ H. HAAS, *Konflikt*, s. 175.

²⁰ T. WEGER, „*Volkstumskampf*“, s. 30.

²¹ Eva HAHNOVÁ – Hans Henning HAHN, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapominání*, Praha 2002.

manů do Čech.²² Jak si tedy „sudetští“ Němci a s nimi i turneři DTV konstruovali svou novou identitu?

Z předválečné doby byl přejat mýtus o trpělivosti. Dle něj zažívali Němci v českých zemích nepřetržitý osudový a nevyhnutelný útlak spojený s nespravedlností: Vídeň nikdy dostatečně nezhodnotila jejich loajalitu a chovala se k nim macešsky, jejich „bratři“ z Německé říše je nepovažovali za sobě rovné nebo je v horším případě vůbec nereflektovali a ústrky od Čechů údajně započaly již na úsvitu dějin.²³ Proto se v „sudetoněmeckých“ projevech a v „sudetoněmecké“ literatuře tak často objevují výrazy jako nouze („Not“), osud („Schicksal“) či osudové společenství („Schicksalgemeinschaft“).

K formování kolektivity bylo ale vedle mýtů zapotřebí i specifického „sudetského“ místa paměti, neboť ta dosavadní postrádala na aktuálnosti. Jan Nepomucký, Petr Parlér, Karel IV., Ackermann aus Böhmen, Johann Wolfgang von Goethe, Adalbert Stifter, chebský Špalíček či hrad Střekov²⁴ sice patřily k obecně uznávaným symbolům českých Němců, ale žádný z nich dostatečně nevyjadřoval protičeské a protistátní zaujetí, bez kterého se „sudetoněmectví“ nemohlo obejít. Kromě toho „sudetoněmecká“ identita potřebovala také společně uznávaný svátek, jenž by manifestoval stejné nepřátelské zaujetí jako pamětní místo. Goethovy narozeniny či tradiční svátky letního slunovratu²⁵ za nové situace působily vyčpěle a nemohly být adekvátním substituentem státně podporovaných prezentací 28. října,²⁶ oslav narozenin prezidenta Masaryka či oslav zborovských hrdinů,²⁷ jež „sudetští“ Němci jen stěží mohli akceptovat.

Tragédie 4. března se tudíž paradoxně podobá daru seslanému „sudetským“ Němcům samotnými nebesy, protože jim dala vše, co hledali: za prvé novodobé mučedníky, jejichž krev zostudila nechtěnou Československou republiku, za druhé identifikační místo paměti, které se pozvolna přetvářelo v klíčový moment „sudetských“ dějin, a za třetí datum, k němuž „sudetští“ Němci mohli upnout své vzpomínky. To, že březnové demonstrace byly zorganizovány německými sociálními demokraty, bylo opatrně vyretušováno. Později byla událost dokonce využita k difamacii sociální demokracie. Zatímco se dělníci údajně začlenili do národního

²² *Deutsche Volkskunde. Leitfaden für völkische Erziehung*. Hrsg. vom Deutschen Turnverbande, Sitz in Brüx, Brüx 1921, s. 108.

²³ Rudolf JAWORSKI, *Historische Argumente im sudetendeutschen Volkstumskampf 1918–1938*, in: *Bohemia* 28, 1987, s. 331–343, zde s. 341.

²⁴ K sudetským místům paměti viz T. WEGER, *Die Konstruktion*, s. 72.

²⁵ Viz Nancy M. WINGFIELD, *The Nationalization of the Sonnenwendfeier in Czechoslovakia between the World Wars*, (v tisku).

²⁶ Dagmar HÁJKOVÁ, 28. říjen a jeho podoby, in: Lucie Kostrbová – Jana Malinská a kol. (eds.), 1918. Model komplexního transformačního procesu, Praha 2010, s. 219–232.

²⁷ Jan GALANDAUER, 2. 7. 1917. Bitva u Zborova. Česká legenda, Praha 2002.

celku, sociálnědemokratičtí politici národní odkaz 4. března nepochopili a před německým národovectvím dali přednost „*marxistickým omylům a židovským papalášům*“.²⁸

Identifikačního potenciálu březnového krveprolití si „sudetští“ Němci byli podle všeho okamžitě vědomi a bezprostředně po utichnutí palby bylo započato s důmyslnou instrumentalizací události. Těla kadaňských zastřelených byla například umístěna před oltář tamního děkanského chrámu a zde fotografována téměř jako sakrální objekty. Takto vzniklé fotografie tvořily obrazový materiál pro pohlednice²⁹ či různé vzpomínkové brožury.³⁰ Politicko-manifestačním obsahem byl naplněn i pohřeb kadaňských obětí. Konal se 8. března, den poté, co většina republiky oslavovala narozeniny prezidenta „Osvoboditele“. Vedle kadaňského německonacionálního starosty Eduarda Hergla, jenž poprvé označil zemřelé souhrnným názvem jako „*Märzgefallene*“,³¹ řečnil při tryzně také ředitel sekretariátu DNSAP Hans Krebs (1888–1947).³² Ještě více pozornosti pak vyvolala manifestace o svatodušních svátcích onoho roku. Nejen Kadaň, ale i další místa, na nichž spočinuly oběti 4. března, se stala vítanými politickými jevišti. V Kadani hovořil samotný Rudolf Lodgmann von Auen (1877–1962) a zazněl zde poprvé „kadaňský otčenáš“: „*Otče náš, jenž jsi německým duchem, posvět se jméno tvé, navrať se říše tvá, naše vůle budiž ti zasvěcena, přiveď nás do budoucnosti, chléb náš vezdejší dejž nám dnes a svobodu, odpusť nám naše viny a suď naše mučitele, neuveď náš národ v pokušení, ale chraň jej od temnoty a smrti a dej mu opět království i moc i slávu navěky. Amen!*“³³

Překotné dění března roku 1919 nemohlo nechat lhostejné ani turnery z DTV. I v tomto svazu byl osudný den reflektován, diskutován a pozvolna tvarován do podoby legendárního mýtu. O čem vyprávěl oficiální narativ DTV spjatý se 4. březnem 1919, se pokusí vysvětlit následující řádky.

²⁸ Srov. *Das Land ist frei!*, in: Oskar Lukas (Hrsg.), 4. März 1919. Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland, Karlsbad 1939, s. 142–143, zde s. 142.

²⁹ T. WEGER, *Die Konstruktion*, s. 88.

³⁰ Oskar LUKAS (Hrsg.), 4. März 1919. *Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland*, Karlsbad 1939.

³¹ Pojem „*Märzgefallene*“ je přitom víceznačný a užívá se jak pro padlé v berlínské a vídeňské březnové revoluci roku 1848, tak pro oběti Kappova puče z roku 1920.

³² Michael Walsch Campbell se domnívá, že někteří němečtí předáci, jmenovitě právě starosta Kadaně Eduard Hergl, rodmýchlávali a udržovali mýtus také proto, aby posílil svojí politickou kariéru. M. W. CAMPBELL, *The Making*, s. 3.

³³ *Der blutigste Tag in der Geschichte Kaadens*, in: Oskar Lukas (Hrsg.), 4. März 1919. *Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland*, Karlsbad 1939, s. 21–46, zde s. 42.

Obraz 4. března 1919 v DTV

K proniknutí do mysli průměrného turnera DTV a odhalení jeho povědomí o událostech ze 4. března – „*toho šedivého dne, kdy vlast i národ padly*“³⁴ – chybí potřebné prameny. Nejsou k dispozici ego-dokumenty, v nichž by byly zachyceny autentické spontánní úvahy o březnové tragédii. Naproti tomu jsme schopni zrekonstruovat čelnými představiteli svazu formulované a pomocí výchovně-vzdělávacích textů multiplikované pojetí 4. března 1919. Východiskem k tomu jsou příspěvky ve svazovém periodiku *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* a dále stěžejní tematická sbírka textů *4. März 1919. Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland*,³⁵ publikovaná roku 1939 v Karlových Varech dřívějším šéfredaktorem periodika DTV a horlivým literátem Oskarem Lukase (1906–1943).³⁶ V roce 1939 sice DTV již ztratil svou samostatnost a byl včleněn do říšskoněmeckých institucionálních struktur, ovšem Lukas v publikaci z velké míry prezentoval obraz rozšířený v DTV, svazu, v němž odmalička cvičil a jako šéfredaktor jeho periodika plnil nezanedbatelnou úlohu.³⁷ Narativ jeho knihy koresponduje s narativem v *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, jediný rozdíl spočívá v teleologickém tónu Lukasova vyprávění. Politický vývoj z let 1938 a 1939 mu totiž umožnil vidět přímou souvislost mezi březnovými demonstracemi a začleněním českých zemí do Německé říše. Všemi studovanými texty prostupují jistá konstantní topoi, jež mohou být shrnuta do tří základních okruhů: čas, místo a aktéři. Podívejme se nyní na tyto tři motivy blíže.

V textech bývá pracováno s dvěma časovými rovinami. 4. březen 1919 musel být nejdříve zasazen do patřičných dějinných souvztažností, jež mu teprve propůjčovaly jeho historický význam. Událost se signifikantně odehrála v období úkladů a krivd: v roce 1918 byla prohrána válka nikoli nedostatkem odvahy a bojového ducha, nýbrž zradou, a dokonce, jak svazové noviny vyjádřily v cenzurou řádně proškrtané básni *Den Unvergeßenen zum Gedenken*, „*zradou ve vlastní otčině!*“³⁸ V Německu rozvrátil frontu „*marxisticko-židovský duch*“,³⁹ v Rakousku to zase

³⁴ Srov. Sepp HEGER, *Zum 4. März*, in: *Turnzeitung des deutschen Turnverbandes* 13, 1932, F. 5, s. 70.

³⁵ O. LUKAS, *4. März 1919*.

³⁶ *In memoriam Ossi Lukas*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 37, 1986, F. 4, s. 15; *Lebensdaten bedeutender Sudetendeutscher*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 37, 1986, F. 1, s. 21.

³⁷ Rudolf JAHN, *Sudetendeutsches Turnertum, 2. Teil*, Frankfurt am Main 1957, s. 119.

³⁸ Srov. Josef WEITZER, *Den Unvergeßenen zum Gedenken*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 13, 1932, F. 5, s. 70–71, zde s. 71.

³⁹ Josef ULLRICH, *Totengedenken*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 13, 1932, F. 5, s. 70.

byly „temné síly, které přeběhnutím do nepřátelského tábora přinutily naše jednotky k nejzazším obětím a vzdoru“.⁴⁰ Nedosti na tom. Habsburská monarchie byla „rozsekána“⁴¹ a Versailles na základě farizejského práva na sebeurčení porodilo zrůdu („Missgeburt“), v níž sedmi miliónům Čechů a dvěma miliónům Slováků čelilo tři a půl miliónu „sudetských“ Němců.⁴² Z této perspektivy nebyl březnový masakr nic jiného než další z projevů internacionálního komplotu nepřátel německého národa a logické vyústění válečného ponižení.

Zatímco první časová rovina zarmucovala, druhá časová rovina měla povzbudit. Oběti zemřely na počátku jara, které tradičně platí za archetypální symbol znovuzrození. Turneři měli být naplnění vírou, že stejně jako po dlouhé a krušné zimě přichází jaro, tak i po strastech ve státě Čechů nadejde okamžik vytouženého návratu do lůna velkoněmeckého společenství. „Bratři a sestry, (...) naší vlasti nadejde nové německé jaro!“⁴³ stojí v *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* z roku 1931. Zemřeli ze 4. března v tomto symbolickém obrazu hráli roli poslů jara – prvních kvítků, které se z německé půdy derou skrze tající sněh na povrch.

Podobně jako je motiv času charakterizován ambivalencí „zrádná doba“ – „jarní naděje“, je i motiv prostoru rozpolcen. Dějištěm březnového masakru byla Československá republika, s níž se turneři nedokázali identifikovat a jež je kromě mrtvé narozeného dítěte srovnávána rovněž například s dlouhým červovitým drakem. Ačkoli Československo bylo demokratickým ústavním státem, poskytujícím občanskou rovnost a svobodu každému jednotlivci, turneři se ani v nejmenším necítili svobodni, protože jejich chápání svobody se překrývalo s naplněním velkoněmeckých tužeb. Československo jim spíše připomínalo žalář, v němž „vlast leží v otrockých okovech“.⁴⁴ Nejmournější komnatou této věznice se v turnerském narativu stala Kadaň. Ve stejnojmenné básni z publikace Oskara Lukase jsou metaforicky vyjádřeny typické rysy ztroceného města: „Věž beze střechy, dům bez podlahy, rybník bez přítoku“⁴⁵ – do známé kadaňské radniční věže symbolicky zatéká, budova stojí jen na vratkých československých základech, a i vlastenecký život, reprezentovaný životadárným pramenem, skomírá.

A přeci: Pro turnery byly podstatné jejich kořeny a přináležitost k půdě. Dlouhodobým cílem pochopitelně zůstávalo spojení s velkou německou říší, ovšem

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ *Für die Deutschen gab es keinen Frieden*, in: Oskar Lukas (Hrsg.), 4. März 1919. Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland, Karlsbad 1939, s. 10–20, zde s. 11.

⁴² Tamtéž, s. 12.

⁴³ Josef ULLRICH, *Der 4. März – ein sudetendeutscher Freiheits- und Helden-Gedenktag*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 12, 1931, F. 5, s. 65–66, zde s. 66.

⁴⁴ Srov. T. WEGER, *Die Konstruktion*, s. 67.

⁴⁵ Alfred SCHMIDTMAYER, *Kaaden*, in: Oskar Lukas (Hrsg.), 4. März 1919. Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland, Karlsbad 1939, s. 50–54, zde s. 54.

niterně byla domovinou pro každého jednotlivého turnera úzká část území, kde prožil převážnou část života. České země („Böhmerland“) byly přes všechny útlaky ze strany Čechů milovanou vlastí turnerů, jejich „Heimat“, jež byla v textech idealizovaná do podoby poetického kýče.

Posledním motivem zůstávají aktéři. Ani této kategorii se nevyhnul bipolární schematismus. Aktéři byli přímočaře rozděleni na nevinné oběti a nepřátelské pachatele. Stereotypní podoba pachatele souvisela s představou domoviny přeměněné do žaláře. Za pachatele 4. března 1919 platil onen žalářík, jenž se s pomocí silných přátel stal přes noc pánem nad svými dosavadními pány. Protivníkovi připadá v procesu formování kolektivní identity mimořádné postavení. Nic totiž nedodá účastníkům komemorační aktivity silnějšího pocitu sounáležitosti než idea společného nepřítele.⁴⁶ Češi jsou v textech tudíž vykreslováni jako čisté zlo. Již od dob husitů to jsou prý zbabělci, přičemž vrchol jejich úskočnosti a touhy vyhnout se čestnému boji ztělesňují legionáři.⁴⁷ „Česká soldateska“, jakési synonymum padlých legionářů, přináleží k tradičnímu klišé turnerských textů s tematikou 4. března 1919. Nadto jsou Češi pojímáni jako hosté a přivandrovalci do odjakživa německých krajů. Například v básni *Sternberg* z Lukasovy sbírky je líčena scéna, kdy československý voják nařizuje davu sročenému 4. března na šternberském náměstí, aby opustil prostor. „*Stárnoucí, unavený, vážný muž*“ mu však z davu vzdorovitě zvolá: „*(...) toto náměstí patří i mě: Zde jsme pány my.*“⁴⁸

Oč temnějších barev nabývá protivníková podoba, o to více září alabastrový ideál obětí. Téměř všem textům, které se vztahují k fenoménu „Märzgefallene“, je společné jisté odosobnění padlých. Kdo byly ony březnové oběti, jak se jmenovaly a kolik jim bylo let, to se turneři v textech svého periodika dočetli jen jednou.⁴⁹ Namísto toho ukrývá hojně užívaný termín „Märzgefallene“ zemřelé osoby v naprosté anonymitě. Depersonalizace a zkolektivnění obětí se v turnerských textech pochoptelně nedělo bezúčelně. Obecné teze o smrti a hrdinství, umocněné v březnových číslech svazových novin ještě články o padlých za první světové války,⁵⁰ měly zřejmě na čtenáře silnější efekt nežli osudy jednotlivých mrtvých. Autoři textů

⁴⁶ K tomu například: Mona OZOUF, *Včerejšek a dnešek*, in: Karel Bartošek (ed.), *Dějiny a paměť. Výběr francouzských studií o vztahu dějin a paměti válek, odboje a kolaborace*, Praha 1993, s. 11–18, zde s. 12.

⁴⁷ *In Aussig: Die Deutschen sind Freiwild*, in: Oskar Lukas (Hrsg.), 4. März 1919. Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland, Karlsbad 1939, s. 89–93, zde s. 91.

⁴⁸ Rudolf FÜRER, *Sternberg*, in: Oskar Lukas (Hrsg.), 4. März 1919. Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland, Karlsbad 1939, s. 102–103, zde s. 102.

⁴⁹ *Die 120 Todesopfer*, s. 69.

⁵⁰ Např. *Heldentum an den Fronten* (výňatek z knihy „*Der Feind im Land, Spiegelbilder aus deutscher Not und Schmach*“ Adolfa Viktora von Koerbera), in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 10, 1929, F. 5, s. 66–67; Rudolf SEYFFERTH, *Verdun – ein deutsches Heldenlied!*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 12, 1931, F. 5, s. 37–39.

primárně usilovali o rozdmýchání vášní a ne o to, aby zůstala zachována památka každé z obětí. Za bezejmenností padlých však ještě možná tkvívá v prostředí DTV často deklarovaná touha po nivelizaci německého etnika v českých zemích. Bariéry mezi politickými stranami a společenskými třídami se měly setřít, aby se všichni v jednotné vůli semkli do národního společenství („Volksgemeinschaft“), které by bylo dosti silné na to, aby účinně vzdorovalo československému „diktátu“. Oběti březnového krveprolití byly ideální zmenšeninou takového společenství. „České kulky se též neptaly, zda dělníci a sedláci, žáci a učni, ženy a matky měli připnutou modrou chrpu či červený karafiát.“⁵¹ Anonymita zemřelých proto výborně zapadala do černobílé šablony „my versus nepřátelé“.

Avšak apoteóza obětí se neomezila jen na národní rozměr, ale dosáhla téměř sakrální dimenze. Jedním z prvků, který v souvislosti s motivem obětí ve studovaných textech neustále zaznívá, je prolitá krev. Sugestivně je zahrnuta například do již citované básně *Kadaň*: „(...) tu teče krev. Kde? Zde! A tu! A támhle. A všude! Zde krvácí můj lid čtvrtého března. – A proč? Ó pane, pro nový čas. A pro svoji vlastní nesmrtelnost.“⁵² V článku s příznačným názvem *Krev jsou dějiny* zase ukazuje Wilhelm Pleyer (1901–1974),⁵³ mezi „sudetskými“ Němci a turnery i po druhé světové válce vysoce ctěný spisovatel,⁵⁴ na řadě příkladů z historie od starých Germánů až po 4. březen, že tekoucí krev symbolizuje oběť za vyšší cíle – cesta k světlé budoucnosti a pokroku je vždy pokryta krví.⁵⁵

Krev tedy byla nutná; bez krve není vzkříšení. Od křesťanství se turneři odvraceli, protože v něm viděli jen nástroj Říma k porobení německého svobodného ducha. Přesto si od něj vypůjčili některé prvky pro svůj obraz 4. března 1919. Symbolika vzkříšeného, který prolil krev ve jméno vyššího ideálu, se hodila dokonale. Příběh o obětech březnových událostí lze proto číst jako sekularizovaný Kristův osud. Národ musel být nejdříve svými nepřáteli umučen, musel krváct, aby byl opět vzkříšen – mocný a navěky, jak stojí v „kadaňském otčenáši“. A tak nebyl 4. březen jen dnem pokání („Busstag“) a smutečním dnem („Trauertag“),⁵⁶ nýbrž také dnem svobody („Freiheitstag“) a hrdinů („Heldengedenktag“), ba co více: dnem „völkisch“ probuzení („Tag völkischen Erwachens“).⁵⁷

⁵¹ *Für die Deutschen*, s. 20.

⁵² A. SCHMIDTMAYER, *Kaaden*, s. 51.

⁵³ Wilhelm WELWARSKY, *Wilhelm Pleyer zum Gedenken*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 26, 1975, F. 1, s. 2.

⁵⁴ Ernst FRANK, *Wilhelm Pleyer zum 60. Geburtstag*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 12, 1962, F. 2, s. 7–8.

⁵⁵ Wilhelm PLEYER, *Blut ist Geschichte*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 11, 1930, F. 5, s. 65–66.

⁵⁶ *Zum 4. Lenzmonds*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 11, 1930, F. 5, s. 66.

⁵⁷ J. ULLRICH, *Der 4. März*, s. 65

Ve specificky interpretovaných motivech času, prostoru a aktérů spočívalo poselství, jež bylo v naprostém souladu se světonázorem turnerů a jež pro ně svým obsahem mohlo být velmi lákavé. Byť byl 4. březen sebetragičtější, skýtal v sobě naději na lepší zítřky: „*Dokud budeme slaviti tento den, bude nám upomínat naši nesvobodu, dokud budeme vzpomínat na mrtvé ze 4. března, budeme myslet na oběť, kterou ženy, muži, děti i starci položili na oltář naší země. (...) Vzpomínky vzplanou k ještě živějšímu ohni našich srdcí. Třeba se pak zapálí všechna německá srdce a přenesou svůj žár do nové krásnější doby.*“⁵⁸

Je velice obtížné zhodnotit, co vše je v obrazu, který jsme právě prezentovali, originální myšlenkovou přísadou turnerského prostředí a co DTV naopak přejal odjinud. Do *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* přispívali k tématu 4. března 1919 kromě turnerů rovněž autoři, jež turnery nebyli. Ve sbírce Oskara Lukase zase nechyběly dvě básně,⁵⁹ které se již o pět let dříve objevily v antologii textů Aloise Cillera⁶⁰ čili Aloise Cihuly (1883–??),⁶¹ roku 1904 spoluzakladatele Německé strany práce („*Deutsche Arbeiterpartei*“), a tím „pionýra nacionálního socialismu“.⁶² Konstrukce obrazu 4. března 1919 v DTV je názorným příkladem ideového synkretismu, jenž byl ostatně typický pro celý světonázor tohoto svazu. Předválečné a v okruhu německonacionálních turnerů dávno před rokem 1919 běžné motivy trpělivosti a národnostní nesnášenlivosti se nyní proluly s aktuálními tendencemi „sudetoněmeckého“ narativu. Obraz události v DTV tak vycházel z turnerské ideové tradice, byl ale ovlivňován i zvenci a bezpochyby sám vykonával vliv navenek – recepce paradigmatické knihy Oskara Lukase, k níž úvodní slova sepsal i bývalý turnerský učitel z Aše Konrad Henlein (1898–1945),⁶³ se rozhodně neomezovala jen na turnerské milieu.

Šíření a rezonance obrazu

Některé z motivů analyzovaného obrazu musely být v turnerském diskurzu přítomné již bezprostředně po roce 1919, nicméně pramenně to prozatím podložít

⁵⁸ TÝŽ, *Totengedanken*, s. 70.

⁵⁹ A. SCHMIDTMEYER, *Kaaden*, s. 50–54; R. FÜRER, *Sternberg*, s. 102–103.

⁶⁰ Alois CILLER, *Sudetendeutschlands Märzgefallenen! Gedenkblätter für die Opfer des Kampfes um deutsche Freiheit und Einheit*, Wien 1928, s. 24–28.

⁶¹ Eva HAHN, *Über Rudolf Jung und vergessene sudetendeutsche Vorläufer und Mitstreiter Hitlers*, in: Hans Henning Hahn (Hrsg.), *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte. Eine völkische Bewegung in drei Staaten*, Frankfurt am Main 2007, s. 91–143, zde s. 111.

⁶² Alois CILLER, *Vorläufer des Nationalsozialismus. Geschichte und Entwicklung der nationalen Arbeiterbewegung im deutschen Grenzland*, Wien 1932, s. 32, 41, 153; TÝŽ, *Deutscher Sozialismus in den Sudetenländern und der Ostmark*, (Schriftum zur Geschichte der nationalsozialistischen Bewegung, Bd. 1) Hamburg 1939, s. 75, 178.

⁶³ O. LUKAS, *4. März 1919*, s. 7.

nelze. První zmínku o 4. březnu 1919 lze v *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* nalézt až v roce 1922 jako jednovětvý záznam v rubrice březnových „pamětních dnů“. ⁶⁴ Teprve od roku 1925 se počínají v březnových číslech jednotlivých ročníků pravidelně objevovat básně a texty s tematikou 4. března, v nichž dochází k neustálé recyklaci týchž motivů času, místa a aktérů.

Zřetelná cézura, spadající do roku 1925, má své důvody. Jak státní aparát nabýval na síle a jistotě, mohl razantněji zasahovat proti politicky nepřístojným, případně revizionistickým projevům, mezi něž patřilo i využívání smutečních oslav „Märzgefallene“. Tolerantnost úřadů vzala za své v roce 1924. Tehdy došlo k prvnímu zákazu slavností v Kadaně. ⁶⁵ Po protestech politických představitelů německonacionálních stran byly sice slavnosti částečně povoleny, ale vysoká míra omezení ⁶⁶ byla spíše zdrojem další „sudetoněmecké“ zloby. ⁶⁷ V dalších letech byly kadaňské slavnosti dokonce zakázány zcela, hřbitovy byly uzavřeny státní policií a četnictvem. A právě v momentě, kdy svátek přestal existovat ve veřejném prostoru, počal žít v příbězích a mýtech, jejichž podobu mohli pisatelé *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* formovat flexibilněji, než tomu bylo doposud. ⁶⁸

Jenomže turneři nebyli od roku 1925 indoktrinováni závazným obrazem 4. března 1919 pouze za pomoci textů ve svazovém periodiku, ale podle všech indicií také ústně. Ne nadarmo se příspěvky k tématu v roce 1925 objevily v rubrice zvané *Der Dietwart*. ⁶⁹ Tímto pojmem byli v DTV označováni turneři odpovědní za multiplikaci a výklad kanonizovaného svazového světového názoru. Řečeno slovy výchovně-vzdělávací příručky *Deutsche Volkskunde* měli být „duchovními vůdci mla-

⁶⁴ *Gedenktage im Lenzmond*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 2, 1921, F. 5, s. 1.

⁶⁵ Byla zveřejňována informace, že zákaz si vymohla místní kadaňská česká menšina, což ještě více vybičovalo vzájemné nacionální averze. *Die Gedenkfeier für die Toten des 4. März in Kaaden verboten*, in: *Kaadener Zeitung* 18, 1924, Nr. 19, s. 3.

⁶⁶ V nařízení okresního hejtmána z Kadaně na den 4. března 1925 bylo mimo jiné zakázáno vyvěšení vlajek na radnici, nesměla se pořádat žádná veřejná shromáždění a celá akce byla postavena pod dozor úředních orgánů. Státní okresní archiv Kadaň (se sídlem v Chomutově), fond Archiv Města Kadaně, karton 475, 4. März 1919, inv. č. 1394.

⁶⁷ *Schmach!*, in: *Kaadener Zeitung* 18, 1924, Nr. 20, s. 1.

⁶⁸ Represivní ruka státu ostatně dosáhla až sem: roku 1932 byli Sepp Heger a šéfredaktor periodika DTV Josef Ullrich podmíněně odsouzeni ke dvěma, respektive ke třem týdnům odnětí svobody za báseň a články, které uveřejnili právě v turnerských novinách a které evidentně pomocí zpravodajské služby DTV hodlali rozšiřovat dále. S. HEGER, *Zum 4. März*, s. 70; J. ULLRICH, *Totengedenken*, s. 70; *Schriftleiter Ullrich und Tbr. Sepp Heger nach dem Schutzgesetz verurteilt!*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 13, 1932, F. 19, s. 294–295; *Bericht über die Verbandsturnratssitzung am 25. und 26. Lenzmonds 1933 in der Turnhalle zu Asch*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 14, 1933, F. 9, s. 157–159, zde s. 158.

⁶⁹ *Der Dietwart*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 6, 1925, F. 5, s. 75–76.

dých turnerů svého spolku a völkisch poradci starších turnerů“.⁷⁰ V německém historiografickém diskurzu se pro jedince s takovýmto posláním prosazují například do češtiny obtížně přeložitelné termíny „Weltanschauungsbeauftragte“ či „Weltanschauungsagenten“. Akční rádius „dietwartů“ se pnul od krátkých projevů při cvičení přes organizování výchovně-vzdělávacích večerů ve spolku až po otcovské rozhovory s turnery, během nichž se snažili členy spolku nenásilně přesvědčit o světonázorových zásadách svazu.⁷¹ Aby „dietwarti“ měli dostatečné podklady pro svou práci, poskytoval jim svaz nejrůznější příručky nebo se na ně obracel prostřednictvím periodika. Básně a články v *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* tedy nemultiplikovaly obraz 4. března 1919 jen čtenářům periodika, ale lze předpokládat, že byly nadto „dietwarty“ deklamovány při oslavách svátku v turnerských spolcích.

Dosvědčují to kupříkladu explicitní výzvy v periodiku svazu z roku 1927 a 1930, aby „dietwarti“ uspořádali ve svém turnerském spolku „v prosté, jednoduché formě“⁷² vzpomínkovou slavnost, respektive „vzpomínkový večer“⁷³ na „naše Märzgefallene“.⁷⁴ Pro ulehčení situace jim redakce nadiktovala, jaké básně a písně mají být předneseny. Pokud některé z těchto literárních projevů ve vázané řeči byly již dříve otištěny na stránkách *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, dočetli se „dietwarti“ i jejich přesné bibliografické údaje, aby potřebné materiály pro večerní program rychleji dohledali. Zatímco pietně laděná ideální slavnost se v roce 1927 měla skládat pouze z básní a písní, plán pro večerní setkání v roce 1930 již počítal s komplexnějším a agresivnějším průběhem večera, neboť během něj mělo být mimo jiné předčítáno z válečných románů. Od „dietwartů“ se očekávalo, že seznámí přítomné s myšlenkou „života jako boje, jako soutěže zdravějšího, silnějšího národovectví proti slabšímu a nemocnějšímu“ a že jim vysvětlí „vznešený, hrdinný smysl sebezapření pro národovectví a vlast“.⁷⁵ To vše si turneři měli v srdcích odnášet domů coby „následováním hodný příklad“.⁷⁶ Ze vzpomínky na 4. března 1919 se v rukou „dietwartů“ mohla vyvinout příležitost pro cílevědomou indoktrinaci turnerů.

Vkrádá se však otázka, nakolik byly periodikum a instituce „dietwartů“, potažmo jimi organizované festivity, efektivními mechanismy pro multiplikaci

⁷⁰ *Deutsche Volkskunde*, s. 13.

⁷¹ Tamtéž, s. 13.

⁷² *Aufgaben der Dietwarte im Hornung*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 8, 1927, F. 3, s. 35.

⁷³ Rudolf HERZOG, *Gedenkfeiern zum 4. Lenzmonds!*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 11, 1930, F. 3, s. 66.

⁷⁴ *Aufgaben*, s. 35.

⁷⁵ R. HERZOG, *Gedenkfeiern*, s. 66.

⁷⁶ Tamtéž.

obrazu 4. března 1919. Noviny *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* byly sice koncipovány jako „völkisch“ čítanka,⁷⁷ nicméně se zdá, že cirkulovaly v poměrně malém okruhu čtenářstva. Z rozhodnutí zakládajícího turnerského sněmu DTV byl každý spolek povinen na 25 turnerů, kteří platili členský příspěvek, odebrat minimálně jeden exemplář svazových novin.⁷⁸ Do spolku s 50 takovými členy se proto většinou dostaly jen dva výtisky a někdy ani to ne, protože spolky povinný odběr periodika zanedbávaly.⁷⁹ Kolem poloviny 20. let se kvóta 25 turnerů snížila na 15⁸⁰ a od 1. ledna 1929 dokonce na 7.⁸¹ Záměr DTV, aby každý turner byl zároveň abonentem periodika, se však nikdy nenaplnil. Například mostecký turnerský spolek, čítající v roce 1930 na 751 členů, odebíral pouze 121 kusů periodika, tedy přesně tolik jako roku 1929 po zavedení nové kvóty.⁸² Nucené zvyšování počtu odběratelů navíc neznamenal, že se automaticky navýšil počet reálných čtenářů. Mnoho turnerských žup dalo svazovému „dietwartovi“ Karlu Binderovi v roce 1927 na vědomí, že svazové noviny svůj účel neplní, neboť jsou psány „v příliš vysokém stylu“, málokdo je chápe, a tudíž nikdo nechce číst.⁸³

Ještě horší situace panovala v úřadu „dietwartů“. Od počátku totiž vykazovala celá jejich instituce povážlivou neefektivnost. Většina „dietwartů“ nedisponovala charakterem a vlastnostmi nutnými pro vykonávání své funkce. Jedni byli laxní, druzí se chovali v rozporu s tím, co turnerům kázali, jiní si vůbec nedokázali ve

⁷⁷ Adolf SEIFERT – Engelbert BRANDL, *Verhandlungsschrift, aufgenommen in der Sitzung der Gaudiwart am 29. Julmond (Dezember) 1920 in Reichenberg*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 2, 1921, F. 2, s. 9–10, zde s. 10.

⁷⁸ Josef TRUNTSCHKA, *Unsere Turnzeitung*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 21, 1920, F. 1, s. 1–2, zde s. 1.

⁷⁹ *Verhandlungsschrift über die am 26. – 27. Lenzmond (März) 1921 in Töplitz abgehaltene Verbandsturnratssitzung im Sitzungszimmer des Bundes der Deutschen in Böhmen, Posthof*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 2, 1921, F. 8, s. 58–62, zde s. 62.

⁸⁰ *Mehr Geist!*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 8, 1927, F. 5, s. 53–54, zde s. 53.

⁸¹ Ab 1. Eismond 1929, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 9, 1928, F. 19, s. 273.

⁸² Státní okresní archiv Most, Fond Spolek německých turnerů – Okresní vedení Most, i. č. 3 – Hlášení o stavu jednotlivých spolků 1927–1931, Statistika 5. Turnerského okresu Turnerské župy severozápadních Čech z 31. prosince 1929 a 31. prosince 1930.

⁸³ Theodor FISCHER – Wilhelm HABERDITZ, *Verhandlungsschrift über die Verbandsturnratssitzung am 31. Lenzmonds und 1. Ostermonds in Töplitz-Schönau, Eichwalderstraße 11, „Posthof“*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 9, 1928, F. 9, s. 125–134, zde s. 128–129.

spolku sjednat autoritu, protože byli ostatními turnery vysmíváni a opovrhováni.⁸⁴ Karl Binder smutně přirovnal „dietwarty“ ke štikám v kapřím rybníku.⁸⁵ Úřad „dietwarta“ zkrátka nepatřil k nejžádanějším funkcím ve spolku. Přesto byl v roce 1926 DTV náramně konsternován, když Karl Binder ze svých podkladů vyvodil, že v jedné třetině spolků provádí „dietwarty“ odpovědnou práci, v jedné třetině nedostatečnou a v poslední třetině „dietwarty“ ani nejsou. Jeho facit byl uzemňující: z 100 000 členů DTV jich polovina z práce „dietwartů“ nemá vůbec nic.⁸⁶ Ještě v roce 1931, když DTV sestával z 1033 spolků, v plných 279 „dietwart“ chyběl.⁸⁷

Agilních „dietwartů“, jež ve svých spolecích organizovali u příležitosti výročí 4. března vzpomínkové akce a předčítali při nich z válečných románů, očividně mnoho nebylo. Z jedenácti dochovaných výročních zpráv „dietwartů“ Turnerské župy severozápadních Čech („Nordwestböhmischer Turngau“) pro rok 1931 plných osm uvádí, že „Märzgefallenenfeier“ slaveny nebyly.⁸⁸ V ostatních župách DTV lze očekávat podobnou bilanci. Vždyť podle statistiky Binderova nástupce Emila Czihala (1879–1959)⁸⁹ pro rok 1929 se „oslav březnových padlých“ pořádalo celkem 237 – pro svaz s tisícem spolků vpravdě hubený výsledek.⁹⁰ Zůstává navíc nejasné, kolik spolků se řídilo instrukcemi pro konání vzpomínkových akcí. Vedení svazu totiž formu oslav mohlo navrhnout, ale už ne efektivně kontrolovat, natož sankcionovat. Program oněch 237 oslav z roku 1929 tak určitě nebyl všude totožný.

Zdá se, že závazný obraz 4. března 1919 se všemi svými detaily nebyl v každém spolku DTV samozřejmostí. Spíše jsme svědky úpěnlivé snahy fixní

⁸⁴ Hermann FABINI, *Betrachtungen eines Bezirksdietwartes*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 4, 1923, F. 16, s. 196–197, zde s. 196; B., *Über die Mißerfolge in der Diatarbeit*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 7, 1926, F. 2, s. 19–20, zde s. 20.

⁸⁵ Karl BINDER, *Und nochmal: Schutz den Dietwarten!*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 9, 1928, F. 6, s. 75.

⁸⁶ Theodor FISCHER – Wilhelm HABERDITZ, *Verhandlungsschrift über die Verbandsturnratssitzung am 1. und 2. Mai 1926 in Töplitz-Schönau, Eichwalderstraße 11, „Posthof“*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 7, 1926, F. 11, s. 185–191, zde s. 186.

⁸⁷ Emil CZIHAL, *Die Standeserhebung der Dietwarte über das Jahr 1931*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 14, 1933, F. 1, s. 8–9, zde s. 9.

⁸⁸ Státní okresní archiv Most, Fond Okresní Spolek německých turnerů – Okresní vedení Most, i. č. 4 – Hlášení o činnosti jednotlivých spolků okresu, Výroční zprávy „dietwartů“ turnerských spolků v Dřínově (Bartelsdorf), Mostu (Brüx), Jirkově (Görkau), Vysoké Peci (Hohenofen), Holešicích (Holtschitz), Kundraticích (Kunnersdorf im Erzgebirge), Novém Sedle (Neudorf an der Biala), Ervěnicích (Seestadt), Otvicích (Udwitz), Albrechticích (Olbersdorf) a Vrskmani (Wurzmes).

⁸⁹ *Turnbruder Emil Czihal gestorben*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 10, 1959, F. 2, s. 6–7.

⁹⁰ E. CZIHAL, *Dietbericht über das Arbeitsjahr 1929*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 11, 1930, F. 21, s. 339.

představu o 4. březnu 1919 mezi turnery teprve etablovat, a položit tak základy k festivitní tradici. V DTV to ostatně nebyl žádný neobvyklý postup. Pokaždé, bylo-li zapotřebí ukotvit jistou světonázorovou konstantu, posloužil si svaz svého periodika a pokud možno také festivit: ve světonázoru například neustále stoupal také význam ženy coby biologického garantu národní existence.⁹¹ I to muselo být turnerům náležitě zdůrazněno. Z popudu Svazu Němců („Bund der Deutschen“), jak napsalo roku 1925 periodikum *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, „budeme od nynějška i my sudetští Němci slavit tento den“.⁹² A hned následovaly příspěvky *Jak oslavit německý den matek!*⁹³ a *Deset přikázání pro den matek*.⁹⁴

Není zřejmé, kdy přesně začal být v DTV multiplikován obraz 4. března 1919 (rok 1925 má pouze orientační hodnotu), a už vůbec se nedá určit, zda toto šíření trvalo po celou dobu existence DTV. Zatímco v roce 1933 ještě březnové číslo *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* pokryly básně a úvahy o krveprolití nevinných obětí, o rok později se redakce v tomto ohledu navrátila do stavu z roku 1922 a 4. březen 1919 odbyla čtyřmi slovy v rubrice *Pamětní dny*.⁹⁵ Od následujícího roku už v periodiku o události nepadla ani zmínka. Potřebovala redakce jednoduše uvolnit místo pro aktuálnější sociálně orientovaná témata, která právě od roku 1934 začínají být v periodiku svazu s mimořádnou intenzitou diskutována? Zaběhl se obraz 4. března 1919 a konání vzpomínkových akcí na „Märzgefallene“ již tak, že je redakce nemusela více propagovat? Nebo spíše vzpomínky na 4. březen ustoupily do pozadí? Žádnou z těchto otázek nejsme s to uspokojivě zodpovědět. Od roku 1933 do zániku svazu v roce 1939 však muselo v DTV o březnových událostech přeci jen panovat jisté povědomí. Kniha Oskara Lukase z roku 1939 totiž dozajista navazovala na určitou myšlenkovou tradici. S největší pravděpodobností tato publikace rovněž zásadně ovlivnila nazírání na 4. březen 1919 v době druhé světové války, kdy bývalé československé turnerské spolky spadaly pod říšskoněmeckou tělocvičnou organizaci.

Obraz 4. března 1919 mezi „sudetoněmeckými“ turnery po roce 1945

S koncem válečného konfliktu, a tím i definitivním koncem turnerského hnutí v českých zemích, představa o 4. březnu 1919, kterou po léta pěstoval DTV,

⁹¹ *Deutsche Volkskunde*, s. 234–235.

⁹² L., *Zum ersten sudetendeutschen Muttertage. (Den 10. Maien 1925)*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 6, 1925, F. 9, s. 141–142.

⁹³ *Wie der deutsche Muttertag gefeiert wird!*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 6, 1925, F. 9, s. 156.

⁹⁴ *Zehn Gebote für den Muttertag*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 6, 1925, F. 9, s. 157.

⁹⁵ *Gedenktage*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 13, 1934, F. 5, s. 71.

nevymizela. Vysídlení turneři ji přenesli do své nové vlasti, kde ji utvářeli dále v rámci organizace „Arbeitsgemeinschaft Sudetendeutscher Turner und Turnerinnen in der Sudetendeutschen Landsmannschaft“ (dále jen „Arbeitsgemeinschaft“), založené v dubnu 1951.⁹⁶ Staré symboly získávaly po vysídlení na nové aktuálnosti. Vedle březnových událostí by v tomto ohledu za exemplární příklad mohla platit Jahnova mohyla u Chebu, zbudovaná v roce 1913 ještě rakousko-uherským turnerským svazem.⁹⁷ Po první světové válce přešla vlastnická práva na DTV, který celou gigantickou stavbu sice nákladně zrenovoval,⁹⁸ ale jinak si podle všeho niternejší vztah k tomuto ztělesnění „völkisch“ světonázoru nevytvořil. To se rázem změnilo poté, co byla mohyla v roce 1945 československou armádou poničena a co se turnerům stala fyzicky nedostupnou. Namísto symbolu „völkisch“ hodnot byla mohyla nově chápána jako symbol síly „sudetoněmeckého“ turnerství ve ztracené vlasti.⁹⁹ Po roce 1945 se mezi turnery analogicky proměnil i obraz 4. března 1919, třebaže v konstruktů této události lze v první řadě pozorovat afirmaci vžitých motivů času, místa a aktérů.

Tradiční časovou dimenzi události nejlépe vystihl v knize *Die Männer haben immer gebaut* z poloviny 70. let bývalý turner Ernst Frank (1900–1982), mladší bratr Karla Hermanna Franka (1898–1946). V osobě karlovarského rodáka Helmuta v ní líčí vlastní zážitky od dětství až po angažmá v „Arbeitsgemeinschaft“. Relativně ze široka se Frank věnuje vykreslení 4. března 1919 v Karlových Varech a signifikantně tuto pasáž zařadil do kapitoly *Válka a gryf*, počínající dobrovolným rukováním Karlovarských a končící pohřbem obětí březnového masakru.¹⁰⁰ Rozhodnutím tematizovat válku i 4. březen v jednom celku souzněla Frankova struktura knihy plně s narativem „sudetoněmeckých“ turnerů. První světová válka a její bezprostřední následky, korunované neblahým březnem roku 1919, byly přeci v textech DTV vystihovány jako období zrady a temna. Viděli jsme ale, že v pojetí turnerů touto temnotou současně probleskovala vidina světlé budoucnosti. A tak nepřekvapí, že i Frank následující kapitolu své knihy ladil pozitivněji a pojmenoval ji

⁹⁶ Josef WOLF, „...Dreißig Jahre Arbeitsgemeinschaft Sudetendeutscher Turner und Turnerinnen in der Sud. Landsmannschaft“, in: Sudetendeutscher Turnerbrief 32, 1981, F. 1, s. 7.

⁹⁷ 6. Deutsches Turnerbundfest. Das Jahnndenkmäl. Ansprache des Bundesdietwartes Zenker bei der Jahnmalweihe am 11. des Erntings 1913, in: Deutscher Turner-Hort 23, 1913, F. 19, s. 243–248.

⁹⁸ Der Bundesturnrat, *Jahnmalhügel bei Eger*, in: Bundesturnzeitung 11, 1930, Nr. 30, s. 454.

⁹⁹ Např. *Der Jahnmalhügel im Weichbilde von Eger*, in: Sudetendeutscher Turnerbrief 20, 1969, F. 6, s. 2. Ke vzniku a recepci Jahnovy mohyly viz blíže: Vojtěch KESSLER – Martin KLEMENT, *Vytoužená, nepochopená, zapomenutá. Jahnova mohyla u Chebu*, Praha 2014.

¹⁰⁰ Ernst FRANK, *Männer haben immer gebaut. Autobiographischer Roman*, Offenbach am Main 1975, s. 28–48.

*Stavěli svůj hrad.*¹⁰¹ Pilná práce na Helmutově domu tu symbolizuje cílevědomou národní obnovu navzdory nepřízní osudu.

V motivu místa přetrval po druhé světové válce dvojaký vztah k Československu. Přestože opovržlivě označení republiky jako „Missgeburt“ již v poválečných turnerských textech nezaznívá, krutým žalářem ve vzpomínkách turnerů zůstávala nadále. Podle Franka se demonstrující dne 4. března 1919 na karlovarském náměstí sešli, aby dali najevo, že nesouhlasí s neustálým zotročováním a že už nechtějí přihlížet, „*jak všemu, co mluví a cítí německy, je na čelo vypalován znak méněcennosti*“.¹⁰² Místo, kde se březnové události odehrály, ale nabývá ve studovaných materiálech častěji podoby milované ztracené „německé“ vlasti, než podoby nepřátelského státu Čechoslováků. Frankovy vzpomínky se neodehrávají v prostorovém vakuu, ale v jeho rodném „Karlsbad“. Důvěrně známé části města jako park, spořitelna, kostelní věž, plovárna, náměstí či kasárna tvoří nezbytnou kulisu krutostí, protože umocňují tenzi mezi domnělou německou selankou a českým barbarstvím.¹⁰³ Leč vlast, to nebylo jen rodné město. „Heimat“ se do vzpomínek turnerů vryla zejména jako divukrásná, německýma rukama kultivovaná krajina, kterou již mezi válkami v žánru „Heimatliteratur“ popisovali buď sami turneři,¹⁰⁴ nebo jim blízcí „sudetoněmečtí“ autoři.¹⁰⁵ Chór mrtvých ze 4. března 1919 proto čtenáře *Sudetendeutscher Turnerbrief* v roce 1953 ujistil, že pro ně střeží jejich les a hory, hlínu, zemi i pole, dokud se opět nevrátí.¹⁰⁶

Téměř žádné proměny nedoznal ani motiv aktérů. Jeden z bývalých svazových „dietwartů“ DTV¹⁰⁷ a ústřední reformátor výchovně-vzdělávací instituce v tomto svazu¹⁰⁸ Waltr Brand (1907–1980) ještě v roce 1980 nepochyboval, že

¹⁰¹ Tamtéž, s. 49–57.

¹⁰² Tamtéž, s. 46.

¹⁰³ Tamtéž, s. 46–47.

¹⁰⁴ Ludwig PROTZ, *Unter Tannenzweigen. Erzählung aus dem Kaiserwald, Königsberg an der Eger* 1925.

¹⁰⁵ Jitka BALCAROVÁ, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*, Praha 2013, s. 61; Václav MAIDL, *Hans Watzliks wandelbare Ästhetik. Zu seinen Werken aus den 1920er bis 1940er Jahren*, in: Walter Koschmel – Václav Maidl (Hrsg.), *Hans Watzlik – ein Nazidichter?*, Wuppertal 2006, s. 112–142.

¹⁰⁶ *Die Toten des 4. März rufen*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 4, 1953, F. 1, s. 2.

¹⁰⁷ Ludwig WEICHSELBAUMER, *Walter Brand (1907–1980). Ein sudetendeutscher Politiker im Spannungsfeld zwischen Autonomie und Anschluss*, (Quellen und Studien zur Geschichte und Kultur des Sudetendeutschen, Bd. 3) München 2008, s. 176.

¹⁰⁸ *Bericht über die Bundesturnratssitzung am 25. und 26. Lenzmond 1933 in der Turnhalle zu Asch*, in: *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes* 14, 1933, F. 8, s. 135–137.

pachatelem byla „česká soldateska“¹⁰⁹ a v básničce, jež se na titulní stránce březnového čísla *Sudetendeutscher Turnerbrief* objevila o čtyři roky později, to zase byli jednoduše „vrazi“.¹¹⁰ Ani Ernst Frank se od zažité představy Čechů a českých vojáků neodklonil ani o píď. Když se Helmut vrátil z války, zabírali Češi zrovna „město po městě“,¹¹¹ byli tedy oněmi přivandrovalci, kteří v německém pohraničí nemají co pohledávat. Jejich neomalenost nejprůkladněji ztělesňují vojáci karlovarských kasáren. Frank je ve svém románu záměrně umístil do kasárenských oken a balkónů, odkud se pošklebují německému davu proudícímu ulicí. A opět symbolicky shora se na demonstranty snáší déšť projektilů, chrlený z oken puškami a samopalem.¹¹² Podle popisu karlovarských událostí v publikaci Oskara Lukase se přitom samopal nenacházel v okně kasáren, nýbrž v jejich vstupní bráně.¹¹³ Zdá se, jako by Frank záměrně upravoval své vzpomínky s cílem stabilizovat stereotypní motivy 4. března 1919.

Charakteristika obětí multiplikovaná v periodiku DTV a Lukasově knize se opakuje v turnerské literatuře i po roce 1945. Mrtví jsou svými jmény uvedeni pouze jednou, a to příznačně podle seznamu zveřejněného v roce 1932 v periodiku DTV.¹¹⁴ Jejich všeobecnou anonymitu podtrhával v některých ročnících *Sudetendeutscher Turnerbrief* ještě obrázek vysokého dřevěného kříže uprostřed krajiny, u něhož ale není vidět ani pamětní desku, ani náhrobní kámen.¹¹⁵ Tato anonymita nadále umožňovala činit z obětí příklad „sudetoněmecké“ svornosti, kterou texty vysídlených turnerů dokázaly efektivně vyjádřit: k účastníkům, a tím i obětem demonstrací patřili „všichni sudetští Němci – od sociálních demokratů až po příznivce *völkisch stran*“,¹¹⁶ slovy Ernsta Franka to byli občané města, předměstští dělníci, sedláci z okolí, muži a ženy, chudí i bohatí.¹¹⁷

¹⁰⁹ Walter BRAND, *Der Vierte März*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 31, 1980, F. 1, s. 5–6, zde s. 5.

¹¹⁰ *Sie sollen nicht vergessen sein! Die Toten des 4. März 1919*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 35, 1984, F. 1, s. 1.

¹¹¹ E. FRANK, *Männer*, s. 45.

¹¹² Tamtéž, s. 47.

¹¹³ „*Wir fordern unser Recht!*“ *Sechs Tote in Karlsbad*, in: Oskar Lukas (Hrsg.), 4. März 1919. Das sudetendeutsche Blutopfer für Großdeutschland, Karlsbad 1939, s. 104–121, zde s. 106.

¹¹⁴ *Zum 4. März 1919*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 20, 1969, F. 1, s. 8–9.

¹¹⁵ 4. März 1919, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 21, 1970, F. 1, s. 28; *60 Jahre danach*, s. 1.

¹¹⁶ *Sudetendeutscher Gedenk- und Trauertag. 4. März 1919*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 37, 1986, F. 1, s. 1.

¹¹⁷ E. FRANK, *Männer*, s. 46.

Z meziválečného obrazu 4. března 1919 byla po roce 1945 přejata konečně i sakrální apoteóza padlých. Všichni, kdo se toho dne zúčastnili „mírové demonstrace“ a v ulicích našli svou smrt, byli nevinými „krvavými svědky“ („Blutzeuge“) umírajícími za vyšší ideály. Ernst Frank vystihl křížovou cestou „Märzgefallene“ mistrně pomocí fikce a expresivních literárních obrátů. Třebaže v Karlových Varech 4. března podle „reportáže“ z Lukasovy knihy silně přšelo,¹¹⁸ ve Frankově románu celou předchozí noc padal „tichý sníh“, takže město bylo v osudový den „bílé, nevině bílé“.¹¹⁹ A právě panenský sníh byl následně symbolicky skrácen rudou krví, proudící obětí „z úst, řinoucí se z prsou“.¹²⁰ Hrozivá scéna vrcholí smrtí chlapce, jehož maličká rakev, ukládaná o tři dny později do hromadného hrobu, přihlížejícího Helmuta mimořádně zasáhne.¹²¹ Frank musel dobře vědět, jaký efekt umírající hoch u čtenářů-turnerů vyvolá. Může být větší obětí nežli nevinného dětského života? Mezi šesti mrtvými v Karlových Varech ale bylo tomu nejmladšímu podle meziválečných zpráv 19 let.¹²²

Jak vidno, texty z prostředí „Arbeitsgemeinschaft“ v mnoha ohledech přejala a prohloubily fixní prvky, kterými vzpomínku na 4. březen 1919 konstruoval již DTV. Současně však obraz přeci jen doznal dvou podstatných revizí. Za prvé do něj byla zakomponována pozitivní role sociálních demokratů. Již jeden z výše uvedených citátů to názorně dokládá – spojení jednotnou touhou po právu na sebeurčení participovali na demonstracích sociální demokraté vedle příznivců „völkisch“ stran.¹²³ Znovuobjevení zásadního podílu sociálnědemokratických předáků na organizaci březnových demonstrací nebylo ničím jiným než chladnou kalkulací. Turneri chtěli světové veřejnosti dokázat, že po připojení k německému státu prahlo od roku 1918 „veškeré německé obyvatelstvo Sudet“ a že se o 20 let později nevrátili do Říše „jen kvůli Hitlerovi“.¹²⁴ Touto novou myšlenkou, jež byla mezi válkami absolutně nepřipustná, byl konstrukt 4. března povýšen na zcela novou úroveň. Aktéry březnových událostí už nebyla jen jednotná „Volksgemeinschaft“, ale „Volksgemeinschaft“ plus politické strany různého zaměření, tedy v pravém smyslu slova „všichni“, celý národ bez výjimky.

S první úpravou obrazu březnových událostí úzce souvisí i ta druhá. V diskurzu vysílených turnerů počíná 4. březen 1919 získávat univerzalistické rysy.

¹¹⁸ „Wir fordern unser Recht!“, s. 105.

¹¹⁹ E. FRANK, *Männer*, s. 46.

¹²⁰ Tamtéž, s. 48.

¹²¹ Tamtéž.

¹²² „Wir fordern unser Recht!“, s. 106–107.

¹²³ Viz dále např. příspěvek z roku 1985: *Sie sollen nicht vergessen sein, die Toten des 4. März 1919! Aufruf der Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei und der Gewerkschaften am 4. März 1919*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 36, 1985, F. 1, s. 4.

¹²⁴ *Sudetendeutscher Gedenk- und Trauertag*, s. 1.

Waltru Brandovi se březnové demonstrace jevily jako zásadní milník světových dějin, neboť roku 1919 se v československých městech poprvé umíralo za ideu práva na sebeurčení, myšlenku, jejíž síla změnila poválečný svět. Všichni, kdo tehdy vykrváceli v ulicích, stáli na počátku světového hnutí, jehož dosah Brand neváhal srovnat s křesťanstvím či komunismem.¹²⁵ Z události se postupně vyvinul předobraz boje národů a národních skupin za právo na vlastní existenci a oběti tohoto „prvního zdokumentovaného zločinu proti lidským právům“¹²⁶ měly podle turnerů potenci stát se světovými patrony svobody a demokracie. Jaký to rozdíl k 20. a 30. letům! Tenkrát zastřelení svou krví svažovali pouze víru ve vzkříšení velkého německého národa a pojem „demokracie“ turnerům zapáchal versailským oděrem.

Představený poválečný obraz 4. března 1919 provází ale tři nezaměnitelné problémy. Za prvé vystává při zkoumání jeho původnosti ta samá potíž jako v případě obrazu, jenž byl prosazován v DTV. Rozlišit myšlenky vzešlé z turnerského prostředí od myšlenek pocházejících odjinud není totiž možné. I tentokrát platí, že výsledný obraz představoval eklekticky sestavenou směsici idejí, neboť „Arbeitsgemeinschaft“ nebyla hermeticky uzavřenou skupinou. Jako DTV tvořil součást sítě „sudetoněmeckých“ organizací, v níž ideje pomocí osobních kontaktů a tiskovin kolovaly s mimořádnou intenzitou, stýkali se i vysídlení turnerš s ostatními obdobně smýšlejícími skupinami. Tuto skutečnost dosvědčuje nejen důležitý datek „in der Sudetendeutschen Landsmannschaft“ v názvu jejich organizace, ale i společné pořádání vzpomínkových akcí u příležitosti výročí 4. března 1919. Kupříkladu ingolstadtských oslav z roku 1958 a 1962 se vedle turnerů z „Arbeitsgemeinschaft“ účastnili i členové organizace „Sudetendeutsche Jugend“ a „zástupci jiných svazů vysídlených Němců“; o hudební doprovod se staral orchestr a „Sudetendeutscher Chor“.¹²⁷

Jelikož obraz březnových událostí vznikal po roce 1945 vzájemnou komunikací mezi „sudetoněmeckými“ aktéry, přejímáním jednotlivých elementů z předválečného obrazu a zároveň jejich revizí, je nasnadě, že jeho formování bylo procesuálním jevem a že výše analyzované motivy nevznikly ihned po válce, aby přetrvávaly v konstantní podobě další desetiletí. Jenomže snaha rozlišit vývojové stupně poválečného obrazu způsobuje značné nesnáze. Tento druhý problém je dán charakterem periodika *Sudetendeutscher Turnerbrief*, našeho hlavního pramenu. *Sudetendeutscher Turnerbrief* vycházel maximálně šestkrát do roka a ne každé únorové, březnové či dubnové číslo nutně obsahovalo vzpomínku na krveprolití roku 1919. Prakticky celá 60. léta jsou v tomto ohledu skoupá na slovo. Až v závěrečných

¹²⁵ W. BRAND, *Der Vierte März*, s. 5-6.

¹²⁶ Srov. *Sie sollen nicht vergessen sein!*, s. 1.

¹²⁷ Tónl Tronich *veranstaltete eine 4. März-Feier*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 9, 1958, F. 2, s. 17; *Ingolstädter gedenken des 4. März*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 13, 1962, F. 2, s. 29.

ročnících se redakce k tématu vracela každoročně, jako by v předtuše brzkého konce periodika (poslední číslo vyšlo v roce 1988) náhle pociťovala nutkání jednou pro vždy vštípnit čtenářům tradovaný obraz. Tak souvislý korpus svébytné interpretace 4. března 1919, jaký se dochoval takřka v deseti po sobě jdoucích ročnících meziválečných novin *Turnzeitung des Deutschen Turnerverbandes*, poválečné turnerské periodikum neposkytuje. Ani svým obsahem nedovolují texty vždy proniknout do dynamiky formování obrazu, protože se nezdálo omezovat na poměrně krátké úvahy, ne-li jednu jedinou větu, kterou jsme citovali v úvodním odstavci našeho příspěvku. Barvitá líčení z Frankova románu, uveřejněná v 30. ročníku *Sudetendeutscher Turnerbrief*,¹²⁸ představují v kontextu a koncepci periodika naprostou výjimku. Pakliže se v některém článku přeci jen poštěstí odhalit náhlou proměnu v pojetí 4. března 1919, neznamená to ještě, že k ní muselo dojít v roce uveřejnění textu. O revizi obrazu březnového masakru kupříkladu vypovídají články z 80. let, což ale nevylučuje možnost, že opětovné uznání sociální demokracie a univerzalizace obětí byly motivy, které se do společně sdíleného obrazu mohly dostat již mnohem dříve, například komunikací při festivitech vysídlených „Sudetoněmeckých“ organizací. Z těchto důvodů nelze o vývoji obrazu prozatím vyvozovat žádné definitivní závěry.

Třetí problém spočívá ve snaze zjistit, jakého rozšíření zkonstruovaný obraz 4. března 1919 po válce mezi turnery vůbec doznal. Předně je třeba si uvědomit, že organizace „Arbeitsgemeinschaft“ nebyla nástupnickým subjektem DTV v západním Německu. Sdružovala všehovšudy turnery, kteří odmítali sžít se s novými společensko-politickými změnami, a pod kuratelou „Sudetendeutsche Landsmannschaft“ jim napomáhala udržet jejich „sudetoněmeckou“ identitu. V porovnání s DTV byla počtem členů nesrovnatelně menší organizací,¹²⁹ která navíc kvůli svému zahledění to minulosti těžko mohla oslovit mladší generaci. Žádný div, že se počet jejich členů z biologické zákonitosti neustále snižoval. Konstrukt 4. března se tím pádem obracel na poměrně malé publikum a revizi z 80. let, pokud nenastaly již dříve, se valná část turnerů ani nedožila. K lepšímu poznání rezonance březnového obrazu by napomohla znalost počtu účastníků akcí v Ingolstadtu či nákladů periodika *Sudetendeutscher Turnerbrief*, leč ani jednoho se ve studovaných pramelech nelze dopátrat.

„Arbeitsgemeinschaft“ evidentně neusilovala soustavně a poměrně agresivně vnucovat vysídleným turnerům závazný obraz březnových událostí, jako to pomoci periodika, „dietwartů“ a festivit činil DTV. Spíše přejala a lehce aktualizovala starý konstrukt, aby ve stále užším okruhu aktérů držela při životě alespoň vágní vzpomínku na březen 1919. Ještě více než v meziválečném období pak docházelo po roce 1945 k naprostému historickému vyprázdnění pojmu „4. März 1919“ – stejně

¹²⁸ *Der 4. März 1919*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 30, 1979, F. 1, s. 2–4.

¹²⁹ V 50. letech čítala organizace něco málo přes 5000 členů. T. WEGER, „*Volkstums-kampf*“, s. 311.

jako byl zcela vyprázdněn pojem „Jahnova mohyla u Chebu“. V kolektivním povědomí vysídlených turnerů neměly s těmito termíny zůstat spjaty komplexní dějinné skutečnosti, ale pouze pocity ublížení a nespravedlnosti. Eva Hahnová mýtus „Märzgefallene“ příhodně srovnává s českou „Bílou Horou“.¹³⁰ Také její historický obsah je potlačen a do paměti se vryla jen indifferenční jistota traumatu, jež je tolik potřebná pro každou identitu. Tímto nápadným zdůrazněním výhradně emotivního náboje 4. března 1919 na úkor jeho dějinné náplně si lze také vysvětlit, proč si v textech *Sudetendeutscher Turnerbrief* nikdo příliš nelámal hlavu nad počtem obětí. Buď nebylo uváděno žádné číslo, nebo se dosti rozpačitě zmiňovala cifra 54, jednou umocněná o „stovky těžce zraněných“,¹³¹ podruhé o jakýchsi 76 obětí „násilných činů české soldatesky v následujících měsících při boření pomníků a dalších provokacích“.¹³² Ještě v posledním ročníku periodika se kdosi snažil korigovat počet mrtvých s odvoláním na „dobovou pamětní desku“ na 120.¹³³ Při akci v Obertshausenu roku 2002 bylo ostatně znovu hovořeno o 54 mrtvých.¹³⁴ Zda se tohoto slavnostního vzpomínání účastnil i nějaký turner bývalého DTV, však zpráva v *Deutscher Ostdienst* již nesděluje.

Závěr

4. březen 1919 ukázal, že soužití českého a německého etnika v novém československém státě nebude lehké. V reakci na první zasedání rakouského Ústavodárného národního shromáždění připravili sociálnědemokratičtí předáci na tento den demonstrace, jimiž chtěli světu dokázat, že čeští Němci byli proti svému právu na sebeurčení odtrženi od rakouské vlasti. Po neplánovaných střetech demonstrantů s československými ozbrojenými složkami zůstalo v ulicích pohraničních měst několik desítek mrtvých.

Českým Němcům, kteří se zhlédli v myšlence „sudetoněmectví“, přišly tragické události náramně vhod. V československém státě akutně potřebovali vedle starých mýtů nové místo paměti a novou festivitů, jimiž by vyjádřili odpor vůči poválečnému uspořádání. Bezprostředně po 4. březnu tak začala v „Sudetoněmectvích“ kruzích instrumentalizace této tragédie.

Německý turnerský svaz (DTV), vlivná a početná „sudetoněmecká“ organizace, zformoval pro své členy kanonický obraz 4. března 1919, sestávající ze tří konstantních motivů: motivu času, jenž událost vsazoval do poválečného kontextu, zároveň však poskytoval víru v lepší budoucnost; motivu místa, který pracoval

¹³⁰ E. HAHNOVÁ – H. H. HAHN, *Sudetoněmecká vzpomínání*, s. 90.

¹³¹ Srov. *Zum 4. März*, s. 1.

¹³² *Zum 4.-März-Gedenken*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 26, 1975, F. 1, s. 3.

¹³³ *Ein Nachtrag zum 4. März*, in: *Sudetendeutscher Turnerbrief* 39, 1988, F. 2, s. 5.

¹³⁴ A. WOLF, *Der böse Geist*, s. 2.

s dichotomií nenáviděné Československo – milované „německé“ pohraničí; a konečně motivu aktérů, jenž byl hrotem namířeným proti českému etniku a současně velebením obětí „sudetoněmeckého národního společenství“. Oficiální narativ DTV připomínal sekularizovaný novozákonní příběh, z něhož vyzařovala nemalá naděje: oběti neprolily svou krev zbytečně, ale zaručily jí vzkříšení velkého německého národa.

Všechny tři motivy zůstaly v téměř nezměněné podobě zachovány i v obrazu 4. března 1919, který byl typický pro vysídlené turnery sdružené v organizaci „Arbeitsgemeinschaft Sudetendeutscher Turner und Turnerinnen in der Sudetendeutschen Landsmannschaft“ („Arbeitsgemeinschaft“). Přejatý konstrukt však byl v souladu s poválečným vývojem parciálně revidován, a to jednak opětovným zdůrazněním podílu sociálních demokratů při pořádání demonstrací 4. března 1919, jednak přeměnou obětí z mučedníků německého národa na mučedníky za univerzální ideu práva národů na sebeurčení.

Ani v DTV, ani v poválečné organizaci vysídlených turnerů nebyl obraz 4. března 1919 generován izolovaně. Meziváleční i pováleční turneři byli v čilém styku s celou řadou „sudetoněmeckých“ aktérů, takže základ obrazu analyzovaného v této studii byl výslednicí myšlenek cirkulujících v turnerském milieu i myšlenek, které byly přejaty od sprátelených jedinců či spolků. Právě v tomto bodě se skrývá východisko pro další bádání v oblasti dějin idejí: shodně jako nelze Němce v Československu pojmenovat souhrnně „sudetskými“ Němci, nelze si ani „sudetoněmecký“ tábor představit jako myšlenkově a organizačně monolitickou skupinu. Jakkoli se „sudetští“ Němci mohli shodnout v základním pojetí 4. března 1919, v některých detailech se jejich interpretace jistě odlišovala. Z tohoto důvodu není obraz 4. března 1919, který byl produkován v DTV, zástupný pro celé „sudetoněmecké“ prostředí – pars pro toto, ale je evidentně pouze jedním z mnoha „sudetoněmeckých“ obrazů březnových událostí – unus multorum.

Navazující výzkum by si zasloužila i otázka procesu utváření obrazu. Z pramenů, které jsme měli k dispozici, bylo možné vyčíst pouze zvýšený zájem DTV o 4. březen 1919 mezi lety 1925 až 1933 a jistou úpravu obrazu v „Arbeitsgemeinschaft“ v 80. letech. Obraz však bezpochyby nebyl tak statický, jak se jeví ve studovaných periodících, a určitě se vyvíjel i v letech, kdy periodika o něm nemluví.

Zajímavé výsledky by přineslo také soustředěné zaměření na problém recepce obrazu. Stanovili jsme tezi, že v DTV byl obraz 4. března 1919 zkonstruován vedoucími kruhy a následně s využitím svazového periodika, instituce „dietwartů“ a festivít pravděpodobně ne s valným úspěchem šířen mezi masu turnerů. Klíč k ověření této hypotézy tkví v lokálním tisku, informujícím o festivitech místních spolků, a v archivních fondech, v nichž se možná nacházejí další výroční zprávy „dietwartů“ či programy vzpomínkových akcí na 4. březen 1919. Mezi vysídlenými turnery se recepce obrazu nezjišťuje o nic lépe. V „Arbeitsgemeinschaft“ nadto zřejmě ani nebyla vyvíjena snaha po systematické multiplikaci obrazu, spíše bylo nepravidelně otiskovanými články o 4. březnu 1919 usilováno, aby čas stárnoucím

turnerům nezahojil traumatizující povědomí o bezpráví, jehož se jim v roce 1919 dostalo. Zda se vyvinuté úsilí setkala s úspěchem, musí rovněž rozhodnout další výzkum.

Vojtěch Kessler – Martin Klement
Erinnerung der Turner an den 4. März 1919
Zusammenfassung

Der Deutsche Turnverband (DTV) formte am 4. März 1919 ein anerkanntes Image, das aus drei konstanten Thematiken bestand. Die Erste war die Zeitthematik, welche das Ereignis in den Nachkriegskontext brachte, aber auch den Glauben an eine bessere Zukunft lieferte. Die zweite Thematik war die Ortsthematik, welche mit der Dichotomie „gehasste Tschechoslowakei“ – „geliebte deutsche Grenzgebiete“ arbeitete. Die zweite Thematik betraf Akteure, welche den Konflikt zwischen dem „tschechischen Soldatentum“ und den „unschuldigen Opfern der Volksgemeinschaft Sudetendeutschland“ konstruierten. Die offizielle Schilderung des DTV ähnelte und erinnerte an die säkularisierte Geschichte des neuen Testaments, sie schuf eine erhebliche Hoffnung. Demnach waren die Opfer nicht umsonst gestorben, sondern haben mit ihrem Blutvergießen die Auferstehung der deutschen Nation garantiert. Es ist sehr schwierig, die Schlüsse über den Prozess der Imagebildung am 4. März 1919 aus den verfügbaren Quellen zu ziehen. Im DTV kann man ein erhöhtes Interesse an den Ereignissen im März zwischen 1925 und 1933 erkennen, und in der „Arbeitsgemeinschaft“ eine gewissen Transformation der Schilderung in den 80er Jahren beobachten. Das Image der Ereignisse war jedoch gewiss nicht so statisch, wie es in den studierten Magazinen erschien, und es hat sich mit Sicherheit selbst in den Jahren entwickelt, in denen es nicht in den Magazinen erwähnt wurde. Die Annahme des imperativen Images vom 4. März 1919 kann nicht exakt bestimmt werden. Es scheint, dass es im DTV eine Konstruktionsangelegenheit in den führenden Kreisen war, die anschließend mit moderatem Erfolg an die Massen von Turnern weitergegeben wurde, indem man die Fachblätter des Verbands, die „Dietwart“-Institutionen und Festlichkeiten dafür nutzte. Es gab ganz offensichtlich keine Bemühung für eine Vermehrung der Vorstellungen der März-Ereignisse in der „Arbeitsgemeinschaft“. Es gab eher eine Bemühung durch unregelmäßige Veröffentlichungen von Artikeln am 4. März 1919, um das Bewusstsein der Ungerechtigkeit bei den Turnern, durch die sie im Jahr 1919 angeblich zu Opfern wurden, nicht zu decken und auszulöschen. Die Erschaffung, Entwicklung und Annahme der Vorstellungen vom 4. März 1919 in den Turnvereinen des Sudetenlands vor und nach dem Krieg sind Themen, die zukünftige Forschungen noch vertiefen könnten.

Vojtěch Kessler – Martin Klement

The German Gymnastic Association recollections of 4 March 1919

Summary

The German Gymnastic Association (Deutscher Turnverband, DTV) formed for its members a canonical image of March 4, 1919, consisting of three constant themes. The first theme was time, which put the event into a post-war context but provided a belief in a better future as well. The second was the motive of place, which worked with the dichotomy “hated Czechoslovakian”–“beloved German” borderlands. The third theme concerned actors, fabricating a conflict between the “soldierly Czech” and the “innocent victims of the Sudeten German national community.” The official narrative of the DTV resembled and called to mind a secularized New Testament story, producing considerable hope. The victims would not have died in vain, but rather guaranteed with their bloodshed the resurrection of the great German nation. From the available sources, it is very difficult to draw conclusions about how the image of March 4, 1919 was shaped. In the DTV one can observe an increased interest in the March events between 1925 and 1933, and in the “Arbeitsgemeinschaft” a certain transformation of the narrative took place in the 80s. However, the image of the event was certainly not as static as it appears in the studied journals, and was surely developed even in years when the journals did not mention it. It cannot be exactly determined how the imperative image of March 4, 1919 was received. It seems that for the DTV, the reception was constructed within the leading circles and then distributed with moderate success among the mass of gymnasts by using union periodicals, “dietwart” institutions and festivities. There was apparently no attempt to systematically multiply the image of the March event in the “Arbeitsgemeinschaft”. Instead, by the irregular publishing of articles about March 4, 1919, there was an effort not to create, and in fact to erase, the awareness among aging gymnasts of the injustice of which they were allegedly victims in 1919. The creation, development and reception of the image of March 4, 1919 in the pre-war and post-war “Sudetenland” gymnastic organization are topics that future research may further illuminate.

Tereza Krček

Spotřeba kakaa, kávy, čaje a čokolády v meziválečném Československu

The Consumption of Cocoa, Coffee, Tea and Chocolate in the Interwar Period in Czechoslovakia

This article deals with the consumption of cocoa, coffee, tea and chocolate in the territory of interwar Czechoslovakia and focuses mainly on the Czech lands. The study is based mainly on contemporary statistical sources, publications and the daily press. It focuses on the overall consumption of these commodities with respect to working class families and black coat families. It comes to the conclusion that the level of coffee consumption of working class families was approximately half that of black coat families. However, working class families consumed cups of coffee than the black coat families, and their rye coffee consumption, along with the consumption of chicory, was several times higher. Tea consumption was considered a luxury, and tea was not too popular with the public at this time. Cocoa was intended mainly for cooking and baking. Chocolate was consumed by rather wealthier segments of the population. A wide range of replacements for these materials was created for the poor.

Keywords: History, 20th century, chocolate, cocoa, tea, coffee, interwar period in Czechoslovakia, consumption, working class family, black coat family

Změna chápání spotřeby kávy, čaje, kakaa a čokolády představovala hlavní důvod přechodu vnímání komodit od vzácných statků, přes luxusní, až po statky běžné spotřeby. Na konci 19. století zakládaly čokoládovny německých společností a podnikatelů filiální pobočky na území českých zemí. Tyto závody vyráběly čokoládové tabulky, figurky, oplatky a prodávaly kakao a čokoládu se rozšířila ke spotřebitelům. Ve dvacátých letech 20. století nastal rozvoj čokoládového průmyslu, docházelo k zakládání nových továren a čokoláda se stávala statkem běžné spotřeby.

Konzumace surovin v meziválečném období v Československu závisela zejména na výši příjmu obyvatelstva a cenové hladině potravin. České země reprezentovaly průmyslově-agrární uskupení, Slovensko bylo převážně agrární oblastí a Podkarpatská Rus se jevila jako zaostalá agrární oblast. Spotřeba zkoumaných komodit není v odborných publikacích hlouběji rozpracována, a z tohoto důvodu si autorka článku téma výzkumu zvolila. Příspěvek se nebude zabývat zkoumáním luxusních či zbytných statků, ale bude analyzovat spotřebu kakaa, kávy, čaje a čokolády v českých zemích zejména z hlediska společenského statusu rodin.¹

Statistická data spotřeby vychází z publikovaných pramenů, statistik Státního statistického úřadu československého, Národního archivu v Praze a dobových periodik. Téma spotřeby těchto komodit chápaly statistiky v uvedenou dobu okrajově. Statistické ročenky, které jsou za toto období k dispozici, netvoří jednotnou strukturu v oblasti získávání dat. Tyto nuance jsou patrné zejména u statistiky vývoje cen kakaa, kávy, čaje a čokolády. Dále studie využila dobového tisku – Lidových novin, Národních listů a ostatních tehdejších publikací, příkladnou se jeví publikace německého profesora Adolfa Jollese.² Lidové noviny přinášely čtenářům informativní přehled z plodinové burzy, uváděly zajímavé poznatky o pražení kávy, prodeji čokolády, kakaa a čaje a sloužily jako zprostředkovatel reklamy, kterou využívaly velké čokoládové společnosti, kavárenské domy a kavárny.

Konzumace zkoumaných komodit je detailně studována v rámci statusu dělnické a úřednické rodiny. Cla a daně v obecné rovině deklarují, jak se jejich výše uvalená na mezinárodně obchodovatelné suroviny promítla do prodejní ceny čokolády, kakaa, kávy a čaje.

Spotřeba kakaa, kávy, čaje a čokolády

Na počátku dvacátých let do rozhodování spotřebitelů vstupuje zejména nízký disponibilní příjem, od kterého se odvíjí nízký celkový důchod rodiny. Bezpro-

¹ Autorka se dlouhodobě zabývá spotřebou kakaa, kávy, čaje a čokolády, v souvislosti s vybranými komoditami dále mezinárodním obchodem, historií čokoládoven, zpracováním čokolády od roku 1857 do roku 1938, reklamou, ochrannými známkami, výší daní a cel.

² Adolf JOLLES, *Die Nahrungs- und Genussmittel Ihre Herstellung und Verfälschung*, Leipzig und Wien 1926.

středně po skončení první světové války měli obyvatelé k dispozici velice omezenou nabídku základních surovin. Z důvodu chabého zájmu o zkoumané komodity, který je patrný nejen z dat Československého statistického úřadu, ale také z tisku, neposkytují dostupné údaje komplexní a kontinuální data. Stejně tak prameny Národního archivu v Praze nenabízí plnohodnotnou informační základnu pro utvoření podrobnějšího přehledu o chování spotřebitele a detailní konzumaci zkoumaných komodit. Přesto sběrem dat z několika odlišných pramenů je možné nastínit spotřebu kakaa, kávy, čokolády a čaje, byť z omezeného pohledu. Vzhledem k tomu, že se komodity nepěstovaly v Československu, ale dovážely se ze zahraničí, je možné odvodit základní údaje ze statistik zahraničního obchodu, pokud existují.

Konzumenti čokoládu, kakao a čaj nevyhledávali bezprostředně po první světové válce tak jako kávu, žitnou kávu a cikorku. Konzumace kávy a jejích náhražek se výrazně zvyšovala již v roce 1921. Od roku 1923 se na trhu objevovaly luxusnější pochutiny, vznikaly nové čokoládové závody, do povědomí občanů se dostávala čokoláda stále více a stávala se cenově dostupnější. Mezi roky 1923–1924 výrazně stoupla spotřeba kakaových bobů, stejně jako spotřeba čaje. Za náhražky čokolády se užívaly pražené žaludy, odtud vzešel název žaludová čokoláda³ nebo žaludové kakao, které se vyrobilo z pražených žaludových slupek. Proces výroby kakaových náhražek probíhal podobně jako u kávy. Žaludy se rozdrtily a opražily, následně se smíchaly s kakaovým práškem, pšeničnou moukou a směs se dále pražila. Mezi spotřebiteli získalo na oblibě korunové kakao, které se vyrábělo z příměsí kakaa, pšeničné mouky a kakaových slupek.⁴

Statistiky o světové produkci a spotřebě čaje nebyly v této době známy. Hlavní pěstitelské státy udávaly pouze množství vývozu, ovšem nikoli množství sklizně a spotřeby. Od počátku 20. století se do počátku třicátých let zvýšila celosvětová spotřeba čaje přibližně o 40–45 procent. Před první světovou válkou se řadila mezi hlavní dodavatele čaje Čína, po první světové válce ji předstihla Britská Indie, Cejlon a Nizozemská východní Indie. V roce 1913 činila celosvětová spotřeba čaje 357 000 tun, v roce 1924 se vyšplhala do výše 383 00 tun a v roce 1927 tvořila 400 000 tun.⁵ Ottův slovník naučný nové doby udává spotřebu čaje v Československu na jednoho obyvatele ve výši 0,07 kg ročně. Pro srovnání uvádí roční spotřebu v Nizozemsku, která činila na jednoho obyvatele 1,5 kg a v Británii 4,5 kg. Velice málo čaje se do země dováželo přímo a nejčastější dodávky plynuly přes Hamburk a Nizozemsko. Čaj podléhal obchodnímu clu ve výši 2400 Kč na 100 kg (v základní sazbě 240 s násobitelem 10).⁶

³ Lidové noviny, r. 13, s. 6, č. 89. Po první světové válce se tato čokoláda již nevyráběla.

⁴ Adolf JOLLES, *Die Nahrungs- und Genussmittel Ihre Herstellung und Verfälschung*, Leipzig und Wien 1926, s. 157–159.

⁵ Heslo *Čaj* in: Ottův slovník naučný nové doby, sv. II, Praha 1931, s. 998–999.

⁶ Tamtéž.

Tabulka č. 1

Dovoz čaje do Československa mezi roky 1926–1929

Rok	Množství v q	Hodnota v 1000 Kč
1926	6 574	18 872
1927	6 599	19 002
1928	7 245	20 705
1929	7 827	21 277

Pramen: Heslo *Čaj* in: Ottův slovník naučný nové doby, sv. II, Praha 1931, s. 998–999.

Za čokoládu slovník označoval „*směs rozemletých jader z plodů kakaovníků (Theobroma cacao) a rozdrčených krystalů cukru (sacharózy)*, do které se často přidává kakaové máslo“. Čokoláda se parfemovala vanilkovými lusky (Vanilla planifolia) nebo vanilinem. Mezi hlavní druh patřila obyčejná zlomková čokoláda, dále se klasifikovala čokoláda dle obsahu surovin a jejich zpracování. Jiné druhy představovala čokoláda hořká na vaření, která obsahovala 45 procent kakaové hmoty bez přídavku kakaového másla, dále čokoláda pochoutková, jež nesla označení jako „*čokoládový fondant*“. Tento druh byl nejmastnější, a to proto, aby se snadno rozpustil v ústech. Mezi známé příchutě patřila čokoláda oříšková, mandlová a mléčná, která se označovala za velice tučnou, jelikož se vyráběla z kondenzovaného nebo sušeného kravského mléka. Mléčná čokoláda obsahovala pouze 20 procent kaka, více kakaového másla a mléčné sušiny.⁷ Na základě usnesení ze sjezdu v Antverpách z roku 1930 nesměl poklesnout obsah kakaové hmoty a kakaového másla v mléčných čokoládách pod 25 procent a mléčné sušiny nasbíraného mléka mělo být alespoň 16 procent. Smetanové čokolády se označovaly jako velice mastné, jelikož obsahovaly přibližně 40 procent máselného tuku. Z čokolády se vyráběly tabulky, bonbony, pralinky, pastilky, krokety, bonbony s mletými mandlemi nebo oříšky. Namáčení oříšků do polevy zajišťovalo strojové zařízení, zdobení bonbonů se provádělo ručně.⁸

Kakaový prášek se získával po výrobním procesu čokolády rozemletím zbylých kakaových koláčů, z nichž se z kakaové hmoty odlišoval tuk v mísovitých hydraulických lisech. Tyto koláče se rozdrtily ve válcových rotačních mlýnech, které současně ochlazoval proud vzduchu, a po prosátí jemnými sítý se získal kakaový prášek. Ten obsahoval 26 procent bílkovin, 13 procent tuku, 48 procent uhlhydrátů, 6 procent nerozstných látek a 7 procent vody. Sto gramů takového prášku lidskému tělu dodalo 360 kalorií a odborná literatura jej řadila k velice výživným

⁷ Prameny uvádí rozdílný podíl kakaového másla na výrobě čokolády v závislosti na druhu a kvalitě čokolády. U kvalitních čokolád dosahoval podíl až 55 procent. Národní archiv (dále jen NA), Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (dále jen MPOŽ), kt. 1532, Celní spory a dotazy, 82412/28, Domácí výroba čokolády a čokoládových výrobků a dovozy těchto z ciziny v období od ledna do září 1928.

⁸ Heslo *Čokoláda* in: Ottův slovník naučný nové doby, sv. II, Praha 1931, s. 1332–1334.

potravinám, zejména byl-li zavařen do mléka.⁹ Lidové noviny uváděly, že 100 g čokolády obsahovalo 530 kalorií a plněná čokoláda dokonce 600 kalorií. Jednalo se o vydatný pokrm, kterého stačilo sníst nepatrné množství. Proto se hodila „výborně jako doplněk stravy v létě na hory a v zimě na lyže v období, kdy je náročné s sebou nést zásoby jídla“.¹⁰

Káva neměla na konci 19. století ve světovém hospodářství širší význam, avšak některé země na ní byly již tehdy hospodářsky závislé. Cenu tvořil výsledek přirozeného střetu nabídky s poptávkou, a v tomto důsledku její tržní hodnota prudce kolísala. Hlavní producentské země¹¹ fluktuaci cen postupně začaly odstraňovat valorizací kávy, a od počátku dvacátých let 20. století se stala předmětem hospodářské politiky. Prvopočátky valorizace kávy¹² se objevily již v roce 1906 a následně v roce 1917 v Brazílii, jelikož právě ta prezentovala největšího exportéra kávy.¹³ Od roku 1922 se trh s brazilskou kávou pravidelně valorizoval a země cenu kávy regulovaly.¹⁴

Příprava kávy je popisována takto: „...vylouhovááním pražených zrněk kávových horkou vodou se připravuje kofeinový nápoj káva, který působí dráždivě a má tudíž význam jako pochutina“. Vlastnosti kávy znali spotřebitelé dobře. „Fyziologický účinek kávy je podmíněn především obsahem kofeinu, jehož dráždivý účinek zvyšují empyreumatické látky vzniklé při pražení. Ty dodávají kávě zvláštní chuti a příjemné vůně. Aroma kávy určuje zejména kofeol, bezbarvý olej vroucí při 195-197 °C. Z účinků kofeinu kávy u zdravého člověka je v popředí dráždivý vliv na psychickou činnost, zahání únavu i spánek, zlepšuje paměť, usnadňuje vnímání. Nověji se však poukazuje, že intelektuální asociativní výkony zhoršuje. Působí proti depresivnímu vlivu alkoholu, zvyšuje dráždivost nervového systému, hlavně mozku. Příznivý vliv na tělesnou únavu je z části podmíněn též psychicky, ale kofein působí dráždivě též přímo na sval, zvětšuje sílu a výkonnost svalovou. Mimo to působí na krevní oběh a dráždivě na srdeční sval, zlepšuje výživu srdce rozšířením věnčitých cév srdečních. Šálek kávy připravený z 10:100 obsahuje přibližně 0,1 g kofeinu a dospělý člověk snese denní dávku kofeinu přibližně 1 g.“¹⁵

⁹ Tamtéž, s. 1334, srov. s Ernst SALDAU, *Schokolade-Fabrikation*, Wien und Leipzig 1907, s. 70-78.

¹⁰ Lidové noviny, r. 42, s. 4, č. 604.

¹¹ Saudská Arábie, Kostarika, Ekvádor, Haiti, Kolumbie, Kuba Mexiko, Peru, El Salvador, Santo Domingo a Venezuela. NA, MPOŽ, kt. 1532, Celní spory a dotazy, 1987/1/37, dopis z 6. 3. 1937.

¹² K valorizaci se rozhodl spolkový stát Sao Paulo.

¹³ První byl valorizován druh kávy Rio 7.

¹⁴ Heslo *Káva* in: Ottův slovník naučný nové doby, sv. III, Praha 1932, s. 463.

¹⁵ Tamtéž, s. 464, srov. s. Josef KOBLIC, *Žitná káva a žitné konzervy*, Praha 1935; srov. s. Carl FRUWIRTH, *Handbuch der landwirtschaftlichen Pflanzenzüchtung*. V., Die Züchtung

V roce 1927 Československo prodělalo jednu z menších hospodářských krizí, která se velice markantně odrazila na spotřebě čokolády, ovšem spotřeby kávy se citelně nedotkla. Zatímco spotřeba kávy se v kritickém období ve dvacátých letech mezi roky 1927–1928 propadla nepatrně o pouhých deset procent, spotřeba kakaa a čokolády klesla v uvedeném období téměř o třicet procent. Velice výrazně se spotřeby kávy dotkla velká hospodářská krize, kvůli které se snížila v období 1932–1933 o 59 817 kg. Konzumace kakaa zaznamenala ve stejné době nepatrný pokles. Rok 1932 byl překvapivě ve spotřebě čokolády silným a v případě abstrahování od tohoto mimořádného výkyvu se konzumace čokolády téměř nezměnila. Stabilitu ve spotřebě čokolády zajišťovaly vyšší daně, zejména relativně vysoké clo a obchodní bariéry, které mezi sebou státy Evropy utvářely. Tyto překážky obchodu po celá dvacátá léta omezovaly producenty čokoládového průmyslu. Na konci dvacátých let se ceny čokolády mírně snížily a spektrum spotřebitelů se rozšířilo i do zahraničí.

Záznamy z plodinové burzy ukazují výskyt četných druhů káv na území Československa. Dovoz kávy ze zahraničí se jevil jako nepravdivý. Hlavní komodity tvořila Káva Rio typu č. 7, uskladněná v Amsterdamu či Rotterdamu, a následně odtud dopravena do Československa. Cena kávy se lišila za jednotlivé měsíce.¹⁶ Kávu Rio doplňoval prodávanější druh kávy Santos.¹⁷ Náhražky kávy definovala oficiální vyhláška předsedy vlády 17/1939 Sb. z. a n. Řadila mezi ně čekanku, čerstvé kořeny čekanky, čekanku sušenou, kávové náhražky, kávové přísady, cikorku, přísady vyrobené z cukrovky, fiků, jejich směsí a jiných přípustných surovin, kávu obilnou – tedy kávu žitnou, ječnou a sladovou.¹⁸ Ve třicátých letech se prodávala také káva bez kofeinu.¹⁹ Důraz prodejci dávali na správný poměr v mísení kávových zrn a na jejich pražení. Zrna kávy doporučovali uchovávat nikoli v sáčku, nýbrž v lahvi uzavřené broušenou skleněnou zátkou. Jako důvod uváděli zejména vyčichnutí kávy a přijetí nežádoucí vůně z jiných potravin. Směsi pražené kávy se míchaly, aby dostala plnou a vyrovnanou chuť. Káva se připravovala opakovaně z několika nálevů a spotřebitelé ji mísili s náhražkami. Denní tisk o kávě a o čaji uvádí, že „na lidské tělo působí hlavně dvě složky: tanin a kofein. Kofein povzbuzuje činnost soustavy nervové; jednak pomáhá překonávat odpor ústředního nervového systému, jednak usnadňuje přechod svalstva ze stavu prodloužení (úna-

kolonialer Gewächse: Kokospalme, Ölpalme, Zuckerrohr, Reis, Hirsearten, Batate, Maniok, Citrusarten, Tee, Kaffee, Kakao, Kola, Ölbaum, Sesam, Erdnufs, Rizinus, Baumwolle, Sisalagave und andere Faserpflanzen, China, Kautschukpflanzen. 2., Berlin 1923.

¹⁶ Lidové noviny, r. 34, s. 10, č. 580.

¹⁷ Lidové noviny, r. 37, s. 11, č. 655. Odhad denních prodejů kávy Rio 7 byl vyčíslen na 25 000, odhad denních prodejů kávy Santos na 32 000.

¹⁸ Vyhláška předsedy vlády 17/1939 Sb. z. a n. ze dne 30. 9. 1939 o úpravě hospodaření čekankou, kávovými náhražkami, kávou a čajem.

¹⁹ Lidové noviny, r. 47, s. 11, č. 55.

vy) do stažení, takže vzpružuje a překonává pocit únavy. Celkový obraz působení: pocit osvěžení, zvolnění a prohloubení tepu, lehčí vybavování myšlenek i snazší pohotovost v řeči. Káva a čaj: oba odvary obsahují kofein, jsou dobře známy dobrými účinky duševním pracovníkům“.²⁰

Za kávu považovala legislativa všechny druhy kávy zrnkové, zelené a pražené, též mleté, stejně tak jako kávy bez kofeinu nebo kofeinu částečně zbavené. Čaj evidovala jako upravené listy všech odrůd čajovníku.²¹

Kult kávy se v Československu dle dobového tisku²² ve třicátých letech více rozšířil. Důkazy o tom podávaly středoevropské kavárny, které neměly nouzi o zákazníky. Tisk přináší zajímavé mnemotechnické pomůcky u číšníků a vrchních, kteří měli svá označení pro černou kávu a bílou kávu. Dále dokládá druhy kávy, které byly v každé kavárně pro zákazníka k dispozici. Lidové noviny píše: „*Přeje-li host černou kávu, ukáže vrchní číšníkovi jenom na klopu svého černého fraku a chlapec už ví, že má donést černou kávu. Žádá-li si host bílou kávu, stačí číšníkovi klidně jenom ukázat prstem na bílou košili a číšník rázem ví, co má přinést. Pak jsou lidé, kteří mají zvláštní přání. Musí mít kávu hodně bílou, tak pěkně do zlatova. Musil by číšníkovi dlouho vyprávět, jakou kávu si přeje, ale na to už má bohatá kavárenská praxe svůj název. Host prostě číšníkovi oznámí, že si přeje malé zlato a rázem číšník už ví, co host chce. Nebo zase někdo chce černou kávu, do níž je jen přimíseno trochu mléka. Takové směsi se říká kapucínek, patrně podle hnědé kapucínovy kápě, která má tutéž barvu jako černá káva, v níž je přimíseno trochu mléka.*“²³

Ve třicátých letech tvořilo pro mnohé lidi popíjení kávy dle propagačního článku posvátný orientální obřad. „*Co je také hezčího nad představu kouřícího se koflíku černé kávy s paretou a novinami či knihou někde v zátiší kavárny či v koutku pokoje?*“ Literáti, politici, filozofové, profesori a také obyčejní lidé sedávali denně nad šálkem kávy, která se pro ně stávala nezbytností. Dle prostudovaných pramenů neplnila káva pouze funkci nápoje, který si každý dlouze vychutnával, ale ve třicátých letech představovala náhražku ranního pokrmu chudým. Lidé již po skončení první světové války znali blahodárné účinky kávy a, i když do Československa bylo dováženo omezené množství druhů kávových zrn, pili kávu také pro její sílu a pro tělo chtěli načerpat v ní skryté látky. V chudých dělnických rodinách se na místo kávy pila pouze cikorka, a i ta nahrazovala snídani. Lidové noviny v roce 1936 vydaly článek, který pojednával o blahodárných účincích kávy a označoval ji za

²⁰ Lidové noviny, r. 45, s. 12, č. 488.

²¹ Vyhláška předsedy vlády 217/1939 Sb. z. a n. ze dne 30. 9. 1939 o úpravě hospodaření čekankou, kávovými náhražkami, kávou a čajem, § 2.

²² Lidové noviny, r. 47, s. 11, č. 55.

²³ Tamtéž.

látku, která je bohatá na „alkaloidy a kofein a má nejméně škodlivých vedlejších účinků“.²⁴

Spotřeba kávy, obilné kávy a cikorky v úřednických a dělnických rodinách odrážela hospodářskou situaci dané doby. Statistiky započaly kalkulaci spotřeby znázorněnou na jednu rodinu zaznamenávat až v roce 1926, kdy do Československa pozvolna dorazil ekonomický pokles v podobě malé hospodářské krize. Data ukazují náchylnost spotřeby kávy na hospodářský vývoj. Klesající tendence spotřeby jsou patrné také u obilné kávy a cikorky a objevovaly se u dělnických i úřednických rodin. Konzumace kávy podléhala cenovým výkyvům komodit a závisela na výši příjmu rodiny. Obilná káva na trhu dominovala, a to i přesto, že jako káva nechutnala, neobsahovala kofein, teofylin a ani teobromin.

Úřednické rodiny nespotřebovaly o mnoho více kávy na spotřební jednotku než rodiny dělnické, avšak markantní rozdíl činilo srovnání na hlavu. Spotřeba obilné kávy úřednické rodiny tvořila přibližně 60 procent konzumace kávy rodiny dělnické. V domácnosti konzumovala kávu a žitnou kávu méně a pití kávy přenesla do kaváren, které návštěvníkům nabízely denní tisk. Naproti tomu dělnické rodiny konzumovaly kávový nápoj ráno a večer, jednu dávku používaly na několik nálevů a mísily ji se žitnou kávou. Ti nejhudší pili pouze žitnou kávu nebo cikorku.

Údaje o výši výdajů na spotřebovanou kávu jsou v důsledku nesprávné interpretace statistické ročenky zkresleny. V tabulce ukazující přehled spotřeby v úřednických rodinách je patrné chybné zaznamenání vynaložené částky na konzumaci kávy. Vyšší vrstva obyvatel vydávala na spotřebu kávy přibližně o polovinu méně svého příjmu, než tomu bylo u dělníků či zemědělců. Dělnická rodina vydala za kávu přibližně 1 procento svého celkového příjmu a 2 procenta výdajů, které vynakládala na potraviny. Úřednická rodina na konzumaci kávy vynaložila méně než 0,5 procento příjmu, a přibližně 0,2 procent výdajů určených ke konzumaci potravin.²⁵

Statistická ročenka z roku 1936 uvádí chybný údaj při vyčíslení hodnoty spotřeby kávy v úřednických rodinách (viz tabulka 3). V publikaci není uvedena oprava této chyby a ani nepodává vysvětlení, z jakého důvodu se diametrálně odlišují nominální statistiky dělnických a úřednických rodin. Indexy velkoobchodních a maloobchodních cen udávají v různých ročních obdobích cenu kávy mezi 45–50 Kč za jeden kilogram, stejný údaj potvrdily záznamy z plodinové burzy. V Československu mohli zákazníci zakoupit dva druhy kávy, jejichž cena se odlišovala v řádu několika korun za jeden kilogram. Po prozkoumání statistických ročenek z let 1934, 1935 a 1937 nalezla autorka údaj potvrzující, že se jednalo skutečně o chybu, které si autoři ročenky nevšimli. Statistická ročenka z roku 1937 udává

²⁴ Lidové noviny, r. 44, s. 13, č. 234.

²⁵ Propočítáno na základě údajů o výši vydání a příjmu dělnické a úřednické rodiny ze Statistické ročenky Republiky Československé z let 1934, 1935, 1937.

spotřebu kávy v úřednických rodinách na spotřební jednotku z let 1931–1932 ve výši 1,31 kg, který vyčísľuje hodnotou kávy na 61,44 Kč.²⁶

Tabulka č. 2

Přehled spotřeby kávy a cikorie v dělnických rodinách na spotřební jednotku

	1926–1927		1927–1928		1928–1929		1929–1930		1930–1931	
	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč
káva zrnková, pražená	1,22	60,28	1,06	51,76	1,03	50,55	1,01	49,05	1,03	47,42
káva obilná	5,48	23,84	5,41	25,79	5,25	25,59	5,39	25,6	5,25	21,64
Cikorie	1,83	14,83	1,86	14,9	1,87	14,9	1,77	14,12	1,73	13,58

Pozn.: Rodiny bydlí v České a moravskoslezské zemi.

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1936*, s. 160.

Tabulka č. 3

Přehled spotřeby kávy a cikorie v úřednických rodinách na spotřební jednotku

	1926–1927		1927–1928		1928–1929		1929–1930		1930–1931	
	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč
káva zrnková, pražená	1,18	11,54*	0,96	10,16*	1,13	11,55*	1,24	13,71*	1,09	12,08*
káva obilná	3,2	14,88	2,91	14,59	2,96	15,04	3,29	16,92	3,04	14,07
Cikorie	1,53	12,46	1,56	12,74	1,5	12,24	1,46	11,74	1,44	11,78

Pozn. 1: Statistická ročenka uvádí u položky *káva zrnková, pražená* statistickou chybu, která se týká ceny 1 kg kávy. Dle pramenů se nepodařilo zjistit skutečnou cenu kávy. * Chybně uvedený údaj, díky němuž se cena jednoho kilogramu kávy pohybovala mezi 9,77–11,08 Kč.

Pozn. 2: Rodiny bydlí v České a moravskoslezské zemi.

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1936*, s. 161.

Spotřeba kávy a cikorky v rodinách zemědělců v českých zemích výrazně převyšovala konzumaci na Slovensku a několikanásobně v Podkarpatské Rusi. Na počátku třicátých let se tato spotřeba v českých zemích snížila, Slovensko následovalo podobný trend a v Podkarpatské Rusi neustále stoupala. Vysvětlení je možné díky velice nízké životní úrovni v této oblasti. Pro pokles množství pochutin připadajících na jednu spotřební jednotku nebyl prostor, ve srovnání s českými zeměmi spotřebovávala Podkarpatská Rus pětinu množství kávy a cikorky. Data neukazují rozdělení konzumace kávy a cikorky, ale je možné připustit, že obyvatelé v Podkarpatské Rusi měli k dispozici obě výše uvedené komodity. Poměr zboží není možné

²⁶ *Statistická ročenka republiky Československé 1937*, s. 167.

s jistotou určit. Statistiky napovídají, na základě spotřebovaného množství a ceny, že dominovala cikorka a káva byla dostupná pouze výjimečně.

Tabulka č. 4

Přehled spotřeby kávy a cikorie v rodinách samostatných zemědělců

Rok	České země		Slovensko		Podkarpatská Rus	
	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč
1928	5,41	56,47	2,79	38,5	0,8	15,94
1929	5,44	59,18	2,06	44,22	0,79	10,55
1930	4,96	59,66	2,46	32,28	0,83	10,98
1931	5,2	52,11	4,28	35,92	0,83	7
1932	4,18	49,49	1,58	22,65	0,92	7,65
1933	4,55	47,21	1,97	30,13	1,28	11,39

Pozn.: Roční spotřeba potravin v průměru na spotřební jednotku.

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1936*, s. 161–162.

Spotřeba kávy a kakaa na jednoho obyvatele, resp. na spotřební jednotku, představovala v každé oblasti Československa zcela odlišný údaj. V globálním pojetí na jednoho obyvatele vykazovala dle dostupných statistik mírně rostoucí tendence, popřípadě stagnující směr. Majetkové rozdíly mezi jednotlivými vrstvami obyvatelstva ukazovaly diferencovanou spotřebu kávy a cikorky, ovšem daleko patrnější se ukazovaly rozdíly spotřeby v územně vymezených oblastech. Dělnická třída konzumovala v Čechách přibližně o 20 procent méně kávy než třída úřednická, o 30 procent více žitné kávy a cikorky. Na Slovensku dosahovala spotřeba kávy pouhou polovinu. Nepatrně se zvyšovala konzumace čaje, kakao spotřebitelé poptávali v přepočtu na jednoho obyvatele s mírným navýšením, a v roce 1932 se spotřeba na jednoho obyvatele zvýšila o 160 gramů. Stejný trend zachycuje tabulka znázorňující *Přehled spotřeby podle druhu zboží v Československu mezi roky 1920–1934*. Tento růst z roku 1932 prezentoval ojedinělý stav a následoval jej opět mírný pokles.

Tabulka č. 5

Přehled spotřeby podle druhu zboží v Československu mezi roky 1920–1934

	kakaové boby a slupky (surové i pražené)	Index; 1920=100	káva	Index; 1920=100	čaj	Index; 1920=100
1935	132 796	547	112 885	224,2	5351	110,1
1934	102 938	424	111 846	222,1	4715	97,7
1933	84 240	347	93 617	185,9	3088	64
1932	105 657	435,3	153 434	304,7	8109	168
1931	80 715	332,5	151 867	301,6	8197	169,9
1930	73 823	304,1	137 566	273,2	6187	128,2
1929	81 225	334,6	135 520	269,1	7285	151
1928	67 745	279	129 344	256,9	7241	150
1927	65 001	267,8	134 249	266,6	6593	136,6
1926	74 071	305,1	132 503	263,1	6540	135,5
1925	75 421	310,7	127 784	253,8	6128	127
1924	85 225	351	146 968	291,9	6454	133,7
1923	65 357	269,2	140 955	279,9	5280	109,4
1922	38 940	160,4	108 766	216	4604	95,4
1921	39 153	161,3	116 451	231,3	5126	106,2
1920	24 275	100	50 356	100	4826	100

Pozn.: Dovož je udáván v čisté váze obchodní; bez zřetele na zásoby; v q.

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé*. Praha: Státní úřad statistický 1936, s. 152; index: vlastní výpočty.

Tabulka č. 6

Spotřeba kávy, čaje a kakaa v celkovém vyjádření i v přepočtu na jednoho obyvatele v letech 1929–1932

	Káva surová		Káva pražená		Kakao		Čaj	
	celkem q	na jednoho obyvatele v kg	celkem q	na jednoho obyvatele v kg	celkem q	na jednoho obyvatele v kg	celkem q	na jednoho obyvatele v kg
1929	135 520	0,93	108 416	0,74	81 225	0,56	7285	0,05
1930	137 566	0,94	110 053	0,75	73 823	0,5	6187	0,04
1931	151 867	1,03	121 494	0,82	80 715	0,55	8197	0,06
1932	153 434	1,03	122 747	0,82	105 657	0,71	8109	0,05

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé* 1934, s. 172.

Ottův slovník vyčíslil spotřebu surového kakaa na jednu osobu v roce 1929 v Československu na 0,58 kg a v Německu v roce 1924 na 1,42 kg.²⁷ Průměr spotřeby kávy na hlavu v dělnických rodinách dosahoval nižších hodnot, než vykazovaly statistiky, které započítávaly spotřebu bez ohledu na výkon povolání. Výrazné rozdíly v konzumaci vykazovaly také různé oblasti Československa. V českých zemích zapříčiňovaly diferenciaci konzumace odlišné příjmy z jednotlivých povolání. Na Slovensku reprezentovala spotřeba ve srovnání s českými zeměmi pouhou polovinu a v Podkarpatské Rusi vykazovala zanedbatelné hodnoty. Movitější vrstva spotřebovávala kávy více, dělnická vrstva ji pila častěji. Stále méně (pokud je abstrahováno od krizových let) spotřebovávali konzumenti žitnou kávu a cikorku.

Tento trend přerušila až vyhláška o zavedení odběrních lístků na potraviny z roku 1939.²⁸ Vyhláška upravovala odběr kávy, kávových náhražek a čaje na ústřížky, které stanovoval zákon. Pro zbytek roku 1939 platilo, že na ústřížek „L 5“ připadalo 40 g kávy (ve stejném období mohlo být odebráno 5 g čaje), na ústřížek „L 6“ příslušelo 160 g kávových náhražek.²⁹ Možný poměr spotřebované kávy vůči náhražkám se změnil z 1:6 pro dělnickou rodinu a z 1:4 pro úřednickou rodinu na jednotný poměr 1:4. V případě, že rodina chtěla pít čaj, musela spotřebu kávy omezit ve prospěch čaje. Statistiky spotřeby čaje z přelomu 20. a 30. let nenasvědčují tomu, že by rodiny o takovouto výměnu měly v budoucnu zájem.

Tabulka č. 7

Spotřeba kávy a čokolády v dělnické rodině za rok 1929–1930, 1930–1931 a 1931–1932

	DĚLNICKÁ RODINA									
	Spotřeba za rok 1929–1930				Spotřeba za rok 1930–1931				Spotřeba za rok 1931–1932	
	Průměr na spotřební jednotku		Průměr na hlavu		Průměr na spotřební jednotku		Průměr na hlavu		Průměr na spotřební jednotku	
	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč
káva zrnková, pražená	1,01	49,05	0,68	33	1,03	47,42	0,7	32,5	0,94	40,62
káva obilná	5,39	25,6	3,62	17,23	5,25	21,64	3,6	14,84	4,69	18,38
Cikorie	1,77	14,12	1,19	9,5	1,73	13,58	1,19	9,31	1,47	10,98
čaj, čokoláda, kakao	NA	22,3	NA	15	NA	20,18	NA	13,83	NA	16,83

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1934*, s. 158, *Statistická ročenka republiky Československé 1935*, s. 156, *Statistická ročenka republiky Československé 1937*, s. 167.

²⁷ Heslo *Čokoláda* in: Ottův slovník naučný nové doby, sv. II, Praha 1931, s. 1334.

²⁸ Vyhláška předsedy vlády 215/1939 Sb. z a n. ze dne 29. září 1939 o zavedení odběrních lístků na potraviny.

²⁹ Platnost ústřížků byla stanovena na dobu od 2. X. do 15. X. 1939.

Spotřeba pražené kávy na hlavu v úřednické rodině převyšovala výrazně celorepublikový průměr. Ze statistik je patrné, že konzumace pražené zrnkové kávy tvořila v úřednické rodině 145 procent spotřeby kávy v rodině dělnické (na hlavu). Propočít je uveden v sekci průměr za spotřební jednotku, kdy tato jednotka představovala srovnatelnou veličinu pro úřednickou a dělnickou rodinu. Na počátku třicátých let držela sestupnou tendenci spotřeba kávy, obilné kávy a cikorky. Upuštění od konzumace těchto komodit zapříčinil nástup velké hospodářské krize.

Noviny přinášely důkaz o tom, že hospodyně pražily kávu samy doma.³⁰ Ceny pražené kávy se pohybovaly mezi 45–50 Kč za jeden kilogram pražené kávy a ženy chtěly na kávě co nejvíce ušetřit. Nepražená káva se prodávala výrazně levněji. Noviny nabádaly konzumentky, aby si zakoupily kávu praženou, jelikož doma upražená nebyla tak chutná, jako pražená přímo od prodejce. Zrnka kávy mlely hospodyně doma na speciálním strojků, který si zakoupily přímo u prodejců kávy.

Spotřeba čokolády, kakaa a čaje není zaznamenána v konkrétním množství a statistické údaje uvádí celkovou sumu vynaloženou na konzumaci těchto komodit. Dle uvedených hodnot není možné určit, kolik se těchto surovin spotřebovalo a v jakém poměru. Pouze je možné konstatovat, že úřednická rodina vynaložila dvojnásobné prostředky na spotřebu čokolády, kakaa a čaje na hlavu než dělnická rodina. Dále je možné na základě statistických údajů souhrnné konzumace určit spotřebu kávy, kakaa a čaje na jednoho obyvatele (viz tabulka 6), ovšem není možné tuto spotřebu blíže specifikovat. Novinový tisk přinášel reklamní inzeráty, které uváděly ceny čokolády či kakaa. Ceny produktů, které inzeráty představovaly, se vztahovaly mnohdy na vánoční kolekce nebo čokoládu vyšší jakosti. (Například: ¼ kg čokoládové vánoční směsi Manner stálo 12 Kč,³¹ ¼ obyčejné vánoční směsi Manner 4,8–7 Kč.³²) Čokoládovna Koukol a Michera v Kutné Hoře vyráběla kakao-vý nápoj pro děti Banacoca a čokoládovou pomazánku Choeolina.³³

Cena kilogramu konzumní čokolády, tj. nejprodávanější a nejobyčejnější čokolády, se pohybovala mezi 13,35–17,50.³⁴

³⁰ Lidové noviny, r. 44, s. 13, č. 234.

³¹ Lidové noviny, r. 35, s. 6, č. 641.

³² Lidové noviny, r. 35, s. 24, č. 624.

³³ Lidové noviny, r. 41, s. 6, č. 628.

³⁴ NA, MPOŽ, kt. 1532, Celní spory a dotazy, 63408/28, Kalkulace ceny čokolády, Čokoládovna Bratří Kroupové, Praha Vokovice, srov. s NA, MPOŽ, kt. 1532, Celní spory a dotazy, Kalkulaci předložila firma Orion, srov. s NA, MPOŽ, kt. 1532, Celní spory a dotazy, Kalkulation uber Gloria-Schokolade.

Tabulka č. 8

Spotřeba kávy a čokolády v úřednické rodině za rok 1929–1930, 1930–1931 a 1931–1932

	ÚŘEDNICKÁ RODINA									
	Spotřeba za rok 1929–1930				Spotřeba za rok 1930–1931				Spotřeba za rok 1931–1932	
	Průměr na spotřební jednotku		Průměr na hlavu		Průměr na spotřební jednotku		Průměr na hlavu		Průměr na spotřební jednotku	
	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč	Kg	Kč
káva zrnková, pražená	1,45	73,03	1,04	52,22	1,43	70,04	1,02	49,93	1,31	61,44
káva obilná	3,29	16,92	2,35	12,1	3,04	14,7	2,16	10,48	2,75	12,51
cikorie	1,46	11,74	1,04	8,4	1,44	11,78	1,03	8,39	1,37	10,56
čaj, čokoláda, kakao	NA	37,91	NA	27,11	NA	38,66	NA	27,56	NA	34,28

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1934*, s. 162, *Statistická ročenka republiky Československé 1935*, s. 158, *Statistická ročenka republiky Československé 1937*, s. 167.

Ceny komodit klesaly, vyjma cen čaje. V obchodech se prodávala surová káva Santos superior a surová káva Rio 7. Z tabulky vyplývá, že klesala cena kávy, stejně tak jako cena cikorky a žitné kávy. Pokud bychom vzali v úvahu celkovou deflací, resp. pokles mezd a cen, tak je možné říci, že reálně se ceny těchto surovin nesnižovaly, ba naopak. Při srovnání maloobchodních cen, které uvádí statistiky, a komparace spotřebovaného množství dané komodity s průměrně vydanou sumou za tuto komoditu, jsou viditelné disproporce mezi průměrnými statistickými údaji. V letech 1931–1932 úřednická rodina utratila za jeden kilogram cikorky 7,7 Kč (viz tabulka 8), statistiky ukazují na cenu 7,3 Kč, resp. 7,2 Kč (viz tabulka 9) za jeden kilogram. Tento nesoulad je způsoben regionálními cenovými rozdíly. Dále není ve statistice zahrnuto, jakým způsobem se cikorka prodávala, zda se jednalo o vážený kořen čekanky nebo o kořen zabalený ve speciálních sáčcích (tato forma produktu vycházela cenově draž). Ke stejnému nesouladu dochází u obilné kávy, kterou úřednická rodina kupovala při ceně 4,5 Kč (viz tabulka 8) za jeden kilogram v letech 1931–1932, statistiky uvádí 3,8 Kč za jeden kilogram (viz tabulka 9). K odchylkám docházelo i v případě cen kávy, která čítala vyšší regionální cenové rozdíly. V období 1929–1930 činila průměrná nákupní cena kilogramu pražené kávy zakoupené úřednickými rodinami 50,02 Kč (viz tabulka 8), avšak statistiky udávají cenu výrazně nižší, přibližně 46–43,59 Kč (viz tabulka 10).

Tabulka č. 9

Maloobchodní ceny kávy, čaje a čokolády mezi lety 1931–1935

	jednotka	1931	1932	1933	1934	1935
káva zrnková pražená	kg	41,15	40,55	40,95	40,65	40,5
cikorie	kg	7,3	7,2	7,15	6,95	6,85
Čaj	10 dkg	8,25	8,5	8,85	8,95	9,05
čokoláda na vaření	kg	16,2	15	13,5	11,9	11,8
žitná káva ³⁵	kg	3,8	3,75	3,4	3,25	3,45

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1937*, s. 151.

Tabulka č. 10

Maloobchodní cena jednoho kilogramu kávy mezi lety 1925–1930

v kg	1914	1925	1926	1927	1928	1929	1930
káva zrnková pražená	3,67	41,96	44,3	45,14	45,88	45,91	43,59

Pozn.: Statistiky udávají roční průměr.

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1936*, s. 144; *Statistická příručka republiky Československé 1928*, s. 140; *Statistická příručka republiky Československé 1932*, s. 245.

Spotřeba cikorky byla v úřednických rodinách podobná jako v rodinách dělnických, a to i přesto, že úřednické rodiny pobíraly dle statistického průměru minimálně 1,5krát vyšší mzdu než rodiny dělnické.³⁶ Spotřeba kávy se při srovnání obou rodin lišila téměř dvojnásobně – dělnická rodina spotřebovala poloviční množství kávy než rodina úřednická. Úřednická rodina zkonsumovala na hlavu výrazně nižší množství žitné kávy. Statistiky nezohledňovaly u prověřovaných rodin spotřebu kávy v kavárnách a nezaznamenávaly skutečnost, že dělnické rodiny odlévaly zpravidla několik nálevů z jedné sedliny. Kávu dělnické rodiny chápaly jako náhražku snídaně či svačiny, a proto vykazovala téměř konstantní spotřebu, bez volatility vzhledem k hospodářské situaci státu.

Díky technologickému pokroku se zvyšoval objem výroby, na trh přicházely nové produkty, které se stávaly levnějšími. Cena zboží běžné denní spotřeby se snižovala velice pozvolna, ovšem sestupný trend ceny surovin, zejména kávy, kakaa a čokolády, byl patrný na konci dvacátých let a nejvíce za dob velké hospodářské

³⁵ Dále měli zákazníci k dispozici kávu sladovou a balíčkovou. Káva balíčková byla dražší než káva na váhu.

³⁶ Podobnost spotřeby se dá vysvětlit tím, že káva co se do konzumace týče, byla stále novou komoditou, která se na jedné straně těšila oblibě, ale na straně druhé nemohla v krátkém časovém intervalu nahradit dlouhé roky spotřebovávanou cikorku. Druhé vysvětlení se nabízí při pohledu na zkoumané rodiny, různé preference, neznalost a slabé povědomí o kávě. Dále statistiky nezachycují spotřebu kávy rodin v kavárnách, která byla vyšší než u rodin dělnických.

krize, na počátku třicátých let. Lepší dostupnost dražších a vzácnějších surovin byla také příčinou vytvoření střední třídy, která suroviny mohla spotřebovávat.³⁷

Cena komodit se odvíjela od daňové a celní zátěže, kterou stát uvaloval na obchodníky a občany. Ze statistik plyne výrazné zvyšování příjmů do státního rozpočtu získávaných z daní. Stát zavedl speciální nové daně, které nejen, že zdaňovaly luxusní (přepychové) zboží, ale některé zboží přecházelo do samostatné kategorie, která podléhala zdanění.³⁸ Tyto nové daně se objevovaly zejména proto, že se výrobky dostaly do Československa a těšily se, i přes hospodářskou krizi, oblibě. Hlavním důvodem bylo zvýšit příjem do státního rozpočtu z výběru daní.³⁹

Příkladem může být clo z dovozu kakaových bobů a slupek v základní sazbě 100 kg za surové či pražené kakaové boby ve výši 58 Kč.⁴⁰

Přepychové daně upravoval zákon o dani přepychové. Nařízení vlády z roku 1920 upravovalo odvozy z přepychové daně a ustanovovalo, ze kterých surovin je nezbytné daň platit.⁴¹ Dle § 1 podléhala dani z přepychu jižní ovoce, vyjma kakaových bobů, kávy, koření. Kakao, kakaové máslo a čokoláda formovaná netvořily přepychové zboží, nicméně výrobky z těchto surovin již do kategorie přepychového zboží spadaly.⁴² Daňová sazba činila 1 procento.⁴³

Obchod s kávou považovali obchodníci ve dvacátých a třicátých letech za velmi složitý, stejně tak jako s veškerými surovinami, které se importovaly ze zahraničí. „*Než se octnou zrnka kávy v našem mlýnku, projdou dlouhou cestou po moři a po souši, jsou předmětem těžkého papírového vyjednávání mezi jednotlivými státy, jež si navzájem zboží vyměňují. Kávu, kterou tady pijeme, vyměnili jsme za boby, za látky, za dřevo, slad, bylo třeba povolení dovozu a vývozu, než byla dopra-*

³⁷ Fred HIRSCH, *Social Limits to Growth*, London 1995, s. 20.

³⁸ Dobrým příkladem může být daň z piva, z droždí či z kypřícího prášku.

³⁹ Výše cel byla stanovena na jedné straně působením mezinárodních úmluv s dovozci a na straně druhé chránila domácí výrobce. NA, MPOŽ, kt. 1532, Celní spory a dotazy, 4670/37, Snížení cla na kávu, srov. s NA, MPOŽ, kt. 1532, Celní spory a dotazy, 54405–28; Svaz sušářů čekanky a řepy. Memorandum ku chystané slevě cla na kakaové boby.

⁴⁰ Příloha k nařízení vlády republiky Československé ze dne 19. prosince 1921, č. 460 Sb. z. a n. Všeobecná celní sazba pro československé území.I. díl.

⁴¹ Nařízení vlády republiky Československé 156/1920 Sb. z. a n. ze dne 11. března 1920 o dani přepychové, jímž se stanoví, za kterých podmínek sluší pokládati předměty, uvedené v seznamu připojeném k zákonu ze dne 11. prosince 1919, č. 658 Sb. z. a n., z dani přepychové.

⁴² Dle § 27 zák. 658/1919 Sb. se považoval za přepychový i příjem z jednodenního pronájmu pokoje v hotelu, který převyšoval bez stravy 15 K.

⁴³ Zákon 58/1919 Sb. z. a n. ze dne 11. prosince 1919 o všeobecné dani z převodu statků a z pracovních výkonů a o dani přepychové, § 10 sazba daňová.

*vena na náš celní úřad. Zde náhle stoupne její cena, placením cla a poplatků nejméně o 14,60 Kč za 1 kg surové kávy z přístavu.*⁴⁴

Závěr

Ve dvacátých letech 20. století se zlepšovala infrastruktura, modernizovalo se strojové vybavení, díky kterému bylo možné vyrábět větší objem produktů za nižší ceny. Životní podmínky obyvatelstva se ve srovnání s koncem 19. století zlepšovaly. Avšak nedostatečné vybavení vesnic obchody a nemožnost zakoupit moderní zboží, doprovázelo Československo po celé období meziválečné etapy.

Vnímání konzumace kávy, čaje, kakaa a čokolády prošlo od počátku 19. století až do počátku 20. století výraznými změnami ve společnosti. Takto se komodity staly od luxusních surovin statky běžné spotřeby. Díky působení německých filiálních společností čokoládových a kávových závodů na území českých zemí za období Rakousko-Uherska pronikaly do českých zemí moderní výrobní postupy. Modernizací a mechanizací se zvyšovala výroba, zlevňovaly se produkty, které se stávaly dostupnějšími, a obyvatelé je mohli konzumovat častěji. Po skončení první světové války nastal v českých zemích rozvoj čokoládoven, ať již těch, které za války přerušily činnost anebo nově vzniklých. Díky rozšíření čokoládoven se produkty stávaly běžnější, a spotřeba kakaa, kávy a čaje se dostávala mezi chudší vrstvy obyvatelstva. Prvek luxusních pochutin tvořily nadále čokoládové výrobky, na které spadala daň z přepychu.

Kakao, čaj a čokoládu začaly konzumovat nejprve vyšší vrstvy obyvatel a následně se postupně spotřeba promítala i do nižších vrstev. Káva zažívala odlišný trend, jelikož ji pily střední i nižší vrstvy, a více preferovaly konzumaci žitné kávy a kávových náhražek. Těmto společenským vrstvám nahrazovala částečně přísun potravin a doplňovala živiny. Spotřeba kávy, čaje, kakaa a čokolády se výrazně odlišovala, a to množstvím a charakterem. Velkou roli v oblasti spotřeby tvořily náhražky těchto surovin. Kávu nahrazovali spotřebitelé žitnou kávou nebo cikorkou. Za náhražky čokolády se užívaly pražené žaludy, a odtud vzešel název žaludová čokoláda nebo žaludové kakao. Čaj žádné náhražky neměl.

Konzumace čaje nebyla v Československu běžná jako v Británii či v Nizozemsku, a proto neexistovaly na trhu žádné substituty. V domácnostech se velice hojně vyskytovala spotřeba žitné kávy, méně cikorky a obyčejná káva našla zastoupení v movitějších rodinách či u obyvatel, kteří žili ve větších městech. Venkované konzumovali kávu pouze zřídka. Velké podniky, které se zabývaly zpracováním, pražením a prodejem kávy, měly propracovaný systém obchodních cestujících navštěvujících ta místa, která postrádala koloniál se zbožím. Přesto se vyskytovaly oblasti, ve kterých lidé kávu běžně nespotřebovali. Jedním z důvodů nízké spotřeby kávy byl nedostatek financí domácností, druhým nedostatečná informovanost

⁴⁴ Lidové noviny, r. 41, s. 8, č. 402.

obyvatel na počátku dvacátých let o rozdílnosti mezi žitnou kávou a pravou pražnou mletou kávou.

Na počátku dvacátých let do rozhodování zákazníků vstoupil nízký disponibilní příjem, velice nízký celkový důchod rodiny, a také se promítl charakter poválečné doby, která vyžadovala investice do odlišných surovin či komodit. Mezi roky 1923–1924 výrazně stoupla spotřeba kakaových bobů a čaje. Spotřeba kávy se začala zvyšovat od roku 1923 a nejvyššího bodu dosahovala v krizových letech 1931 a 1932, v roce 1933 následoval rapidní pokles.

Pravá káva nahrazovala žitnou kávou v poměru 1:6 v dělnické rodině a 1:4 v úřednické rodině. Dělnické rodiny konzumovaly z jedné dávky této směsi několik nálevů za jeden den. Pro některé rodiny představovala káva náhradu snídaň. Spotřeba čaje prezentovala v Československu téměř zanedbatelné číslo. Statistické ročenky mnohdy spojují údaje o spotřebě čaje, kakaa a čokolády na jednoho obyvatele do jedné statistiky. Spotřeba kakaa na jednoho obyvatele dosahovala v Československu 550 g, což znázorňovalo třikrát méně než v sousedním Německu. Čokoláda se konzumovala výjimečně, jelikož i přes své rozšíření tvořila dražší položku ve spotřebitelském koší.⁴⁵ Nejvyšší spotřebu kakaa, kakaových slupek a produktů zaznamenaly statistiky v roce 1935. Roční spotřeba v dělnické rodině na jednu osobu v roce 1930 činila 0,68 kg kávy, 3,62 kg kávy obilné a 1,19 kg cikorky. Úřednická rodina vykazovala spotřebu na hlavu v roce 1930 1,04 kg kávy, 2,35 kg kávy obilné, 1,04 kg cikorky. Spotřeba cikorky v úřednických rodinách se velice podobala spotřebě dělnických rodin, a to i přesto, že úřednické rodiny pobíraly vyšší mzdu než rodiny dělnické. Konzumace kávy se u obou komparovaných skupin lišila téměř dvojnásobně – dělnická rodina zkonsumovala poloviční množství kávy než rodina úřednická. Úřednická rodina spotřebovala na hlavu v průměru nižší množství žitné kávy.

Po první světové válce nevyhledávali konzumenti čokoládu a čaj tak často jako kávu. Od roku 1923 se začínaly objevovat luxusnější pochutiny, vznikaly nové čokoládovny a do povědomí občanů se dostávala čokoláda stále více. V roce 1927 se velice výrazně odrazila malá krize v hospodářství na spotřebě čokolády, avšak na spotřebě kávy nikoli. Konzumace kávy poklesla v krizovém období daném roky 1927–1928 o pouhých deset procent, spotřeba kakaa a čokolády se snížila téměř o třicet procent. Výrazně se spotřeby kávy v letech 1932–1933 dotkla velká hospodářská krize. Stabilitu ve spotřebě čokolády určovala relativně vysoká cla působící na tyto produkty celá dvacátá léta. Relativně velká protekcionistická opatření trápila nejen Československo, ale také okolní země, zapříčinila vysokou cenu kakaa, kávy a čokolády a vynucenou nižší spotřebu.

⁴⁵ Káva a čaj podporovaly chuť k jídlu a spotřeba po první světové válce stoupla v USA o 122 procent, v Anglii o 81 procent a v Československu přibližně o 60-70 procent. Za takto malý nárůst spotřeby mohly dle tvrzení Spolu průmyslu čokolády a cukrovinek vysoké celní sazby, jelikož suroviny byly drahé. NA, MPOŽ, kt. 1532, Celní spory a dotazy, Č. 15695/26.

Statistické údaje o spotřebě kávy, kakaa, čokolády a čaje jsou nekonzistentní, netvoří časovou řadu a ani neposkytují komplexní a detailní analýzu spotřeby zkoumaných komodit v úřednických a dělnických rodinách v Československu. Přesto je možné sběrem dostupných dat určit přibližnou spotřebu a nastínit dobové povědomí spotřebitelů o těchto komoditách.

Tereza Krčák

Verbrauch von Kakao, Kaffee, Tee und Schokolade in den Zwischenkriegsjahren in der Tschechoslowakei

Zusammenfassung

In den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts verbesserte sich die Infrastruktur und die maschinelle Ausrüstung wurde modernisiert, so dass ein größeres Warenvolumen zu niedrigeren Preisen produziert werden konnte. Im Vergleich zum Ende des 19. Jahrhunderts verbesserten sich die Lebensbedingungen der Bevölkerung. Das Fehlen von Geschäften auf dem Land und die Unmöglichkeit, moderne Produkte zu kaufen, begleiteten die Tschechoslowakei jedoch durch die gesamte Etappe der Zwischenkriegsjahre. Die Konsumierung von Kaffee, Tee, Kakao und Schokolade erlebte ab dem Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts starke Änderungen in der menschlichen Gesellschaft. Von Luxusartikeln wurden diese Warengruppen zu Gütern des täglichen Bedarfs. Aufgrund des Wirkens deutscher Filialgesellschaften von Schokoladen- und Kaffeewerken in den Ländern der Böhmisches Krone in der Zeit der Habsburgermonarchie drangen moderne Produktionsverfahren in die tschechischen Länder ein. Durch die Modernisierung und Mechanisierung erhöhte sich die Produktion, Produkte wurden billiger und damit zugänglicher, und die Einwohner konnten sie häufiger konsumieren. Nach dem Ende des Ersten Weltkrieges kam es in den tschechischen Ländern zur Eröffnung von Schokoladenwerken, sei es jener, die während des Krieges ihre Tätigkeit eingestellt hatten, oder neuer. Dank der Erweiterung der Schokoladenfabriken wurden die Produkte immer üblicher, und der Konsum von Kakao, Kaffee und Tee hielt auch in den ärmeren Schichten der Bevölkerung Einzug. Ein Element von Luxusdelikatessen bildeten weiterhin Schokoladenprodukte, auf die Luxussteuer erhoben wurde. Der Kaffeeverbrauch betrug in Arbeiterfamilien annähernd die Hälfte des Kaffeeverbrauchs von Beamtenfamilien, dennoch konsumierten Arbeiterfamilien Kaffee häufiger als Beamtenfamilien. Der Verbrauch an Roggenkaffee erreichte ebenso wie der Verbrauch von Zichorie eine vielfache Höhe. Der Konsum von Tee war vereinzelt, und Tee war in dieser Zeit nicht allzu beliebt. Kakao diente insbesondere zum Kochen und Backen. Schokolade konsumierten eher die reicheren Schichten der Bevölkerung. Für arme Bürger entstand ein breites Ersatzspektrum dieser Waren.

Tereza Krček

The Consumption of Cocoa, Coffee, Tea and Chocolate in the Interwar Period in Czechoslovakia

Summary

Infrastructure improvements and the modernisation of equipment and machinery during the 1920s meant that a larger volume of products could be produced at lower prices. Compared to the end of the 19th century, living conditions for the population improved. Nevertheless, over the whole interwar period, Czechoslovakian villages were insufficiently equipped with stores, and modern goods could not be purchased. The consumption of coffee, tea, cocoa and chocolate underwent major changes within human society from the early 19th century to the early 20th century. These commodities changed from being luxury ingredients to common consumer goods. Subsidiaries of German chocolate and coffee factories operating within the territory of the Czech lands during the Austria-Hungarian era meant that modern production processes penetrated the Czech lands. Modernisation and mechanisation increased production, making products cheaper and thus more accessible such that the population was able to consume them more frequently. Following the end of the First World War, the chocolate industry in the Czech lands developed amongst both those factories which had suspended operations during the war and newly established ones. This expansion of the chocolate industry meant that their products became more common and the consumption of cocoa, coffee and tea was seen even amongst the poorer population. Chocolate products remained luxury goods, subject to a luxury tax. The consumption of coffee in working families was approximately half that amongst white-collar families. Consumption of rye coffee was several times higher, as was the consumption of chicory. Tea consumption was rare, and at the time the public did not particularly seek tea out. Cocoa was used mainly for cooking and baking. Chocolate was consumed mostly by the wealthier segments of the population. For the poor, there was a wide range of substitutes for these ingredients.

René Novotný

Česko-moravská pobočka Hlavního rasového a osídlovacího úřadu SS, 1941–1945

The Bohemia & Moravia branch of the SS Race and Settlement Main Office, 1941–1945

RuSHA's Bohemia & Moravia branch was a key tool in the Nazis' Germanisation policy against the Czechs. Its mission originally involved the undertaking of a race survey of Czech children in order to ascertain the proportion of the population who were 'Germanisable' in the Protectorate of Bohemia and Moravia. The result was to be of key importance for planning the Germanisation of the Czech lands. The branch soon acquired competencies in race selection and as such became an advisory body of the occupational administration in matters of citizenship, mixed marriages, admitting Czech pupils to German schools, acquiring Czech experts for Germanisation, and also anti-Jewish policies. Over the mere four years it operated, the originally small workplace gradually grew into a complex body with an internal structure of many branches. The authority's activities had to be significantly restricted during the final months of war, with ever more RuSHA employees leaving for the front.

Keywords: History, 20th century, Second World War, German occupation, Protectorate of Bohemia and Moravia, Nazi Germany's racial policy

Hlavní rasový a osídlovací úřad SS (*Rasse- und Siedlungshauptamt-SS*, ve zkr. RuSHA) byl jedním z nejdůležitějších nástrojů nacistické rasové politiky

(*Rassenpolitik*). Díky němu mohly být rasistické teorie uplatněny bezprostředně v praxi.¹ RuSHA se původně omezoval jen na rasový výběr uchazečů o vstup do SS a snoubenek příslušníků této organizace. To však nebyla jediná náplň činnosti úřadu: Druhou nejdůležitější, jak už sám jeho název napovídá, byla osídlovací politika ovlivněná syntézou rasismu a agrarismu Walthera Darrého (1895–1953), jenž byl prvním šéfem RuSHA a tuto funkci zastával až do roku 1938.²

Po Darrého odchodu se územní působnost úřadu rozšířila o Německem anektované či okupované území, kde byla uskutečňována rasová selekce i na místním obyvatelstvu ve smyslu germanizačním. Kritéria, původně určená pro SS jakožto zamýšlenou „rasovou elitu“,³ tedy našla své uplatnění i pro posuzování „schopnosti k poněmčení“ (*Wiedereindeutschung*). Tak tomu bylo v okupovaném Polsku, Alasce-Lotrinsku, anektované části Slovinska, na Ukrajině, stranou samozřejmě nezůstal ani Protektorát Čechy a Morava.

Činnost RuSHA se soustředila nejprve na pozemkovou politiku, ale od roku 1941 začala být i zde uplatňována rasová selekce, která byla základním prvkem tzv. „řešení české otázky“ (*Lösung der Tschechenfrage*). Alfou a omegou germanizačních plánů (Fridericchio, Neurathova, Frankova i Heydrichova) bylo rozdělení Čechů na „rasově způsobilé“, kteří měli být poněmčeni, a na „nezpůsobilé“, jež patrně v budoucnosti čekal odsun kamsi na východ. Podle hrubých odhadů se mělo „výsady“ poněmčení dostat asi polovině Čechů. Rasové zkoumání českého obyvatelstva bylo od roku 1941 organizováno pobočkou RuSHA se sídlem v Praze, které podléhala síť regionálních pracovišť.

Cílem této studie je podat komplexní obraz činnosti a vnitřního fungování česko-moravské pobočky RuSHA, která zajišťovala rasovou selekci v Protektorátu.

¹ Nacistická rasová ideologie byla založena na tzv. nordické rasové teorii, jež hlásala nadřazenost vysoké a plavovlasé nordické rasy nad ostatními (i evropskými) rasami a typy. Jejím nejvýraznějším propagátorem byl Hans F. K. Günther, který pro Evropu definoval až sedm rasových typů s rozdílnými fyzickými i psychickými vlastnostmi. Vedle nordické Günther oceňoval ještě fálskou a dinárskou rasu. Byl si přitom vědom rasové promíšenosti samotných Němců. K typologii evropských ras viz Hans F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 14. Auflage, München 1930, s. 38–157, 190–243. „Nordická myšlenka“ našla své uplatnění v rasové doktríně SS. Srov. *Rassenpolitik*, SS-Hauptamt, Berlin, nedatováno, s. 17–19. Viz též tab. 5 a 6.

² Předchůdcem RuSHA byl Rasový úřad SS (*Rasseamt*) ustavený na základě Himmlerova rozkazu o sňatcích a zasnubách z 31. prosince 1931. V roce 1933 se přejmenoval na Rasový a osídlovací úřad, což reflektovalo přibírání osídlovací agendy. V roce 1935 se z něj stal jeden z prvních tří hlavních úřadů SS, a působil tak pod svým konečným označením. RuSHA se členil do několika (pod)úřadů dle jejich zaměření: Rasový úřad, Rodový úřad, Osídlovací úřad aj. Teoretik Darré byl v roce 1938 nahrazen Güntherem Panckem, po němž nastoupil v roce 1940 Otto Hofmann. Posledním šéfem RuSHA byl od roku 1943 Richard Hildebrandt. K vývoji RuSHA viz Isabel HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung, deutsches Blut*“: *Das Rasse- & Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003, s. 51–116.

³ Princip byl nastíněn právě Darrém: Richard W. DARRÉ, *Neuadel aus Blut und Boden*, München 1930.

Zaměřím se na její organizační strukturu, personální obsazení, správní působnost a systém práce. Pokusím se též postihnout každodenní práci zaměstnanců úřadu v regionech. Kromě toho se nevyhnu ani rozboru rasových kritérií RuSHA pro germanizační účely a jejich ideologického ukotvení. Závěrem bude stručně pojednáno o poválečných osudech protektorátních představitelů úřadu.

Historiografie se dlouho nedokázala s problematikou RuSHA vyrovnat. V řadě prací o germanizační politice se setkáme pouze s povrchními zmínkami. Historici se soustředili spíše na vnější projevy činnosti RuSHA v podobě rasového testování, zatímco vnitřní záležitosti úřadu stály stranou jejich pozornosti.⁴ Průkopnické práce v tomto smyslu představovaly až studie Isabel Heinemannové z počátku tohoto století.⁵ Německá historička se přitom věnovala i protektorátní pobočce RuSHA, byť nedokázala z důvodu nedostatku pramenů probádat její organizační aparát příliš do hloubky.⁶ Rasovými prověrkami v českých zemích se v poslední době zabývali také Küpper a Brandes.⁷ Sám jsem se rasovou politikou v Protektorátu zabýval v několika textech a snažil se postihnout i do vnitřní uspořádání zdejší pobočky RuSHA.⁸

Pramenná základna k tématu je značně asymetrická až torzovitá. Zatímco dokumentů vzešlých z korespondence s ostatními orgány okupační správy byl celkem dostatek,⁹ měl jsem původně k dispozici jen fragmenty písemností z vnitřního úřadování protektorátní expozitury RuSHA. Ve svém výzkumu jsem se tedy musel dlouhou dobu opírat o nepřímé metody a spoléhat se i na vyložené balastní pra-

⁴ Václav KRÁL, *Zločiny proti Evropě*, Praha 1964; Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, Praha 1999; Chad BRYANT, *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*, Cambridge 2007.

⁵ Srov. již zmíněnou knihu: I. HEINEMANN, „Rasse, Siedlung, ...“, k českým zemím s. 127–186; TÁŽ, *Die Rasseexperten der SS und die bevölkerungspolitische Neuordnung Südosteuropas*, in: Mathias Beer – Gerhard Seewann (Hg.), *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches*, München 2004, s. 135–158.

⁶ Omezila se jen na tehdejší Státní ústřední archiv (dnes Národní archiv) v Praze, opomenula regionální archivy.

⁷ René KÜPPER, *Karl Hermann Frank (1898–1946): Politische Biographie eines sudenteutschen Nationalsozialisten*, München 2010; D. BRANDES, „Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern, München 2012.

⁸ René NOVOTNÝ, *Služebna Hlavního rasového a osídlovacího úřadu SS v Pardubicích 1941–1944*, Východočeský sborník historický 21, 2013, s. 253–330. TÝŽ, *Obráz Čechů v německé rasové nauce a nacistické rasové ideologii*, Theatrum historiae 13, 2013, s. 167–219. Téma bylo předmětem mé rigorosní práce *Hlavní rasový a osídlovací úřad SS, pobočka pro Čechy a Moravu 1941–1945* (Univerzita Pardubice 2013).

⁹ Vycházel jsem především z těchto fondů: Úřad říšského protektora (NA Praha) a Sběrka písemností útvarů SS na území Protektorátu (ABS Praha). Další materiály se nacházely ve fondech oberlandrátů v oblastních archivech.

meny. Před třemi lety se mi však podařilo objevit větší množství dokumentů o vnitřním chodu služeben RuSHA,¹⁰ což mi umožnilo řadu dosavadních poznatků upřesnit a korigovat.

Svým zaměřením náleží tato studie především do oblasti správních dějin, přesahuje ovšem částečně i do dějin přírodních věd, resp. antropologie, což souvisí s předmětem činnosti RuSHA. Jednalo se totiž o zneužití dobových vědních (antropologických) poznatků za účelem prosazení nacistické rasové ideologie. Motivací pro sepsání textu mi byla skutečnost, že česko-moravská pobočka RuSHA představuje dosud nedostatečně probádané pole v dějinách nacistické okupace. Studie by měla toto „bílé místo“ z větší části zaplnit tím, že zodpoví otázku, jak v Protektorátu fungoval úřad, jenž o sobě nedával veřejně příliš vědět a který Darrého nástupce Günther Pancke (1899–1973) označil za „nejkrásnější úřad“ SS.¹¹

Založení česko-moravské pobočky RuSHA a jeho okolnosti

Nacisté se zavedením rasové selekce v českých zemích, na rozdíl od okupovaného Polska,¹² poněkud váhali, což lze snad vysvětlit politickými ohledy ve vztahu ke zvláštnímu postavení Protektorátu. Přesto však zde začal RuSHA působit už krátce po okupaci, a to v souvislosti s uchvácením pražského Pozemkového úřadu.¹³ Činnost RuSHA se tak v podstatě omezila na pozemkovou politiku a zabírání české a židovské půdy. Šéf RuSHA Pancke tehdy vyslal do Prahy svého „osídlovacího experta“ Theodora Henschela (1904–?), který tu zřídil tzv. styčnou ústřednu RuSHA (*RuS-Verbindungsstelle Prag*).¹⁴ Počátkem roku 1940 však RuSHA o svůj vliv na Pozemkový úřad téměř přišel.¹⁵

Ve druhé polovině téhož roku vyvstala zcela nová příležitost pro uplatnění RuSHA v českých zemích, tentokrát už v oblasti rasové politiky. Na konci srpna 1940 říšský protektor Neurath zaslal Hitlerovi dva pamětní spisy o „řešení české otázky“. Autorem prvního měl být sám Neurath a druhý sepsal K. H. Frank, jenž se vyjádřil optimisticky o možném poněmčení větší části Čechů. Na tento text zarea-

¹⁰ K mému překvapení se písemnosti nacházely v Zemském archivu v Opavě, konkrétně ve fondu ŽRKUN.

¹¹ I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 116.

¹² Provizorní střediska RuSHA zde byla ustavena už roku 1939. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 206.

¹³ Tamtéž, s. 131. Pozemkový úřad, do té doby sloužící čs. pozemkové reformě, byl obsazen komandem SD a RuSHA v květnu 1939. Do jeho čela byl dosazen Curt von Gottberg z Osídlovacího úřadu RuSHA, jemuž dokonce šéfoval.

¹⁴ Ta úřadovala v pražském hotelu Wilson. Srov. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 131.

¹⁵ Gottberg byl nahrazen T. Grossem, člověkem mimo SS. D. BRANDES, „*Umvolkung...*“, s. 115–116.

goval už v září budoucí zastupující protektor Heydrich,¹⁶ který považoval za nutný předpoklad germanizace Čech a Moravy provedení tzv. „rasového soupisu“ zdejších obyvatel, podle něhož by bylo možné stanovit procento lidí „schopných“ poněmčení. Heydrich zároveň pověřil berlínské úřady RuSHA, aby nechalo zhotovit rozbor rasových poměrů v českých zemích. Tohoto úkolu se ujal dr. Walter König-Beyer (1878–1944), na jehož expertizu, dokončenou ještě v říjnu 1940, bývá historiky často odkazováno. Podle ní připadalo v úvahu pro poněmčení alespoň 45 % Čechů, jejichž „rasový obraz“ prý dokonce převyšoval sudetské Němce.¹⁷

Mezitím se vedly diskuse, jakým způsobem se onen „rasový soupis“ uskuteční. Nový šéf RuSHA Otto Hofmann (1896–1982) už v září 1940 navrhl, aby byl za tímto účelem využit Pozemkový úřad.¹⁸ Pokládal za vhodné, aby byl ke každé jeho obvodní úřadovně přidělen „rasový odborník“, který by zajistil synchronizaci rasové selekce s pozemkovou politikou. O měsíc později Frankovi nabídl vyslání Heinricha Tholeho (1902–?), jenž měl sloužit jako poradce pro rasové otázky a současně se ujmout vedení Pozemkového úřadu.¹⁹ Hofmannovy návrhy se však neuplatnily. Byla z nich navíc cítit touha po obnovení vlivu RuSHA na Pozemkový úřad.

V téže době se definitivně rozhodlo, že rasový výzkum Čechů bude uskutečněn prostřednictvím plošných zdravotních prohlídek českých školáků, což mělo přispět k utajení celé akce. Himmler tehdy pověřil Hofmanna, aby nechal co nejrychleji připravit dotazníky pro české lékaře, kteří měli prohlídky vykonávat.²⁰ Požadavek zněl, aby formuláře nenápadně sledovaly vedle zdravotních též rasové ukazatele,²¹ jež by vyhodnocovaly komise RuSHA.

Hofmann vyslal počátkem roku 1941 do Prahy SS-Stubaf. Ermina Künzela (1908–?),²² který zde měl zřídit detašované pracoviště RuSHA, jež by dohlíželo na zdravotní prohlídky a zajistilo jejich vyhodnocení z rasového hlediska. Byl to zku-

¹⁶ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/85. Heydrichovy připomínky k Frankovu memorandu, 14. 9. 1940. Myšlenka „rasovém soupisu“ byla přijata. Tamtéž, sign. 109-4/25. Návrhy na asimilaci Čechů, 30. 11. 1940.

¹⁷ Rozbory „české otázky“ vypracovali už dříve K. V. Müller a A. Kotteck. Srov. R. NOVOTNÝ, *Obraz Čechů*, s. 183.

¹⁸ Hofmann o návštěvě Pozemkového úřadu, 11. – 13. 9. 1940, in: Karel FREMUND – Václav KRÁL, *Die Vergangenheit warnt: Dokumente über die Germanisierungs- und Austilungspolitik der Naziokkupanten in der Tschechoslowakei*, Praha 1962, s. 82–84.

¹⁹ NA Praha, STŘP, sign. 109-7/117. Dopis O. Hofmanna K. H. Frankovi, 19. 10. 1940.

²⁰ Heinrich Himmler an Otto Hofmann, 9. 10. 1940, in: Václav KRÁL, *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947: Dokumentensammlung*, Praha 1964, s. 424.

²¹ Tamtéž. Hofmann an Himmler, 24. 10. 1940, in: V. KRÁL, *Die Deutschen*, s. 424–425.

²² Heinemannová (I. HEINEMANN, „Rasse, Siedlung...“, s. 625) uvádí jako křestní jméno „Erwin“, v primárních pramenech se ale píše o Erminovi. To dokládá i *Dienstalterliste der SS* z roku 1943.

šený spolupracovník RuSHA, jenž vybudoval obdobná pracoviště i v anektovaných částech Polska. Künzel se přihlásil do služby u Franka dne 15. února 1941.²³ Tento den lze považovat za datum založení pražské pobočky RuSHA. V rámci svého „zvláštního pověření“ podléhal Künzel Frankovi jakožto poradce pro „rasovědné otázky“, zatímco v odborných věcech svým nadřízeným z RuSHA. Hofmann mu přislíbil širokou podporu a zajištění vhodných spolupracovníků.²⁴

Za svého zástupce si Künzel vybral SS-Hstuf. Ericha Wettnera (1910–?), se kterým se velmi dobře znal z doby jejich společného působení v polské Łódži.²⁵ Budování pražského pracoviště RuSHA však postupovalo velmi pomalu. Ještě po dvou měsících sestávalo jen z pěti odborných zaměstnanců a písařky.²⁶

Künzelem vedená česko-moravská pobočka RuSHA, oficiálně označená jako „Hlavní rasový a osídlovací úřad SS, pobočka pro Čechy a Moravu“ (*Rasse- und Siedlungshauptamt-SS, Außenstelle Böhmen-Mähren*), našla dočasné útočiště ve vile na adrese Pod Kaštany 19 v Praze (*Unter den Kastanien 19, Prag*), odkud se nejspíš během června přestěhovala do nedaleké třípatrové budovy v pražské Bubenci na adrese Mařákova 5 (*Maraksstraße 5, Prag XIX*).²⁷ Na tomto místě pak zůstala až do zániku Protektorátu.

Plášňý rasový výzkum, který se skrýval za zdravotními prohlídkami, vyžadoval, aby byl koordinován nejen centrálně, ale i regionálně. To mělo umožnit, aby byla akce provedena v co možná nejkratší době. Už na začátku března 1941 proto šéf RuSHA Hofmann rozhodl o zřízení podřízených služeben v jednotlivých oblastech Protektorátu.²⁸ Tato pracoviště měla být obsazena jedním důstojníkem SS, jeho pobočníkem, písařkou a řidičem.²⁹ Bylo též rozhodnuto, že služebny budou přičleněny k oberlandrátům (OLR), tedy zástupcům okupační moci v regionech. Z personálních důvodů nebylo ale možné ihned pokrýt všech tehdejších 15 obvodů (OLB).

Zprvu došlo k otevření pouhých čtyř služeben: v Českých Budějovicích, Jihlavě, Brně a Olomouci,³⁰ které měly, s výjimkou jihlavského pracoviště,

²³ NA Praha, STŘP, sign. 109-7/117. Dopis Hofmanna Himmlerovi, 17. 2. 1941.

²⁴ Tamtéž. Hofmann Frankovi, 25. 1. 1941. O jeho povolání bylo rozhodnuto 22. ledna. Tamtéž, Záznam z jednání, 22. 1. 1941.

²⁵ I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 641.

²⁶ Tamtéž, s. 156.

²⁷ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/967, 971. Korespondence Künzela z 12. 6. 1941, 26. 6. 1941 a 18. 8. 1941.

²⁸ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/129. Künzel státnímu tajemníkovi Frankovi, 12. 3. 1941.

²⁹ Tamtéž. Poznámka k „přípravě asimilace“, 27. 3. 1941.

³⁰ Tamtéž. Stojí za povšimnutí, že první čtyři služebny měly své sídlo v německých jazykových ostrovech. OLR měl pro služebny vyčlenit alespoň dvě místnosti, pokud možno

v působnosti nejméně dva OLB. Činnost RuSHA v těch oblastech Protektorátu, které nebyly pokryty příslušnými služebnami, zajišťovalo pražské ústředí pobočky. Do čela regionálních pracovišť byli jmenováni Johannes Preuß (Brno s územní působností i pro OLB Zlín), dr. Ludwig Amberger (České Budějovice s dosahem i na OLB Klatovy), dr. Erich Hußmann (Jihlava) a dr. Archibald Kaven (Olomouc s působností také pro OLB Moravská Ostrava a bývalé OLB Prostějov a Kroměříž).³¹

Samotný průběh tajného rasového výzkumu českých školáků zde nastíním pouze ve stručnosti.³² Intenzivní přípravy byly zahájeny na počátku roku 1941³³ a pokračovaly až do konce jara. Realizace zdravotních prohlídek se na základě příkazu Úřadu říšského protektora (ÚŘP) ujalo protektorátní Ministerstvo sociální a zdravotní správy (MSZS) jakožto orgán autonomní správy. Veřejnost neměla být na pochybách, že šlo o iniciativu českých, nikoliv okupačních úřadů. Detaily celé akce byly projednány na společné poradě oberlandrátů a jejich zdravotních referentů s představiteli ÚŘP na začátku dubna 1941.³⁴ V téže době byl vydán výnos říšského protektora, který prikazoval autonomním úřadům uskutečnit plošné zdravotní prohlídky všech českých dětí narozených v letech 1928–1931. Požadavek byl zdůvodněn potřebou zavedení systému školní zdravotní prevence a bylo zároveň odkazováno na nedávno uskutečněné vyšetření německých dětí, které ukázalo jejich nedobrou zdravotní stav. Dne 30. dubna 1941 vydalo MSZS svůj vlastní výnos, jenž se stal právním podkladem pro prohlídky českých dětí.³⁵ Bylo cynické, že nacisty požadované opatření mělo být hrazeno z prostředků autonomní správy. To komplikovalo jednání mezi ní a ÚŘP, neboť ministerstvo financí se zdráhalo uvolnit prostředky na fotografování žáků, což bylo nejdražší položkou.³⁶ Prohlídky se měly týkat až 470 000 dětí z celého Protektorátu.³⁷ Čeští školní a obvodní lékaři měli ve spolupráci s učiteli a rodiči vyplnit dvojjazyčné zdravotní karty, jež vedle

v sousedství zdravotních referentů. Chybně byla zmíněna dosud neotevřená plzeňská filiálka. NA Praha, STŘP, sign. 109-4/967. Hofmann Frankovi, 27. 5. 1941.

³¹ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/967. Künzel o rasových prověrkách ve věci smíšených sňatků, 26. 6. 1941.

³² Viz René NOVOTNÝ, *Zdravotní prohlídky jako nástroj rasové selekce v Protektorátu Čechy a Morava*, in: Radek Slabotinský – Pavla Stöhrlová (eds.), *Zdraví a nemoc v dějinách člověka a zvířat*, Brno 2014, s. 158–179.

³³ Viz Himmlerova instrukce Frankovi z 8. 1. 1941, cit. dle R. NOVOTNÝ, *Zdravotní prohlídky*, s. 159.

³⁴ R. NOVOTNÝ, *Zdravotní prohlídky*, s. 161.

³⁵ Tamtéž, s. 164.

³⁶ Tamtéž. Neústupnost nacistů v této věci vedla téměř k vyzrazení skutečného účelu zdravotních prohlídek.

³⁷ Tamtéž, s. 161.

ryze zdravotních rubrik obsahovaly rovněž dotazy na sedm antropologických údajů nutných pro rasovou klasifikaci (barva očí, vlasů a kůže, vlasová textura tvar záhlaví, konstituce a tělesná výška).³⁸ Vyplněné karty opatřené fotografiemi hlavy z profilu a *en face* měly školy odevzdat okresním úřadům, a ty pak oberlandrátům, od nichž si je měli převzít referenti RuSHA.

Prohlídky byly zahájeny v červnu 1941 a protáhly se až do podzimních měsíců.³⁹ Komplikace nastaly při pořizování snímků, jelikož nebyl dostatek fotografií a fotografického materiálu. Kvůli průtahům Künzel nařídil, aby byly zdravotní karty k dispozici pracovníkům RuSHA přímo na školách – ještě před odevzdáním okresním úřadům.⁴⁰ Hodnocení „rasové kvality“ českých dětí bylo zahájeno nejpozději v září 1941.⁴¹ Kvůli omezenému množství antropologických údajů šlo o pouhé orientační „rasové diagnózy“. Referenti se zřejmě spoléhali hlavně na fotografie dětí. Souhrnné závěry šetření neznáme, zatím jsou k dispozici jen dílčí výsledky pro oblast západních Čech, kde byla z počtu 5 061 dětí uznána za poněmčitelnou pouhá třetina.⁴² Je tedy dost možné, že výzkum nebyl dotažen do konce. Autonomní úřady si později akci (bez vědomí o rasovém zkoumání) velmi pochvalovaly a navrhovaly ji zopakovat i pro mladší ročníky dětí.⁴³ K tomu opravdu došlo, ale už bez rasového výzkumu – a tedy bez fotografií.

Česko-moravská pobočka RuSHA tedy prvotně vznikla za účelem realizace plošného rasového výzkumu českých školáků. Původně se dokonce uvažovalo o jejím možném zrušení po ukončení tohoto šetření českých dětí.⁴⁴ K tomu ale nakonec nedošlo, protože pobočka získala v polovině roku 1941 nové kompetence.

Organizační struktura a činnost pobočky do počátku roku 1943

Během prvního roku své existence se původně malé detašované a jednoúčelové pracoviště proměnilo ve spleť byrokratický nástroj rasové politiky, který přímo či nepřímo ovlivňoval osudy mnoha obyvatel Protektorátu. Pobočka RuSHA se už nesoustředila pouze na zkoumání rasového profilu Čechů, ale stal se z ní

³⁸ Tamtéž, s. 169.

³⁹ Tamtéž, s. 167.

⁴⁰ Tamtéž, s. 168. To naopak způsobilo prodlení při vyhotovování zdravotních statistik za jednotlivé okresy.

⁴¹ Tamtéž, s. 168–169.

⁴² ZA Opava, ŽRKUN Fulnek, kart. 18, inv. č. 124. Statistický výkaz klatovské služebny k 26. 2. 1942.

⁴³ R. NOVOTNÝ, *Zdravotní prohlídky*, s. 168. Prohlídky byly opravdu podkladem ke zdravotním opatřením.

⁴⁴ NA Praha, STRP, sign. 109-4/129. Fischer Giesovi, 28. 3. 1941. Podobně tomu bylo např. v okupovaných částech Slovinska, kde vznikly pouze dočasné „Einsatzstaby“ RuSHA.

správní orgán podílející se na rozhodování německých okupačních úřadů v národnostních otázkách (státní příslušnost, smíšené sňatky, přístup na německé školy atd.) a záležitostech židovských mišenců.

Protože byly tyto úkoly vykonávány ve spolupráci s příslušnými oberlandráty, muselo dojít logicky k rozšíření sítě regionálních služeben, jejichž počet se do září 1941 zdvojnásobil. Byla otevřena nová pracoviště v Klatovech (s územní působností pro OLB Klatovy a Plzeň) v čele s Fritzem Castagnem (1909–?), Pardubicích (OLB Pardubice a Hradec Králové) pod vedením Wilhelma Jaworka (1902–?), Kolíně (OLB Kolín a Jičín) řízeném Ferdinandem Oehlem (1910–?) a Praze (OLB Praha a Jičín), kterého se ujal profesor botaniky (!) Heinrich Schmitz (1904–1981).⁴⁵ V téže době došlo k personální výměně ve vedení českobudějovické služebny: dr. Ambergera nahradil Erwin Jesionek (1906–1943). Do Protektorátu tak přišlo celkem pět nových referentů RuSHA. Založení klatovské služebny vedlo k úpravě územního dosahu českobudějovického pracoviště, jež přišlo o území Klatovska, ale naopak získalo OLB Tábor.

Počet služeben rostl i nadále. Do budoucna se jistě počítalo s dosazením pracovníků RuSHA do každého OLB, čemuž odpovídalo i číselné označení služeben.⁴⁶ Přesto se však nikdy nepodařilo pokrýt všech tehdejších 15 OLR. Šéf pobočky Künzel musel naopak čelit personální nouzi způsobené nedostatkem referentů RuSHA způsobilých pro vedoucí funkci. Ještě do konce roku 1941 sice zahájilo činnost nové pracoviště v Moravské Ostravě,⁴⁷ avšak do jeho čela byl dosazen dr. Archibald Kaven (1908–1945), jenž měl zároveň na starosti olomouckou služebnu. Výsledkem tak byla personální unie mezi oběma severomoravskými pracovišti. Jejich šéf si musel svůj pracovní čas rozdělit mezi obě služebny, na kterých zřejmě zůstávali stálí asistenti. Naprosto shodná situace se zrodila i ve východních Čechách mezi pardubickou a novou královéhradeckou služebnou v lednu 1942.⁴⁸ V té době bylo otevřeno pracoviště také v Plzni, které bylo propojeno s klatovskou filiálkou.⁴⁹ Počet služeben tak dosáhl jedenácti.⁵⁰

⁴⁵ NA Praha, STRP, sign. 109-4/967. Státní podtajemník Burgsdorff OLR o smíšených sňatcích, 9. 9. 1941.

⁴⁶ Už od začátku měla brněnská služebna označení č. 1, olomoucká č. 13 a pražská služebna č. 15. Počet OLR byl tehdy právě 15. NA Praha, STRP, sign. 109-4/967. Künzel o prověrkách u smíšených sňatků, 26. 6. 1941.

⁴⁷ Soudě podle rasového posudku z 25. 11. 1941 (NA Praha, ÚŘP, sign. 114-342-1).

⁴⁸ SOA Zámorsk, OLR Hradec Králové, kart. č. 2, inv. č. 11. Doklad o zaplacení psacího stroje, 23. 1. 1942.

⁴⁹ Zmínka o služebně č. 10 v Plzni: ZA Opava, ZŘKUN, kart. 124. Künzel Castagnemu, 18. 2. 1942.

⁵⁰ Počet 11 služeben uvádí k červenci 1942 i Heinemannová. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 157.

V dubnu 1942 došlo k náhlému odchodu Künzela z vedení česko-moravské pobočky. Oficiálním důvodem bylo jeho přeřazení k Waffen-SS,⁵¹ ale podle Heinemannové onemocněl tuberkulózou.⁵² Teprve po svém zotavení mohl nastoupit do Doplnovacího střediska SS, kde působil jako „rasový expert“.⁵³ Na základě rozhodnutí šéfa RuSHA Hofmanna se stal jeho nástupcem dosavadní vedoucí brněnské služebny SS-Hstuf. Johannes (Hans) Preuß (1905–?), který však až do konce října formálně vystupoval jako pouhý „pověřený vedoucí“, což značilo, že jeho jmenování nebylo ještě definitivní.⁵⁴ Plnohodnotným šéfem pobočky se stal až k 1. listopadu 1942, kdy byl zároveň povýšen do hodnosti Sturmbannführera.⁵⁵ Preuß se podle Hofmanna ve své funkci dostatečně osvědčil. Novým vedoucím brněnské služebny byl jmenován mladý, teprve osmadvacetiletý, dr. Egon Uhlyarik (1914–?). Podobně jako Wettern patřil i Preuß mezi někdejší Künzelovy kolegy z Łódže. Předtím studoval psychologii a antropologii u Eugena Fischera a Ludwiga F. Clauße. Svá studia ale přerušil právě kvůli kariéře v SS.⁵⁶

Za Preußova vedení došlo ke konsolidaci česko-moravské pobočky RuSHA a dovršení její organizační výstavby. Wettern zůstal až do léta 1942 zástupcem vedoucího pobočky, ale část jeho agendy převzalo nově vytvořené štábní vedení (*Stabsführung*), jehož se ujal vedoucí kolínské služebny Oehl. Pod něj spadal referát pro personální a organizační záležitosti, který vedl SS-Oschaf. Jürrens. Dalšími provozními útvary byly referáty pro správu a účetnictví (SS-Uschaf. Ruch), pro registraturu (SS-Uschaf. Bender) a dopravu (SS-Uschaf. Berkenbusch).⁵⁷

Odbornou náplň činnosti pobočky obstarávalo tzv. III. oddělení – pro „poněmčování a kartotéku“ (*Wiedereindeutschung und Kartei*) pod správou SS-Uschaf. Meissnera.⁵⁸ Toto oddělení koordinovalo rasovou selekci protektorátního obyvatelstva a statisticky zpracovávalo výsledky rasových vyšetření, jež uskutečňovaly služebny RuSHA i pražská centrála pobočky. Sbírkou fotografií schraňovalo „fotografické oddělení“ (*Foto-Abteilung*).⁵⁹ Samotná vyšetření vykonávali odborně

⁵¹ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/720. Poznámka státního tajemníka, 9. 4. 1942.

⁵² I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 157.

⁵³ Tamtéž, s. 625.

⁵⁴ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/720. Dopis O. Hofmanna K. H. Frankovi, 19. 11. 1942.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ Hans-Christian HARTEN – Uwe NEIRICH – Matthias SCHWERENDT, *Rassenhygiene als Erziehungsideologie des Dritten Reichs. Bio-bibliographisches Handbuch*, Berlin 2006, s. 271–272.

⁵⁷ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Oběžník česko-moravské pobočky č. 93, 17. 10. 1942, v zast. Oehl.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Oehl (Plzeň) vedení česko-moravské pobočky, 18. 7. 1942.

vyškolení pracovníci RuSHA – rasoví examinační (Eignungsprüfer, ve zkr. E-Prüfer), kteří působili buď na jednotlivých služebnách, nebo přímo v pražském ústředí.

Protektorátní pobočka RuSHA našla svého klíčového spojence v Heydrichovi, který po nástupu do funkce zastupujícího říšského protektora prosazoval nekompromisní rasovou selekci Čechů. Proti tomu se však už dříve stavěl Franz Künzel (1900–1985) z libereckého úřadu NSDAP pro pohraničí v Sudetech. Za důležitější kritéria pro poněmčení totiž považoval spíše hlediska politická než rasová. Jeho jmenovec, tehdejší šéf pražské pobočky RuSHA Ermin Künzel se proti takovým názorům důrazně ohradil na zasedání župního Úřadu pro rasovou politiku, jež se konalo v únoru 1942.⁶⁰ Do stranických diskusí mohla filiálka RuSHA rovněž zasahovat, protože její šéf byl automaticky vedoucím tzv. hlavního oddělení XIII Spojovací ústředny NSDAP u říšského protektora.⁶¹

Oblast působení česko-moravské pobočky RuSHA se neomezovala jen na Protektorát, ale své aktivity rozvíjela i v Sudetech. V oblasti germanizační politiky tu rostl vliv libereckého zastoupení zmocněnce pro upevňování německví (RKF),⁶² a to na úkor zmíněného pohraničního úřadu. Služebnu RKF řídil SS-Staf. Franz Müller, jehož podřízený SS-Ostuf. Johannes Walter kontaktoval už počátkem července 1941 Ermina Künzela, aby s ním probral možnost zřízení detašovaného pracoviště RuSHA v Sudetech.⁶³ Walter pro tyto účely nabídl prostory v sídle Ústředny pro etnické Němce (*Volksdeutsche Mittelstelle*) ve Vratislavicích nad Nisou.⁶⁴ Právě zde bylo skutečně pracoviště RuSHA otevřeno. Představitel pohraničního úřadu Franz Künzel neměl kupodivu vůči tomu námitek, ba naopak vyjádřil potěšení nad tím, že jeho úřadu ubude práce.⁶⁵ V lednu 1942 pak dokonce navrhl zřídit personální unii mezi Rasově-politickým úřadem v Sudetech a zdejší služebnou RuSHA.⁶⁶ Obě úřadovny měl vést dr. Otto Muntendorf (1910–1943). Z tohoto nakonec zamítnutého návrhu byla výrazně cítit snaha o udržení vlivu sudetoněmeckých nacistů na rasovou politiku vůči Čechům. Šéfem pracoviště RuSHA v Sudetech se stal posléze již zmíněný Johannes Walter.⁶⁷ Zdejší filiálka formálně podlé-

⁶⁰ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/977. Künzelova zpráva o zasedání ve dnech 7. – 9. 2. 1942, podáno 13. 2. 1942.

⁶¹ Tamtéž, sign. 109-7/11. Organizační plán Spojovací ústředny NSDAP u říšského protektora.

⁶² Komisařem pro upevňování německví byl jmenován vůdce SS Himmler dne 7. 10. 1939.

⁶³ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Dopis SS-Ostuf. Waltera Künzelovi, 30. 7. 1941.

⁶⁴ Tamtéž. SS-Ostuf. Walter Künzelovi, 30. 9. 1941.

⁶⁵ Tamtéž. SS-Ostuf. Walter Künzelovi, 6. 11. 1941.

⁶⁶ Tamtéž. Poznámka, 22. 1. 1942, podepsán Müller.

⁶⁷ Tamtéž. Dopis Ericha Wetterna SS-Ostuf. Walterovi o zřízení služebny RuSHA v Liberci, 20. 2. 1942.

hala úřadu RKF jako jeho oddělení pro rasové a osídlovací záležitosti (*Abteilung R.u.S.*), zároveň ale byla včleněna do struktury česko-moravské pobočky RuSHA jakožto její detašované pracoviště pod označením „služebna RuSHA v Liberci“ – se sídlem ve Vratislavích nad Nisou.⁶⁸ Svou činnost zahájila koncem února 1942⁶⁹ a měly jí sloužit i dosavadní služebny RKF v Žatci a Novém Jičíně. Měsíc poté začaly rozsáhlé rasové prověrky, při nichž bylo do konce roku prověřeno na deset tisíc rodin!⁷⁰

V Protektorátu se mezitím připravoval další plošný rasový výzkum Čechů – tentokrát prostřednictvím pojezdných rentgenových stanic pod záminkou prevence tuberkulózy. Tuto metodu navrhl Heydrich už v říjnu 1941.⁷¹ Na rozdíl od zdravotních prohlídek českých školáků se na akci neměli podílet čeští lékaři.⁷² Vlastní vyšetření měl provést tzv. rentgenový prapor SS (*Röntgen-Sturmabteilung*), který byl založen už počátkem roku 1941 ve Frankfurtu nad Mohanem.⁷³ Celé akci v Protektorátu předcházela široká propagační kampaň.⁷⁴ Vyhodnocení šetření dle rasových měřítek měla na starosti česko-moravská pobočka RuSHA, v rámci které byly zřízeny zvláštní organizační útvary: rentgenový prapor (*Röntgensturm*) pod vedením SS-Stubaf. Badera a rentgenová komise (*Röntgenkommission*) v čele s SS-Ustuf. Waldemarem Zieglerem. Založena byla i zvláštní kartotéka (*Röntgenkartei*).⁷⁵

Chystalo se zprovoznění pěti pojezdných rentgenů. Jeden z nich svou činnost zahájil ještě krátce před Heydrichovou smrtí.⁷⁶ Rentgenové stanice podléhaly příslušným komisím, jež v září 1942 sídlily v Mělníku, Mladé Boleslavi, Litovli

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ Tamtéž. Dopis Ericha Wetterna SS-Ostubaf. Walterovi o zřízení služebny RuSHA v Liberci, 20. 2. 1942.

⁷⁰ Tamtéž. Zpráva o rasových šetřeních v Sudetech za rok 1942, podáno 11. 2. 1943.

⁷¹ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/976, Poznámka z 10. 10. 1941. Tuto metodu ovšem zmínil už Hofmann už v únoru 1941. NA Praha, STŘP, sign. 109-7/117. Dopis Hofmanna Himmlerovi, 17. 2. 1941.

⁷² Tamtéž, sign. 109-4/976. Fischer dr. Giesovi o rasovém průzkumu Čechů, 3. 12. 1941.

⁷³ Tamtéž, sign. 109-6/54, Opis nařízení o sestavení rentgenového praporu SS, 7. 1. 1941. Jeho úkolem bylo vyšetřovat německé i neněmecké obyvatelstvo. Velitelem byl jmenován prof. Holfelder, autor této metody.

⁷⁴ V květnu 1942 proběhl „Týden lidového zdraví“ zaměřený na prevenci proti tuberkulóze. Srov. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 273. To, že akce neměla sloužit jen rasovému výzkumu, ale součástí měla být i prevence proti TBC, zmínil i Fritz Plato. NA Praha, STŘP, sign. 109-4/1204. Zprávy dr. Platona, 21. 5. 1942.

⁷⁵ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9, Oběžník pobočky RuSHA pro Čechy a Moravu č. 93, 17. 10. 1942.

⁷⁶ Z měsíční zprávy R. Heydricha, 18. 5. 1942, in: V. KRÁL – K. FREMUND, *Die Vergangenheit*, s. 151. Rentgenový vůz se objevil už v dubnu v Jihlavě. Viz D. BRANDES, „Umvolkung...“, s. 201.

a Židlochovicích, tedy v oblastech, které měly být prioritně germanizovány.⁷⁷ Jejich personál byl složen z pracovníků různých protektorátních služeb RuSHA. Čtyři rentgenové vozy byly údajně schopny vyšetřit ročně až půl milionu osob.⁷⁸ Ne zcela dokonale se však podařilo rasový výzkum utajit. Šířily se totiž pověsti o tom, že rentgenová vyšetření jsou předzvěstí vysídlení části Čechů.⁷⁹ Pro uklidnění obyvatelstva a rozptýlení těchto obav měla příslušná komise vybrat vždy alespoň jednoho člověka nemocného TBC.⁸⁰

Souhrnné výsledky obou realizovaných plošných rasových výzkumů bohužel zatím neznáme, ale podle všeho nedopadly nejlépe, jak vyplynulo ze zprávy o zasedání představitelů nacistické národnostní a rasové politiky, které se konalo v červenci 1942 na hradě Wasserburg u St. Pölten (župa Dolní Dunaj).⁸¹ Česko-moravskou pobočku zde zastupovali dr. Hußmann a dr. Uhlyarik.⁸² Kromě nepřesvědčivých výsledků rasového testování Čechů zhodnotil Hußmann dosavadní působení RuSHA v českých zemích.⁸³

Protektorátní pobočka se v červnu a červenci 1942 podílela na převážně tragickém osudu dětí z vypálených obcí Lidic a Ležáků. Její pracovníci pod vedením Preuße a Wetterna uskutečnili „hrubou selekci“ těchto dětí v Kladně a Praze.⁸⁴

⁷⁷ NA Praha, NSM, sign. 110-4/334, Hlášení SD Praha K. H. Frankovi o pojízdných rentgenech, 10. 9. 1942. V červenci 1942 sídlily v jižních Čechách, Vysokém Mýtě a Židlochovicích. Uhlyarik F. Fischerovi, 2. 7. 1942, in: *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nuremberg 1949*, s. 365.

⁷⁸ D. BRANDES, „*Umvolkung*. ...“, s. 201. Původní odhad předpokládal, že za rok mohlo být takto vyšetřeno skoro 5,5 milionu osob! NA Praha, STRP, sign. 109-4/976, Ručně psaná poznámka o rasovém vyšetření, nedat.

⁷⁹ D. BRANDES, „*Umvolkung*. ...“, s. 201.

⁸⁰ NA Praha, NSM, sign. 110-4/334, Hlášení SD Praha K. H. Frankovi o pojízdných rentgenech, 10. 9. 1942.

⁸¹ Tamtéž.

⁸² Zpráva dr. Hußmanna z jednání ve Wasserburgu u St. Pölten, 19. – 21. 6. 1942, in: *Trial*, s. 358–364.

⁸³ Preuß omluvil svou neúčast služebními povinnostmi. Tamtéž.

⁸⁴ Průběžné výsledky rasových šetření vypovídaly o vyšším zastoupení alpské a východobaltické rasy u Čechů, než bylo běžné mezi Němci. Navíc se prý v českém národě vyskytoval jistý mongoloidní ráz.

⁸⁵ Výběr lidických dětí se uskutečnil v kladenském gymnáziu 10. až 12. června 1942, ležácké děti byly zkoumány v Praze. Srov. I. HEINEMANN, „*Until the Last Drop of Good Blood*“: *The Kidnapping of „Racially Valuable“ Children and Nazi Racial Policy in Occupied Eastern Europe*, in: Dirk A. Moses (ed.), *Genocide and Settler Society*, New York 2004, s. 244–266, zde s. 251; Jana HAVLÍKOVÁ – Martin HOŘÁK, *Pronásledování nezletilých dětí českých obětí a odpůrců nacismu v letech 1939–1945*. Kolektiv autorů, „*Nepřichází-li práce*

Důkladnější selekce pak proběhla v Lódži, kam byly lidické děti převezeny ve dvou transportech společně s ležáckými a také s vnučaty Přemysla Šámala.⁸⁵ Pouhých 13 z více než stovky dětí bylo označeno za „rasově žádoucí“, a předáno na převýchovu do německých rodin. Ostatní byly s nejvyšší pravděpodobností zavražděny v Chelmnu. Malé a v té době ještě nenarozené děti z Lidic zůstaly v Protektorátu a rasovému výběru byly podrobeny až v roce 1944 spolu s dalšími sirotky po popravených rodičích.⁸⁶ Pro poněmčení jich bylo následně vybráno 22. K jejich přesídlení však z politických důvodů už nedošlo.

Během léta 1942 došlo k výrazným organizačním změnám v česko-moravské pobočce RuSHA v důsledku tzv. Heydrichovy správní reformy, jejíž podstatná část nabyla účinnosti k 15. červnu 1942 – tedy krátce po smrti zastupujícího říšského protektora. Dosud platilo, že jednotlivé služebny RuSHA byly přiděleny k úřadům oberlandrátů, s nimiž většinou sdílely budovu. Po reformě se však počet OLR snížil na sedm a současně jim byla odejmuta řada pravomocí ve prospěch okresních hejtmanů s dodatkem „správa z příkazu Říše“ (*Reichsauftragsverwaltung*, RAV).⁸⁷ Tou dobou existovalo až 14 služeben RuSHA (během roku 1942 byly otevřeny nové v Jičíně, Táboře a Zlíně⁸⁸) řízených osmi referenty.⁸⁹ Protože byla zrušena více než polovina OLR, došlo ke změnám v postavení převážné části služeben a některé z nich musely dokonce zaniknout.

Většina služeben RuSHA přešla pod patronát okresních hejtmanů, RAV, některé však zůstaly při OLR, což se týkalo hlavně těch, jež sídlily ve větších městech jako Praha, Brno, nebo Plzeň. Zcela uzavřena byla pracoviště v Kolíně a Klatovech,⁹⁰ naopak zůstala nová služebna v Jičíně. Původní OLB Jičín byl dosud v působnosti zaniklé kolínské služebny, po zrušení OLR Kolín však spadala celá

k Tobě...“: Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech, Praha 2003, s. 252–265, zde s. 115.

⁸⁵ Tamtéž.

⁸⁶ NA Praha, NSM, sign. 110-4/65. Gies dr. Brandtovi, 13. 7. 1944. Kritéria byla tentokrát mnohem mírnější.

⁸⁷ Do čela okresních úřadů byli dosazeni Němci, popř. zde byla vytvořena tzv. německá oddělení. Kde to nebylo možné, byla „správa z příkazu“ Říše vykonávána sousedním okresním úřadem, který byl veden Němci. Mezi kompetence převedené od oberlandrátů k okresním hejtmanům, správám z příkazu Říše, patřila i otázka získávání německé státní příslušnosti a posuzování národnostně smíšených sňatků.

⁸⁸ Tyto služebny však nebyly spravovány samostatně.

⁸⁹ Počet 15 služeben nebyl patrně nikdy dosažen, přesto Heinemannová tvrdí, že bylo. Ovšem ta postupovala podle čísel služeben uvedených v jednom oběžníku a to nebylo zdaleka jisté. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 157, pozn. 103. NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Oběžník pobočky RuSHA pro Čechy a Moravu č. 93, 17. 10. 1942, podepsán v zast. Oehl.

⁹⁰ Tamtéž. Oehl (Plzeň) Schmitzovi (Praha) o organizačních změnách v důsledku správní reformy, 11. 9. 1942.

oblast pod OLR Hradec Králové. Jičínské pracoviště tak logicky podléhalo vedoucímu královéhradecké a pardubické služebny Jaworkovi, kterého po jeho odvelení k Waffen-SS nahradil na podzim 1942 známý německý antropolog doc. dr. Michael Hesch (1893–1979).⁹¹ Dříve se dokonce uvažovalo o povolání tohoto „rasového badatele“ na Německou Karlovu univerzitu (NKU).⁹² Pracovníci zrušené kolínské služebny⁹³ byli spolu s vedoucím Ferdinandem Oehlem převedeni do výrazně rozšířeného plzeňského pracoviště, které mezitím opustil Fritz Castagne, jenž zamířil do norského Osla na prestižnější pozici velitele SS v rasových a osidlovacích záležitostech.⁹⁴ Oblast západních Čech měly původně na starosti dvě služebny: v Klatovech a Plzni, přičemž obě řídil společný vedoucí, jehož kmenové pracoviště bylo ovšem v Klatovech. V létě 1942 se situace zásadně změnila, když došlo ke zrušení OLR Klatovy a jeho území připadlo OLR v Plzni. Klatovská služebna tak bez náhrady zanikla a působnost nad celými západními Čechami převzala služebna v Plzni.⁹⁵ Poloha sídla služebny na hranicích Protektorátu však byla vzhledem k rozloze oblasti velmi nevýhodná, a tak vedoucí českobudějovické služebny Jesionek navrhl, aby rasová vyšetření v Písku, Vodňanech, Strakonících a Volyni řídilo jeho pracoviště.⁹⁶ Proti tomu se ale důrazně ohradil nový vedoucí plzeňské služebny Oehl, který považoval tato okresní města za klíčová.

Ještě do konce roku 1942 proběhlo několik zásadních personálních změn. Během léta 1942 opustil protektorátní pobočku zástupce vedoucího Wetter, který byl přidělen k veliteli RuSHA v župě Povartí.⁹⁷ Funkci štábního velitele převzal SS-Ostuf. Gerhart Drabsch (1902–1945).⁹⁸ Posílení své pozice se dočkal dosavadní

⁹¹ R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 276. NA Praha, STŘP, sign. 109-7/83. Výkaz pracovníků česko-moravské pobočky RuSHA, kteří jsou způsobilí k odvodu, pod. Preuß, 26. 1. 1943. Jaworek už byl v té době povolán.

⁹² Hesch původně působil na drážďanské technické vysoké škole. Byl blízkým spolupracovníkem B. K. Schultze a příznivcem nordického hnutí. Uvažované místo na nové katedře rasové biologie na NKU nakonec získal Schultz. Hesch se tak alespoň uplatnil v Protektorátu v rámci RuSHA. Viz R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 276.

⁹³ Větší část bývalého OLB Kolín byla nyní obstarávána pražskou služebnou.

⁹⁴ Srov. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 612, 347. Autorka však jeho působení v Protektorátu neuvádí.

⁹⁵ ZA Opava, ŽŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Obvod služebny v Plzni, 15. 9. 1942. Wirtz Schmitzovi, 11. 9. 1942.

⁹⁶ Tamtéž. Wirtz Jesionkovi (České Budějovice), 15. 9. 1942.

⁹⁷ I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 641.

⁹⁸ NA Praha, STŘP, sign. 109-12/74. Pozvánka na pracovní zasedání vedoucích služeben RuSHA na Slapech u Prahy, 29. 10. 1942. Dříve působil v okupovaném Polsku. Srov. Lothar TYB'L, L. *Nazis und Entnazifizierung in Teupitz – die Schatten des Adolf-Hitler-Platzes*, [online], c2011, [cit. 2013-02-22]. Dostupný z WWW: <http://daten2.verwaltungsportal.de/dateien/seitentgenerator/nazis_in_teupitz.pdf>, s. 14–15.

šéf jihlavské služebny Hußmann, kterého již dříve Künzel chválil jako vynikajícího „rasového badatele“.⁹⁹ Preuß ho nyní určil vedoucím nového oddělení pro zdravotní záležitosti (*Abteilung für Gesundheitswesen*) a po odchodu Wetterna pak krátce působil dokonce jako zástupce vedoucího pobočky.¹⁰⁰ Tyto funkce se však ukázaly být neslučitelné s postem referenta v Jihlavě. Nejpozději na přelomu let 1942 a 1943 jej v čele jihlavské služebny nahradil SS-Ustuf. Hermann Baur, jenž předtím působil v Plzni jako examinátor a pracoval též v rentgenové komisi v Mělníku.¹⁰¹

V důsledku organizačních změn působilo v Protektorátu koncem roku 1942 celkem 12 služeben se sedmi referenty: prof. Schmitzem (Praha), Oehlem (Plzeň), Jesionkem (České Budějovice a Tábor), doc. Heschem (Pardubice, Hradec Králové a Jičín), Baurem (Jihlava), dr. Uhlyarikem (Brno a Zlín) a dr. Kavenem (Moravská Ostrava a Olomouc).¹⁰² Jejich územní dosah přesně odpovídal novým OLB. I přes zrušení dvou služeben byl Protektorát doslova unikátem, neboť se „pyšnil“ nejhustší sítí pracovišť RuSHA ze všech okupovaných zemí.¹⁰³

Heydrichova reforma posílila postavení zemských úřadů, které vykonávaly „správu z příkazu Říše“ prostřednictvím německých viceprezidentů.¹⁰⁴ Ti měli ve své gesci mj. otázku udílení německé státní příslušnosti a smíšených sňatků a v těchto záležitostech byli nadřazení okresním hejtmanům, RAV. Následkem toho byly při obou zemských úřadech ustaveny tzv. zemské služebny RuSHA (*RuS-Landesstellen*):¹⁰⁵ pro Čechy i pro Moravu, které měly za úkol vyhotovovat rasové posudky v případech, které byly v gesci německých viceprezidentů. Tím však došlo ke kompetenčním sporům s regionálními služebnami, které měly dosud na starosti právě posudky ve věci státní příslušnosti.¹⁰⁶ Dle nové úpravy měly služebny RuSHA vydávat pouze předběžná (nezávazná) stanoviska a konečná rozhodnutí byla přesměrována na zemské služebny. Vedoucí regionálních služeben se obávali

⁹⁹ NA Praha, STRP, sign. 109-4/611. Künzel K. H. Frankovi, 22. 8. 1941. V roce 1940 působil jako lékař RuSHA v Poznani, kde poznal své pozdější kolegy z Prahy. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 621.

¹⁰⁰ I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 164–165.

¹⁰¹ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz Hermannu Baurovi (t. č. Mělník), 17. 9. 1942.

¹⁰² Zatímco dva vedoucí (Schmitz a Baur) řídili po jedné služebně, Hesch měl na starosti hned tři!

¹⁰³ Na mnohem větší Ukrajině pracovalo též 7 referentů RuSHA. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 433.

¹⁰⁴ Pavel MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže*, Praha 2012, s. 90.

¹⁰⁵ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Vedoucí plzeňské služebny česko-moravské pobočky RuSHA o zřízení zemských služeben, 26. 9. 1942, podepsán Wirtz. Na základě oběžníku č. 61/1942.

¹⁰⁶ Tamtéž. Zřízení zemských služeben Čechy/Morava, 26. 9. 1942.

následků takového opatření v tom smyslu, že tato předběžná stanoviska budou zbytečná a okresní úřady vyčkají až na konečný verdikt zemské služebny. Šéf plzeňské služebny proto navrhl, aby regionální pracoviště zajišťovala pouze podklady k rasovému nálezu, zatímco vlastní posudek by na základě nich zhotovila zemská služebna. To mělo celý proces urychlit, protože by nebyly třeba posudky dva. Tento postup se však neujal a regionální služebny i nadále vlastní stanoviska vydávaly. Stávalo se navíc jen zřídka, že zemská služebna coby vyšší instance takový posudek rozporovala. Personálně byly zemské služebny svázány s regionálními pracovišti v zemských metropolích, a jejich šéfy se tak stali prof. Schmitz (Praha) a dr. Uhlyarik (Brno).

Na konci roku 1942 byla česko-moravská pobočka RuSHA vnitřně konsolidovaným vykonavatelem rasové politiky v Protektorátu. Dosavadní úspěchy a nové perspektivy shrnuli její funkcionáři na společném zasedání na Slapech na přelomu října a listopadu 1942.¹⁰⁷ Na setkání byl pozván i Frank, jakožto i řada osobností z akademické sféry. Preuß ve své úvodní řeči vyhodnotil zprávy a návrhy vedoucích služeben, druhý den pak pohovořil o úkolech RuSHA v českých zemích. O tématu rasové politiky v Sudetech pojednal vedoucí liberecké služebny Walter. O probíhajících rentgenových vyšetřeních a jejich vyhodnocování referovali Ziegler s Baderem. Své zprávy podali i referenti jednotlivých úseků pobočky. Nastupující štábní velitel Drabsch přednesl příspěvek na téma zvyků a obyčejů v českých zemích. Zasedání se aktivně zúčastnil také Bruno K. Schultz (1901–1997), vedoucí Rasového úřadu v rámci RuSHA a tehdy nedávno jmenovaný profesor rasové biologie na NKU. Stojí za zmínku, že Schultz byl jedním ze spoluautorů systému rasových kritérií RuSHA. Se svými příspěvky vystoupili rovněž dva jeho univerzitní kolegové: prof. Karl V. Müller a prof. Hans J. Beyer. Toto bilanční setkání tak bylo pro jeho účastníky jistě velmi podnětné.

Velitelství SS v rasových a osídlovacích záležitostech pro Čechy a Moravu

Začátkem roku 1943 nastala výrazná reorganizace celé česko-moravské pobočky. Šéf RuSHA totiž v lednu jmenoval Preuße do funkce velitele SS v rasových a osídlovacích záležitostech pro Čechy a Moravu (*SS-Führer im Rasse- und Siedlungswesen Böhmen und Mähren*, často zkracováno na *RuS-Führer Böhmen-Mähren*).¹⁰⁸ Protektorátní pobočka tak přestala být pouhým detašovaným pracoviš-

¹⁰⁷ NA Praha, STŘP, sign. 109-12/74. Pozvánka na pracovní zasedání na Slapech ve dnech 31. 10. – 1. 11. 1942.

¹⁰⁸ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/720. Stejnopis, štábní velení odd. I RuSHA, 22. 1. 1943. Preuß se účastnil už lednového zasedání vyšších velitelů SS v Protektorátu. Není však jisté, jestli již jako velitel SS v rasových a osídlovacích záležitostech. Když však bylo o jeho pozvání uvažováno, tak ještě jmenován nebyl. Srov. NA Praha, NSM, sign. 110-12/24. Seznam pozvaných na zasedání, 14. 12. 1942. Už předchozí rok si Preuß stěžoval, že není vyjasněna jeho

těm, a stala se standardní součástí struktur RuSHA, potažmo SS.¹⁰⁹ Preuß podléhal přímo Frankovi coby vyššímu veliteli SS a policie, v odborných záležitostech potom šéfovi RuSHA. V červnu 1943 bylo velitelství přiděleno k úseku SS XXXIX pod vedením Waltera Opländera.¹¹⁰ Dosavadní pobočka se nyní označovala jako velitelství SS v rasových a osídlovacích záležitostech. Do jara 1944 se užívalo přídomku „*při úseku SS XXXIX*“, později už jen „*Böhmen-Mähren*“. V písemnostech služeben se ale i nadále udrželo užívání dosavadního označení pobočky – tedy „*Außenstelle Böhmen-Mähren*“.

Velitele Preuše zastupoval v organizačních otázkách štábní velitel Gerhart Drabsch, a v odborných pak zpravidla vedoucí zemské služebny pro Čechy,¹¹¹ kterým byl na začátku roku 1943 prof. Schmitz. Výrazných změn doznala struktura pražského ústředí, a to díky tomu, že pracoviště získalo celou řadu nových kompetencí. Rasová selekce protektorátních obyvatel přestala být výhradní náplní činnosti. Místo dosavadních odborných sekcí se agenda členila na referáty, které svým obsahem odpovídaly (pod)úřadům RuSHA:

- referát pro rasové záležitosti (*Referat Rasse*),
- referát pro osídlovací záležitosti (*Referat Siedlung*),
- referát pro rodovou péči (*Referat Sippenpflege*),
- referát pro péči (*Referat Fürsorge*),
- lékařská služba RuSHA (*Ärztlicher Dienst*).

Referát pro rasové záležitosti nahradil dosavadní III. oddělení. Novinkou však bylo, že pobočka vykonávala i rasový výběr rekrutů SS a hodnotila způsobilost snoubenek stávajících příslušníků k sňatku (*SS-Auslese*). Tato pravomoc souvisela s přidělením pracoviště RuSHA k úseku SS. Selektce se týkala obecných SS, Waffen-SS i policejních složek. Germanizační agenda zůstala zachována ve stejnému rozsahu jako dosud, uvažovalo se naopak o jejím rozšíření.

pozice v hierarchii SS. Nemohl se tak např. zúčastnit smutečního průvodu na pohřbu Heydricha jakožto vedoucí pobočky RuSHA, nýbrž jako vedoucí oddělení v NSDAP. NA Praha, STŘP, sign. 109-7/92. Dopis Preuše dr. Giesovi, 23. 10. 1942.

¹⁰⁹ Velitelé SS v rasových a osídlovacích záležitostech podléhali příslušnému úseku SS, resp. jeho veliteli.

¹¹⁰ NA Praha, STŘP, sign. 109-7/92. Štábní velitel RuSHA Frankovi, Opländerovi a Preußovi, 9. 6. 1943. NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva velitele RuSHA pro Čechy a Moravu za březen 1944.

¹¹¹ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva velitele RuSHA pro Čechy a Moravu za září 1943.

Referát rovněž organizoval tzv. „zvláštní akce“ (*Sonderaktionen*), jež zahrnovaly plošná a mimořádná vyšetření.¹¹² Útvar zodpovídal i za statistické vyhodnocování rasových prověrek.

Zcela novou kompetenci představovala osídlovací agenda vykonávaná referátem pro osídlovací záležitosti, který vedl Ernst Biesalski. Předmětem činnosti úseku bylo usazování příslušníků SS na zemědělských statcích v Protektorátu (jednalo se především o válečné invalidy).¹¹³ I tento referát tak měl svou germanizační úlohu, byť značně omezenou ve srovnání s úřadovnou RKF. Biesalski si dokonce posteskl, že pro větší rozsah těchto aktivit chyběl dostatek německých odborníků – ti se totiž soustředili spíše na osídlovací projekty „na východě“ (resp. v bývalém západním Polsku).¹¹⁴ Referát vydával tzv. osídlovací nálezy (*Siedlungsgesuche*), jež byly podmínkou pro přidělení usedlosti příslušnému osadníkovi.¹¹⁵ Podstatná byla spolupráce s Osídlovacím úřadem RuSHA, který byl v září 1943 evakuován z Berlína do Dymokur na Nymbursku.¹¹⁶

Referát pro rodovou péči se zabýval především sňatkovou politikou SS.¹¹⁷ Svou činnost vykonával prostřednictvím tzv. pečovatelských středisek SS (*SS-Pflegestellen*) č. 107 v Brně a 108 v Praze. V nich pracovali referenti z RuSHA společně s lékaři. Referentem střediska 108 byl SS-Ustuf. Lessmann, jenž však musel v březnu 1943 narukovat k Waffen-SS a nahradil jej SS-Ustuf. Roscher, který doposud působil v Brémách.¹¹⁸ Během léta 1943 bylo zrušeno brněnské středisko, jehož vedoucí Körber onemocněl. Jeho práci převzalo středisko v Praze.¹¹⁹ V létě 1944 pak nahradil Roschera na postu referenta pražského střediska SS-Ostuf.

¹¹² Jednalo se např. o vyšetření lékařů či lékárníků za účelem jejich eventuálního nasazení do Říše, dále pak plošné výzkumy pod záminkou výměny osobních průkazů, selekce uchazečů o středoškolské studium aj.

¹¹³ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva referátu pro osídlovací záležitosti za měsíc říjen 1943.

¹¹⁴ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva referátu pro osídlovací záležitosti za červen 1943.

¹¹⁵ Tamtéž. Pracovní zpráva referátu pro osídlovací záležitosti za září 1943.

¹¹⁶ Referát ve spolupráci dosazoval své lidi do pracovišť na ministerstvu zemědělství a lesnictví. NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zpráva referátu pro osídlovací záležitosti za srpen 1944. Referát se zabýval i možným využitím asi 100 štábních poddůstojníků z vládního vojska, kteří překročili služební dobu 24 let. S nimi se počítalo pro místa v orgánech ministerstva (sektor výživy). Byli rasové přezkoumání a 35 z nich vyhovělo.

¹¹⁷ Podléhal Preußovi, šéfovi Sňatkového úřadu RuSHA Heiderovi a inspektorovi pečovatelských středisek Dreierovi. NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zprávy referátu pro rodovou péči za měsíce červen/červenec 1943 a červen 1944.

¹¹⁸ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zprávy referátu pro rodovou péči za měsíce březen a duben 1943.

¹¹⁹ Tamtéž. Pracovní zprávy referátu pro rodovou péči za měsíce červen a srpen 1943.

Fahlke.¹²⁰ V období od března 1943 do února 1945 prověřilo toto středisko celkem 4 639 případů sňatků a zasnub příslušníků SS a vedle toho zjišťovalo rodový původ 96 civilistů.¹²¹ V roce 1943 byl zahájen široký výzkum židovských matrik, kterého se referát také účastnil, a to ve spolupráci s Rodopisným úřadem pro Čechy a Moravu. Do prosince se podařilo prověřit až 5 600 záznamů židovských „křtů“. Výzkum skončil v červenci 1944.¹²²

Referát pro péči a zásobování organizoval materiální podporu příslušníkům a útvarům SS. Jeho dalším úkolem bylo vést statistiku válečných ztrát SS včetně zraněných a pohřešovaných. Útvar také zajišťoval péči o zraněné ve svých lazaretech, jakožto i o sirotky a vdovy padlých příslušníků SS.¹²³ Vedoucím byl jmenován SS-Stubaf. Leist,¹²⁴ jehož pracoviště podléhalo šéfovi Úřadu pro péči a zásobování RuSHA SS-Ostubaf. Kalkofenovi.¹²⁵ Referát se později nazýval jednoduše jako „*Fürsorgekommando*“.

Velmi důležitým referátem byla tzv. lékařská služba RuSHA, jejímž vedoucím byl už od počátku dr. Hußmann, někdejší šéf jihlavské služebny. Ten tu vystupoval hned v několika rolích: Pracoval totiž nejen pro česko-moravskou pobočku RuSHA, ale i pro Rasový úřad, který od září 1943 sídlil v Praze, dále pro Sňatkový úřad a spojovací ústřednu NSDAP.¹²⁶ Jeho činnost spočívala v lékařském prověřování případů smíšených sňatků a žádostí o německé občanství. Hußmann se přitom soustředil především na „genetické zdraví“ uchazečů v duchu nacistické rasové hygieny. Logická tak byla jeho součinnost s Karlem Thumsem (1904–1976), ředitelem pražského Ústavu pro rodovou a rasovou hygienu na NKU. Lékařská služba RuSHA zahájila svou aktivitu v červenci 1943,¹²⁷ kdy byly její úkoly představeny vedoucím služeben, s nimiž Hußmann navázal spolupráci. Jako posudkový lékař prováděl také rasovou a lékařskou selekci osadníků, kteří byli určeni pro kolonizaci „východu“. Vedle toho sloužil jako lékař víceméně všech úřadoven RuSHA na území Protektorátu.

¹²⁰ Tamtéž. Pracovní zpráva referátu pro rodovou péči za měsíc červenec 1944.

¹²¹ Tamtéž, sign. 110-7/77; 110-7/50. Zprávy referátu pro rodovou péči za měsíce březen 1943 až únor 1945.

¹²² Tamtéž, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva referátu pro rodovou péči za měsíc červenec 1944.

¹²³ Tamtéž. Čtvrtletní zpráva referátu pro péči a zásobování za období od 10. 4. do 10. 7. 1943.

¹²⁴ Tamtéž. Pracovní zpráva referátu pro péči a zásobování za měsíc červen 1943.

¹²⁵ Tamtéž. Zpráva referátu pro péči a zásobování za červen 1943. Úřad měl své sídlo od roku 1944 také v Praze.

¹²⁶ Tamtéž. Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hußmanna za měsíc červen 1943.

¹²⁷ Tamtéž. Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hußmanna za měsíc červenec 1943.

Nové úkoly restrukturalizované pobočky RuSHA se staly jedním z témat zasedání vedoucích služeben a rasových examinátorů v květnu 1943 v Praze.¹²⁸ Jednání se zúčastnili i referent pro osídlovací záležitosti Biesalski a šéf pražského pečovatelského střediska Roscher. Dr. Kaven přednášel o populační politice, Drabsch o lidové kultuře moravských Slováků, doc. Hesch o rasových dějinách českých zemí a dr. Schöne z pražské služebny o rasové psychologii. Mezi účastníky byli též prof. Schultz, prof. Beyer, ale i bývalý vedoucí pobočky RuSHA Künzel.

V letech 1943–1944 nastaly další personální obměny, a to hlavně v důsledku odchodu některých pracovníků RuSHA do Waffen-SS. Jako asi první v tomto období opustil Protektorát šéf pražské služebny prof. Schmitz – jeden z nejdéle sloužících pracovníků česko-moravské pobočky.¹²⁹ Jeho pozice byla přitom klíčová, neboť jako vedoucí zemské služebny pro Čechy zastupoval přímo Preuße. Funkci na tři měsíce převzal už zmíněný vládní rada dr. Schöne,¹³⁰ po němž dočasně nastoupil „zastupující vedoucí“ SS-Oschaf. Fritz Herrfurth (1911–?), avšak kvůli jeho nízké hodnosti v SS „nebylo možné“, aby vedl zemskou služebnu pro Čechy. Její vedení tudíž převzal sám Preuß, kterému asistoval SS-Ostuf. Stuhm.¹³¹ Do funkce řádného vedoucího obou pražských služeben byl nakonec pronesen dr. Kaven, jenž doposud šéfoval severomoravským pracovištím.¹³² Do Prahy nastoupil k 1. září 1943,¹³³ a stal se tak jedním z nejvlivnějších činitelů RuSHA v Protektorátu. Jeho předchůdce Herrfurth byl poslán do jihlavské služebny, kde převzal funkci „komisařského vedoucího“. Z Jihlavy mezitím odešel Baur, protože byl povolán do Waffen-SS.¹³⁴ Na původní Kavenova pracoviště v Olomouci a Moravské Ostravě nastoupil SS-Ustuf. dr. Nitsche.¹³⁵

¹²⁸ Tamtéž, sign. 110-12/24. Pozvánka na pracovní zasedání pobočky RuSHA v Praze 9. – 10. 5. 1943.

¹²⁹ NA Praha, STŘP, sign. 109-7/83. Výkaz pracovníků česko-moravské pobočky RuSHA, kteří jsou způsobilí k odvodu, pod. Preuß, 26. 1. 1943. Na seznamu byl uveden také Schmitz.

¹³⁰ Srov. Posudky podepsané Schöнем v NA Praha, ÚŘP, sign. 114-341-8 až 114-348-5.

¹³¹ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva velitele RuSHA za měsíc červenec 1943.

¹³² Proti jeho možnému odvolání do Prahy vystoupil krajský vedoucí NSDAP v Olomouci spolu s oberlandrátem v Moravské Ostravě, neboť se domnívali, že je zde Kaven nepostradatelný, protože se prý rozhodující měrou zapojil do „národnostně-politické práce“ na severní Moravě. Preuß tehdy ustoupil a od svého záměru upustil. NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva velitele RuSHA za měsíc červenec 1943.

¹³³ Tamtéž. Zpráva velitele RuSHA za srpen a září 1943. Kaven výslovně zmíněn v pracovní zprávě Hußmanna. Tamtéž. Pracovní zpráva lékaře RuSHA za září 1943.

¹³⁴ Tamtéž. Pracovní zpráva velitele RuSHA za srpen 1943

¹³⁵ Tamtéž. Zprávy velitele RuSHA za srpen a září 1943.

Mezi přední postavy česko-moravské pobočky patřil i doc. Hesch, který zatím sloužil jako vedoucí služeben v Pardubicích, Hradci Králové a Jičíně. Dne 16. června 1943 byl ale převeden na odpovědnější místo – do pozice vedoucího nově ustavené zemské služebny pro Sudety (*RuS-Lansesstelle Sudeten*) se sídlem v Liberci, resp. Vratislavicích nad Nisou.¹³⁶ Tím se dořešil status dosud upozaděného pracoviště RuSHA v Sudetech, jež se tak definitivně stalo pevnou součástí česko-moravské pobočky.¹³⁷ Zemská služebna v Sudetech měla zcela jiné postavení než obě zemské služebny v Protektorátu – zůstala jí totiž jistá autonomie, která vyplývala z odlišných státoprávních poměrů. Prvním úkolem, který zde musel Hesch vyřešit, bylo vybudování podřízených regionálních služeben po vzoru Protektorátu. Musel ale konat rychle, protože měly být otevřeny již k 1. červenci.¹³⁸ Byly přiděleny k úřadům vládních prezidentů v Karlových Varech, Ústí nad Labem a v Opavě.¹³⁹ Teritoriální rozdělení mělo zajistit efektivnější uskutečňování rasové selekce v zeměpisně nesourodé oblasti se špatnými dopravními podmínkami. Karlovarská služebna měla navíc zcela zvláštní postavení už kvůli své odlehlé poloze – byla sice podřízena liberecké zemské služebně, a tím i česko-moravské pobočce, ale musela navázat v některých úkonech „přeshraniční“ spolupráci s velitelem RuSHA v úseku „Mohan“ SS-Stubaf. Jochem.¹⁴⁰ Ještě v roce 1943 došlo k přestěhování sídla zemské služebny do Jablonce nad Nisou.¹⁴¹ Po Heschově odchodu z východních Čech převzal vedení tamějších služeben SS-Oschaf. Lange, dosavadní examinátor ze Sudet.¹⁴²

Sám Hesch se mezitím stal ještě v roce 1943 profesorem antropologie na drážďanské technice.¹⁴³ V Sudetech dlouho nezůstal, už na jaře 1944 byl totiž

¹³⁶ Hesch o převzetí zemské služebny v Sudetech informoval J. Preuß telefonicky dne 7. června 1943. NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Preuß Heschovi o převzetí zemské služebny v Sudetech, 9. 6. 1943. Oběžník velitele RuSHA č. 54 o zřízení zemské služebny Sudety, 10. 6. 1943, pod. Preuß. Do čela zemské služebny v Liberci měl být původně postaven dosavadní vedoucí libereckého pracoviště RuSHA Walter, ten se však omluvil z důvodu přidělení k jiným úkolům. Sídlo zemské služebny bylo později přesunuto do Jablonce nad Nisou. Tamtéž. Dopis štábního velitele RKF v Sudetech pobočce RuSHA v Łódži, 20. 7. 1944.

¹³⁷ Rok nato pak následovalo sloučení složek SS v Protektorátu a Sudetech pod vedením Franka.

¹³⁸ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Oběžník č. 54 o zemské služebně v Sudetech, 10. 6. 1943.

¹³⁹ Tamtéž.

¹⁴⁰ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Hildebrandt vyššímu veliteli SS a policie „Mohan“, 6. 11. 1943 (opis).

¹⁴¹ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 124. Wirtz (Plzeň) zemské služebně v Sudetech, 7. 10. 1943.

¹⁴² K Langeho působení viz R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 278–280.

¹⁴³ Srov. H.-Ch. HARTEN, et al, *Rassenhygiene*, s. 276.

povolán do Prahy, kde vystřídal Kavena v čele zemské služebny pro Čechy a pražského pracoviště. Kaven musel toto vlivné místo opustit, protože byl vyslán do důstojnické školy SS v Bad Tölz, kde potom roku 1945 tragicky zahynul.¹⁴⁴ Těsná spolupráce mezi Preušem a Heschem vydržela až do konce války. Následovaly ještě některé další personální výměny: Z Českých Budějovic tak například odešel Erwin Jesionek¹⁴⁵ a z Plzně Ferdinand Oehl, kterého nahradil jeho dosavadní zástupce Erich Wirtz.¹⁴⁶

Podle Heinemannové byla protektorátní pobočka RuSHA „vzorovým pracovištěm“,¹⁴⁷ v němž sloužili i zdatní „rasoví odborníci“. Počet jejích zaměstnanců jistě přesahoval 50.¹⁴⁸ Vnitřní stabilitu sice ohrožovaly četné organizační změny a střídání personálu, rok 1943 však lze považovat za vrcholné období jejího relativně krátkého působení.

Agenda pobočky RuSHA a jejích služeb

Rasové prověrky českého obyvatelstva byly bezesporu hlavní náplní práce česko-moravské pobočky RuSHA po celou dobu její existence. Rasová šetření z germanizačních důvodů mohla mít přitom dvě základní podoby: plošné výzkumy a prověrky „z moci úřední“. Plošná zkoumání sloužila k hrubému zjištění podílu „rasově žádoucích“ osob v populaci Protektorátu nebo Sudet. Byla většinou utajená a zahrnovala akce typu zdravotních prohlídek dětí, vyšetření pomocí rentgenu nebo

¹⁴⁴ Alexander SCHWERIN, *Experimentalisierung des Menschen: Der Genetiker Hans Nachtsheim und die vergleichende Erbpathologie 1920–1945*, Göttingen 2004, s. 214–216.

¹⁴⁵ Jesionek narukoval k Waffen-SS a 15. 3. 1943 byl poslán na východní frontu, kde dne 30. 10. téhož roku padl. K česko-moravské pobočce RuSHA byl povolán 12. 6. 1941 a od srpna převzal vedení služebny v Českých Budějovicích. Později šéfoval i nově zřízené služebně v Táboře. Jesionek pocházel z Rakouska. Zanechal po sobě dvě děti. NA Praha, NSM, sign. 110-7/46. Životopis SS-Hstuf. Erwina Jesionka, přiloženo k dopisu J. Preuše ze dne 21. 11. 1943. Preuß v něm označil Jesionka jako jednoho z prvních členů „Künzelova úderního oddílu, z něhož se vyvinula pobočka RuSHA“ („Erwin Jesionek gehörte als einer der ersten zum »Stoßtrupp Künzel«, aus dem sich die Außenstelle des RuS-Hauptamtes entwickelt hat“). S Künzelem ostatně Jesionek spolupracoval už v Lódži.

¹⁴⁶ To vyplývá z posudků a dalších písemností uložených v NA Praha, ÚŘP, sign. 114-341-2–114-348-5. Wirtz započal svou kariéru u někdejší služebny v Kolíně, kde už byl podřízeným F. Oehla. Ten si ho s sebou vzal i do nové služebny v Plzni. ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Hodnocení SS-USchaf. Wirtze, 18. 7. 1942.

¹⁴⁷ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva velitele RuSHA Preuše za říjen 1943.

¹⁴⁸ NA Praha, STRP, sign. 109-7/75. Přehled o počtech příslušníků SS na území Protektorátu za červen 1943. Stav česko-moravské pobočky k červnu 1943: 5 důstojníků, 33 poddůstojníků, 15 mužů, celkem 53 mužů na pobočce.

posuzování fotografií a dotazníků k novým osobním průkazům (*Kennkarten*).¹⁴⁹ Na rozdíl od druhého typu prověrek neměla tato rozsáhlá šetření bezprostřední vliv na osud zkoumaných jedinců. Pobočka RuSHA se svými služebnami zhotovovala rasové posudky „z moci úřední“ v těchto konkrétních případech:

- žádosti o německou státní příslušnost, příp. stanovení národnosti (*Staatsangehörigkeit / Volkszugehörigkeit*), spisová značka „St.“
- povolování národnostně smíšených sňatků (*Ehegenehmigungen*), spisová zn. „E.“;
- přijímání českých dětí na německé školy (*Schuluntersuchungen*), spis. zn. „Sch.“;
- nasazování kvalifikovaných pracovníků z nedostatkových profesí do Říše za účelem jejich germanizace (*Wiedereindeutschungsverfahren*), spisová zn. „Wd.“, „We.“;
- žádosti o protektorátní příslušnost (*Protektoratsangehörigkeit*), spisová zn. „St./Prot.“
- posuzování židovských míšenců (*jüdische Mischlinge*), spisová zn. „JM.“ / „J“;
- možné poněmčení nemanželských dětí (*uneheliche Kinder*) a sirotků,
- posuzování „rasové kvality“ českých mužů, kteří se dopustili zakázaného pohlavního styku s německou ženou (*Sonderbehandlungsfälle*), spisová zn. „Sb.“.

Výše uvedené případy posuzovaly zpravidla regionální (popř. zemské) služebny. Vedle těchto „rutinních“ prověrek musela pobočka realizovat mimořádná šetření, jež měla většinou na starosti pražská centrála. Takovou akcí byla i selekce dětí z Lidic a Ležáků. Je nutné dodat, že rasové selekci nebyli podrobováni jen Češi, ale i lidé německého či jiného národnostního původu.

Rasové vyšetření probíhalo dle standardů RuSHA. Examinátor nejprve zjistil potřebné antropologické údaje (barvu očí, vlasů a kůže, tvar hlavy, obličej, čela, nosu a oční štěrby, tělesnou výšku a konstituci aj.), které pak zapsal do tzv. „rasové karty“ (*R-Karte*). Na základě toho byl stanoven poměr rasových prvků ve fenotypu probanda. Poté se sestavil tzv. „rasový vzorec“ (*Rassenformel*), který sestával ze tří částí: 1. posouzení postavy (od 1 do 9; čím vyšší hodnota, tím „lépe“), 2. „rasové kvality“ (od „a“ – „čistě nordický či fálský“ až po „e“ – „cizí rasy“) a 3. „celkového hodnocení“ (od stupně A I = „velmi vhodný“ po „C“ = „nevyhovující“). „Rasový vzorec“ tak mohl vypadat např. takto: 5 c A III, což znamenalo, že proband byl „*dostatečné postavy*“, „*převážně nordické či fálské rasy*, popř. *dinár-*

¹⁴⁹ Tuto metodu anticipoval Heydrich v únoru 1942. Srov. Z projevu R. Heydricha 4. února 1942, in: K. FREMUND – V. KRÁL, *Die Vergangenheit*, s. 144. Jen v západních a jižních Čechách bylo z 24 601 osob hodnoceno pozitivně pouze 15,7 %. NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zprávy referátu „Rasa“ za září a říjen 1943.

ské, nebo vyrovnaným míšencem s příměšky ostatních evropských ras“, a tím pádem „obecně vzato způsobilý“.¹⁵⁰

Na základě „rasového vzorce“ byl zkoumaný jedinec zařazen do jedné z šesti kategorií (*Wertungsgruppen*): RuS I, II, III+, III, IV a IV-F. Uchazeč neněmecké národnosti byl označen za poněmčitelného, pokud odpovídal alespoň hraniční kategorii III+.¹⁵¹ Lidé spadající do skupiny III byli sice už považováni za „nežádoucí“, ovšem v případě Čechů se s nimi nejspíš do budoucna počítalo jako s pracovními silami v Protektorátu či v Říši.¹⁵² Za určitých podmínek mohl být takový obyvatel Protektorátu shledán i za poněmčitelného, ale musel být německého původu, nebo mít zvláštní „politické zásluhy“.¹⁵³ Za naprosto „nevyhovující“ platili lidé v kategoriích IV (alpínský či východobaltický charakter) a IV-F (přítomnost „mimo-evropských rysů“). Stejný postup byl už dříve uplatněn pro uchazeče o členství v SS.¹⁵⁴ Jak je patrné, tento systém vycházel z teorie o nadřazenosti nordické rasy a hierarchické klasifikace evropských ras.

V případě vyšetření za účelem poněmčení se nehodnotila pouze „kvalita“ samotného probanda (*Rassewert*), nýbrž i jeho rodinných příslušníků. Tzv. „rodová hodnota“ (*Sippenwert*) se určila pomocí „rodové karty“ (*S-Karte*), kde se zprůměrovaly „rasové hodnoty“ jednotlivých členů rodiny. Rodinní příslušníci se však často posuzovali jen přibližně na základě fotografií, které uchazeč předložil.

¹⁵⁰ Viz schéma 1.

¹⁵¹ Kategorie III+ byla užívána jen v germanizačních záležitostech. Někdy se ovšem vyžadovalo splnění přísnějších kritérií na úrovni rasové skupiny II, která byla zpravidla podmínkou pro přijetí do SS. Viz tab. 3.

¹⁵² NA Praha, ÚŘP-Dodatky II, kart. 56. Pamětní spis W. Königa-Beyera o rasově-politických poměrech v česko-moravském prostoru, 23. 10. 1940, zde s. 37. Dále viz R. KÜPPER, *Karl Hermann Frank*, s. 249.

¹⁵³ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 126. Zpráva služebny RuSHA v Plzni o vyšetření sirotků ze sirotčince „České srdce“, 4. 12. 1942. Himmler v roce 1942 navrhl, aby se pro udělování německého občanství užívalo mírnějších kritérií – do úrovně kategorie RuS III za podmínky „politických zásluh“. NA Praha, STRP, sign. 109-4/60. Dálnopis Himmlera určený RuSHA a RSHA, 12. 9. 1942. Brandes (D. BRANDES, „*Umwolkung...*“, s. 212) význam požadavku přecenil a bez dalších důkazů jej považoval za pravidlo. Konkrétní rasové posudky tomu však neodpovídají. Pro Čechy byla užívána hraniční kategorie III+. V okupovaném Polsku (jakožto později i v Protektorátu – pozn. autora) se měřítka do kategorie RuS III používala jen pro etnické Němce. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 235–236.

¹⁵⁴ Základ pro rasovou selekci v SS položil Walther Darré už v roce 1930. Pro zajištění „kvalitního“ potomstva německých sedláků navrhl jejich budoucí manželky rozdělit do 4 tříd (*Klassen*), z nichž první dvě označovaly „rasově a zdravotně způsobilé“ osoby. Srov. Richard W. DARRÉ, *Neuadel aus Blut und Boden*, München 1930, s. 170–171, 198. Nordická rasa byla považována za základní rasu německého národa (*Grundrasse*), zatímco ostatní evropské rasy byly označovány jako vedlejší (*Einschlagrassen*). Viz *Rassenpolitik*, SS-Hauptamt, s. 19. Standardizované výběrové schéma bylo vyvíjeno Horstem Rechenbachem a B. K. Schultzem z Rasového úřadu SS v roce 1937. Viz I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 60–62, 420–421.

„Schopnost poněmčení“ byla definována tak, aby odpovídala minimálně „německému rasovému průměru“.¹⁵⁵ „Hodnocení“ jednotlivých evropských ras přitom vycházelo ze systematicky Hanse F. K. Günthera. Za „žádoucí“ byly považovány příznaky nordické, fálské a dinárské rasy a „tolerovaly“ se v zásadě jen menšinové podíly ostatních typů. Protože byla dinárská rasa tmavovlasá, a přesto žádoucí, není pravdou, že pro poněmčení byly podmínkou světlé vlasy a oči – nakonec „nežádoucí“ východobaltická rasa byla plavovlasá a světlooká...

Rasová selekce s bezprostředním dopadem na osud dotčených osob byla připravována během jara 1941. Prověrky měly v první řadě vyřešit problémy nacistické národnostní politiky v Protektorátu, které se točily kolem nejasného pojetí němectví ve specifickém prostředí Čech a Moravy.¹⁵⁶ Do roku 1941 totiž neexistovala jednotná kritéria pro udělování německé státní příslušnosti. Za Němce se mohl prohlásit prakticky kdokoli a záleželo jen na libovůli místně příslušného oberlandrátu, zda žádost vyřídí kladně, či záporně.¹⁵⁷ Stejně problémy existovaly i v případě česko-německých sňatků a přijímání česky mluvících žáků na německé školy.¹⁵⁸ Stav, kdy byli mnohde doslova živelně přijímání žadatelé o vstup do „německého společenství“, byl přitom v rozporu s nacistickým pojetím rasové politiky. Od podzimu 1940 sílily tlaky na to, aby se vytvořily skutečně jednotné podmínky pro řešení národnostních otázek.¹⁵⁹ Pro hodnocení „rasové kvality“ uchazečů tak byla logicky zvolena česko-moravská pobočka RuSHA.

Jako první se začalo s rasovým testováním uchazečů o německou státní příslušnost a regulací česko-německých sňatků. V dubnu a květnu 1941 proběhly nezbytné přípravy, byl vydán předpis upravující smíšená manželství,¹⁶⁰ a koncem léta

¹⁵⁵ NA Praha, STŘP, 109-4/135. Návrhy OLR k asimilaci Čechů, únor až březen 1941. Viz tab. 4.

¹⁵⁶ K tomu podrobně viz C. BRYANT, *Prague in Black*, s. 50–57.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 74.

¹⁵⁸ Srov. René NOVOTNÝ, *Nacistická národnostní politika na Pardubicku v letech 1939–1945*, Východočeský sborník historický, sv. 24, 2013, s. 169–217, zde s. 188–189, 196–200.

¹⁵⁹ R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 286.

¹⁶⁰ Koncem října 1940 bylo vydáno prováděcí nařízení ke sňatkovému zákonu, podle kterého povolovaly smíšené sňatky OLR. Dne 3. dubna byl pak vydán společný oběžník říšského protektora a říšského ministra vnitra k tomuto nařízení. Srov. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 287–288. To byl legální podklad k zahájení rasové selekce, o jejíž podobě se pak diskutovalo během jara a léta. Srov. NA Praha, STŘP, sign. 109-1/967. Frank Hofmannovi, 23. 5. 1941. Výnos říšského protektora o sňatcích mezi členy NSDAP s příslušníky cizích národností, 9. 9. 1941. V květnu 1941 proběhlo „zkušební“ vyšetření české rodiny z Plzně, která požádala o německé občanství. Do Plzně se tehdy za rodinou vypravili Hußmann, Kaven a Preuß. NA Praha, STŘP, sign. 109-11/8. Dopis pražské pobočky SD Frankovi, 28. 5. 1941. E. Künzel K. H. Frankovi, 19. 6. 1941.

mohly služebny RuSHA zahájit rasové prověrky prvních žadatelů.¹⁶¹ Konečná rozhodnutí o těchto případech vydávaly OLR, ale na rozhodování se podílely i další nacistické úřady: gestapo a krajská vedení NSDAP.¹⁶² Posudek služebny RuSHA měl sice zpravidla velkou váhu, avšak byla zohledňována i další kritéria jako vztah k německví a „politická nezávadnost“. V případech smíšených sňatků se museli podrobit oba snoubenci také vyšetření na příslušném německém zdravotním úřadu,¹⁶³ kde byli hodnoceni nejen z hlediska genetického zdraví, ale úřední lékař nenápadně zaznamenával i údaje o rasových znacích do zvláštního formuláře,¹⁶⁴ který pak sloužil examinátorům RuSHA jako podklad pro rasový posudek. Ve věci žádostí o německou státní příslušnost buď navštívil pracovník služby RuSHA přímo uchazeče a jeho rodinu, nebo si je pozval na určené místo a vykonal s nimi pohovor,¹⁶⁵ během něhož si zapisoval své dojmy. Žadatel nesměl vědět, že byl rasově vyšetřován. V roce 1942 nařídil Heydrich zpětné přezkoumání starších případů, kdy obdrželi německou státní příslušnost lidé bez rasového posouzení.¹⁶⁶ Pakliže byl vydán negativní posudek, došlo zpravidla k odejmutí německého občanství. Examinátoři RuSHA prověřovali také české muže, kteří se dopustili nedovoleného pohlavního styku s německými ženami.¹⁶⁷ Když „provinilec“ uspěl, mohl se s Němkou oženit. V opačném případě byl podroben „zvláštnímu zacházení“ (*Sonderbehandlung*), což však pro Čechy znamenalo spíše pobyt v koncentračním táboře než popravu.¹⁶⁸ Prověřovány byly rovněž nemanželské děti smíšeného původu za účelem možného poněmčení.¹⁶⁹ Totéž se týkalo i sirotků.

¹⁶¹ NA Praha, sign. 109-4/611. Künzel K. H. Frankovi, 22. 8. 1941. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 290.

¹⁶² R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 288. Konečné slovo měl příslušný úřad. RuSHA byl v roli poradního orgánu.

¹⁶³ TÝŽ, *Zdravotní prohlídky*, s. 166 (tab. 5), 172, Německé zdravotní úřady (NZÚ) sídlily v Praze, Plzni, Českých Budějovicích, Jihlavě, Brně, Olomouci, Moravské Ostravě, později v Hradci Králové. Pouze NZÚ v Praze bylo vybaveno speciální Poradnou pro rodovou a rasovou péči, jež byla spojena s Ústavem pro rodovou a rasovou hygienou na NKU, které vedl Karl Thums. Poradny vznikaly už ve 30. letech v Říši při zavádění eugenické legislativy. Robert N. PROCTOR, *Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu*, Praha 2009, s. 151.

¹⁶⁴ V orig. *Zusatzbogen zum Rassenbefund*. Srov. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 290–291.

¹⁶⁵ R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 293–294.

¹⁶⁶ C. BRYANT, *Prague in Black*, s. 161–162.

¹⁶⁷ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 123. Wirtz ústředí česko-moravské pobočky RuSHA, 13. 8. 1943.

¹⁶⁸ NA Praha, STŘP, sign. 109-6/64. Příkaz RSHA k zákazu pohlavního styku mezi Čechy a Němci, 13. 6. 1942.

¹⁶⁹ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 126. Zpráva služebny v Plzni o vyšetření sirotků ze sirotčince „České srdce“, 4. 12. 1942. ABS Praha, Sb. pis. SS, sign. 107-14-5. Zpráva o vyšetření nemanželských dětí, 1. 12. 1943.

Uchazeč o německou státní příslušnost získal pozitivní stanovisko RuSHA, pokud byl shledán „*žádoucím*“ (RuS I), „*únosným*“ (RuS II), nebo alespoň „*ještě únosným*“ (RuS III+) přírůstkem pro německý národ. Odmítání byli naopak žadatelé označení jako „*nežádoucí*“ (RuS III), resp. „*neúnosný*“ (RuS IV a IV-F) přírůstek.¹⁷⁰ V případě sňatku se občas stalo, že uchazeč německé státní příslušnosti byl čistě českého původu, což se týkalo nejčastěji Čechů ze Sudet. Pokud se jeho „rasová kvalita“ jevila jako nedostatečná, byl sňatek zpravidla povolen pod podmínkou odejmutí německého občanství.¹⁷¹ Rasovému vyšetření se podrobovali i žadatelé o protektorátní příslušnost z řad Slováků, Maďarů, ale i Poláků. Pro její získání stačilo vyhovět rasovému hodnocení RuS III (*für das Protektorat noch tragbar*).¹⁷²

Selekce dětí z českých a smíšených rodin ucházejících se o přijetí na německé školy byla schválena v říjnu 1941.¹⁷³ Vyšetření se konalo nejčastěji přímo na školách.¹⁷⁴ Výběr dle rasových měřítek se v roce 1944 vztahoval i na uchazeče o studium na nově otevřených elitních školách NPEA (NAPOLA) v českých zemích, přičemž selekci se v tomto případě podrobovali i němečtí žáci.¹⁷⁵ Od roku 1942 bylo umožněno většímu počtu českých studentů nastoupit na německé vysoké školy v Říši.¹⁷⁶ Jejich výběr probíhal ve speciálním výběrovém táboře v osadě Nouzov u Unhoště na Kladensku. Adepti museli vyhovět přísným talentovým, politickým – a rasovým kritériím. V letech 1943–1945 uspělo pouze 35 % studentů.¹⁷⁷

Neúprosná germanizační politika vedla k tomu, že byla rasová selekce rozšířena i na uchazeče o studium na českých gymnáziích a učitelských ústavech.

¹⁷⁰ Vysoká úspěšnost žadatelů (v letech 1943–1945 vyhovělo 69 %) byla způsobena mj. i tím, že byli přijímáni i lidé kategorie III, pokud byli německého původu. Viz tab. 7.

¹⁷¹ Zbavovali se tak „nežádoucích“ Čechů s německým občanstvím. R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 297.

¹⁷² ZA Opava, ZŘKUN, kart. 17, inv. č. 121. Posudek služebny RuSHA v Plzni k udělení protektorátní příslušnosti, 21. 4. 1943. Podobně byly hodnoceny i sňatky mezi protektorátními příslušníky a osobami jiných národností. NA Praha, ÚRP, sign. 114-341-8. Posudek k smíšenému sňatku, 22. 1. 1945.

¹⁷³ NA Praha, STŘP, sign. 109-4/974. E. Künzela Giesovi ve věci přijímání dětí z národnostně smíšených sňatků a dětí české národnosti na německé školy, 13. 10. 1941.

¹⁷⁴ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 126. Zpráva služebny v Plzni na něm. škole v Sušici, 27. 10. 1942.

¹⁷⁵ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zpráva referátu „Rasa“ za měsíc květen 1944. K rasové selekci na NPEA viz I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 61. Pro české uchazeče připadalo zřejmě v úvahu studium na NPEA v Říši.

¹⁷⁶ Memorandum říšského ministra pro vědu, školství a osvětu z 1. V. 1942, podepsané za ministra Bernharda Rusta SS-Standartenführer dr. Ehlichem, in: Boris ČELOVSKÝ, *So oder so*, Praha 1995, s. 336.

¹⁷⁷ NA Praha, STŘP, sign. 109-7/87. NSM, sign. 110-7/77, 110-7/50. Zprávy referátu „Rasa“ za únor 1943 až únor 1945. Tyto prověrky řídila centrála pobočky.

Vyšetření se uskutečnilo ve výběrových táborech, které byly často zřizovány přímo při školách.¹⁷⁸ Prověrky se konaly v červenci 1943 a podrobilo se jim 5 549 žáků.¹⁷⁹ V dalším roce se rasový výběr už nepořádal.

V roce 1942 začal nábor vybraných českých odborníků z „nedostatkových“ profesí za účelem jejich přesídlení do Říše a eventuální germanizace. To se týkalo především lékařů, lékárníků, absolventů či studentů lesnických nebo průmyslových škol, v menší míře pak zubních techniků a dokonce i učitelů.¹⁸⁰ Tito zájemci byli pak služebnami RuSHA posuzováni často hromadně. Pokud jejich rasové hodnocení odpovídalo kategoriím RuS I, II a III+, nebyly vzneseny vůči jejich trvalému přesídlení žádné námitky. Pokud byli ohodnoceni „známkou“ III, mohli být v Říši nasazeni, avšak jen dočasně.¹⁸¹

Česko-moravská pobočka RuSHA se podílela i na řešení židovské otázky, a to tím, že přezkoumávala židovské míšence 1. a 2. stupně, kteří byli nositeli německého občanství. Tyto míšence examinátoři třídili do dvou skupin: na 1) „únosné“ (*tragbar*) a 2) „neúnosné“ (*untragbar*). Aby mohl dotyčný prověřce vyhovět, musel vykazovat nejen „rasově únosné vzezření“, ale také se vyznamenat v „*boji za němectví*“. Pokud byl označen za „neúnosného“, ztratil nejen německé občanství, ale byl přímo ohrožen na životě.¹⁸²

Do budoucna počítali představitelé okupační moci ještě s dalším rozšířením prověrek. Tak například se uvažovalo o selekci těch příslušníků protektorátní policie, kteří připadali v úvahu pro nasazení do Říše, dále se počítalo s výběrem poštovních a železničních úředníků nebo mladých českých rolníků.¹⁸³ Velmi vážně se jednalo i o možnosti přijmout určitý počet „vyhovujících“ Čechů do nacistických polovojenských jednotek RAD.¹⁸⁴ Rasová selekce pak měla být rozšířena také i na příslušníky vládního vojska.¹⁸⁵ Na podzim 1944 se dokonce uvažovalo o přijetí

¹⁷⁸ Jan POKORNÝ, *Jindřichohradecké gymnázium v letech okupace*, České Budějovice 1976, s. 95–96.

¹⁷⁹ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zpráva referátu „Rasa“ za červenec 1943.

¹⁸⁰ NA Praha, STŘP, sign. 109-7/87. NSM, sign. 110-7/77, 110-7/50. Zprávy referátu „Rasa“ za měsíce únor 1943 až únor 1945. Tyto prověrky řídila centrála pobočky. ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Zpráva o vyšetření zubních techniků (Plzeň), 29. 7. 1942. Posudek ve věci učitele Jana N. z Plzně, 7. 8. 1942.

¹⁸¹ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zpráva referátu „Rasa“ za červen 1943.

¹⁸² NA Praha, STŘP, sign. 109-7/87. Zpráva referátu „Rasa“ za únor 1943. I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 176.

¹⁸³ D. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 354–355.

¹⁸⁴ NA Praha, NSM, sign. 110-12/138. Stuckart Lammersovi, srpen 1942 (?).

¹⁸⁵ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zprávy velitele RuSHA v Čechách a na Moravě za červenec a srpen 1943.

menšího počtu „rasově vhodných“ Čechů do Waffen-SS.¹⁸⁶ K realizaci však nakonec nedošlo. Jak ale vyplývá z pramenů, bylo několik protektorátních příslušníků prověřováno služebnými RuSHA z důvodu ochoty vstoupit do SS.¹⁸⁷ Podmínkou nejspíš ovšem bylo přijetí německé státní příslušnosti.

Celkový počet rasově prověřených osob v českých zemích není zatím bohužel možné přesně stanovit. Někteří historici, včetně autora této studie, se proto pokusili alespoň o reálný odhad.¹⁸⁸ Souvislá řada dochovaných souhrnných měsíčních výkazů česko-moravské pobočky RuSHA je k dispozici pouze pro období od února 1943 do února 1945.¹⁸⁹ Tehdy bylo prověřeno v Protektorátu a Sudetech na 250 000 osob bez ohledu na národnost a bez započtení plošných šetření.¹⁹⁰ Pro období 1941–1942 jsou dostupné jen neúplné údaje, přesto lze však soudit, že počet vyšetřených lidí za celou dobu trvání rasové selekce přesáhl hranici 300 000.¹⁹¹ Pokud by byly zahrnuty i plošné výzkumy, dosáhlo by množství vyšetřených až 1 milionu. Daleko složitější problém představuje zjištění počtu rasově hodnocených Čechů a výsledků jejich prověrek. Z periodických zpráv není totiž většinou možné bezpečně určit národnost vyšetřovaných.¹⁹² Závěr Brandese, že na základě těchto výkazů byla nejméně polovina, snad i daleko více,¹⁹³ Čechů označena za poněmčitelnou, proto považuji za metodologicky chybný, na což jsem upozornil už

¹⁸⁶ NA Praha, NSM, sign. 110-7/40. Opis kancelářské poznámky, Hlavní úřad SS, 11. 11. 1944.

¹⁸⁷ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 17, inv. č. 121. Přihláška protektorátního příslušníka k Waffen-SS, 28. 1. 1943.

¹⁸⁸ I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 164, 601, pozn. 8; R. KÜPPER, *Karl Hermann Frank*, s. 245–248; D. BRANDES, „*Umvolkung...*“, s. 207–209; R. NOVOTNÝ, *Obráz Čechů*, s. 203–204.

¹⁸⁹ NA Praha, STŘP, sign. 109-7/87. NSM, sign. 110-7/77, 110-7/50. Zprávy referátu „Rasa“ (únor 1943 – únor 1945).

¹⁹⁰ Byla zahrnuta vyšetření ve věci státní příslušnosti, protektorátní příslušnosti, smíšených sňatků, nasazení do Říše, přijímání do německých škol a na německé univerzity, do NPEA, do zvláštních jednotek HJ a židovských mišenců. Celkem vyšlo 79 351 vyšetřených rodin. Pokud byli v průměru vyšetřeni 3 členové každé rodiny včetně probanda, vyjde nám množství 238 053 lidí. K tomu jsem připočetl 5 549 uchazečů o studium na českých gymnáziích a 5 397 osob, které podléhaly výběru SS. Celkem tedy nejméně 248 999 lidí. Viz tab. 7.

¹⁹¹ Králův údaj (V. KRÁL, *Zločiny*, s. 390–391) za období od září 1941 do září 1942 činil 8 665 rodin z Protektorátu, tj. cca 25 995 lidí, dalších asi 31 111 bylo v roce 1942 vyšetřeno v Sudetech. Srov. NA Praha, ÚRP, sign. 114-257-9. Zpráva o rasových šetřeních v Sudetech za rok 1942, podáno 11. 2. 1943. Zahrnul jsem též výsledky výzkumu svatobořických vězňů (2 127) a protektorátní policie (1 883). Celkem tedy min. 61 116 lidí. Viz tab. 8.

¹⁹² R. NOVOTNÝ, *Obráz Čechů*, s. 204.

¹⁹³ Brandes usoudil, že až 86 % Čechů mohlo být určeno k poněmčení. Srov. D. BRANDES, „*Umvolkung...*“, s. 210. Toto číslo však vyvodil ze zřejmě mylného předpokladu, že poněmčení by bylo možné i pro osoby české národnosti zařazené do kategorie RuS III.

dříve.¹⁹⁴ Za důvěryhodnější považují výsledky rozsáhlejších a hlavně ucelených šetření, jejichž výsledky byly méně příznivé: kolísaly mezi 6 (svatobořičtí vězni) a 40 % (protektorátní policie).¹⁹⁵

Velká pozornost byla v rámci RuSHA věnována náboru a výchově nových rasových examinátorů. Těmi se mohli stát příslušníci SS, kteří byli povoláni k RuSHA a rozkazem šéfa úřadu byli přiděleni k příslušnému pracovišti, v případě Protektorátu k tamější pobočce, resp. její služebně.¹⁹⁶ Zaměstnanci RuSHA se často rekrutovali ze zraněných vojáků Waffen-SS, kteří byli neschopni dalšího bojového nasazení.¹⁹⁷ Pro práci examinátora už nebylo důležité dosud preferované odborné vzdělání – antropologové a lékaři sloužili ve vyšších funkcích.

Nováček nebyl samozřejmě schopen začít ihned vykonávat rasové prohlídky. Nejprve se přihlásil u vedoucího služebny, který jej postupně seznamoval s náplní práce. Prověrkám mohl zatím jen přihlížet. Po krátké době byl zpravidla vyslán na kurs pro examinátory, jenž se konal pravidelně v průběhu roku.¹⁹⁸ Školení trvalo řádově několik týdnů; Heinemannová uvádí čtyři týdny,¹⁹⁹ později byla jeho doba zkrácena na pouhých devět dnů. Konalo se v Lódži, ale od roku 1941 také v Praze,²⁰⁰ kde ho vedl Heinrich Rübel. Kurs měl teoretickou a praktickou část. V teoretické se probírala různá témata jako rasová struktura německého národa, příznaky cizích ras, rasová selekce v SS nebo základy genetiky.²⁰¹ Školení pořádané v Praze se zaměřilo i na specifika českých zemí. Praktická část kursu se

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 204–205. Dle mého soudu se nejedná o reprezentativní vzorek. Vzhledem k vysoké variabilitě jednotlivých rozsáhlejších akcí považuji za vhodnější využít středních hodnot (mediánu, váženého průměru). Je ještě nutno dodat, že u plošných šetření často nebylo možné použít hraniční kategorii RuS III+, což mělo jistě svůj vliv zvláště u výzkumů s nápadně nízkým počtem „rasově vyhovujících“. Tyto výzkumy však sloužily spíše k orientačním účelům.

¹⁹⁵ Viz tab. 8.

¹⁹⁶ ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-19-7. Rozkaz šéfa RuSHA (RuS-Befehl) č. 5/45, 18. I. 1945.

¹⁹⁷ Carsten KLINGEMANN, *Soziologie und Politik: Sozialwissenschaftliches Expertenwissen im Dritten Reich und in der frühen westdeutschen Nachkriegszeit*, Wiesbaden 2009, s. 199, 221. Od roku 1941 byly přijímány i ženy, a to hlavně z důvodu, aby se probandky nemusely svlékat před mužskými examinátory.

¹⁹⁸ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 128. Hodnocení Richarda Dobnera vedoucím plzeňské služebny RuSHA Oehlem, 18. 7. 1942. Podle názoru Oehla by bylo vyslání Dobnera na již probíhající kurs neúčelné.

¹⁹⁹ Isabel HEINEMANN, *Ambivalente Sozialingenieure? Die Rassenexperten der SS*, in: Gerhard Hirschfeld – Tobias Jersak (Hg.), *Karrieren im Nationalsozialismus*, Frankfurt/Main 2004, s. 73–98, zde s. 75–76; TÁŽ, „Rasse, Siedlung...“, s. 17, 590–591.

²⁰⁰ I. HEINEMANN, „Rasse, Siedlung...“, s. 200.

²⁰¹ C. KLINGEMANN, *Soziologie und Politik*, s. 221–222; I. HEINEMANN, „Rasse, Siedlung...“, s. 199–200.

soustředila na nácvik rasové klasifikace určování osob, což si frekventanti vyzkoušeli přímo na figurantech. Jako pomůcka jim sloužila např. Schultzova příručka pro „rasovědná“ měření.²⁰²

Samotné absolvování kursu však nestačilo k tomu, aby se nováček stal plnohodnotným examinatorem. Školení mu poskytlo pouze nezbytné odborné základy. Po svém návratu musel nejprve získat praktické zkušenosti pod dohledem vedoucího služebny. Nový spolupracovník v této fázi vystupoval jen jako tzv. pomocný examinator (*Hilfseignungsprüfer*), který nemohl ještě pracovat zcela samostatně. Jeho úkolem bylo provádět rasová vyšetření za dozoru svého nadřízeného, s nímž vyjížděl do terénu, kde se pokoušel i o vlastní vyhodnocení získaných údajů. Na této pozici mohl jeho kariérní postup na delší dobu skončit. Pomocní examinatori totiž přišli vhod jako asistenti.²⁰³ Pokud byl pomocný examinator schopný, byly mu svěřovány odpovědnější úkoly, nebo mohl být jmenován dokonce i zástupcem vedoucího služebny.²⁰⁴ Když byl vedoucí s jeho prací spokojen a prošel dostatečnou praxí, mohl ho navrhnout do funkce samostatného examinatora. Podmínkou ale bylo, aby mezi pomocníkem a vedoucím služebny nebyly žádné podstatné rozdíly v rasové klasifikaci konkrétních probandů. To byl ostatně i případ budoucího šéfa plzeňské služebny Wirtze, kterého jeho předchůdce Oehl navrhl na povýšení teprve tehdy, když si byl jistý „přesností“ jím stanovených rasových diagnóz.²⁰⁵ Návrh pak musel schválit šéf RuSHA v Berlíně a spolupracovník mohl získat průkaz rasového examinatora (*Eignungsprüfer-Ausweis*), jenž ho opravňoval k samostatné činnosti.²⁰⁶ Zároveň byl zpravidla povýšen.²⁰⁷ Celý proces zaškolování trval několik měsíců až let.²⁰⁸

Standardní rasové vyšetření spočívalo v posouzení až 21 ukazatelů somatometrického a somatoskopického charakteru.²⁰⁹ Zjištěné hodnoty byly zapsány do

²⁰² Bruno K. SCHULTZ, *Taschenbuch der rassenkundlichen Meßtechnik*, München 1937.

²⁰³ Srov. např. I. HEINEMANN, „Rasse, Siedlung...“, s. 199.

²⁰⁴ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Zastoupení F. Oehla během dovolené E. Wirtzem, 21. 6. 1942.

²⁰⁵ Tamtéž. Hodnocení Ericha Wirtze, 18. 7. 1942.

²⁰⁶ Tamtéž. Předání osvědčení Erichu Wirtzovi, 19. 8. 1942.

²⁰⁷ Tamtéž. Hodnocení Ericha Wirtze, 18. 7. 1942.

²⁰⁸ U zmiňovaného Wirtze to trvalo dva roky. S Oehlem spolupracoval už v roce 1940 ve služebně RuSHA v Łódži, měl zkušenosti z Doplnovacího střediska Waffen-SS a teprve v srpnu 1942 získal osvědčení rasového examinatora. ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Hodnocení Ericha Wirtze, 18. 7. 1942.

²⁰⁹ Tělesné výšky, konstituce, držení těla, relativní délky dolních končetin, tvaru hlavy, týlu, nosu (včetně výšky a šířky), prominence lícních kostí, hloubky uložení očí, tvaru oční šterbiny, kožních záhybů očního víčka, tvaru rtů, brady, vlasové textury a barvy vlasů, očí a kůže. I. HEINEMANN, „Rasse, Siedlung...“, s. 64–65.

„rasové karty“. Většina ukazatelů měla pět proměnných. Examinátor měl k dispozici běžné antropologické nástroje: antropometr, kefalometr a vzorníky pro určování pigmentace.²¹⁰ Na základě kombinací znaků byly stanoveny podíly rasových komponentů projevujících se ve vzezření probanda. Jasně vyhraněné „čisté“ typy dokázal examinator bez problémů identifikovat, horší to ale bylo u míšenců, v jejichž vzezření nedominoval žádný typ,²¹¹ a tak často rozhodoval „celkový dojem“. Zcela zásadní byl pojem tzv. „vyrovnaných míšenců“, kteří museli disponovat alespoň 50% nordickým či fálským (popř. i dinárským) podílem, a byli tak považováni za poněmčitelné.²¹² Pro určení rasové hodnoty bylo velmi důležité vyloučit či potvrdit přítomnost „mimoevropských rysů“. Negroidní příměs tak např. prozrazovaly typicky kučeravé vlasy, pro příměs mongoloidní svědčila přítomnost *epicanthu* nebo plochého obličej.²¹³ Určitý problém vyvstal s odlišením dinárské a předoasijské rasy, která byla údajně spjata s Židy.²¹⁴ Zvláštní postupy pak platily v případě zkoumání dětí a mládeže.²¹⁵ Examinátor musel také odlišit znaky rasové (tj. normální) od patologických.²¹⁶

Protože bylo žádoucí, aby se rasová vyšetření v Protektorátu vykonávala nenápadně,²¹⁷ musel se examinator často spoléhat na menší množství rasových ukazatelů, než mu nabízela „rasová karta“. V mnohých případech tak byla zkoumaná osoba posuzována jen „od stolu“ na základě fotografií a povrchních popisů. Záleželo tedy zcela na subjektivním dojmu examinatora. Někteří posuzovali přísněji, jiní mírněji jako např. pardubický referent Jaworek.²¹⁸ Stávalo se také, že dva

²¹⁰ Examinátoři RuSHA používali Schultzovy kartonové vzorníky pro barvu očí (Martin-Schultz), vlasů a kůže. Srov. B. K. SCHULTZ, *Taschenbuch*, s. 55–56. Papírové vzorníky se dochovaly ve sbírce Vojenského historického ústavu. Srov. *Nacistické tabulky k určování čistoty rasy*, [online], Vojenský historický ústav, c2012 [cit. 2013-12-05]. Dostupný z WWW: <<http://www.vhu.cz/exhibit/nacisticke-tabulky-k-urcovani-cistoty-rasy/>>.

²¹¹ Plavé vlasy a světlé oči byly kupř. symptomem hned tří ras (nordické, fálské a východobaltické).

²¹² NA Praha, ÚŘP-Dodatky II, kart. 57. „Rassenzusammensetzung der deutschen Bevölkerung des Kreises Neusatz“, s. 3.

²¹³ Pro příznaky míšení s mimoevropskými rasami viz tab. 6.

²¹⁴ Hans F. K. GÜNTHER, *Rassenkunde Europas*, 3. Aufl., München 1929, s. 140.

²¹⁵ NA Praha, ÚŘP-Dodatky II, kart. 57. Bewertung der rassistischen Merkmale an Kindern u. Jugendlichen.

²¹⁶ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Pracovní zpráva lékaře RuSHA Hußmanna za měsíc červen 1943.

²¹⁷ Totéž ale platilo i pro rasový výběr zpravodajek pořádkové policie. NA Praha, NSM, sign. 110-8/1. Opatření říšského vůdce SS o rasovém výběru uniformovaných zpravodajek pořádkové policie, 31. 8. 1943.

²¹⁸ R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 295.

examinátoři měli zcela odlišné názory.²¹⁹ V některých případech muselo posudek dokonce přezkoumat pražské vedení česko-moravské pobočky. Tehdejší šéf pobočky Künzel tak na počátku roku 1942 upozornil Castagného z klatovské služebny, že stanovil nesprávný rasový vzorec při klasifikaci muže měřícího 158 cm, který se zamýšlel oženit s ženou ještě o něco menší výšky.²²⁰ Podprůměrný vzrůst měl být sám o sobě důvodem pro snížení hodnocení. Pro nepříznivý posudek ovšem mnohdy stačily i krátké prsty.²²¹ Podle Künzela neměl sňatek dvou lidí nižších postav „žádnou biologickou hodnotu pro německý národ“. Castagnemu dále vytknul, že považoval znalost němčiny za podmínku pro poněmčení: „Protože u poněmčování jde o získání dobré krve, není možné přihlížet při rozhodování ke znalostem němčiny.“²²² O objektivitě se nedalo takřka hovořit. Drobné rozdíly mezi referenty se sice připouštěly,²²³ ale dvě zcela protichůdná stanoviska dokládala naprosto subjektivní ráz prověrek. Souhlasím tudíž s Klingemannem, který je označil za „pseudovědecký konstrukt“.²²⁴

O probíhající rasové selekci měly vědět jen zasvěcené kruhy: představitelé NSDAP, matriční úředníci, ale i německé školy včetně NPEA.²²⁵ Neustále ale hrozilo vyzrazení širší veřejnosti. V roce 1942 kritizoval plzeňský referent jeden článek v deníku *Brünner Tageblatt*: „Pokud ani polointeligentní Češi nejsou schopni rozpoznat, že jsou rasově prověřováni, lze to jen stěží vyjádřit jasněji.“²²⁶ Zoufalé snahy o utajení prověrek byly až komické. Po faktickém sloučení okupační a protektorátní správy vešly služebny RuSHA do styku s okresními úřady i radnicemi, a tak panovala obava, že už jen adresní štítek mohl být českým zaměstnancům pošt a dalších úřadů podezřelý. Němečtí okresní hejtmani byli proto vyzváni, aby v korespondenci přestali používat výraz „Hlavní rasový a osídlovací úřad SS“, a pro styk se služebnou RuSHA upřednostňovali adresu oberlandráta (popř. okres-

²¹⁹ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 124. Revizní posudek klatovské služebny, 14. 2. 1942. Srov. rovněž C. KLINGEMANN, *Soziologie und Politik*, s. 216–217.

²²⁰ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 124. Künzel vedoucímu klatovské služebny Castagnemu, 18. 2. 1942.

²²¹ SOA Zámorsk, OLR Pardubice, kart. č. 7, inv. č. 83. Posudek pardubické služebny RuSHA z 11. 12. 1941.

²²² ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 124. Künzel vedoucímu klatovské služebny, 18. 2. 1942.

²²³ Tamtéž, inv. č. 128. Hodnocení Ericha Wirtze, 18. 7. 1942.

²²⁴ C. KLINGEMANN, *Soziologie und Politik*, s. 217.

²²⁵ NA Praha, ÚŘP-Dodatky II, kart. 58. Přednáška pro kmenové učitele na školách NPEA, 7. 8. 1944.

²²⁶ ZA Opava, ZŘKUN, karton 18, inv. č. 128. Oehl vedení pobočky o utajení rasových prověrek, 21. 8. 1942.

ního hejtmána) s dodatkem „do rukou“ konkrétního rasového referenta.²²⁷ Někdy postačil výraz „Referat RuS“, který se užíval na hlavičkových papírech toho kterého OLR nebo okresního úřadu.²²⁸ Mezi další doporučení pak patřilo využívání dvojitých obálek pro korespondenci se služebnami RuSHA.²²⁹ Nejspolehlivější se však ukázala být německá služební pošta. I přes tato úzkostlivá opatření se ovšem nedokázalo zabránit tomu, aby se zvěsti o rasové selekci mezi Čechy šířily...²³⁰

Služebny RuSHA se snažily o efektivní organizaci rasových prověrek. Po probandech se mnohdy nepožadovalo, aby se dostavili přímo do jejich sídla. Vyšetření se konala, pokud možno, hromadně na okresním či obecním úřadě nebo v případě dětí přímo ve škole.²³¹ Cílem byla hlavně úspora času, protože examinatori přijeli na místo, kam za nimi docházeli lidé z širšího okolí. V některých případech za lidmi dojížděli pracovníci RuSHA přímo domů,²³² ale pro to musel být zvláštní důvod. Před plánovanými hromadnými prověrkami se obrátil vedoucí služebny na okresního hejtmána, vládního komisaře (starostu) nebo ředitele školy, aby probandy oficiálně pozval na konkrétní termín – nikdy nezvala přímo služebna RuSHA. V tomto termínu se přitom mohla konat vyšetření nejen na úřadě, ale i ve zdejší škole.²³³ Proband si s sebou musel přinést nejen svoje fotografie, ale i snímky rodičů, prarodičů a sourozenců.²³⁴ Vrátný na úřadě jej pak uvedl do zvlášť vyčleněné místnosti. Rasový referent se svým týmem poté dorazil na místo určení, uchazeče si prohlédl, vyzpovídal a převzal od nich donesené fotografie. Pokud si je některý žadatel nepřinesl, vyšetření pokračovalo, ale komplikovalo to vyřízení celého

²²⁷ Tamtéž. Oehl Schmitzovi, 13. 8. 1942. Oehl okresnímu hejtmánovi v Sušici, 18. 7. 1942. Při rasovém výzkumu ve Svatobořicích se nesmělo používat označení brněnské služebny, protože na lepení obálek se podíleli samotní vězni. NA Praha, STŘP, sign. 109-4/289. Zpráva o výzkumu ve Svatobořicích, 24. 10. 1942.

²²⁸ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-347-2. Posudek pardubické služebny, 12. 11. 1942.

²²⁹ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz vedení pobočky o poštovních zásilkách, 26. 8. 1942.

²³⁰ Tak tomu bylo i u vzpomenutého šetření pomocí RTG. O tom, že se o rasové selekci vědělo, naznačují i zprávy pamětníků. Srov. např. J. POKORNÝ, *Jindřichohradecké gymnázium*, s. 96.

²³¹ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz okresnímu hejtmánovi v Sušici, 1. 9. 1942.

²³² R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 293–294. Tak se činilo v obvodech služeben s nízkým počtem žadatelů – zejména v případech žádosti o německou státní příslušnost.

²³³ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz okresnímu hejtmánovi v Písku, 8. 12. 1942.

²³⁴ Tamtéž.

případu.²³⁵ Po nejvýše hodinovém pohovoru zanesl příslušné údaje do rasové a rodové karty a stanovil „rasovou a rodovou hodnotu“ probanda. Prověrky se na příslušném místě vykonávaly periodicky.²³⁶ Někdy se stalo, že uchazeče vyšetřila jiná služebna, protože se pohyboval mimo své bydliště.²³⁷ Jestliže se nacházel v Říši, prověrku zajistilo nejbližší doplňovací středisko Waffen-SS.²³⁸

Rasová šetření se konala skoro každý den, examinátoři vyjížděli do terénu i v sobotu, někdy dokonce i v neděli.²³⁹ Byl značný problém to vše stihnout.²⁴⁰ Examinátoři museli být při svých výjezdech vybaveni patřičnými vyšetřovacími formuláři²⁴¹ a antropometrickými nástroji. Výjezdů se účastnili alespoň dva pracovníci RuSHA: jeden vedl pohovor, popř. prováděl měření, a druhý zapisoval. Někdy muselo být zajištěno i fotografování. Snímky spolu s rodovými a rasovými kartami posílala služebna do Prahy k archivaci a originály nálezů příslušnému úřadu, pro nějž byl posudek určen.²⁴² Služebny si ponechaly jen průklepové kopie.

Protektorátní služebny RuSHA, které se nacházely na hranicích se sudetskou župou, se potýkaly s kompetenčními kolizemi s libereckou filiálkou.²⁴³ To se týkalo služeben v Plzni a Moravské Ostravě. Jejich působnost byla striktně limitována protektorátními hranicemi, což ovšem způsobovalo potíže při posuzování smíšených sňatků. Často se totiž stávalo, že jeden ze snoubenců pocházel ze sudetoněmeckého území, jež bylo v kompetenci liberecké služebny. V září 1942 vznesla plzeňská služebna návrh, aby mohla provádět vyšetření smíšených sňatků na pomezí Protektorátu a Sudet, a to až do úrovně Mariánských Lázní. Hlavním argumen-

²³⁵ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz okr. hejtmanům v Domažlicích, Strakonících, Klatovech, Písku, Plzni a vrchnímu starostovi v Plzni, 2. 10. 1942.

²³⁶ Tamtéž. Wirtz okresnímu úřadu, RAV v Sušici, 26. 1. 1943.

²³⁷ Tamtéž, inv. č. 124. Korespondence Castagneho (Klatovy) s Jesionkem (České Budějovice), 24. – 27. 9. 1941.

²³⁸ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Wettern všem služebnám RuSHA v Čechách a na Moravě, 18. 4. 1942. Zdejší examinátoři RuSHA dotyčného vyšetřili a dotazník s verdiktem zaslali příslušné služebně RuSHA. V případě sňatků zajišťoval vyšetření příslušný zdravotní úřad v Říši.

²³⁹ ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz vládnímu komisaři v Koloveči u Plzně, 8. 12. 1942.

²⁴⁰ Tamtéž, inv. č. 124. Korespondence Castagneho s Jesionkem, 24. – 27. 9. 1941.

²⁴¹ Jednalo se o rodové a rasové karty. Při některých vyšetřeních se používaly zcela zvláštní formuláře. NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Walter (Liberec) vedení česko-moravské pobočky, 1. 5. 1942.

²⁴² Rasové posudky posílané přímo úřadům byly velmi stručné a bez rasového hodnocení. Srov. NA Praha, ÚŘP, sign. 114-347-2. Posudek pardubické služebny, 12. 11. 1942.

²⁴³ To až do doby, než byla ustavena zemská služebna Sudety se třemi podřízenými pracovišti.

tem byla velká vzdálenost těchto oblastí od Liberce oproti sousední Plzni.²⁴⁴ Po založení služebny v Karlových Varech v létě 1943 se pak stala žádost bezpředmětnou. Do té doby však musel jezdit liberecký examinator Lange třeba až do Horšovského Týna vzdáleného jen 45 km od Plzně.²⁴⁵

Dosud malé pracoviště RuSHA v Sudetech nutně potřebovalo od protektorátní pobočky personální podporu pro rozsáhlá rasová šetření – např. na Lanškrounsku, Jesenicku, Mostecku nebo Duchcovsku.²⁴⁶ Vyšetřovací komise tak byly sestavovány v Praze. Přidělování examinatorů z protektorátních služeben do Sudet bylo ale někdy nelogické. V červenci 1942 bylo např. rozhodnuto o vyslání examinatorů do východních Sudet ze 400 km vzdálené Plzně, přestože existovala služebna v neďaleké Moravské Ostravě.²⁴⁷

Personální obsazenost jednotlivých regionálních pracovišť byla různá. Zpočátku byly přitom požadavky skromné: Postačil jen vedoucí v důstojnické hodnosti, asistent, písařka a řidič. Některé služebny jako např. v Pardubicích se musely s tímto minimem spokojit, jiné – např. pražská nebo plzeňská – měly až osm zaměstnanců.²⁴⁸ Velké služebny ovšem musely častěji uvolňovat část svých pracovníků pro „zvláštní úkoly“.²⁴⁹ O svých podřízených podával vedoucí služebny pravidelná hlášení do Prahy.²⁵⁰ Služebna shromažďovala osobní dokumentaci všech zaměstnanců, která byla v kopiích posílána i do pražské centrály.²⁵¹ Je zajímavé, že s dalším vývojem války odešla řada důstojníků a na pozice vedoucích se dostávali poddůstojníci.

Služebny byly umístěny převážně v budovách někdejších oberlandrátů. Některé však měly své sídlo jinde. V roce 1942 tak došlo například k otevření zcela nové služebny v Plzni, která se přestěhovala do budovy Národní banky na tehdejší

²⁴⁴ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz Preußovi, 15. 9. 1942. Z Liberce by to trvalo až 2 dny.

²⁴⁵ Tamtéž. Wirtz Walterovi (Sudety), 30. 11. 1942.

²⁴⁶ NA Praha, ÚRP, sign. 114-257-9. Walter Schmitzovi, 20. 4. 1942. Walter Preußovi, 1. 5. a 14. 5. 1942.

²⁴⁷ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 18, inv. č. 128. Oehl Preußovi, 18. 7. 1942. Rozkaz Wirtze, 7. 9. 1942. Přesto byl v září 1942 vyslán z Plzně SS-Uscha. Karl Hilgart do Opavy, kde se měl hlásit u Schmitze.

²⁴⁸ Tamtéž. Mzdy a cestovní náhrady služebny v Plzni, 29. 8. 1942.

²⁴⁹ Tamtéž. Příděly potravin pro zaměstnance služebny v Plzni, 7. 8. 1942. Například v červenci 1942 pracovali celkem 3 examinatori více než 7 dní mimo své pracoviště. V tamější služebně pracovalo v létě 1942 kromě vedoucího Oehla a jeho zástupce Wirtze ještě dalších 5 pomocných examinatorů a písařka. Za takových okolností nebyl žádný problém, když si některý z vedoucích pracovníků vzal dovolenou.

²⁵⁰ ZA Opava, ŽRKUN, kart. 17, inv. č. 119. Hodnocení SS-Ustuf. Ernsta Böhma (Plzeň), 22. 1. 1943.

²⁵¹ Tamtéž, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz vedení česko-moravské pobočky, 24. 8. 1942.

ším Radeckého náměstí.²⁵² K dispozici měla tři prostorné kanceláře, bohatě zařízené zabaveným židovským nábytkem, což nebylo ničím neobvyklým.²⁵³ K dispozici byly i garáže pro služební vozidla.²⁵⁴ Zřizovací náklady byly přeneseny na okresní úřad, byť služebna formálně patřila k oberlandrátu.²⁵⁵ Služebny měly k dispozici i své pokladny, které však často nedokázaly pokrýt veškeré náklady.²⁵⁶

Jedním z největších problémů, který tížil pracoviště RuSHA v Protektorátu i Sudetech, byl neustálý nedostatek pohonných hmot. V létě 1942 měla protektorátní pobočka RuSHA k dispozici 2 000 litrů benzínu měsíčně na 11 služeben.²⁵⁷ Jednotlivé služebny si musely vystačit s nejvýše 200 litry.²⁵⁸ Regionální pracoviště tak často marně žádala o dodatečné přiděly,²⁵⁹ protože četnost rasových prohlídek byla vysoká. Zvlášť palčivým problémem to bylo pro libereckou služebnu, která měla na starosti velmi rozsáhlý a členitý obvod.²⁶⁰ Ve srovnání s bezpečnostními i stranickými orgány dostávala česko-moravská pobočka velmi nízké množství benzínu, na což si řada jejích činitelů ustavičně stěžovala.²⁶¹ Nedostatkové však byly i jiné komodity – kupř. fotografický materiál.²⁶² Potřeby RuSHA nebyly tedy rozhodně prioritní...

²⁵² Tamtéž. Kancelářská poznámka o zřízení služebny v Plzni, pod. Wirtz, 17. 9. 1942. Celá věc se začala řešit až na podzim, tedy už po sloučení plzeňské a klatovské služebny. O služebně jednali představitelé plzeňského pracoviště s Preußem. Řešily se vybavení a jeho nákladů.

²⁵³ Tamtéž. Wirtz okresnímu úřadu v Plzni, k rukám panu insp. Nowakovi, 3. 10. 1942. Viz též R. NOVOTNÝ, *Služebna*, s. 262, pozn. 46.

²⁵⁴ Tamtéž. Wirtz vedení česko-moravské pobočky, 10. 11. 1942.

²⁵⁵ Tamtéž. Kancelářská poznámka, pod. Wirtz, 9. 11. 1942. V listopadu 1942 činily náklady na nájem, osvětlení a úklid 180,00 RM. Tamtéž. Wirtz vedení česko-moravské pobočky, 30. 11. 1942.

²⁵⁶ Tamtéž. Účetnictví služebny RuSHA v Plzni, 31. 10. 1942. Často musela pomoci pražská centrála.

²⁵⁷ Uhlyarik Ferdinandu Fischerovi (RKF Praha), 2. 7. 1942, in: *Trial of the Major War Criminals*, s. 365.

²⁵⁸ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Preuß Müllerovi (RKF Liberec), 5. 11. 1942.

²⁵⁹ ZA Opava, ŽŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Wirtz Preußovi, 6. 11. 1942. Služebna v Plzni dostala jen 50 l!

²⁶⁰ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-257-9. Walter Preußovi, 21. 11. 1942. Jeho examinator Lange tak musel trávit mnoho času cestováním vlakem. Rozloha „spádové oblasti“ liberecké služebny přitom odpovídala 1/5 rozlohy Protektorátu.

²⁶¹ ZA Opava, ŽŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Měsíční zpráva služebny v Plzni za prosinec 1943, 19. 12. 1943.

²⁶² Tamtéž. Oehl Preußovi, 18. 7. 1942.

Pracovníci služeben dostávali své platy, resp. žold, zpravidla k 10. dni v měsíci²⁶³ od pražské centrály pobočky. Někdy vznikly s výplatami potíže, protože někteří zaměstnanci byli na delší čas odveleni mimo své pracoviště, a tak bylo navrženo, aby se tyto peníze neposílaly služebnám, ale byly vypláceny přímo v místě nasazení.²⁶⁴ Spolupracovníci měli nárok také na cestovní náhrady a zvláštní přidělové listky na ošacení.²⁶⁵ Pro ilustraci – platové náklady většího pracoviště v Plzni, které mělo 8 zaměstnanců, dosáhly výše 900,10 RM za měsíc září 1942.²⁶⁶ Kromě finančních odměn a cestovních náhrad byly příslušníkům RuSHA přidělovány služební byty.²⁶⁷

Zpravidla každý měsíc se sjížděli vedoucí služeben do Prahy, výjimečně i jinam, na pravidelné pracovní porady s vedením pobočky v čele s Preušem. Předmětem těchto setkání byly diskuse nad aktuálními úkoly a kontrolovalo se jejich plnění.²⁶⁸ Šéfové služeben a útvarů pobočky předkládali svá periodická hlášení. Některých porad se účastnili i funkcionáři jiných úřadů, které se zabývaly národnostní a rasovou politikou. Vedoucí pobočky Preuß vyrážel každý měsíc na služební inspekce služeben RuSHA v Protektorátu a Sudetech. Plán cesty byl vždy volen tak, aby bylo možné objet více pracovišť během jednoho týdne.²⁶⁹ Preuß se navíc musel pravidelně hlásit také u svých nadřízených – Franka, Oppländera, ale i šéfa RuSHA v Berlíně.²⁷⁰ Dále pak vyjednával s dalšími úřady, s nimiž řešil jednotlivé typy rasových prověrek: s krajskými vedoucími NSDAP, okresními hejtmany, vedoucími oddělení v ÚŘP, představiteli školské i zdravotní správy nebo s pověřencem RKF Fischerem. Pracovní diář vedoucího pobočky byl tedy velmi nabitý. Preuß a někteří jeho kolegové se pak podíleli na přednáškové činnosti pro různé úřady a jiné instituce. Tak například v létě 1943 Hußmann a Hesch referovali o rasové politice ve

²⁶³ Tamtéž. Wirtz vedení česko-moravské pobočky, 16. 9. 1942.

²⁶⁴ Tamtéž. Wirtz vedení česko-moravské pobočky, 29. 8. 1942.

²⁶⁵ Tamtéž. Žádost o přiděl civilního oblečení pro K. Hilgarta (Plzeň), 31. 8. 1942.

²⁶⁶ Tamtéž. Wirtz vedení česko-moravské pobočky, 16. 9. 1942.

²⁶⁷ Tamtéž, kart. 17, inv. č. 121. Wirtz paní E. Garnnové (t. č. v Lucembursku), 22. 1. 1943.

²⁶⁸ NA Praha, STRP, sign. 109-12/74. Program zasedání ve dnech 31. 10. – 1. 11. 1942 na Slapech.

²⁶⁹ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zprávy velitele RuSHA za květen a červenec 1943. Koncem května 1943 byl ve Fulneku, dalšího dne přijel do Olomouce a do Brna. V červenci navštívil postupně služebny RuSHA v Táboře, Českých Budějovicích, hejtmana v Pelhřimově, Humpolci a Pardubicích.

²⁷⁰ Tamtéž.

výběrovém táboře pro české studenty v Unhošti. V září a říjnu proběhlo přednáškové turné po celém Protektorátu určené pro matriční úředníky.²⁷¹

Regionální služebny musely statisticky vykazovat všechny své rasové prověrky za určité období, kterým byl kalendářní měsíc nebo kvartál.²⁷² To upravoval zvláštní oběžník č. 140/1943. Současně služebny podávaly své „výroční zprávy“. Na základě těchto hlášení pak mohl vedoucí Preuß se svým aparátem sestavovat pravidelné měsíční, resp. roční, zprávy o činnosti, jež obsahovaly statistiky rasových prověrek za celé české země.²⁷³

Konec války a poválečný osud představitelů česko-moravské pobočky RuSHA

Praha se stala v posledních válečných letech střediskem nacistické rasové politiky. Už na jaře 1943 totiž nařídil šéf RuSHA Hildebrandt, aby tam byla přesunuta větší část úřadoven RuSHA z důvodu sílících leteckých útoků na Berlín.²⁷⁴ Do budovy na nábreží Karla Lažnovského (Podolské nábreží) se tak koncem léta přestěhoval mimo jiné Schultzem vedený Rasový úřad,²⁷⁵ jenž úzce spolupracoval s protektorátním velitelstvím RuSHA.

Porážky nacistického Německa a stále častější odvody příslušníků RuSHA do Waffen-SS se značně odrazily v personální struktuře česko-moravské pobočky. V polovině června 1944 bylo oznámeno lékaři RuSHA Hußmannovi, že bude odveden na frontu.²⁷⁶ Nahradil jej mladý rasový badatel Lothar Stengel-von Rutkowski (1908–1992), který se v září ujal své nové funkce.²⁷⁷ Ten měl ovšem v Praze mnohem větší ambice... Ve stejném roce opustili Protektorát také zkušení spolupracovníci dr. Kaven a dr. Uhlyarik, dosavadní vedoucí jihomoravských služeben, jehož vystřídal SS-Ostuf. Fritz Kopp (1908–?) a který se ujal řízení služeben nejen v Brně

²⁷¹ Tamtéž. Pracovní zprávy vedoucího pobočky za září a říjen 1943. Tématem byl „*Význam zákona o ochraně německé krve a rasových dobrozdání u smíšených sňatků*“. Přednášky se konaly v Praze, Plzni, Pardubicích, Českých Budějovicích, Brně a Přerově. Vedli je kromě Preuße, který byl t. č. na dovolené, i Kaven a Uhlyarik.

²⁷² ZA Opava, ZŘKUN, kart. 18, inv. č. 128. Měsíční zpráva služebny v Plzni za prosinec 1943, 19. 12. 1943.

²⁷³ Tyto výkazy byly určeny jednak K. H. Frankovi, a dále pak šéfovi RuSHA Hofmannovi, resp. Hildebrandtovi.

²⁷⁴ NA Praha, STŘP, sign. 109-8/22. Dopis šéfa RuSHA Hildebrandta K. H. Frankovi, 2. 7. 1943.

²⁷⁵ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zpráva lékaře RuSHA za říjen 1943. V zámku v Dymokurech našel útočiště Osídlovací úřad RuSHA. Tamtéž. Zpráva lékaře RuSHA za srpen 1943.

²⁷⁶ Tamtéž. Pracovní zpráva lékaře RuSHA za červenec 1944.

²⁷⁷ Tamtéž. Pracovní zpráva lékaře RuSHA za srpen a září 1944.

a Zlíně, ale i v Jihlavě, odkud odešel Herrfurth.²⁷⁸ Faktické sjednocení hned tří moravských služeben samo o sobě vypovídalo o nevládní personální situaci tohoto pro válku zcela zbytečného úřadu. Počet referentů se snížil natolik, že už nebylo možné fungování všech dosavadních služeben, muselo tak dojít ke značné redukci jejich počtu. V prosinci 1944 se jich uvádí jen šest:²⁷⁹ v Praze, Brně, Olomouci, Moravské Ostravě, Hradci Králové a Českých Budějovicích. Změny se nevyhnuly ani pražskému ústředí pobočky. V lednu 1945 byl štábní velitel Drabsch převeden do Waffen-SS,²⁸⁰ a nahradil jej SS-Ostuf. Georg DrieHaus (1900–?).²⁸¹ O měsíc dříve se naopak do Prahy vrátil zakladatel pobočky Künzel,²⁸² jenž nyní působil jako Preußův zástupce. Do Prahy přišlo ještě několik nových, avšak nezkušených, spolupracovníků.²⁸³

Největší „posilou“ byl ovšem beze sporu Rutkowski, jenž chtěl z Prahy učinit centrum rasového bádání. I přes svůj poměrně nízký věk (36 let) už měl za sebou celkem slibnou kariéru. V roce 1940 se habilitoval v Jeně v oborech rasové hygieny, kulturní biologie a „genetické filosofie“.²⁸⁴ Vedle toho již spolupracoval s RuSHA. Po příchodu do Protektorátu se dokonce pokusil vystřadit svého přítele prof. Thumse a převzít jeho ústav na NKU, s čímž počítal ve svém „Pražském plánu“ (*Prag-Plan*).²⁸⁵ To se mu sice nepovedlo, ale svých ambic se nevzdal, a navrhl tedy založit zvláštní „vědeckou spojovací ústřednu“ (*Wissenschaftliche Verbindungsstelle*), jež měla být pojitkem mezi akademickým prostředím a RuSHA.

²⁷⁸ ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-19-7. Rozkaz šéfa RuSHA (RuS-Befehl) č. 18/44, 3. 11. 1944.

²⁷⁹ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zpráva referátu „Rasa“ za prosinec 1944.

²⁸⁰ Ten někdy v dubnu či květnu 1945 padl v boji. Srov. Lothar TYB'L, *Nazis und Entnazifizierung*, s. 14–15.

²⁸¹ ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-19-7. Rozkaz šéfa RuSHA č. 2/45, 6. 3. 1945. Nastoupil k 11. lednu 1945.

²⁸² I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 625.

²⁸³ Jednalo se především o vojáky SS vyřazené z boje. Ve druhé polovině roku 1944 nastoupili k pobočce například A. Keiper do pozice vedoucího účetního, pokladník H. Zschabitz, H. Landwehr (1902–?) a ještě v roce 1945 získala pobočka O. Galleho, H. Herzoga, K. Noacka (Liberec) nebo K. Grundeie. ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-19-7. Rozkazy šéfa RuSHA č. 10/44, 19. 7. 1944, č. 2/45, 6. 3. 1945, č. 5/45, 18. 1. 1945.

²⁸⁴ Marco STELLA – Karel KLEISNER, *Odvrácená strana umweltu aneb o čem se nemluví*, in: Alice Kliková – Karel Kleisner (eds.), *Koncepce žitého světa Jakoba von Uexküll, Červený Kostelec 2006*, s. 123–159, zde s. 143–145. V habilitačním spise se zabýval definicí národa, který chápal jako biologickou jednotku podléhající přírodnímu výběru za vzájemného působení prostředí (*Umwelt*) a dědičnosti (*Erbwelt*). Lothar STENGEL-RUTKOWSKI, *Was ist ein Volk? Der biologische Volksbegriff. Eine kulturbiologische Untersuchung seiner Definition und seiner Bedeutung für Wissenschaft, Weltanschauung und Politik*, Erfurt 1940, s. 94–109.

²⁸⁵ NA Praha, ÚRP-Dodatky II, kart. č. 57. Pražský plán. Nedat.

V rámci česko-moravské pobočky doporučil vytvořit „hlavní oddělení pro vědu a výzkum“, jehož úkolem mělo být získávání informací o rasových poměrech v různých zemích, ale i vzdělávání examinátorů. Rutkowski počítal s ustavením tří útvarů: vědeckého ústavu, archivu a akademie. Ústav měl být zároveň univerzitním institutem a Rutkowski jej navrhl pojmenovat jako „Ústav pro kulturní biologii“.²⁸⁶ Jeho plán kalkuloval i s celkovou restrukturalizací RuSHA, jehož úřady měly být transformovány do vyšších celků – skupin úřadů (snad po vzoru RSHA).²⁸⁷ Záměr rozšířit RuSHA se však své realizace vůbec nedočkal.

Nejdále se dostaly přípravy projektu „vědecké spojovací ústředny“. Nejprve byl zřízen archiv k dějinám „rasové myšlenky“, kde působily dr. C. Fischerová a dr. Eva Brunnerová.²⁸⁸ Druhá jmenovaná se starala o vědeckou knihovnu Rasového úřadu.²⁸⁹ Vedle toho započalo shromažďování poznatků o rasových poměrech evropských národů.²⁹⁰ Zároveň pokračovala vědecká činnost Rasového úřadu. Začátkem roku 1945 byl uskutečněn výzkum pankráckých vězňů pod vedením Gerharda Kühneho (1914–?).²⁹¹ Ještě v březnu pak vyšla výzkumná zpráva dr. Kurta Wehlaua (1913–1996) o národnostních a rasových poměrech na Jihlavsku.²⁹²

Koncem března 1945 se sešel Rutkowski s Thumsem a psychologem prof. Rudolfem Hippiem z NKU.²⁹³ Tématem jejich rozhovoru byla realizace nové „evropské koncepce“, jež měla vést k přizpůsobení rasové ideologie podmínkám bezprostřední hrozby porážky Třetí říše. Jednalo se o jeden ze zoufalých pokusů zalíbit se neněmeckým národům a redefinovat rasovou politiku. Dosavadní německý šovinismus měl být nahrazen ideou rovnocennosti evropských národů. Už se tak

²⁸⁶ Rutkowski doporučil pro novou instituci využít prostory Rasového úřadu a Ústavu pro rasovou biologii NKU.

²⁸⁷ Skupina A měla zahrnovat Šňatkový úřad, Úřad pro rodokmeny, Úřad pro heraldiku a Úřad pro populační politiku. Do skupiny R (*Rasse*) měly patřit Úřad pro aplikovanou rasovou vědu (dosavadní Rasový úřad), Úřad pro rasovou politiku a rasovou nauku a Úřad pro rasu a národnost. NA Praha, ÚŘP-Dodatky II, kart. č. 57. Gliederungsplan der (*sic*) Rasse- und Siedlungshauptamtes, nedat.

²⁸⁸ NA Praha, NSM, sign. 110-7/50. Zpráva lékaře RuSHA za listopad 1944. NA Praha, ÚŘP, sign. 114-341-3. Zpráva o přípravách vědecké práce, „Zu Punkt 4“.

²⁸⁹ Tamtéž.

²⁹⁰ Důvodem zájmu byla transformace dosavadní „velkogermánské“ myšlenky na evropskou.

²⁹¹ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-340-1. Rasový úřad justičnímu odd. NSM, 18. 12. 1944.

²⁹² Kurt WEHLAU, *Iglau, ein deutscher Volkstumsraum inmitten des böhmisch-mährischen Höhenzuges: Ein Bildbericht*, Prag 1945, in: NA Praha, ÚŘP-Dodatky II, kart. 56.

²⁹³ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-341-3. Záznám z jednání Rutkovského, Thumse a Hippia, 29. 3. 1945.

neměla hlásat méněcennost slovanských národů vůči Němcům.²⁹⁴ Nordická ideologie měla být chápána v západoevropském, nikoliv „germánském“ smyslu. Evropské národy prý zneklidňovaly rasové prověrky, a tak měly zůstat jen doménou SS. Pro detailní rozpracování „nové politiky“ bylo navrženo vydání řady esejů, které měly vyjít v různých jazycích. Termín odevzdání textů byl stanoven na polovinu května, to už ale Třetí říše přestala existovat...

Rasová selekce probíhala v Protektorátu přinejmenším do března 1945,²⁹⁵ ale činnost RuSHA už postupně utichala. Poslední měsíční výkaz byl zaslán Frankovi 21. března.²⁹⁶ V této době se Rudá armáda blížila k severní Moravě a Berlín se připravoval na svou obranu. V roce 1945 pracovaly služebny za dosti nepříznivých podmínek a chyběly jim dokonce i tiskopisy.²⁹⁷ V dubnu pak už nemohlo být o činnosti RuSHA už ani řeči. Těžko se již našel člověk, jenž by se dobrovolně „nechal poněmčit“. Exponenti RuSHA se nejspíš snažili z českých zemí utéct, nebo se naopak angažovali ve vojsku SS.²⁹⁸ Už v létě 1944 byly zřízeny tzv. dispoziční jednotky RuSHA, jež se věnovaly každou sobotu střeleckému výcviku.²⁹⁹ Jednotka pražských úřadoven RuSHA měla k 6. dubnu 1945 sílu 242 mužů, Osídlovací úřad v Dymokurech 42 mužů a pobočka v Praze jich měla 36.³⁰⁰ To je ostatně jedna z posledních zmínek o existenci česko-moravské pobočky.

V rámci taktiky spalené země (tzv. opatření ARLZ) se služebny RuSHA připravovaly od konce února 1945 na eventuální evakuaci, odvoz spisového materiálu, popř. jeho skartaci. Korespondence o těchto akcích je nepřímým dokladem toho, že mnoho písemností úřadoven RuSHA bylo vyvezeno nebo zničeno.³⁰¹ To by mohlo být důvodem nedostatku dochovaných písemností vzešlých z vnitřního úřadování česko-moravské pobočky RuSHA.

²⁹⁴ Bylo zde dokonce naznačeno, že mělo dojít k novému uspořádání dosavadního Protektorátu.

²⁹⁵ NA Praha, ÚŘP, sign. 114-349-9. Posudek zemské služebny pro Moravu, 14. 3. 1945.

²⁹⁶ NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zpráva velitele RuSHA pro Čechy a Moravu za leden a únor 1945.

²⁹⁷ ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-19-7. Rozkaz šéfa RuSHA č. 2/45, 6. 3. 1945. Bylo vybízeno k šetnosti.

²⁹⁸ Např. Eva Brunnerová požádala 10. dubna 1945 velitelství cvičiště SS na Benešovsku, aby jí pomohlo připojit se k ozbrojenému hnutí odporu proti Rudé armádě. NA Praha, ÚŘP, sign. 114-341-1. E. Brunnerové velitelství SS cvičiště Waffen-SS u Benešova, 10. 4. 1945.

²⁹⁹ ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-14-14. Vojenský výcvik příslušníků RuSHA, 27. 2. 1945.

³⁰⁰ NA Praha, NSM, sign. 110-7/59. Početní stavu bojeschopných příslušníků SS v Protektorátu, 6. 4. 1945. Tyto údaje se přibližně shodují s počtem zaměstnanců úřadoven.

³⁰¹ ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-14-14. RuSHA, Opatření ALRZ, 23. 2. 1945.

Představitelé RuSHA důsledně hájili rasistické ideály až do posledních měsíců války a neprojevovaly nad nimi v zásadě ani náznak pochybností. V rámci poválečných tribunálů nebyl odsouzen nikdo z činitelů česko-moravské pobočky RuSHA, a to ani v procesu vedeném vůči funkcionářům RKF a RuSHA (tzv. „*RuSHA-Trial*“). Pobočka byla zmiňována v souvislosti se selekcí lidických a ležáckých dětí.³⁰² Preuß a Wettern, kteří měli selekci na starosti, se však soudu nezúčastnili. Preuß, jenž do té doby žil nerušeně v NSR pod falešným jménem, byl vzat později na tři týdny do vazby, ale v roce 1976 byla obvinění stažena.³⁰³ V 70. letech pak byl obviněn i Wettern, ale i toho soud pro nedostatek důkazů nakonec osvobodil.³⁰⁴ O oba bývalé funkcionáře se přitom zajímala československá justice.³⁰⁵ V jiných poválečných procesech byli vzpomenu ti i jiní představitelé RuSHA z Protektorátu, ale jimi podepsané dokumenty sloužily spíše jako důkazy o zločinnosti nacistické rasové politiky. Některá svědectví vyvolala silná podezření, zda plošné rasové výzkumy Čechů přímo nevedly k zabíjení „méněcenných osob“, a to dokonce i dětí.³⁰⁶ To se však nikdy neprokázalo.

Někteří významní činitelé RuSHA se snažili po válce uplatnit v akademické sféře. To byl případ i prof. Hescbe, jenž se v roce 1945 vrátil na „své“ původní pracoviště v Drážďanech, brzy poté však musel sovětskou okupační zónu opustit.³⁰⁷ Prof. Schmitz se po válce navrátil ke své původní profesi botanika a v roce 1955 dostal místo mimořádného profesora v Hamburku.³⁰⁸ Rutkowski, který padl do sovětského zajetí, se po svém propuštění nemohl vrátit na vysokou školu, i nadále však publikoval a psal básně.³⁰⁹ Castagne se po válce podle dostupných informací angažoval v kontroverzním náboženském (unitářském) spolku.³¹⁰ Další osudy

³⁰² *Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals*, „The RuSHA Case“, Nuernberg 1949, Vol. IV, s. 622–694; Vol. V, s. 165–170.

³⁰³ I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 629–630. H.-Ch. HARTEN et al., *Rassenhygiene*, s. 271–272.

³⁰⁴ I. HEINEMANN, „*Rasse, Siedlung...*“, s. 641.

³⁰⁵ ABS Praha, Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-2-5. Protokoly k obvinění Preuße a Wettarna.

³⁰⁶ V. KRÁL, *Zločiny*, s. 388; Richard BREITMAN, *U.S. Intelligence and the Nazis*, Cambridge 2005, s. 73–76.

³⁰⁷ H.-Ch. HARTEN, *Rassenhygiene*, s. 276. Týkalo se i drážďanského muzea. *Liste der auszusondernden Literatur*. Dostupný z WWW: <<http://www.polunbi.de/bibliothek/1946-nslit.html>>.

³⁰⁸ Fritz OVERBECK – Herbert STRAKA, *Heinz Schmitz * 28. 11. 1904 † 15. 10. 1981*, *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft*, Bd. 95, Nr. 1, 1982, s. 393–396.

³⁰⁹ M. STELLA, M. – K. KLEISNER, *Odvrácená strana*, s. 143.

³¹⁰ Stefan MUCKEL, *Entscheidungen in Kirchensachen seit 1946: 1. 1. – 31. 12. 2000*, Berlin 2004, s. 114.

většiny ostatních funkcionářů protektorátní pobočky RuSHA nejsou bohužel zatím zmapované. Někteří z nich možná válku ani nepřežili, podobně jako Kaven, Drabsch či Jesionek. Poválečné životní dráhy představitelů RuSHA mohou být vhodným námětem pro samostatnou studii.

Závěr

Česko-moravská pobočka RuSHA byla klíčovým vykonavatelem nacistické germanizační politiky vůči Čechům. Její původní poslání spočívalo v provedení rasového výzkumu českých dětí za účelem zjištění podílu poněmčitelného obyvatelstva v Protektorátu. Výsledek měl mít zásadní význam pro plánování germanizace českých zemí. Pobočka záhy získala kompetence v oblasti praktické rasové selekce, a stala se tak poradním orgánem okupační správy v záležitostech státní příslušnosti, smíšených sňatků, přijímání českých žáků do německých škol, získávání českých odborníků pro poněmčení, jakožto i protizidovské politiky.

Původně malé pracoviště se během pouhých čtyř let existence postupně rozrostlo ve složitý orgán s rozvětvenou vnitřní strukturou. I přes relativně krátkou dobu doznala pobočka řadu organizačních, kompetenčních i personálních proměn. Její vývoj tak můžeme v zásadě rozdělit do čtyř fází: 1. zakladatelské, 2. konsolidační, 3. vrcholné a 4. regresivní.

Přestože byla česko-moravská pobočka založena až v únoru 1941, je možné za počátek zakladatelského období považovat už říjen 1940, kdy byly zahájeny přípravy rasového šetření českých školáků. Tato fáze trvala až do září 1941, kdy pobočka řízená Erminem Künzelem převzala správní agendu a bylo už zřejmé, že se bude rozrůstat. V této době také získala své zastoupení v regionech prostřednictvím služeben při oberlandrátech.

Konsolidační fáze zahrnovala období od podzimu 1941 až do začátku roku 1943 a lze ji rozdělit do dvou částí, jež od sebe oddělovala reforma protektorátní správy účinná od června 1942. Až do reformy značně vzrostl počet regionálních služeben a pobočka se začala angažovat i v Sudetech. Zároveň došlo k výměně ve funkci vedoucího pobočky, když Künzela nahradil na jaře 1942 Johannes Preuß. Následkem správní reformy byly zrušeny některé služebny, protože došlo k uzavření poloviny oberlandrátů. Větší část pracovišť přešla pod okresní úřady. Počet regionálních služeben po reformě činil 12. Kromě toho byly založeny zemské služebny při zemských úřadech a jejich pravomoci se vztahovaly na státní příslušnost a sňatky.

Vrcholné období začalo jmenováním Preuße velitelem SS v rasových a osídlovacích záležitostech v lednu 1943. Pobočka se tak stala standardní součástí struktury RuSHA, což značilo významné organizační změny. Agenda byla rozšířena nejen o selekci budoucích příslušníků SS, ale i o sňatkovou a osídlovací politiku v rámci SS. Důležitou součástí velitelství se stala tzv. lékařská služba v čele s dr. Erichem Hußmannem. V létě 1943 byla zřízena zemská služebna Sudety, čímž

došlo k plnému začlenění pracoviště v Sudetech pod velitelství RuSHA v Praze. Pro toto období byly charakteristické velmi vysoké počty rasově vyšetřených osob.

V posledních měsících války muselo dojít k regresu. Na frontu odcházelo čím dál tím více spolupracovníků RuSHA. Z personálních i jiných důvodů byla zrušena řada služeben, až jich zbylo koncem roku 1944 jen šest. V té době přišel do Prahy ambiciózní „rasový expert“ Lothar Stengel-von Rutkowski, jenž nahradil Hußmanna ve funkci lékaře RuSHA. Rutkowski se doslova na poslední chvíli snažil o reorganizaci RuSHA a jeho propojení s akademickým výzkumem. Rasové prověrky byly uskutečňovány ještě v březnu 1945, poté zřejmě ustaly. Na samém konci války byla už pobočka RuSHA zcela mimo provoz.

Za největší slabinu, jež se projevovala během celé existence česko-moravské pobočky, považuji nestabilní personální situaci. Až do léta 1942 sice počet zaměstnanců více či méně přibýval, ale zároveň rostlo množství úkolů, jež musela pracoviště RuSHA vykonávat. Nikdy se nepodařilo obsadit všechny služebny jedním exkluzivním vedoucím, takže bylo naprosto běžné, že dvě blízké úřadovny měly společného šéfa. Od druhé poloviny roku 1942 se začal počet referentů postupně snižovat. Určitou „náplastí“ byl příchod známého antropologa Hesche, jenž zaznamenal poměrně rychlý kariérní růst. V letech 1943 a zejména 1944 ale odešlo velké množství důstojníků RuSHA do Waffen-SS, což definitivně podkopalo personální základnu pobočky.

Značnou část své práce jsem věnoval každodennímu provozu služeben RuSHA. Snažil jsem se tak poskytnout vhled do jejich vnitřního fungování, protože to byla právě regionální pracoviště, jež nesla hlavní břímě rasových prověrek. Zabýval jsem se organizací jejich práce z hledisek časových a logistických. Rasové prověrky byly trojího typu: plošné, z moci úřední a mimořádné. Mezi plošné výzkumy náleželo nejen vzpomenuuté zkoumání českých žáků, ale i rentgenologická vyšetření a posuzování fotografií a dotazníků k průkazům totožnosti. Úředně nařízené prověrky se týkaly praktické rasové selekce v národnostních záležitostech. Příklady mimořádných vyšetření zahrnují selekci lidických a ležáckých dětí nebo šetření internovaných osob ve Svatobořicích. Používaná rasová kritéria byla sice na první pohled zřetelná a striktní, ale ve skutečnosti bylo jejich uplatňování velmi subjektivní. Jisté je, že světlé vlasy nebyly podmínkou k poněmčení, jak se často nesprávně tvrdí. Ve své studii jsem věnoval pozornost i problematice výchovy a vzdělávání nových rasových examinátorů, kterým stačilo absolvovat krátký kurs a vykonat nezbytnou praxi. Antropologické či lékařské vzdělání nebylo nutné. Podstatným aspektem rasových prověrek byla snaha o jejich maskování, nejčastěji formou zdravotních prohlídek. I přesto se však o rasových výzkumech víceméně vědělo.

Ačkoliv hrála rasová politika důležitou roli při „řešení české otázky“, neměla v době války česko-moravská pobočka prioritní význam, což se projevilo např. stálým nedostatkem pohonných hmot. Jejich přiděly byly ve srovnání s represivním aparátem více než poloviční. Přes všechny těžkosti však fungovalo v Protektorátu

„vzorové pracoviště“, jež se nijak nelišilo od významné pobočky RuSHA v polské Łódži. Česko-moravské expozituře se podařilo prověřit statisíce Čechů. Negativní rasová diagnóza mohla někdy vést i k fatálním důsledkům, což se týkalo židovských míšenců, lidických a ležáckých dětí, popř. i českých mužů, kteří se dopustili nedovoleného styku s Němkou. Z podílu na těchto zločinech nebyl nikdo z činovníků česko-moravské RuSHA odsouzen.

Touto studií jsem se pokusil vnést světlo do jedné z méně probádaných oblastí dějin Protektorátu. Dosavadní historiografie se problematice česko-moravské pobočky RuSHA, až na několik málo výjimek, spíše vyhýbala, což lze přičíst problematickému stavu pramenné základny a skutečností, že o sobě RuSHA nedával příliš vědět. Předložený text je výsledkem dlouholetého výzkumu, který umožnil probádat tuto organizaci důkladněji zevnitř. Práce se tak může stát podkladem k dalšímu historickému bádání v oblasti nacistické rasové politiky.

Přílohy

Personální struktura česko-moravské pobočky RuSHA

1. Vedení pobočky

Vedoucí pobočky

SS-Ostuf.	Ermin Künzel	(1941–1942)
SS-Stubaf.	Johannes Preuß	(1942–1945)

Zástupci vedoucího

SS-Hstuf.	Erich Wettern	(1941–1942)
SS-Ostuf.	dr. Erich Hußmann	(1942–1943)
SS-Hstuf.	prof. dr. Heinrich Schmitz	(1943)
SS-Ostuf.	dr. Archibald Kaven	(1943–1944)
SS-Hstuf.	prof. dr. Michael Hesch	(1944)
SS-Ostuf.	Ermin Künzel	(1944–1945)

Štábní velitelé

SS-Hstuf.	Ferdinand Oehl	(1941–1942)
SS-Ostuf.	Gerhart Drabsch	(1942–1945)
SS-Ostuf.	Georg Driehaus	(1945)

2. Struktura pražské centrály

Oddělení česko-moravské pobočky (1942)

Štábní velení	SS-Hstuf. Ferdinand Oehl
Personální a organizační odd.	SS-Oschaf. Jürrens
Správa a účetnictví	SS-Uschaf. Ruch
Registratura	SS-Uschaf. Bender
Doprava	SS-Uschaf. Berkenbusch
III. odd.: Poněmčování a kartotéka	SS-Uschaf. Meissner
Odd. pro zdravotní záležitosti	SS-Ostuf. Erich Hußmann
Rentgenový prapor	SS-Stubaf. Bader
Rentgenová komise	SS-Ustuf. Waldemar Ziegler
Rentgenová kartotéka	
Fotografické odd.	

Referáty velitele v rasových a osídlovacích záležitostech (1943)

Referát pro rasové záležitosti	SS-Stubaf. Johannes Preuß
Referát pro osídlovací záležitosti	SS-Ustuf. Ernst Biesalski
Referát pro rodovou péči	SS-Ustuf. Roscher
Referát pro péči	SS-Stubaf. Leist

Lékařská služba

SS-Ostuf.	dr. Erich Hußmann	(1942, 1943–1944)
SS-Stubaf.	doc. Lothar Stengel-von Rutkowski	(1944–1945)

3. Služebny

Zemská služebna pro Čechy

SS-Hstuf.	prof. dr. Heinrich Schmitz	(1942–1943)
Reg. Rat	dr. Schöne	(1943, pověřen vedením)
SS-Oschaf.	Fritz Herrfurth	(1943, pověřen vedením)
SS-Ostuf.	dr. Archibald Kaven	(1943–1944)
SS-Hstuf.	prof. dr. Michael Hesch	(1944–1945)

Zemská služebna pro Moravu

SS-Ustuf.	dr. Egon Uhlyarik	(1942–1944)
SS-Ostuf.	Fritz Kopp	(1944–1945)

Zemská služebna pro Sudety (do r. 1943 služebna RuSHA v Liberci)

SS-Ostufaf.	Johannes Walter	(1942–1943)
SS-Hstuf.	doc. dr. Michael Hesch	(1943–1944)

Vedoucí služebny v Praze

SS-Hstuf.	prof. dr. Heinrich Schmitz	(1941–1943)
Reg. Rat	dr. Schöne	(1943, pověřen vedením)
SS-Oschaf.	Fritz Herrfurth	(1943, pověřen vedením)
SS-Ostuf.	dr. Archibald Kaven	(1943–1944)
SS-Hstuf.	prof. dr. Michael Hesch	(1944–1945)

Vedoucí služebny v Kolíně

SS-Hstuf.	Ferdinand Oehl	(1941–1942)

Vedoucí služeben v Českých Budějovicích a Táboře

SS-Hstuf.	Erwin Jesionek	(1941–1943)

Vedoucí služeben v Klatovech (1941–1942) a Plzni (1942–1944)

SS-Hstuf.	Fritz Castagne	(1941–1942)
SS-Hstuf.	Ferdinand Oehl	(1941–1943)
SS-Oscha.	Erich Wirtz	(1943–?)

Vedoucí služeben v Pardubicích (1941–1944), Hradci Králové (1942–1945) a Jičíně (1942–)

SS-Stubaf.	Wilhelm Jaworek	(1941–1942)
SS-Hstuf.	doc. dr. Michael Hesch	(1942–1943)
SS-Oscha.	Lange	(1943–1945)

Vedoucí služeben v Brně a Zlíně

SS-Hstuf.	Johannes Preuß	(1941–1942)
SS-Ustuf.	Egon Uhlyarik	(1942–1944)
SS-Ostuf.	Fritz Kopp	(1944–1945)

Vedoucí služeben v Olomouci a Moravské Ostravě

SS-Ostuf.	dr. Archibald Kaven	(1941–1943)
SS-Ustuf.	dr. Nitsche	(1943–?)

Vedoucí služebny v Jihlavě

SS-Ostuf.	dr. Erich Hußmann	(1941–1942)
SS-Ustuf.	Hermann Baur	(1942–1943)
SS-Oscha.	Fritz Herrfurth	(1943–1944)
SS-Ostuf.	Fritz Kopp	(1944)

Zdroj: Vlastní zpracování autora na základě v textu citovaných archivních pramenů. Křestní jména a hodnosti jsem dohledával hlavně prostřednictvím *Dienstalterliste der Schutzstaffel der NSDAP* (1. 12. 1937, 1. 10. 1942, 1. 10. 1943), *SS-Verordnungsblatt* (20. 4. 1941, 20. 4. 1942, 9. 11. 1942, 20. 4. 1943, 9. 11. 1943), *SS-Personalveränderungsblatt* (20. 4. 1944, 21. 6. 1944, 1. 9. 1944, 9. 11. 1944, 30. 1. 1945), a dále pak rozkazů šéfa RuSHA z let 1944–1945 (ABS Praha, Sb. pís. SS, sign. 107-19-6, 7).

Schéma 1: Kategorie rasové a tělesné způsobilosti dle měřítek RuSHA
Tyto hodnoty byly potřeba k sestavení rasového vzorce.

Tělesné hodnocení		Rasové hodnocení		Branná způsobilost	
9	ideální postava	a	„čistá“ nordická nebo fálská rasa, nordicko-fálští míšenci	A I	velmi způsobilý
8	výtečně stavěné tělo	b	převážně nordická nebo fálská rasa	A II	naprosto způsobilý
		b/c	nordický/fálský typ s malou příměsí alpské, východobaltické, mediteránní a dinárské rasy		
7	velmi dobře stavěné tělo	c	vyrovnaní míšenci, stejné podíly nordické/fálské rasy a ostatních evropských ras, kromě toho i „čistí“ dináři	A III	obecně vzato způsobilý
		c/d	převažující alpská, východobaltická a mediteránní rasa s menším podílem nordické či fálské rasy, už ne vyrovnaní míšenci		
6	dobrá postava	d	„čistá“ alpská nebo východobaltická rasa, disharmoničtí míšenci těchto ras s případnými nepatrnými podíly ostatních evropských typů	B I	už nevyhovující/sotva způsobilý
5	dostatečná postava	e	mimoevropské rasové prvky (např. předoaasijská, mongolská, negroidní nebo orientální rasa)	B II	nezpůsobilý
4	stěží dostatečná postava			C	národnostně nebo biologicky nevyhovující
3	nedostačující postava				
2	nedostatečná postava				
1	znetvořená postava				

Zpracováno podle Hamanna (1986), který vycházel z dokumentu „*Richtlinien zur Rassenbestimmung*“. Cit. podle C. KLINGEMANN, *Soziologie und Politik*, s. 213–214. Kategorie rasového hodnocení „b/c“ byla definována na základě dokumentu „*Rassenzusammensetzung der deutschen Bevölkerung des Kreises Neusatz*“ (s. 3) z roku 1942. NA Praha, ÚŘP-Dodatky II, karton 57, inv. č. 96. Frekventovaný pojem „vyrovnaný míšenec“ je definován jako míšenec se stejným podílem nordického, fálského, popř. ještě dinárského typu, a podílu jiné evropské rasy: např. nordicko-alpínský, nordicko-východobaltický, nordicko-mediteránní. V případě nevyrovnaného míšence se jednalo o osobu s převažujícím alpínským, východobaltickým či mediteránním charakterem s malou či nepatrnou příměsí nordické či fálské rasy (méně než 50 %).

Tabulka č. 1

Přehled protektorátních služeben RuSHA a jejich územního dosahu k 1. 2. 1942

Služebna	Německý název	Referent	Obvod (politické okresy)
Praha	RuS-Dienststelle 15 Prag	prof. Heinrich Schmitz	OLB Praha: Jilové u Prahy, Hlavní město Praha, Praha- venkov, Říčany OLB Kladno: Beroun, Kladno, Kralupy nad Vltavou, Louny, Roudnice n. Labem, Rakovník, Slaný
České Budějovice	RuS-Dienststelle 2 Budweis	Erwin Jesionek	OLB České Budějovice: České Budějovice, Týn nad Vltavou, Vodňany, Třeboň OLB Tábor: Benešov, Kamenice n. Lípou, Milevsko, Příbram, Pelhřimov, Sedlčany, Tábor, Vlašim
Klatovy	RuS-Dienststelle 12 Klattau	Fritz Castagne	Blatná, Klatovy, Písek, Přeštice, Sušice, Strakonice, Domažlice
Plzeň	RuS-Dienststelle 10 Pilsen	Fritz Castagne	Hořovice, Kralovice, Plzeň, Rokycany
Pardubice	RuS-Dienststelle 6 Pardubitz	Wilhelm Jaworek	Chotěboř, Chrudim, Vysoké Mýto, Litomyšl, Pardubice
Hradec Králové	RuS-Dienststelle 7 Königgrätz	Wilhelm Jaworek	Hořice, Hradec Králové, Dvůr Králové, Náchod, Nové Město nad Metují, Rychnov, Žamberk
Kolín	RuS-Dienststelle 8 Kolin	Ferdinand Oehl	OLB Kolín: Český Brod, Humpolec, Kolín, Kutná Hora, Ledeč nad Sázavou, Nový Bydžov, Nymburk, Poděbrady, Čáslav OLB Jičín: Brandýs nad Labem, Jičín, Mladá Boleslav, Mělník, Mnichovo Hradiště, Nová Paka, Semily, Jilemnice, Turnov
Brno	RuS-Dienststelle 1 Brünn	Johannes Preuß	OLB Brno: Boskovice, Brno- město, Brno-venkov, Tišnov, Vyškov OLB Zlín: Kyjov, Hodonín, Holešov, Uherský Brod, Uherské Hradiště, Zlín
Jihlava	RuS-Dienststelle 4 Iglau	dr. Erich Hußmann	Velké Meziříčí, Jihlava, Moravské Budějovice, Nové Město na Moravě, Telč, Třebíč

Služebna	Německý název	Referent	Obvod (politické okresy)
Olomouc	RuS-Dienststelle 13 Olmütz	dr. Archibald Kaven	Kroměříž, Litovel, Hranice na Moravě, Olomouc-město, Olomouc-venkov, Přerov, Prostějov
Moravská Ostrava	RuS-Dienststelle 11 Mährisch-Ostrau	dr. Archibald Kaven	Místek, Frýdek, Moravská Ostrava, Valašské Meziříčí, Vsetín

Stav před správní reformou. U německého názvu služebny uvedeno oficiální číselné označení. Vlastní zpracování autora. Přehled politických okresů dle OLR vypracován podle Übersicht über die Bezirke der Oberlandräte in Böhmen und Mähren (nach der Neugliederung vom 1. 10. 1940). NA, STŘP, sign. 109-2/86.

Tabulka č. 2

Přehled protektorátních služeben RuSHA a jejich územního dosahu k 1. 2. 1943

Služebna	Německý název	Referent	Obvod (politické okresy)
Praha	RuS-Dienststelle Prag	prof. Heinrich Schmitz	Benešov, Beroun, Český Brod, Brandýs n. Labem, Mladá Boleslav, Kladno, Kolín, Kutná Hora, Louny, Mělník, Příbram, Praha- venkov-sever, Praha-venkov- jih, Rakovník, Roudnice n. Labem, Slaný, Sedlčany, Čáslav
České Budějovice	RuS-Dienststelle Budweis	Erwin Jesionek	České Budějovice, Třeboň
Tábor	RuS-Dienststelle Tabor	Erwin Jesionek	Kamenice n. Lípou, Milevsko, Pelhřimov, Ledeč n. Sázavou, Tábor, Humpolec
Plzeň	RuS-Dienststelle Pilsen	Ferdinand Oehl Erich Wirtz	Klatovy, Kralovice, Plzeň- město, Plzeň-venkov, Písek, Sušice, Strakonice, Domažlice
Pardubice	RuS-Dienststelle Pardubitz	doc. Michael Hesch	Chrudim, Vysoké Mýto, Litomyšl, Pardubice
Hradec Králové	RuS-Dienststelle Königgrätz	doc. Michael Hesch	Hořice, Hradec Králové, Dvůr Králové, Náchod, Nový Bydžov, Nové Město nad Metují, Nymburk, Rychnov nad Kněžnou, Žamberk
Jičín	RuS-Dienststelle Jitschin	doc. Michael Hesch	Jičín, Semily, Turnov
Brno	RuS-Dienststelle Brünn	dr. Egon Uhlyarik	Boskovice, Brno-město, Brno-venkov, Vyškov
Zlín	RuS-Dienststelle Zlin	dr. Egon Uhlyarik	Kyjov, Hodonín, Uherský Brod, Uherské Hradiště, Zlín
Jihlava	RuS-Dienststelle Iglau	Hermann Baur	Velké Meziříčí, Jihlava, Moravské Budějovice, Nové Město na Moravě, Telč, Třebíč
Moravská Ostrava	RuS-Dienststelle Mährisch-Ostrau	dr. Archibald Kaven	Místek, Moravská Ostrava- město, Valašské Meziříčí, Vsetín
Olomouc	RuS-Dienststelle Olmütz	dr. Archibald Kaven	Kroměříž, Litovel, Hranice na Moravě, Olomouc-město, Olomouc-venkov, Přerov, Prostějov

Stav po správní reformě. Touto dobou sice existovalo 12 služeben, ale byly spravovány jen sedmi referenty, což odpovídalo rozdělení Protektorátu do 7 OLB. Vlastní zpracování autora. Přehled politických okresů dle OLR vypracován podle Übersicht über die Bezirke der Oberlandräte in Böhmen und Mähren (nach der Neugliederung vom 1. 10. 1940). NA, STŘP, sign. 109-2/86.

Tabulka č. 3

Rasové kategorie RuSHA pro hodnocení jednotlivců („Rassewert“, „Personenwert“)

Rasová kategorie		Popis
Poněmčitelni	RuS I	osoby „čisté“ nordické nebo fálské rasy, případně míšenci obou těchto ras; geneticky a fyzicky prvotřídní jedinci rasový vzorec: a AI, b AII <i>žadoucí přírůstek</i>
	RuS II	jedinci převážně nordické a/nebo fálské rasy s harmonickou příměsí dinárské a mediteránní rasy, vyrovnaní míšenci; rovněž čistí dináři, pokud se jejich vzezření nevymyká „německému vzhledu“ rasový vzorec: od b/c AIII do 5 c AIII <i>únosný přírůstek</i>
	RuS III+	lidé s mírně převažujícím podílem mediteránní, alpské nebo východobaltické rasy, avšak se stále ještě znatelnými nordickými, fálskými nebo dinárskými rysy, blíží se vyrovnaným míšencům, hraniční kategorie mezi RuS II a III rasový vzorec: hranice mezi c AII a c/d BI <i>ještě únosný přírůstek</i>
Neponěmčitelni	RuS III	méně vyrovnaní míšenci převážně dinárské nebo mediteránní rasy s výraznými alpskými nebo východobaltickými rysy; případně převažující podíly alpské, východobaltické a mediteránní rasy s malým podílem nordického či fálského typu rasový vzorec: c/d BI <i>nežadoucí přírůstek</i>
	RuS IV	zcela nevyrovnaní míšenci, „čisté“ alpské a východobaltické typy; kromě toho i lidé s „podprůměrnou“ výškou nebo dědičnými vadami bez ohledu na jejich rasový profil rasový vzorec: d B II až d/e B II <i>neúnosný přírůstek</i>
	RuS IV-F	osoby s podíly mimoevropských ras (předoasijské, orientální, negroidní, mongoloidní atd.) rasový vzorec: e C <i>naprosto neúnosný přírůstek</i>

Rasové kategorie RuSHA pro poněmčování Čechů (rasová hodnota, Rassewert). Sestaveno podle Klingemanna (Soziologie und Politik, 2009) a Novotného (Obraz Čechů v německé rasové nauce a nacistické rasové ideologii, 2013).

Tabulka č. 4
Hodnocení rodin dle měřítek RuSHA (Sippenwert)

Rasová kategorie		Popis
Poněmčitelní	RuS I	čisté či převažující nordické a fálské typy, zdravotně a fyzicky prvotřídní osoby (vzorce a A I až b A II)
	RuS II	vyrovnání míšenci s výrazným podílem nordické, fálské nebo dinárské rasy, s malou příměsí jiných evropských ras; zdravotně a fyzicky v pořádku (vzorce b A III až c A III)
	RuS III+	míšenci, kterým mediteránní, alpská nebo východobaltická rasa udává ráz, vyskytují se však u nich ještě výrazné (rozeznatelné) podíly nordické, fálské nebo dinárské rasy, a tím se přibližují vyrovnaným míšencům; předpokladem pro zařazení do této skupiny je dobré genetické zdraví a fyzická zdatnost (vzorce mezi c A III a c/d B I)
Neponěmčitelní	RuS III	míšenci, jimž mediteránní, alpská nebo východobaltická rasa udává charakter, nordické, fálské nebo dinárské rysy jsou jen slabě rozeznatelné; osoby méně zdravé, slabší a méněcenné, podprůměrně výkonné (vzorec c/d B I)
	RuS IV	naprosto nevhodný, neúnosný přírůstek, čistí nebo převažující příslušníci alpské nebo východobaltické rasy, nevyrovnání míšenci evropských ras; představují dědičné zatížení, jsou slabého výkonu a celkově nezpůsobilé rodiny (vzorec d B II)
	RuS IV-F	plně neúnosný přírůstek, míšenci s mimoevropskými rasami a „cizorodé“ prvky (vzorec e C)

Sestaveno podle Klingemanna (Soziologie und Politik, 2009) a Novotného (Obraz Čechů v německé rasové nauce a nacistické rasové ideologii, 2013).

Tabulka č. 5**Fyzické znaky evropských ras podle Günthera**

Rasa	Dle Günthera	Hlavní znaky
Nordická	<i>Nordisch</i>	světlé vlasy; modré, modrošedé nebo šedé oči; světlá pleť; vysoká a štíhlá postava; dlouhá lebka, úzký obličej
fálská	<i>Fälisch</i>	světlé vlasy; modré nebo šedé oči; světlá pleť; vysoká a robustní postava; dlouhá lebka, široký obličej
dinárská	<i>Dinarisch</i>	tmavé vlasy a oči, snědší pokožka; vysoká a štíhlá postava; krátká lebka, úzký protáhlý obličej, nos konvexní
mediteránní	<i>Westisch</i>	tmavé vlasy a oči, snědá pokožka; malá a štíhlá postava; dlouhá lebka, úzký obličej, rovný nos
alpínská	<i>Ostisch</i>	tmavé vlasy a oči, nažloutlá kůže; malá a podsaditá postava; kulatá hlava, široký obličej, konkávní nos
východobaltická	<i>Ostbaltisch</i>	světlé vlasy, šedé či šedomodré oči, naředlá pokožka; malá a podsaditá postava; široká lebka, široký obličej, široký konkávní nos

Rassenkunde des deutschen Volkes, 1939.

Tabulka č. 6**Některé příznaky smíšení s mimoevropskými rasami podle Günthera**

Rasa	Německý název podle Günthera	Stručný popis
předoasijská	<i>vorderasiatisch</i>	podobná dinárské, liší se střední výškou a podsaditou postavou, širším obličejem, masitějšími rty, ustupující bradou, ještě zahnutějším nosem
orientální	<i>Orientalisch</i>	podobná mediteránní, ale vyšší postava, světle hnědá kůže, kučeravé vlas
mongoloidní	<i>innerasiatisch</i>	přítomnost „mongolské skvrny“, „mongolské řasy“, <i>epicanthu</i> , plochý a široký obličej, krátká hlava
negroidní	<i>Negerisch</i>	jako příznak smíšení: snědá nebo žlutohnědá kůže, pigmentové skvrny, typicky kudrnaté černé vlasy

Rassenkunde des deutschen Volkes, 1939.

Tabulka č. 7

Statistický přehled tzv. rutinních rasových prověrek od února 1943 do února 1945

Druh prověrky	1943		1944		1945		Celkem		
	Počet	Poz.	Počet	Poz.	Počet	Poz.	Počet	Poz.	% poz.
Německá státní příslušnost	11 083	7 492	3 558	2 660	201	128	14 842	10 280	69,3
Smlíšené snahy: rodiny (x2)	2 116	1 000	3 594	2 214	350	218	6 060	3 432	56,6
Německé školy	8 562	3 503	19 433	7 214	46	28	28 041	10 745	38,3
Německé vysoké školy	1 054	315	92	77	18	16	1 164	408	35,1
Nasazení do Říše	9 977	5 287	3 066	1 813	135	75	13 178	7 175	54,4
Protikoriární příslušnost	451	380	27	26	7	7	485	413	85,2
Židovští mládežníci	156	74	116	40	5	0	277	114	41,2
NPEA	0	0	98	47	0	0	98	47	48,0
HJ-Streifendienst	0	0	3 402	1 819	0	0	3 402	1 819	53,5
Školy v Sudetech (zvl. akce)	11 804	8 553	0	0	0	0	11 804	8 553	72,5
Celkem vyšetřených rodin	45 203	26 604	33 386	15 910	762	472	79 351	42 986	-
Přepočít na osoby (x3)	135 609	-	100 158	-	2 286	-	238 053	-	-
Česká gymnázia (jednotlivci)	5 549	1 929	0	0	0	0	5 549	1 929	34,8
Rasový výběr SS (jednotlivci)	881	486	4 275	3 105	241	121	5 397	3 712	68,8
MIN. POČET	142 039	-	104 433	-	2 527	-	248 999	-	-
VYŠETŘENÝCH OSOB									

Pramen: NA Praha, STRP, sign. 109-7/87, NSM, sign. 110-7/77, 110-7/50, Zprávy referátu „Rasa“ za únor 1943 až únor 1945. Vlastní zpracování autora na základě archivních pramenů.

Tabulka č. 8

Přehled některých plošných a mimořádných rasových prověrek v letech 1941–1943

Druh prověrky	I		II		III+		III		IV		IV-F		Počet vyšetřených	WDF	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%		n	%
Západní Čechy 1942, rutinní vyšetření	18	1,6	392	35,9	50	4,6	362	33,2	265		4	24,3	1 091	460	42,2
Protektorátní police 1943	25	1,4	565	30,0	167	8,8	703	37,3	390	20,7	33	1,8	1 883	757	40,2
Osobní průkazy záp. a jižní Čechy 1943	3	0,0	3 848	15,6	15	0,1	10 709	43,5	9 723	39,5	303	1,2	24 601	3	15,7
Česká gymnázia (učňazeti) 1943	28	0,5	1 901	34,3	0	0,0	2 869	51,7	705	12,7	46	0,8	5 549	1	34,8
Lékaři 1943	0	0,0	74	38,1	9	4,7	79	41,2	32	16,7	0	0,0	194	83	42,8
Čeští školáci, záp. Čechy 1941					1 715	33,8					3 346	66,2	5 061	1	33,8
Svatobořice 1943					131	6,0					2 069	94,0	2 200	715	33,8
														131	6,0

Pramen: NA Praha, NSM, sign. 110-7/77. Zprávy referátu „Rasa“ od května do prosince 1943, výkazů rasových prověrek v západních Čechách (ZA Opava, ZRKUN, kart. 18) a výkazů o výsledcích rasového zkoumání protektorátní policie a svatobořických vězňů (NA Praha, STRP, sign. 109-8/40; 109-4/289) Výsledky rozděleny dle kategorií RuSHA. Jedná se valnou většinou o Čechy. Vlastní zpracování autora na základě archivních pramenů.

SEZNAM ZKRATEK

ABS	Archiv bezpečnostních složek
Aufl.	Auflage (Vydání)
Bd.	Band (Svazek)
Gestapo	Geheime Staatspolizei (Tajná státní policie)
inv. č.	inventární číslo
HJ	Hitlerjugend (Hitlerova mládež)
kart.	karton
LF	lékařská fakulta
MSZS	Ministerstvo sociální a zdravotní správy
NA	Národní archiv
NKU	Německá Karlova univerzita
NPEA	Nationalpolitische Erziehungsanstalt (Národně-politický výchovný ústav)
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Nacionálně socialistická německá strana dělnická)
NSM	Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu (fond)
NSV	Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (Národně-socialistická péče o blaho lidu)
NZÚ	Německý zdravotní úřad
OLB	Oberlandratsbezirk (Obvod vrchního zemského rady)
OLR	Oberlandrat (Vrchní zemský rada)
pod.	podepsán
pozn.	poznámka
RAD	Reichsarbeitsdienst (Říšská pracovní služba)
RAV	Reichsauftragsverwaltung (Správa z pověření říše)
RGBl.	Reichsgesetzblatt (Říšský zákoník)
RKF	Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums (Říšský komisař pro upevňování německví)
RM	Reichsmark (Říšská marka)
RSHA	Reichssicherheitsamt (Hlavní říšský bezpečnostní úřad)
RuS	Rasse- und Siedlung (označení pro referáty RuSHA)
RuSHA	Rasse- und Siedlungshauptamt der SS (Hlavní rasový a osídlovací úřad SS)
s.	strana
SA	Sturmabteilung (Úderný oddíl)
Sb. pís. SS	Sbírka písemností útvarů SS na území Protektorátu (fond ABS)
SD	Sicherheitsdienst (Bezpečnostní služba)
sign.	signatura
Sipo	Sicherheitspolizei (Bezpečnostní policie)
SOA	Státní oblastní archiv
SS	Schutzstaffel (Ochranný oddíl)

SS-Hstuf.	SS-Hauptsturmführer
SS-Oscha.	SS-Oberscharführer
SS-Ostuf.	SS-Obersturmbannführer
SS-Ostuf.	SS-Obersturmführer
SS-Staf.	SS-Standartenführer
SS-Stubaf.	SS-Sturmbannführer
SS-Stuma.	SS-Sturmmann
SS-Uscha.	SS-Unterscharführer
SS-Ustuf.	SS-Untersturmführer
STRP	Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě (fond)
sv.	svazek
tab.	tabulka
ÚŘP	Úřad říšského protektora
Vol.	volume (svazek)
VoMi	Volksdeutsche Mittelstelle (Ústředna pro etnické Němce)
ZA	Zemský archiv
zkr.	zkratka
ZŘKUN	fond Zmocněnec říšského komisaře pro upevnění německví Fulnek

René Novotný

Tschechisch-Mährische Außenstelle des Rasse- und Siedlungshauptamts der SS, 1941–1945

Zusammenfassung

Die Tschechisch-Mährische Außenstelle des RuSHA war ein Hauptinstrument der nazistischen Germanisierungspolitik gegenüber den Tschechen. Ihre Aufgabe beruhte ursprünglich in der Durchführung einer rassischen Untersuchung tschechischer Kinder, um den Anteil der „eindeutschbaren“ Bevölkerung im Protektorat Böhmen und Mähren festzustellen. Das Ergebnis sollte grundlegende Bedeutung für die Planung der Germanisierung der tschechischen Länder haben. Die Niederlassung erhielt bald Kompetenzen im Bereich der praktischen Rassenselektion und wurde so Beratungsorgan der Okkupationsverwaltung in Sachen Staatsbürgerschaft, gemischte Ehe, Aufnahme tschechischer Schüler an deutschen Schulen, Gewinn tschechischer Fachleute für die Eindeutschung sowie auch in der antijüdischen Politik. Das ursprünglich kleine Amt wuchs sich in den bloßen vier Jahren seiner Existenz allmählich zu einem komplizierten Organ mit verzweigter innerer Struktur aus. In den letzten Monaten des Krieges musste es zu einer markanten Einschränkung der Aktivitäten des Amtes kommen. Immer mehr Mitarbeiter des RuSHA gingen an die Front. Aus personellen und anderen Gründen wurde eine Reihe von Dienststellen aufgelöst, bis am Ende des Jahres 1944 nur sechs übrig geblieben waren. Obgleich die Rassenpolitik bei der „Klärung der tschechischen Frage“ eine wichtige Rolle spielte, hatte die tschechisch-mährische Niederlassung zur Zeit des Krieges keine vorrangige Bedeutung. Trotz aller Schwierigkeiten funktionierte im Protektorat eine „Musterarbeitsstelle“, die sich in keiner Weise von der wichtigen RuSHA-Außenstelle im polnischen Łódź unterschied. Der tschechisch-mährischen Außenstelle gelang es, Hunderttausende Tschechen zu überprüfen. Eine negative Rassendiagnose konnte manchmal auch fatale Folgen haben, was jüdische Mischlinge, die Kinder aus Lidice und Ležáky oder tschechische Männer, die unerlaubten Umgang mit einer Deutschen hatten, betraf. Für die Beteiligung an diesen Verbrechen wurde niemand verurteilt. Der vorgelegte Text ist das Ergebnis einer langen Untersuchung, die es ermöglichte, diese Organisation eingehender von innen zu untersuchen. Diese Arbeit kann so die Grundlage für eine weitere historische Forschung im Bereich der nazistischen Rassenpolitik werden.

René Novotný

The Bohemia & Moravia branch of the SS Race and Settlement Main Office, 1941–1945

Summary

RuSHA's Bohemia & Moravia branch was a key tool in the Nazis' Germanisation policy against the Czechs. Its mission originally involved the undertaking of a race survey of Czech children in order to ascertain the proportion of the population who were 'Germanisable' in the Protectorate of Bohemia and Moravia. The result was to be of key importance for planning the Germanisation of the Czech lands. The branch soon acquired competencies in race selection and as such became an advisory body of the occupational administration in matters of citizenship, mixed marriages, admitting Czech pupils to German schools, acquiring Czech experts for Germanisation, and also anti-Jewish policies. Over the mere four years it operated, the originally small workplace gradually grew into a complex body with an internal structure of many branches. The authority's activities had to be significantly restricted during the final months of war, with ever more people working with RuSHA leaving for the front. A number of offices were cancelled for personnel and other reasons until by the end of 1944 only six remained. Although racial policy played an important role in 'solving the Czech issue', during the war the Czech & Moravian branch was not a priority. Despite all the difficulties, a 'model workplace' worked in the Protectorate which was no different from the major RuSHA branch in Łódź. The Czech & Moravian branch was able to check hundreds of thousands of Czechs. Sometimes a negative race diagnosis brought fatal consequences; this applied to Jewish Mischlings (mixed-race citizens), the children of Lidice and Ležáky and Czech men who had had an illicit relationship with a German. Nobody was ever convicted for their part in these crimes. The submitted study is the result of many years of research looking thoroughly at the organisation from inside. The work can thus become the basis for further historical research of Nazi racial policy.

Pavel Kreisinger

Jindřich Nermuť (1917–1990). Z životních osudů rolníka, poslance, poúnorového exulanta a „Australana“¹

Jindřich Nermuť (1917–1990). The Life and Fate of a farmer, Member of Parliament, post-coup exile and ‘Australian’

This biographical study looks at the political activities of farmer and People's Party Member of Parliament, Jindřich Nermuť (1917–1990), who went into exile following the Communist coup of February 1948. The contribution describes in particular his political activities during the era of the so-called Third Czechoslovak Republic (1945–1948), the circumstances of his departure abroad and his first years in exile (1948–1949). It then looks at his activities in exile and expatriate associations in Australia, specifically Tasmania (1950–1990), which ended with his premature death. The communist-controlled Czechoslovak intelligence services showed great interest in Nermuť's political activities even before the Communist coup. This interest reached a peak in 1959 when a surveillance file with the codename 'The Australian' was opened on him.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, Czechoslovak People's Party, February 1948 coup, exile, Australia, Tasmania

¹ „Australan“ bylo krycí jméno, pod nímž vedla československá Státní bezpečnost na Jindřicha Nermutě pozorovací svazek. Materiál se dochoval v pražském Archivu bezpečnostních složek. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování – Centrála (MV-KR), a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917.

Úvodem

Do australského exilu² odešlo v letech 1948–1968 přes 11 000 osob narozených v Československu.³ Podle relativně přesných údajů československých tajných služeb se dokonce jednalo o druhou nejpočetnější kolonii československých poúnorových „emigrantů“.⁴ Mezi několikatisícovou masou přistěhovalců, kteří připluli do vzdálené Austrálie zejména v letech 1949–1951 z německých a italských přístavů, se nacházela také celá řada zajímavých osobností. Několik z nich patřilo ještě v éře tzv. třetí československé republiky (1945–1948) k československé elitě, ať už vojenské nebo politické. Mezi politiky, kteří nesouhlasili s politickým vývojem v ČSR po únoru 1948, patřil i poslanec za stranu lidovou Jindřich Nermut.⁵ Snad proto, že na rozdíl od většiny československých exilových politiků nepůsobil ve Spojených státech, nepatří jeho jméno k těm známějším.⁶

Abychom pochopili Nermutovu motivaci odejít bezprostředně po únoru 1948 s celou rodinou do exilu a posléze se usadit až na druhém konci světa je třeba nejprve popsat jeho životní osudy do roku 1948, tedy dobu, kdy se formovaly jeho politické postoje. Následující část studie se zaměří na Nermutovo postavení v politickém a veřejném životě v éře tzv. třetí československé republiky (1945–1948)⁶

² Studie je dílčím výstupem výzkumného projektu GAČR P410/12/1294 *Český exil v Austrálii a jeho kultura, 1948–1989*.

³ Přesná čísla dle australských sčítání lidu byla publikována Jaroslavem Millerem. Zatímco v roce 1947 se jednalo o 1484 osob, údaje pro rok 1954 uvádí již 12 680 osob; Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci. Český exil v Západní Austrálii (1948–1989)*. Praha 2014, s. 20, Tabulka 1: Počet osob narozených v Československu dle australských celostátních cenů 1921–1991.

⁴ Údaje z let 1957–1960 uvádí následující čísla: „USA 15 000; Austrálie 12 000; Kanada 10 500; Anglie 3 500; Západní Německo 4 500 (z toho asi 700 v táborech); Francie 4 000; Rakousko 400 (z toho 130 v táborech)“; Archiv bezpečnostních složek Praha (ABS), f. A 34 (Správa kontrarozvědky – II. správa; I. díl); i. j. 1766, 144/09, r. 1960, Postavení čs. emigrace v současné době, s. 9.

⁵ V dosavadní odborné literatuře bývá jeho jméno zmiňováno většinou bez širšího kontextu. Výjimku tvoří následující slovníková hesla (Josef TOMEŠ, a kol., *Český biografický slovník XX. Století, II. díl K–P*, Praha 1999, s. 444; Michal PEHR a kol., *Cestami křesťanské politiky. Biografický slovník k dějinám křesťanských stran v českých zemích*, Praha 2007, s. 176; Vilém PREČAN, heslo *Jindřich Nermut*, in: *Encyklopedie československého exilu po druhé světové válce*, dostupné online na <http://csds.cz/cs/g6/958-DS.html> [10. 4. 2015]). Z toho je patrné, že zevrubné zpracování Nermutových osudů bude přínosné nejen pro poznání problematiky československého exilu v Austrálii.

⁶ V literatuře doposud jen částečně, viz Drahomír SUCHÁNEK, *Počátky exilové politiky Československé strany lidové. Adolf Procházka, Adolf Klimek a boj o Šrámkovo nástupnictví (1948–1953)*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 4, s. 651–681.

a na okolnosti jeho odchodu do exilu. Závěrečná část se věnuje Nermuťově exilové činnosti v Austrálii, konkrétně ve státě Tasmánie.⁷

Předkládaná biografická studie je tedy „mikrosondou“ do života člověka, do jehož osudu velmi výrazně zasáhl jeden ze zlomových mezníků československých moderních dějin (únor 1948), a zároveň prvním souhrnným nástinem jeho politické a exulantské kariéry.⁸

1. V rolnické rodině (1917–1945)

Jindřich Nermuť se narodil dne 25. února 1917 v katolické rodině rolníka Jindřicha Nermutě staršího a jeho ženy Emilie (roz. Janouškové). Na svět přišel v domě číslo 36 v obci Leštinka nedaleko Skutče (okres Vysoké Mýto), kde jeho rodiče bydleli a hospodařili. Od mládí se velmi angažoval ve veřejném a politickém životě první republiky. Přestože v jednom poválečném poslaneckém dotazníku Nermuť svou meziválečnou politickou činnost popřel („*za doby prvé republiky nebyl jsem politicky činný*“⁹), nebyla to pravda – z jiných pramenů se dozvídáme, že katolická a rolnická rodina měla velmi blízko ke straně agrární¹⁰ a zejména ke straně lidové.

V jiném poslaneckém dotazníku o tom již poválečný poslanec za stranu lidovou referoval podrobněji: „*Od r. 1933 byl jsem činný ve Sdruž. katol. mládeže (SKM) jako místní, později okresní předseda a od r. 1937 až do násilného rozpuštění organizace r. 1942 [nacisty] člen ústředního předsednictva v ČSR. V lidové*

⁷ Nermuťův krátký biogram publikoval rovněž etnolog Stanislav Brouček, když se zabýval terénním výzkumem problematiky krajanů na Tasmánii z historicko-etnologického hlediska (mimo jiné pořídil řadu rozhovorů se současnými krajany). V souvislosti s nástinem Nermuťovy exilové činnosti se v této jinak přínosné studii vyskytly některé dílčí nepřesnosti. Nermuť je zde označen za národněsocialistického politika a je zde nepřesně uvedeno jeho datum narození 25. 2. 1925. Stanislav BROUČEK, „Českoslovenství“ na konci světa: krajané na Tasmánii, Národopisná revue Strážnice 23, 2013, č. 4, s. 245, 250.

⁸ Studie vznikla především na základě archivního výzkumu v Archivu Poslanecké sněmovny, Archivu Náprstkova muzea, Národním archivu, Archivu bezpečnostních složek (Praha) a Vojenském historickém archivu v Bratislavě. Pro doplnění byly využity rovněž částečně publikované Nermuťovy paměti, které byly vydány po roce 1989 (Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť. Poslanec Vysočiny*, Moravská Třebová, nedatováno [po roce 1989], bez dalších bibliografických údajů). Publikace je prakticky neznámá, protože není běžně dostupná v knihovnách. Práce s textem je navíc obtížná a komplikovaná. Jedná se neuspořádaný text, kde jsou obsaženy jak vzpomínky samotného Nermutě, tak editora. Editorové zásahy do textu navíc nejsou vůbec vyznačeny.

⁹ Archiv Poslanecké sněmovny Praha (APS), f. Poslanci a senátoři Národního a federálního shromáždění (PaS), inv. j. 1848, spis poslance J. Nermutě, Poslanecký dotazník ÚNS, [1946].

¹⁰ Jindřich Nermuť starší měl být dokonce v Leštině za agrární stranu starostou. Tuto informaci se však zatím nepodařilo ověřit z relevantních pramenů.

straně před okupací byl jsem činný hlavně v zemědělských organizacích. Dopisoval jsem do různých kulturně-výchovných a odborných časopisů.“¹¹ Po absolvování třech tříd měšťanské školy se Jindřich Nermuť mladší zapojil do hospodaření na rodinném statku, který měl později po otci jako jediné dítě¹² převzít. Práce zde bylo ostatně víc než dost: „Barák byl z kamene s velkým dvorem, velká ovocná zahrada a výstavná stodola. Naše rodina měla všechno čeho je třeba [...] mléko, maslo, tvaroh i sýr, vejce i maso vepřové, skopové, drůbeží. Pěstovali jsme brambory a jinou zeleninu. Dřevo jsme měli ze svého lesa.“¹³ Z hospodaření na statku a ze spolkové a politické činnosti měla mladého rolníka „vytrhnout“ až povinná vojenská služba. Dne 14. března 1938 byl odveden na „2 léta činné služby“,¹⁴ zářijové mobilizace se však s největší pravděpodobností neúčastnil. Jako voják měl být 1. října 1938 zařazen k 10. baterii dělostřeleckého pluku 154, to už ale bylo o osudu Československa rozhodnuto a první německé jednotky okupovaly v ten den české pohraničí. S ohledem na vývoj dalších událostí byl nakonec prezentován dne 1. března 1939 a po okupaci zbytku Česko-Slovenska byl 21. března 1939 z činné služby propuštěn.¹⁵

Léta válečná prožil Jindřich Nermuť na rodinném statku v Leštince, který mezi roky 1939 až 1941 postupně po otci převzal, a to včetně 13 hektarů pozemků. V roce 1941 se oženil s rolnickou dcerou Annou Kosařovou (narozena 26. června 1921) a později se jim narodily dvě děti, dcera Marie (narozena 8. dubna 1943) a syn Jindřich (nejmladší, narozen 5. června 1944).¹⁶ Přestože po válce Nermuť ve svém poslaneckém dotazníku tvrdil, že „po dobu války veřejně činný nebyl“,¹⁷ je zřejmé, že veřejnou a politickou činnost se snažil vykonávat i v omezených mantinelech protektorátního politického života. Z dochovaného osobního listu se dozvídáme, že od roku 1944 byl členem aktivistické organizace Veřejná osvětová služba.¹⁸ Mimo to působil již předtím jako „Místní vedoucí N. S.,“¹⁹ místní předseda

¹¹ APS, f. PaS, inv. j. 1848, spis poslance J. Nermutě, Poslanecký dotazník PNS, [1945].

¹² Jeho dva sourozenci zemřeli, bratr Jan ještě v dětství a sestra Marie 5. 5. 1934 ve věku dvaceti let.

¹³ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť. Poslanec Vysočiny*, Moravská Třebová, nedatováno [po roce 1989], bez dalších bibliografických údajů, s. 8.

¹⁴ Vojenský historický archiv Bratislava (VHA), Sbírka kmenových listů, Kmenový list J. Nermutě.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ APS, f. PaS, inv. j. 1848, spis poslance J. Nermutě, Poslanecký dotazník PNS, [1945]; Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 8.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ ABS, f. 44 (Veřejná osvětová služba), sign. 44-1-67/314-315, Osobní list J. Nermutě, 10. 3. 1944.

¹⁹ Národního souručenství.

Svazu zemědělství a lesnictví, předseda Skutečské lidové záložny“ aj.²⁰ a až do rozpuštění v roce 1943 byl stále aktivně činný ve Sdružení katolické mládeže jako zemský předseda v Čechách. Aby bylo možno Nermuťovu politickou činnost objektivně zhodnotit, je třeba jeho členství v různých protektorátních organizacích podrobněji rozebrat v širším kontextu.

Za poměrně nevinnou se dá považovat Nermuťova činnost v Národním souručenství (NS). Od března 1939 se jednalo o jedinou povolenou politickou organizaci, která se navíc těšila masové podpoře protektorátního obyvatelstva (na konci roku 1939 mělo NS přes 4 miliony členů). NS vzniklo jako poněkud schizofrenní organizace, která na jednu stranu musela být loajální Říši a na stranu druhou se pokoušela podporovat projevy češství. Řada členů a funkcionářů byla přímo zapojena do domácího odboje. Proměnit NS ve skutečnou aktivistickou organizaci se nepodařilo, pro většinu členů byla totiž postupem času „*příznačná celková pasivita*“.²¹ Německou okupační moc, ale i české aktivistické kolaboranty, tak NS posléze přestalo zajímat a v letech 1942–1945 se stalo bezvýznamnou organizací.²²

Co se týče Nermuťova členství v rámci Svazu zemědělství a lesnictví pro Čechy a Moravu (SZAL), je třeba uvést, že se jednalo o samosprávnou veřejnoprávní instituci, která vznikla na základě vládního nařízení a vyhlášky ministerstva zemědělství v roce 1942. SZAL při svém vzniku pohltit všechny dosavadní zemědělské zájmové organizace. Hlavní však bylo, že povinně museli do této organizace vstoupit všichni „*vlastníci, držitelé a pachtýři polí, luk i pastvin ve výměře ¼ ha a více i jejich rodinní příslušníci*“.²³ V případě výměry 13 ha, která Jindřich Nermuť mladší převzal po svém otci, tedy nebyla jiná možnost.

Za nejkontroverznější je třeba považovat Nermuťovo členství v organizaci Veřejná osvětová služba (VOS, něm. Öffentlicher Volkauskklärungsdienst), kam vstoupil v roce 1944. VOS vznikla v květnu 1943 z popudu ministra lidové osvěty (kolaboranta *par excellence*) Emanuela Moravce²⁴ a stala se do jisté míry konkurentem známějšího Kuratoria pro výchovu mládeže. Mezi hlavní náplň činnosti VOS patřila zejména přednášková činnost, zajišťování kurzů německého jazyka, vydavatelská a kulturní činnost (včetně promítání filmů) a v neposlední řadě rovněž

²⁰ ABS, f. 44, sign. 44-1-67/314-315, Osobní list J. Nermuť, 10. 3. 1944, s. 2.

²¹ Pavel VEČEŘA, *Národní souručenství*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004*. II. díl: Období 1938–2004, Brno 2005, s. 1102.

²² Zevrubně k NS jeho programu a proměnám viz tamtéž, s. 1091–1103.

²³ Barbora ŠTOLLEOVÁ, *Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2014, s. 88.

²⁴ Z rozsáhlé literatury k jeho osobě viz zejména Jan Boris UHLÍŘ, *Emanuel Moravec. Český nacionální socialista. 1. část*, *Historie a vojenství* 55, 2006, č. 2, s. 25–39; TÝŽ, *Emanuel Moravec. Český nacionální socialista. 2. část – dokončení*, *Historie a vojenství* 55, 2006, č. 3, s. 49–63; Jiří PERNES, *Až na dno zrady. Emanuel Moravec*, Praha 1997.

organizování oslav a manifestací a zejména dohled nad nimi.²⁵ Faktický vliv činnosti VOS na protektorátní společnost byl poměrně malý. „*Ačkoliv opticky byla účast na akcích pořádaných VOS značná, splnit její skutečný cíl, tedy přesvědčit posluchače o správnosti nacistických názorů, se jí v širší míře nedařilo.*“²⁶ Nermutovu motivaci ke vstupu do VOS z dochovaných pramenů rozkrýt nelze. Těžko říci, zda tak učinil pod nějakým nátlakem nebo ne. K dobru mu lze připsat alespoň to, že přihlášku do této kolaborantské organizace vyplnil – na rozdíl od jiných členů – pouze v češtině (někteří aktivní členové vyplňovali své dotazníky na prvním místě německy a pak až česky), přestože němčinu ovládal.²⁷

Na základě poválečného vyšetřování lze konstatovat, že Jindřich Nermut za svou činnost v době okupace trestán nebyl. V lednu 1946 byl sice obviněn z provinění proti národní cti (tzv. malý retribuční dekret), nicméně po výsledku svědků byl případ po prošetření vrácen Vyšetřující komisi Okresního národního výboru (ONV) ve Vysokém Mýtě²⁸ s negativním výsledkem. Velitel stanice SNB ve Skutči vrchní strážmistr Zemanský konstatoval, že „*obvinění Jindřicha Nermutě nebylo tehdy svědky prokázáno*“.²⁹ Také v dalším šetření kandidátů na poslanectví v souvislosti s volbami v roce 1946 „*vyznělo šetření záporně*“.³⁰

2. Poslancem v éře třetí republiky (1945–1948)

Po osvobození Československa se Nermut opětovně zapojil do spolkové a politické činnosti. Byl jedním ze spoluorganizátorů založení Jednotného svazu českých zemědělců v Pardubickém kraji a za obnovenou Československou stranu lidovou (ČSL) byl 11. srpna 1945 delegován do revolučního ONV ve Vysokém Mýtě. To byl však jen počátek jeho politické kariéry, která vrcholila na podzim 1945: dne 14. října byl na zemském sjezdu delegátů zvolen za tutéž stranu poslancem Prozatímního národního shromáždění (PNS).

Na první ustavující schůzi PNS, která se konala 28. října 1945, složil poslanecký slib ve znění: „*Slibuji, že budu věren republice Československé a že budu*

²⁵ Filip SLEZÁK, *Veřejná osvětová služba v Protektorátu Čechy a Morava. Institucionální analýza*. Magisterská diplomová práce, HÚ FF MU, Brno 2014. s. 40–63.

²⁶ Tamtéž, s. 66.

²⁷ Srovnej další vyplněné osobní dotazníky v příslušném kartonu ABS, f. 44, sign. 44-1-67.

²⁸ Příslušná agenda se nachází ve Státním okresním archivu v Ústí nad Orlicí (f. Trestní nalézací komise Vysoké Mýto a f. ONV Vysoké Mýto). Spis Jindřicha Nermutě se však v těchto fondech nenachází; Odpověď autorovi na badatelský dotaz ze dne 20. 4. 2015. E-mail ředitele SOkA Ústí nad Orlicí Radima Duška ze dne 13. 5. 2015.

²⁹ APS, f. PaS, inv. j. 1848, spis poslance J. Nermutě, Volitelnost kandidáta 1946, Zpráva velitelství stanice Skuteč, 5. 6. 1946.

³⁰ Tamtéž.

*zachovávatí zákony a mandát svůj zastávatí podle svého nejlepšího vědomí a svědomí.*³¹ Následně začal vykonávat jeden ze 49 poslaneckých mandátů, které lidová strana v PNS obdržela.³² Od listopadu 1945 byl členem zásobovacího výboru a jako druhý náhradník též výboru inkompatibilního.³³ Záhy se zapojil do předkládání návrhů, například 14. února 1946 byl hlavním iniciátorem návrhu „o okamžitou pomoc povodni postiženému obyvatelstvu severovýchodních Čech“.³⁴ Aktivně se účastnil také některých rozprav a interpelací.³⁵

V té době se již politické strany Národní fronty pomalu připravovaly na měření sil. První poválečné volby, které se zároveň na dlouhá desetiletí staly posledními demokratickými volbami v poválečném Československu, se konaly v neděli 26. května 1946.³⁶ V českých zemích vstupovala ČSL do voleb jako jediná nesocialistická strana s velkým očekáváním a jako ostatní strany Národní fronty doufala rovněž v hlasy bývalých voličů zakázané agrární strany.³⁷ Jedno z klíčových volebních hesel ČSL „*Totalita bude bita!*“ se však nenaplnilo a výsledek voleb byl pro lidovce velkým zklamáním, neboť v českých zemích získali s 20,24 % (1 111 009 hlasů) až třetí místo (za KSČ a národními socialisty). Lidovci tak porazili pouze sociální demokraty. Zejména na venkově utrpěla ČSL drtivou porážku, když se zde „dědictví“ po agrárních chopili komunisté. V novém Ústavodárném národním shromáždění (ÚNS) měli lidovci pouze 46 poslanců (z 300), strana však uhájila některé dobré pozice ve výborech. Předsedou zahraničněpolitického výboru se stal výrazný publicista s válečnými zkušenostmi ze zahraničního odboje Ivo Ducháček.

³¹ Dokument podepsán v předstihu 26. 10. 1945.

³² Miloš TRAPL, *Československá strana lidová*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004*. II. díl: Období 1938–2004, Brno 2005, s. 1184.

³³ Výbor posuzoval, zda u některého poslance nedošlo k neslučitelnosti mandátu s dalšími funkcemi, které poslanec vykonával.

³⁴ PNS 1946, Tisk č. 175, úplné znění dostupné online na http://www.psp.cz/eknih/1945pns/tisky/t0175_00.htm [28. 4. 2015].

³⁵ Kompletní přehled Nertuťových aktivit na půdě PNS viz <http://www.psp.cz/eknih/1945pns/rejstrik/jmenný/n.htm> [28. 4. 2015].

³⁶ Téma voleb roku 1946 a vítězství KSČ v nich je českou historiografií soustavně zpracováváno a nově i reinterpretováno. Nejnověji k tomu viz Jan MACHALA, *Retribuce a parlamentní volby 1946*, *Paměť a dějiny* 7, 2013, č. 2, s. 39–51; Jiří KOCIAN – Vít SMETANA a kol., *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*, Praha 2015.

³⁷ Ke složité situaci bývalých agrárních politiků v éře třetí republiky viz např. Petr ANEV, *Agrárníci ve třetí republice. Mocný pilíř předválečného Československa po květnu 1945*, *Paměť a dějiny* 6, 2012, č. 1, s. 11–22.

Silné postavení měla strana rovněž v zemědělském výboru.³⁸ Právě zde se začal hojně prosazovat poslanec Nermuť, který ve volbách svůj mandát obhájil. Kromě toho byl nadále členem zásobovacího výboru a nově též výboru zdravotnického a dopravního.³⁹

KSČ, která se od roku 1945 systematicky připravovala na převzetí veškeré moci ve státě, pochopitelně sledovala své politické rivaly, byť navenek se jednalo o „koaliční partnerství“ v rámci Národní fronty. Za tím účelem postupně ovládla zpravodajské služby jak v armádě,⁴⁰ tak v bezpečnosti,⁴¹ a právě do jejich hledáčku se dostali i někteří lidovečtí politici. Mezi nimi nechybělo ani jméno Jindřicha Nermutě, který byl již v té době znám jako zarytý kritik komunistického ministra zemědělství Julia Ďuriše. Na stůl stále mocnějšího komunistického náčelníka Hlavní správy OBZ pplk. pěch. Bedřicha Reicina⁴² se v březnu 1946 dostalo periodické hlášení, které v souvislosti s návštěvou předsedy vlády Zdeňka Fierlingera a místopředsedy vlády Klementa Gottwalda v Pardubicích zmiňovalo i osobu poslance Nermutě. Ten kritizoval nejen Ďurišovu zemědělskou politiku, ale rovněž měl vést útok na KSČ, sociální demokracii a ROH. Hlášení rovněž uvádělo, že „záměrně propůjčuje rámcem lidové strany bývalým agrárním špičkám a provádí jejich politickou linii“.⁴³

Pro prohraných volbách se představitelé lidové strany soustředili o to víc na oslovení široké veřejnosti. Činili tak prostřednictvím různých veřejných schůzí, manifestačních sjezdů (tzv. táborů lidu) apod. Valné většiny těchto akcí se kromě lidoveckých ministrů účastnil také poslanec Nermuť. Zprávy o nich cíleně shromažďovala Zemská úřadovna státní bezpečnosti a předávala je Odboru pro politické zpravodajství (tzv. odbor „Z“ Ministerstva vnitra).⁴⁴ Ve dnech 7. a 8. září

³⁸ Miloš TRAPL, *Československá strana lidová*, in: Jiří Mallíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004*. II. díl: Období 1938–2004, Brno 2005, s. 1184.

³⁹ APS, f. PaS, inv. j. 1848, spis poslance J. Nermutě, Osobní karta poslance, 1946.

⁴⁰ František HANZLÍK – Václav VONDRÁŠEK, *Armáda v zápase o politickou moc v letech 1945–1948*, Praha 2006.

⁴¹ Nejnověji k tomu Karel KAPLAN, *Protistátní bezpečnost 1945–1948. Historie vzniku a působení StB jako mocenského nástroje KSČ*, Praha 2015.

⁴² K Reicinovi a OBZ viz zejména František HANZLÍK, *Bez milosti a slitování. B. Reicin, fanatik rudého teroru*, Praha 2011.

⁴³ ABS, f. 302 (Hlavní správa vojenské kontrarozvědky), sign. 302-73-1/187, Periodické zpravodajské hlášení OBZ, 21. 3. 1946, Prvá část, Příloha 1.

⁴⁴ Tento odbor se podařilo komunistům ovládnout již v lednu 1946, kdy byl z jeho čela pomocí intrik odstraněn brig. gen. Josef Bartík. Ten se těšil podpoře soc. demokratů i nár. socialistů a měl být jakousi demokratickou pojistkou na komunisty ovládaném ministerstvu vnitra. Pavel KREISINGER, *Brigádní generál Josef Bartík. Zpravodajský důstojník a účastník prvního i druhého československého odboje*, Praha 2011, s. 99–106.

1946 se v Liberci konal krajský manifestační sjezd ČSL za účasti ministra pošt Františka Hály a ministra zdravotnictví Adolfa Procházky. Po slavnostní bohoslužbě proběhl manifestační průvod městem, který byl zakončen před radnicí na náměstí Dr. Edvarda Beneše. Zde pronesli své projevy nejen oba ministři, ale také dva poslanci, Jindřich Nermuť a Alois Petr, „*načež státní hymnou byl tábor lidu zakončen*“.⁴⁵ Účastníci průvodu vypravili tři alegorické vozy a nesli na 20 standart, na kterých nechyběla hesla kritizující jednostrannou orientaci poválečného Československa na SSSR: „*Diktatura je hrobem demokracie*“ nebo „*I Amerika a Velká Británie nám pomohli a pomáhají*“.⁴⁶ Nejvíce se však poslanec Nermuť angažoval v regionu východních Čech, kde tvořil jakýsi pracovní tandem s kolegou poslancem Jindřichem Desenským. Oba byli ve zdejšímu regionu značně populární, což dokládá hojná účast na veřejných schůzích ČSL. Například 1. prosince 1946 přednesli Nermuť a Desenský projev na „*veřejné schůzi lidu*“ v Opočně, které se zúčastnilo „*asi 350–400 osob, takže sál [...] byl zcela naplněn*“.⁴⁷ Nermuť se ve svém vystoupení věnoval dvouletému hospodářskému plánu a velmi ostré kritice podrobil osnovy navrhovaných zemědělských zákonů. Komunisty tajně připravovanou kolektivizaci vesnice⁴⁸ označil za „*velezradu a zlodějství*“ a všem, kteří o znárodněném podnikání rozhodují, mělo podle něj být před oči vyvěšeno sedmé přikázání *Nepokradeš!*. Ačkoli Nermuť nikoho nejmenoval, bylo zřejmé, že útočí na komunistického ministra Ďuriše.⁴⁹

Od roku 1947 se ČSL aktivně připravovala na volby, které měly proběhnout v roce 1948. V těchto volbách chtěla porazit KSČ na venkově a tomu odpovídalo také jedno z klíčových volebních hesel – „*Venkov nesmí podruhé zklamat!*“⁵⁰ V opětovném zápase o dědictví po straně agrární připadla klíčová role právě poslanci Nermuťovi, který si jako aktivní člen zemědělského výboru získal pověst stranického experta v otázkách zemědělství. Kromě teoretických znalostí (od mládí se zajímal o problematiku národního hospodářství a ekonomie), které si osvojil, byl navíc stále znám jako praktik, tedy rolník, který od války dosud hospodařil na 13 hektarech. Své názory se rozhodl publikovat v 33stránkové propagandistické

⁴⁵ ABS f. 2M (Odbor politického zpravodajství MV), sign. 2M: 10759/42, Sjezd čsl. strany lidové a sjezd lékařů v Liberci – zpráva, 9. 9. 1946.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Tamtéž, sign. 2M: 13354/59, Veřejná schůze čsl. strany lidové v Opočně, 3. 12. 1946.

⁴⁸ Slovně KSČ kolektivizaci sice odmítala, ale fakticky ji vytvářením státních podniků a státními intervencemi v zemědělství připravovala.

⁴⁹ ABS, f. 2M, sign. 2M: 13354/59, Veřejná schůze čsl. strany lidové v Opočně, 3. 12. 1946.

⁵⁰ Miloš TRAPL, *Československá strana lidová*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004*. II. díl: Období 1938–2004, Brno 2005, s. 1185.

brožuru pod názvem *Rozhoduje se o českém selství*.⁵¹ Publikaci vydal Výkonný výbor československé strany lidové jako 10. svazek v edici *Pravda a život*. Nermuťovy postoje jsou zřejmé z názvů jednotlivých kapitol, např.: *Náš venkov není pro kolektivizaci; Kam kráčíš za tohoto stavu české zemědělství?* apod. Za citování stojí alespoň závěrečná pasáž, které je zakončena protisocialistickou řečnickou otázkou: „Česká vesnice od malého baráčníka až po velkého sedláka chce a má živnou touhu býti jednotnou, silnou a zdravou základnou celé národní společnosti. Najde tuto jednotu v materialistickém, duchovní vlastnosti jednice neuznávajícím socialismu? Uvažujte!“⁵²

Jedním z prostředků, kterými lidovci usilovali o získání ztracených volebních hlasů bývalé agrární strany, byla podpora spolkových tradic, tzv. Selských jízd.⁵³ V souvislosti s tím docházelo k tvrdým politickým střetům s KSČ, která se po válce stavěla proti obnovení této republikánsko-rolnické spolkové tradice (za války bylo organizování Selských jízd nacisty zakázáno), poněvadž prohlašovala, že Selské jízdy jsou ve skutečnosti branným sborem zakázané agrární strany. Katalyzátorem těchto střetů se staly plánované slavnosti a závody Selských jízd, které se měly konat ve svátečních dnech 5. a 6. července 1947 ve východočeských Nechanicích (tzv. Nechanická aféra). Slavnosti ani závody krojovaných jezdců se nakonec neuskutečnily, přestože byly ONV v Hradci Králové povoleny. Nakonec totiž jejich konání zakázalo komunisty ovládané ministerstvo vnitra a jím řízené bezpečnostní složky nepustily účastníky na místo. Po usilovném vyjednávání pořadatelů se v neděli 6. července uskutečnil pouze slavnostní nástup, který byl zakončen emotivním projevem starosty Janákovy župy Selských jízd Františka Petříka.⁵⁴

ČSL na Nechanickou aféru⁵⁵ reagovala vzápětí, dne 13. července 1947, kdy se konal povolený manifestační sjezd zemědělců na Kunětické hoře u Pardubic (ONV v Pardubicích vydal příslušné povolení dne 2. července 1947). Hlavním

⁵¹ Jindřich NERMUŤ, *Rozhoduje se o českém selství*, Praha 1947. Publikace je dostupná v Národní knihovně. Jeden výtisk je rovněž součástí svazku „Australan“ uloženém v ABS, viz pozn. 1.

⁵² Tamtéž, s. 33.

⁵³ Jejich spolková tradice sahala až do poloviny 19. století (tzv. bandérie). Hlavní náplní bylo provozování jezdeckví jako sportu a zájem o chovatelství koní. V éře první republiky došlo k provázání těchto spolků se stranou agrární (Ústředí Selských jízd). Za války byly Selské jízdy nacisty zakázány a řada jejich funkcionářů byla vězněna.

⁵⁴ Kompletní projev viz např. ABS, f.2M, sign. 2M: 11217/31, Poselství přednesené v Nechanicích, Opis 9. 10. 1947; Zdeněk JIRÁSEK, *Nechanická aféra*, Hradec Králové 1992, s. 78–79.

⁵⁵ Zevrubně k aféře a v širším kontextu viz Zdeněk JIRÁSEK, *Nechanická aféra*, Hradec Králové 1992; Srovnej též Jaroslav ROKOSKÝ (ed.), *Dvakrát otrokem. Paměti agrárníka Oldřicha Suchého*, Praha 2014, s. 464–465.

iniciátorem a předsedou sjezdového výboru byl právě poslanec Jindřich Nermuť.⁵⁶ Původně stranická akce se nakonec změnila v protestní shromáždění zemědělců za nepovolené slavnosti Selských jízd v Nechanicích. Podle Nermuťových odhadů se této lidovecké akce nakonec zúčastnilo až 50 000 zemědělců.⁵⁷

Na kunětickohorskou manifestaci navázaly v srpnu roku 1947 dožínkové slavnosti, které ČSL pořádala v regionech. Přihlášení k odkazu Selské jízdy bylo zřejmé, poněvadž většina těchto akcí se účastnili jezdci na koních, zpravidla v krojích Selské jízdy nebo v oděvech, které tyto kroje připomínaly (bílé košile, červené kalhoty). Jedním z mnoha příkladů byla dožínková slavnost, která se za přítomnosti 62 jezdců v bílých košilích a různobarevných jezdeckých kalhotách uskutečnila dne 17. srpna 1947 v Uhlířských Janovicích. Zde byl hlavním slavnostním řečníkem poslanec Nermuť, *„jehož projev vyslechlo velké množství občanstva“⁵⁸ a to všech politických stran, které svými hlasitými projevy s vývody řečníka plně souhlasilo a odměnilo ho za to dlouhotrvajícím potleskem“⁵⁹ přičemž „v obecnstvu výrazně působila hesla [...] „Kdo bere hrdost selství – ministerstvo zemědělství““⁶⁰* Pro srovnání lze uvést, že velké dožínkové slavnosti v Nymburce, kde měli projev ministr zdravotnictví Adolf Procházka a poslanec Stanislav Broj, se zúčastnilo 1400 osob, z toho 35 jezdců *„v červených kalhotách, bílých košilích a zelených vázankách, [přičemž] 6 jezdců v úplných krojích selské jízdy nebylo na zákrok předsedy ONV do průvodu vpuštěno“⁶¹*.

Kromě celé řady veřejných vystoupení se Nermuť angažoval i ve vnitrostranických zažitostech a jako jeden z hlavních referentů se 5. října 1947 zúčastnil krajské pracovní zemědělské konference ČSL v Pardubicích.⁶²

V prosinci 1947 se Jindřich Nermuť dostal pod drobnohled Oblastní úřadovny státní bezpečnosti v Pardubicích. Případ nakonec nebyl s poukazem na jeho poslaneckou imunitu vyšetřován,⁶³ je nicméně zajímavé uvést některé důvody, proč státní bezpečnost navrhovala Státnímu zastupitelství v Chrudimi žalovat Nermuťe

⁵⁶ ABS, f.2M, sign. 2M: 11304/11–12, Tajné hlášení Zemské úřadovny Státní bezpečnosti v Čechách ve věci sjezdu čsl. strany lidové na Kunětické Hoře, 11. 7. 1947, s. 1–2.

⁵⁷ Tamtéž, sign. 2M: 11217/36, Přehled o slavnostech, kterých se zúčastnila selská jízda, 3. 10. 1947, s. 2.

⁵⁸ Přesné číslo nelze ze zkoumaných pramenů zjistit.

⁵⁹ ABS, f. 2M, sign. 2M: 11217/37, Přehled o slavnostech, kterých se zúčastnila selská jízda, 3. 10. 1947, s. 3.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Tamtéž, sign. 2M: 11217/56, Dožínky pořádané čsl. stranou lidovou, nedatováno 1947.

⁶² NA, f. Ministerstvo zdravotnictví ČSR, sign. 15-2-7, složka č. 5/8-10, Krajské zemědělské konference, 22. 9. 1947.

⁶³ ABS, f. 2M, Karta relace, Jindřich Nermuť.

z „rušení obecného míru“.⁶⁴ Příčinou bylo jeho řečnické vystoupení na veřejné schůzi ČSL, které se konalo 30. listopadu 1947 v hostinci U Pařízků ve Velkých Kolodějích nedaleko Pardubic. Přítomno bylo asi 60 osob. Nermuť zde měl označit za chybnou jednostrannou orientaci soudobého Československa na SSSR v oblasti hospodářství: „*Velmi nám bylo pomoheno z akce UNRRA. Měli jsme si udržet styku USA, jelikož východ nám toho mnoho nedá, a když, tak také ne zadarmo. Musíme tam vyvážet hospodářské a průmyslové stroje. SSSR na nás chce dolary a textil.*“⁶⁵ V dalších bodech údajně zmínil zákaz slavností v Nechanicích a na závěr neváhal ostře kritizovat politiku KSČ, kterou přirovnal k nacistickému programu: „*Komunisté hlásají, že budují demokraticky, ale říkají, dejte nám 51 % a budete vidět, co dokážeme.*“ K tomu měl poznamenat, že „*není možné, aby 51 % vládlo a 49 % poslouchalo*“, a prohlásit to za fašismus: „*Hitler, kdyby vstal [z mrtvých] tak by žaloval, že mu komunisté ukradli nacistický a fašistický program.*“⁶⁶

Svémi politickými postoji a řadou veřejných vystoupení v roce 1947 se Jindřich Nermuť zařadil v rámci ČSL mezi nejvýraznější kritiky KSČ, která by s ním zcela jistě po únoru 1948 zúčtovala. Díky jeho prozíravosti k tomu však už nedošlo.

3. Únor 1948 a odchod do exilu (1948–1949)

Politické napětí mezi stranami Národní fronty, které se stupňovalo v průběhu celého roku 1947, na počátku roku 1948 vrcholilo. Podle zkoumaných pramenů nebyl poslanec Jindřich Nermuť v této době příliš veřejně aktivní. S největší pravděpodobností to mělo dva důvody. Jednak se v lednu 1948 usilovně věnoval teoretickému a praktickému výcviku v autoškole Brehovský⁶⁷ a druhým důvodem mohla být snaha konzervativně orientovaného vedení ČSL v čele s Msgre. Janem Šrámkem⁶⁸ aktivity radikálního (tzv. „sedláckého“) křídla strany tlumit. Kvůli nekonformnímu slovníku, který ostatně řadě katolických duchovních ve vedení strany

⁶⁴ Zákon č. 50/1923 Sb. Národního shromáždění na ochranu republiky, § 14 – Rušení obecného míru. Kompletní znění paragrafu viz například <http://spcp.prf.cuni.cz/lex/50-23.htm> [28. 4. 2015].

⁶⁵ ABS, f. 2M, sign. 2M: 10557, Udání – Nermuť Jindřich, rušení obecného míru, 29. 12. 1947, s. 1.

⁶⁶ Tamtéž, s. 2, body č. 15, 16.

⁶⁷ Přezkoušen byl 28. 1. 1948. NA, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna (1941–1950), karton 7853, sign. N715/12 Nermuť Jindřich.

⁶⁸ Nejnověji souhrnně k Šrámkovi viz Miloš TRAPL – Karel KONEČNÝ – Pavel MAREK, *Politik dobré vůle. Život a dílo Msgre. Jana Šrámka*, Praha–Olomouc 2013.

musel přijít jako značně nevybíravý, bylo vedení strany vůči Nermuťovi již od roku 1947 ostražité.⁶⁹

Agresivní politika KSČ vyvrcholila známou vládní krizí ve dnech 20. až 25. února 1948.⁷⁰ Pokusy demokratických stran zabránit komunistům v nastolení totalitního režimu skončily neúspěšně. Dne 25. února 1948 měl Jindřich Nermuť 31. narozeniny, rodina lidoveckého poslance však pravděpodobně příliš neoslavovala, neboť právě v tento den pronesl Klement Gottwald svůj neblaze proslulý projev a o osudu demokracie v Československu bylo na celá desetiletí rozhodnuto. Když 11. března 1948 celkem 230 poslanců Národního shromáždění (ze 300) schválilo program nové Gottwaldovy vlády, nebyl už Jindřich Nermuť v Československu – stejně jako dalším devíti lidoveckým poslancům se mu podařilo bezprostředně po únorovém převratu uprchnout do exilu.⁷¹ Zcela jistě se tak vyhnul zatčení, postupně totiž bylo zatčeno 21 lidoveckých poslanců včetně Nermuťova kolegy a rolníka z tzv. sedláckého křídla strany Stanislava Broje.⁷² Své rozhodnutí odejít do exilu později Nermuť zdůvodnil v dopise odeslaném na adresu Krajského sekretariátu ČSL: „*Prosím oznamte všem mým voličům, že jsem odešel do zahraničí proto, že jsem nechtěl slibovat věrnost a hlasovat pro vládu, která se nastolila násilím. S bratrským pozdravem na shledanou: Jindřich Nermuť rolník a poslanec ÚNS.*“⁷³

Jindřich Nermuť odešel do exilu po varování celé řady přátel poměrně narychlo, v neděli 29. února. Těsně před půlnocí překročil státní hranici na Šumavě v prostoru Železná Ruda, kde přešel do americké okupační zóny v západním Německu.⁷⁴ Po převozu do uprchlického tábora v Regensburgu zde vyhledal vhodného

⁶⁹ Drahomír SUCHÁNEK, *Počátky exilové politiky Československé strany lidové. Adolf Procházka, Adolf Klimek a boj o Šrámkovo nástupnictví (1948–1953)*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 4, s. 670, 672.

⁷⁰ Václav VEBER, *Osudové únorové dny*, Praha 2008.

⁷¹ Drahomír SUCHÁNEK, *Počátky exilové politiky Československé strany lidové. Adolf Procházka, Adolf Klimek a boj o Šrámkovo nástupnictví (1948–1953)*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 4, s. 652. Kromě poslance Eduarda Fuseka se všichni lidovečtí exulanti ocitli na tablu poslaneckých „emigrantů“, které si pro své potřeby vyhotovilo československé ministerstvo vnitra, viz ABS, f. A 34, i. j. 1537, Ev. čís. 19, Československá emigrace část III: Činnost významných jednotlivců, Tablo s fotografiemi 54 poslanců, nestránkováno.

⁷² Rolník Stanislav Broj (1901–1950) byl později komunisty popraven. Podrobněji k jeho osudům viz Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK, „*Chtěl jsem mít svobodné zemědělce ve své rodné zemi*“ – *Sedlák a politik Stanislav Broj*, in: Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti, Praha 2008, s. 156–182.

⁷³ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 41.

⁷⁴ Tamtéž, fol. č. 2, Zpráva o vyšetřování, 24. 3. 1948; Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 12.

kurýra-převaděče,⁷⁵ který se s vědomím americké zpravodajské služby CIC vypravil zpátky do ČSR, aby pomohl převést přes hranice Nermuťovu ženu Annu a jejich děti. Tímto převaděčem se stal bývalý příslušník SNB v Mostě Josef Odstrčilík (narozen 1. srpna 1927). Později byl dopaden a za svou činnost odsouzen k 20 letům žaláře, které si odpykával v NPT Příbram. V roce 1956 byl vyslýchán ve věci rodiny poslance Nermutě, na podrobnosti si již však nevzpomínal.⁷⁶ Odstrčilík dorazil do Leštinky již 8. března 1948 a Anna Nermuťová a dvě nejmladší děti s ním odjely vlakem do Chebu. Václavovi, který se narodil 23. června 1947, nebyl tehdy ještě ani rok a matka ho musela nést v ubruse přivázaném na krku,⁷⁷ zatímco téměř čtyřletý Jindřich už zvládl následný noční pochod lesem přes hranice po svých. Nejstarší dítě manželů Nermuťových, pětiletá dcera Marie, zůstala na přání prarodičů v rodné Leštině. O veškerých podrobnostech šťastného útěku „nejmenovaného“ poslance lidové strany a jeho rodiny záhy zevrubně informoval americký krajský časopis *Národ vycházející* v Chicagu. Kromě řady krajanů však disponovala příslušným výtiskem ze dne 14. dubna 1948 i oblastní úřadovna státní bezpečnosti v Pardubicích,⁷⁸ která měla Nermutě v hledáčku od jeho veřejného vystoupení ve Velkých Kolodějích z listopadu 1947. Domnělé trestné činy, jichž se měl tehdy Nermuť ve Velkých Kolodějích dopustit, se ostatně dostaly dokonce na půdu poúnorového ÚNS. Dne 28. dubna 1948 zde byla probírána jejich skutková podstata: Nermuťova řeč údajně „*nebyla kritikou veřejného života v ČSR, na co má u nás každý občan právo, ale snůškou nejsprostších osobních útoků na vládu, na její členy. Nejsprostší rozšiřování vylhaných zpráv o dvouletce a chystané pětiletce – záměrné osočování našeho nejvěrnějšího přítele Sovětského svazu, při čemž se dovoľával spásy od amerických imperialistů.*“⁷⁹ Výsledkem schůze bylo většinové usnesení vydat poslance Nermutě trestnímu stíhání. Vzápětí se po Nermuťovi rozběhlo pátrání, avšak červnové výsledky jeho rodičů, švagrů a dalších rodinných příslušníků nepřinesly mnoho informací.⁸⁰ Následně bylo proti manželům Nermuťo-

⁷⁵ K problematice nejnověji Libor SVOBODA – Martin TICHÝ (eds.), *Cesty za svobodu. Kurýři a převaděči v padesátých letech 20. století*, Praha 2014.

⁷⁶ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 134–135, Protokol o výpovědi – Odstrčilík Josef, 29. 12. 1956, s. 4–5.

⁷⁷ Na nádraží v Chebu mu ještě převaděč vařil krupičnou kaši, pak již skupina pokračovala pěšky k hranicím.

⁷⁸ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 88, Nermuť Jindřich – bývalý poslanec, 25. 5. 1948. K útěku Anny Nermuťové viz též Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 14.

⁷⁹ Stenoprotokol 108. schůze (28. 4. 1948) ÚNS, viz <http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/108schuz/s108012.htm> [28. 4. 2015].

⁸⁰ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 10–17.

vým pardubickou státní bezpečností zahájeno také trestní stíhání ve věci „*illegálního přechodu přes státní hranice a přípravy úkladů o republiku*“.⁸¹

Jindřich Nermuť se rovněž ocitl na seznamu prominentních osob, které uprchly z Československa a u kterých bylo posléze zjišťováno, kde se toho času nacházejí.⁸² U Nermuťova jména, vedeného pod číslem 39, je poznamenáno „*Regensburg*“.⁸³ O situaci a poměrech v táboře pro uprchlíky měly komunisty ovládané zpravodajské služby rovněž velmi dobré informace. Tábor se nacházel v budově krajského gymnázia. Kromě Nermuťe zde pobývali také další bývalí poslanci ÚNS a jiné elity poválečného Československa. Za všechny lze jmenovat alespoň známého poslance za národní socialisty Otu Horu (1909–1997)⁸⁴ nebo odbojáře a advokáta JUDr. Jaroslava Drábka (1901–1996), který byl v poválečných letech vedoucím žalobcem u Mimořádného lidového soudu v Praze a mimo jiné hlavním veřejným žalobcem u velmi pečlivě sledovaných soudních procesů s prominentními nacistickými válečnými zločinci Kurtem Daluegem (1897–1946) a K. H. Frankem (1898–1946).⁸⁵ Jednou z nejvýraznějších postav v táboře byl pak sám Nermuť, když se stal předsedou 20členného výboru, který uprchlický tábor spravoval. Později byli exulanti v počtu asi 400 osob přemístěni do barákového tábora ve Wasseralfingen u města Aalen, přibližně 40 km od Stuttgartu. Zde však panovaly špatné podmínky: „*bída, strava špatná a přiděly asi takové jako dostávají Němci. Zámožní uprchlíci prodávají šperky a kožichy a opatřují si potraviny na černém trhu*“.⁸⁶ Významné osobnosti včetně Nermuťovy rodiny byly vzápětí převezeny do Frankfurtu, kde je Američané „internovali“ v pohodlné vile Alaska House. Zde se českoslovenští politici snažili dohodnout lepší podmínky i pro ostatní uprchlíky z komunistického Československa.⁸⁷ Za pomoci přítele (novináře a antikomunistického aktivisty) Josefa Jostena⁸⁸ Nermuťovi záhy obdrželi lucemburské pasy a přesunuli se

⁸¹ Tamtéž, fol. č. 9, Udání adresované okresnímu soudu, 24. 7. 1948; Tamtéž, f. 2M, sign. 2M: 10851/290, Situační správa StB za měsíc červenec, 3. 8. 1948.

⁸² Tamtéž, f. S (Sbírka různých písemností), sign. S-50-8/1, Seznam prominentních osobností..., nedatováno.

⁸³ Tamtéž, sign. S-50-8/5, Seznam C–I, nedatováno.

⁸⁴ K jeho politické činnosti před únorem viz jeho známé paměti Ota HORA, *Svědectví o puči: z bojů proti komunistické Československu*, Praha 1991.

⁸⁵ Souhrnné k oběma procesům a Drábkově roli v nich viz Daniela NĚMEČKOVÁ, *Mimořádný lidový soud v Praze*. Diplomová práce PrF UK, Praha 2014, s. 87–113.

⁸⁶ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 45, Poslanci v zahraničí, 10. 6. 1948; Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 12–16.

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ Ve své činnosti pokračoval i v exilu, kde založil agenturu Free Czechoslovakia Information. Podrobněji viz Milada POLIŠENSKÁ, *Zapomenutý „nepřítel“ Josef Josten*, Praha 2009.

do Lucemburku. Většina exulantů ze strany lidové se mezitím soustředila ve Velké Británii. Návštěvní vízum obdržel nakonec i Jindřich Nermut, který přijel do Londýna 31. května 1948⁸⁹ na první schůzi lidoveckých politiků v exilu.

Kromě Nermutě se schůze zúčastnili bývalí poslanci Štěpán Benda, Bohumír Bunža, Ivo Ducháček, Eduard Fusek, Bohdan Chudoba, Alois Rozehnal a bývalý ministr zdravotnictví Adolf Procházka a nechyběl ani bývalý generální tajemník strany Adolf Klimek, který naznačil možný pozitivní posun v otázce osudu internovaného lidoveckého předsedy Jana Šrámků. Z tohoto důvodu nebyl ustanoven žádný nový předseda ČSL v exilu a lidovci se prozatím pouze dohodli na „vytvoření kolektivního orgánu řízení strany“.⁹⁰ Proklamovaná jednota lidoveckých politiků v exilu však neměla mít příliš dlouhého trvání. Záhy se v lidovci v exilu rozdělili na dva tábory. Pravicové křídlo strany, reprezentované historikem Bohdanem Chudobou a právníkem Aloisem Rozehnalem, odmítalo spolupráci se socialistickými stranami.⁹¹ Levé křídlo strany v exilu zastupovali Adolf Procházka s Adolfem Klímkem, jejichž vzájemné soupeření o Šrámkovo nástupnictví se posléze ukázalo jako nesmiřitelné a rozdělovalo lidoveckou exilovou politiku. Nermutě lze zařadit do tzv. pravého křídla lidové strany,⁹² s Bohdanem Chudobou ho ostatně pojilo přátelství a podobné politické postoje již z éry třetí republiky. Vzájemné rozpory mezi pravicovým a levicovým táborem lidovců se pak naplno projeví na oblastním setkání lidoveckých a křesťanských orientovaných uprchlíků, které se konalo v únoru 1949 v německém Ludwigsburgu. Tento sjezd dal sice mandát skupině politického středu, která se utvořila kolem bývalého ministra Adolfa Procházky, nicméně už od konce roku 1949 začala okolo moderátora sjezdu Simeona Ghelfanda (původně ruský křesťanský sociolog) vznikat křesťanský orientovaná alternativa k levicové lidovecké exilové politice, kterou reprezentovali Klimek s Procházkou. V roce 1951 se z popudu Ghelfanda a Chudoby ustavilo tzv. Křesťanskodemokratické hnutí (též Křesťanskodemokratická strana v exilu).⁹³

⁸⁹ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermut („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 175, zpráva archivní a studijního odboru MNB, 31. 10. 1952, s. 2; Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermut*, s. 17–18.

⁹⁰ Drahomír SUCHÁNEK, *Počátky exilové politiky Československé strany lidové. Adolf Procházka, Adolf Klimek a boj o Šrámkovo nástupnictví (1948–1953)*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 4, s. 655.

⁹¹ ABS, f. A34, i. j. 1535 Vývoj čs. emigrace od roku 1945 do r. 1951, 27. 7. 1951, s. 16–17; Tamtéž i. j. 1762, Souhrnná zpráva o čs. emigraci a její činnosti proti Československu, 7. 4. 1955, s. 19–20.

⁹² ABS, f. A34, i. j. 1537, Ev. čís. 19, Československá emigrace část III: Činnost významných jednotlivců, s. 13, Nermut Jindřich.

⁹³ Tamtéž i. j. 1762, Souhrnná zpráva o čs. emigraci a její činnosti proti Československu, 7. 4. 1955, s. 19–20; Drahomír SUCHÁNEK, *Počátky exilové politiky Československé strany lidové. Adolf Procházka, Adolf Klimek a boj o Šrámkovo nástupnictví (1948–1953)*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 4, s. 655–656.

V rozkolu strany v exilu jistě sehrála svou roli i skutečnost, že lidovečtí politici nezůstali v jedné cílové zemi, ale brzy se rozprchli do všech koutů světa.

Právě na druhém konci světa pobýval v té době Jindřich Nermuť se svou rodinou. Ostatně ani v roce 1949 se již do stranických sporů příliš nezapojoval – od léta 1948 se soustředil na vydělávání peněz, které rodina potřebovala na další cestu. V období žní se bývalý poslanec opět vrátil ke své původní profesi rolníka a vypo-máhal v zemědělství. Od jara 1949 pobýval s manželkou a dětmi v lucemburském Itzigu (Izeg), kde oba manželé pracovali v klášterním sirotčinci. Anna Nermuťová pomáhala řádovým sestrám v péči o malé děti a Nermuť pracoval v klášterní zahradě a na polích. V té době se rodina rozhodovala, ve které zemi se usadí natrvalo: „*Plánovali jsme, kam by bylo nejlépe, Evropa se nám nezdála jistá. Děti by se měly lépe v Austrálii nebo v Kanadě. Náš přítel říkal, že bude nejlépe v Austrálii. Tam je lepší počasí a není tam tak velká zima.*“⁹⁴ Po druhé světové válce byla Austrálie jednou z nejvstřícnějších zámořských zemí, neboť podporovala masové přistěhovalectví z kontinentální Evropy. Zatímco zájemci, kteří chtěli vycestovat do Kanady nebo do USA, byli kvůli důmyslnému systému imigračních kvót odsouzeni k několikaletému čekání v uprchlických táborech, do Austrálie se mohli dostat poměrně snadno. Australská labouristická vláda (vedená Australskou stranou práce) zřídila po válce nové ministerstvo pro přistěhovalectví, které dostalo za úkol zahájit rozsáhlý přistěhovalecký program. Ministr Arthur Calwell navštívil v roce 1947 osobně uprchlické tábory v západní Evropě, kde tzv. „displaced persons“ pobývali. Přes 170 000 těchto „vysídlenců“ se v letech 1947–1954 dostalo do Austrálie, kde pro ně Calwell – aby podpořil asimilaci různojazyčných bílých přistěhovalců – zavedl termín „noví Australané“.⁹⁵ V německých a rakouských uprchlických táborech dokonce australská vláda umisťovala náborové plakáty, které měly lákat k přistěhovalectví idylickými výjevy a sloganem „*AUSTRALIA. EIN FREIES LAND. EINE FREIE FAHNE*“ (Austrálie. Svobodná země. Svobodná vlajka).⁹⁶

V utečeneckých táborech byli zájemci o odjezd do Austrálie nejprve podrobeni lékařské prohlídce. Po podepsání dvouletého pracovního závazku⁹⁷ byli uprchlíci převezeni do Itálie, kde následoval další (krátký) pobyt v tamějších táborech, a následně přesun do přístavu. Samotná cesta lodí, jejímž průvodním jevem byla ve většině případů mořská nemoc a náplní učení se prvních anglických slovíček, pak trvala celý jeden měsíc. Rodina bývalého poslance Nermutě opustila italský přístav u Neapole dne 26. listopadu 1949 na palubě lodi *Goya*, která dokázala přepravit až

⁹⁴ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 18.

⁹⁵ Stuart MACINTYRE, *Dějiny Austrálie*, Praha 2013, s. 153–154; Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 16–20.

⁹⁶ Reprodukce náborového plakátu viz tamtéž, s. 17.

⁹⁷ Stanislav BROUČEK, „Českoslovenství“ na konci světa, s. 249–250, pozn. 12.

900 uprchlíků.⁹⁸ Na Boží Hod vánoční plavidlo úspěšně přistálo u australských břehů v hlavním městě státu Victoria – v Melbourne.⁹⁹ Na samém konci roku 1949 tak pro rodinu Nermuťových začala nová životní etapa, pro kterou se rozhodli natrvalo zůstat v Austrálii.

4. V australském exilu (1950–1990)

Prvním australským domovem se pro všechny budoucí „Novoaustralany“ stal tábor Bonegilla ve státě Victoria. Tábor se nacházel v areálu bývalé vojenské základny, která byla vybudována za druhé světové války a jejíž součástí byla tehdy také 106. vojenská nemocnice. Ta mimo jiné přijímala australské a americké vojáky z fronty, kteří se zde zotavovali z vyčerpání a nemocí, zejména malárie a tuberkulózy.¹⁰⁰ Po válce byla obrovská vojenská základna (čítající 848 budov) přeměněna na centrální tábor pro imigranty, jímž mezi lety 1947–1971 prošlo přes 300 000 lidí z více jak 50 zemí.¹⁰¹ V Bonegille se na konci roku 1949 ocitli také Nermuťovi. Organizace táborového života byla jednoduchá, ženy s malými dětmi zůstávaly v táboře, zatímco muži byli na základě podepsaného závazku přiděleni k vykonávání dělnických profesí (bez ohledu na dosažené vzdělání a původní povolání). Nejčastěji se jednalo o práce ve stavebnictví, lesnictví, na železnici nebo v továrnách. Následujícími slovy glosoval situaci v Austrálii v 50. letech ve svých pamětech slovenský exulant, bývalý brigádní generál JUDr. Samuel Karol Korbel (1909–1997),¹⁰² který společně s manželkou a třemi dětmi připlul do Austrálie v roce 1951: „*Dokonca aj doktori-emigranti museli pracovať v továrňach, alebo ako upratovači v nemocniciach, čo bolo ozaj absurdné. Univerzitné vzdelanie, vysoké kvalifikácie a veľké skúsenosti sa nebrali v úvahy, ako keby Austrália bola saturovaná inteligenciou [...] Spočiatku aj ja a moje žena sme začali pracovať*

⁹⁸ Peter PLOWMAN, *Australian Migrant Ships 1946–1977*, Dural 2006, s. 36. Dostupné online přes <http://site.ebrary.com/lib/natl/detail.action?docID=10601783> [28. 4. 2015].

⁹⁹ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 23.

¹⁰⁰ Bruce PENNAY, *The Army at Bonegilla 1940–1971*, Wodonga 2007.

¹⁰¹ <http://www.bonegilla.org.au/history/whereitallbegan.asp> [2. 5. 2015]. Historickým a archivním výzkumem Bonegilly se zabýval doc. Bruce Pennay. Výsledky jeho výzkumů jsou dostupné online na <http://www.bonegilla.org.au/research/brucepennay.asp> [2. 5. 2015].

¹⁰² Jeden z účastníků SNP (vykonával funkci prokurátora povstalecké armády). V éře třetí československé republiky vykonával funkci šéfa justiční služby čs. armády. V té době patřil k hlavním protihráčům Reicinova OBZ. Bezprostředně po únoru 1948 byl zbaven své funkce a odeslán na dovolenou. V květnu 1949 uprchl do západního Německa. V Austrálii žil od roku 1951 až do své smrti. Od roku 1954 pracoval v advokacii; své první místo nalezl v kanceláři u státního advokáta Menziese, bratra předního australského liberálního politika a tehdejšího ministerského předsedy R. G. Menziese (1894–1978).

v továrně, dokonce pár dní som robil nočné šichty.“¹⁰³ S přidělením k dělnické profesi se nehodlal smířit ani Nermut, avšak z jiných důvodů než gen. Korbel – problém mu nečinila fyzická práce jako taková, koneckonců na ni byl jako rolník zvyklý, ale i v Austrálii chtěl pracovat v zemědělství. Jeho přání bylo nakonec vyhověno a z Bonegilly byl přidělen na farmu do Tasmánie.

Exkurz: Čechoslováci na Tasmánii v první polovině 20. století

Tasmánie je rozlohou nejmenší stát Australského svazu (Commonwealth of Australia) a její podnebí je z celé Austrálie nejpodobnější Velké Británii. Před rokem 1948 se zde na rozdíl od ostatních australských států (zejména Nového Jižního Walesu a Victorie) nenacházela žádná početná kolonie krajanů-emigrantů z Československa. Podle údajů australských celostátních cenů pobývalo v tomto ostrovním státě v éře první československé republiky pouze několik jednotlivců. V roce 1921 to byly čtyři osoby narozené v Československu (s československou státní příslušností), v roce 1933 se jednalo o pět osob.¹⁰⁴ Krajané na Tasmánii však žili izolovaně a navzájem o sobě nevěděli, svou roli mohla sehrát i jazyková bariéra (někteří byli Židé nebo Němci). To ostatně dokládá zpráva zasláná do Československa Karlem Vajberem, který na Tasmánii pracoval jako farmář a výrobce sýrů.¹⁰⁵ Z jeho svědectví, otištěného v roce 1934 v československých novinách, vyplývá, že žil na Tasmánii v té době jako jediný Čech: „V minulém roce [myšleno 1933] bylo sčítání lidu. Napočítali něco přes 6 mil. obyvatel. Na Tasmanii připadá 227 tisíc lidí.“¹⁰⁶ Při sčítání jsem musil udati též národnost. Tázal jsem se na statistickém úřadě, zdali jest více Čechoslováků na Tasmanii; bylo mi sděleno, že ne. Tak jsem zde byl samoten.“¹⁰⁷ Pro doplnění stávajících výzkumů vystěhovalectví z ČSR do Austrálie v éře první republiky¹⁰⁸ lze citovat Vajberovo zajímavé svědectví o jeho začátcích na Tasmánii: „Mám farmu a obdělávám jenom tolik, kolik potřebuji; ostatní leží ladem zarostlé kapradím. Je to plemeniště králíků, klokánů, hadů a vši možné havěti. Na farmě pěstuji dobytek, hlavně dojnice, z mléka dělám sýry. Dále

¹⁰³ Samuel Karol KORBEL, *Paměti*, (ed. František Vnuk), Bratislava 2011, s. 187.

¹⁰⁴ Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 20, Tabulka 1: Počet osob narozených v Československu dle australských celostátních cenů 1921–1991.

¹⁰⁵ Psáno též Veiber apod.

¹⁰⁶ V současné době (2010) žije na Tasmánii 507 600 obyvatel. Víc než polovina bydlí v hlavním městě tohoto australského státu Hobartu.

¹⁰⁷ Archiv Náprstkova muzea Praha (ANÁM), f. Československý ústav zahraniční (ČSÚZ), k. 23–I–1, Austrálie 1934, Novinový článek *Z Austrálie*, č. 21/34.

¹⁰⁸ Jana BUREŠOVÁ, *Vystěhovalectví z Československa do Austrálie v podmínkách světové hospodářské krize (1929–1932)*, Moderní dějiny 21, 2013, č. 2, s. 81–100; TÁŽ, *Zdroje informací o Austrálii v období první Československé republiky*, Historica Olomucensia 44, 2013, s. 115–132.

*jsem zavedl drůbežnictví a chov vepřového dobytka. [...] Sám žiji také volně, nikdo mne nevyhání, jako krajany z Polska, žádný se o mne nestará, sousedé jsou všichni Angličané. Jsou ke mně upřímní, kde možno pomohu jim a oni zase mně a tak se společně snášíme.*¹⁰⁹ V předvečer druhé světové války se na Tasmánii nově usadilo také několik československých Židů, kteří opustili Česko-Slovensko v éře druhé republiky kvůli obavám z rasové perzekuce a následného vývoje. Po Mnichovu se zde usídlil Brihan František Wolfner, jenž se posléze stal majitelem dřevařské firmy, a necelé dva týdny před nacistickou okupací Čech a Moravy 3. března 1939 opustil Č-SR Pražan Hugo Klempfner se svou ženou Mariannou, který začal na Tasmánii farmařit.¹¹⁰ Po skončení druhé světové války tak žilo na Tasmánii celkem 8 Čechoslováků.¹¹¹

Nermut' a českoslovenští exulanti na Tasmánii v 50. letech

Československá krajanská kolonie na Tasmánii se zásadním způsobem rozšířila po únoru 1948, kdy se zde v letech 1949–1951 usadilo přes 250 exulantů narozených v Československu. Dostupné údaje pro rok 1954 uvádějí počet 278 osob.¹¹² Podle dosavadních výzkumů se počet Čechoslováků na Tasmánii v druhé polovině 20. století pohyboval v rozmezí nejvýše 400–500 osob.¹¹³ Někteří exulanti na Tasmánii pobývali jen krátce a později se buď přestěhovali do kontinentální Austrálie, anebo odešli do Kanady či USA, a tím pádem nejsou v celostátních statistikách zahrnuti. Podle australských národních cenzů z let 1951–1986 žilo nejvíce Čechoslováků na Tasmánii v roce 1976 (330 osob).¹¹⁴ Nárůst (v roce 1966 se jednalo o 244 osob) byl zcela jistě způsoben tzv. druhou (posrpnovou) vlnou československých exulantů. Podle etnologa Stanislava Broučka se většina Čechoslováků, kteří se v Austrálii ocitli po roce 1948, snažila vyvázat z dvouletého pracovního závazku a mnohým se to dříve či později skutečně povedlo. Někteří se pak rozhodli usadit na Tasmánii, jejíž podnebí bylo pro Středoevropany příznivé. Jejich motivaci tak

¹⁰⁹ ANám, ČSÚZ, k. 23–I–I, Austrálie 1934, Novinový článek *Z Austrálie*, č. 21/34.

¹¹⁰ NA, f. Ministerstvo sociální péče – Londýn, karton 69, Seznam čs. běženců žijících t. č. v Australii, 8. 12. 1944, list č. 12, 14.

¹¹¹ Viz též Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 20, Tabulka 1: Počet osob narozených v Československu dle australských celostátních cenzů 1921–1991.

¹¹² Tamtéž.

¹¹³ Stanislav BROUČEK, „Českoslovenství“ na konci světa: krajané na Tasmánii, Národopisná revue Strážnice 23, 2013, č. 4, s. 244.

¹¹⁴ Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 20, Tabulka 1: Počet osob narozených v Československu dle australských celostátních cenzů 1921–1991.

„můžeme chápat jako výměnu množiny příležitostí na australském kontinentě za pokojnější život na ještě pusším ostrově“¹¹⁵

Nejinak tomu bylo i v případě Jindřicha Nermutě, který se v Tasmánii usadil právě díky vyvázání se z pracovní povinnosti, aby mohl začít farmařit. Ocitl se tak v podobné situaci jako 15 let před ním výše zmíněný krajan Vajber, na řídce osídleném ostrově se toho totiž za tu dobu mnoho nezměnilo. Každý začínající farmář se musel starat především sám o sebe a potýkat se s nástrahami tasmánské fauny. Zpočátku byl Nermuť se svou ženou přidělen jako hlavní síla na farmu starého farmáře-vdovce. Jako rolník zvyklý na rozlohy pozemků v Čechách se musel nejprve vypořádat s obrovskými výměrami pozemků australských: *„Na tři sta ha bylo 700 ovcí, 100 kusů dobytka a i koně. Tisíce zajíců a stovky klokanů. V Evropě na takové ploše by se užívala celá obec. [...] Moje práce byla přivést dříví z lesa koňmi, čistit pole okolo, dojít jednu krávu, střílet a chytat do pastí zajíce. Anna vařila, prala, vedla domácnost. [...] To byly časy, kdy jsem za jednu zimu nastřílel a nachytil 1000 zajíců a 50 klokanů.“¹¹⁶* Postupem času se začala zlepšovat Nermuťova angličtina a díky tomu mohl navázat první kontakty se sousedy. Od nich se dozvěděl, že švagrová jejich dcery se provdala za jistého Čecha – jímž nebyl nikdo jiný než krajan Vajber. Za deštivého dne, kdy se nedalo pracovat na farmě, ho Nermuť navštívil: *„Místo nebylo ještě zamapováno v roce 1950. Všechno co jsem měl, byla cesta nakreslená od farmáře. [...] Pak jsem šel v dešti po zablácené cestě 2 hodiny do kopce, kde konečně jsem našel barák, kde Karel bydlel. Byl překvapen mojí návštěvou a říkal, že nemluvil česky 20 let.“¹¹⁷* Po čase se Nermuťovi vypracovali natolik, že si našetřili na staré auto a začali se poohlížet po zakoupení vlastního hospodářství. Nalezli jej v městečku Beaconsfield na severu ostrova, při levém břehu řeky Tamar, přibližně 10 km od moře a 40 km od města Launcestonu. Zde byl na prodej malý dům s 25 akry pozemků. *„Náš baráček jsme nazvali Prague, pověsili jsme ceduli na branku. Oba hoši začali chodit do St. Francis – katolické školy.“¹¹⁸* Rodině se zde dařilo a dne 28. listopadu 1954 se manželům Nermuťovým narodilo čtvrté dítě, syn Mikuláš. Rozhodli se o tom poslat zprávu do Československa, kde u prarodičů v Leštince zůstala jejich dcera Marie. Dopis odeslaný z Beaconsfieldu dne 5. prosince 1954 byl podchycen komunistickou cenzurou a jeho opis byl posléze předán StB a následně založen do Nermuťova svazku: *„Drazí rodiče a milá Mařenko [...]“¹¹⁹* Myslím, že narození syna je dostatečný důvod, abych Vám po dlouhých rocích dal o nás zprávu. Všech pět je nás chvála bohu zdrávo, vede se

¹¹⁵ Stanislav BROUČEK, „Českoslovenství“ na konci světa: krajané na Tasmánii, Národopisná revue Strážnice 23, 2013, č. 4, s. 242.

¹¹⁶ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 26.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 27.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 29.

¹¹⁹ Následující citovaná pasáž byla červeně podtržena.

*nám velmi slušně, máme zde hezký dům, hodně pozemků a obchod. Již jsme se zde zabydleli. Jen občas se nám stýská. Těšíme se, že i vy nám podáte o sobě zprávu, hlavně jak jste zdraví.*¹²⁰

Po dlouhé době tak dostala o Jindřichu Nermuťovi zprávu nejen jeho rodina, ale také StB, jejíž zájem o jeho osobu vrcholil v letech 1957–1960.¹²¹ Do té doby disponovala komunistická tajná policie jen značně omezenými a nepřesnými informacemi. Nermuťovo jméno sice stále figurovalo na jmenných seznamech „československé zrádné emigrace“, nicméně připsaná charakteristika byla značně nepřesná: „bývalý poslanec lidové strany. Nyní žije pravděpodobně ve Spojených státech a je členem Rady svobodného Československa“¹²² – Nermuť toho času ani nepobýval ve Spojených státech, ani nepatřil mezi významné funkcionáře Rady svobodného Československa (RSC).¹²³ Nebyl totiž členem třicetičlenného výboru či dvanáctičlenného předsednictva, které tento výbor zvolil. Stal se pouze členem poměrně širokého zastupitelstva RSC a v té funkci zůstal až do roku 1990. Většina československých exilových organizací v Austrálii však RSC respektovala a byla s ní v pravidelném kontaktu.¹²⁴

Krajané a exulanti na Tasmánii se již v průběhu roku 1949 začali scházet na neformálních debatách.¹²⁵ Výsledkem bylo založení Československého národního sdružení na Tasmánii (též Sdružení Čechoslováků na Tasmánii, Československý klub v Tasmánii apod.) na ustavující schůzi v hotelu Heathorn v Hobartu. Prvním předsedou se stal bývalý politik Hugo Raus (též Rauš, Rauch apod.) a další funkce ve spolku obsadili bývalí podnikatelé K. Mazač (místopředseda) a A. Brůžek (pokladník). Schůze se konaly v místnostech organizace YMCA, „to znamená, že asi sedmdesát platících členů sdružení bylo zároveň členy YMCA“.¹²⁶ K počáteční

¹²⁰ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 53, Opis dopisu ze dne 17. 12. 1954.

¹²¹ Podrobněji viz dále.

¹²² ABS, f. A34, i. j. 1759, Orientační zpráva o podvratné činnosti čs. zrádné emigrace proti ČSR, 31. ledna 1956, Příloha č. 1, s. 18.

¹²³ Nejnověji souhrnně k RSC, která byla založena 25. 2. 1949 jako vrcholný a sjednocující čs. exilový orgán, viz Francis D. RAŠKA, *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa 1949–1961*, Praha 2009. K jejímu zahraničněpolitickému programu viz také Peter ŠVÍK, *Ideová a koncepční východiska zahraničněpolitického programu Rady svobodného Československa (1948–1953)*, Moderní dějiny 21, 2013, č. 1, s. 191–206.

¹²⁴ Zevrubně k této problematice Miloš TRAPL, *Kontakty Rady svobodného Československa s československým poulnorovým exilem v Austrálii (1948–1968)*, Historica Olomucensia 2015, rukopis odborné studie (15 s.), v tisku.

¹²⁵ Některých se účastnil také J. Nermuť, jehož účast coby bývalého poslance byla vítaná a dodávala schůzkám na vážnosti.

¹²⁶ Stanislav BROUČEK, „Českoslovenství“ na konci světa: krajané na Tasmánii, Národopisná revue Strážnice 23, 2013, č. 4, s. 246, 249, pozn. 39.

činnosti tohoto sdružení se bohužel nedochovala žádná písemná dokumentace, pouze několik fotografií.¹²⁷ Na základě dosavadních terénních výzkumů a rozhovorů s krajaný přímo v Tasmánii lze konstatovat, že se spolkovou činností souvisely zejména sportovní aktivity, například sokolská cvičení, volejbal a především fotbal. Fotbalový klub s názvem *Bohemians*, který založil bývalý hokejista O. Kučera, dokonce v roce 1953 vyhrál tasmánský pohár.¹²⁸ Spolkový život se odehrával převážně v hlavním městě Hobartu na jihu Tasmánie. Sem rovněž „přijížděl český kněz P. Zdražil. Sdružení pořádalo sbírky pro krajaný v uprchlických táborech v Německu a Rakousku i každoroční vzpomínku na založení Československé republiky“.¹²⁹ Pravidelných oslav při příležitosti výročí 28. října 1918 se účastnil i Nermuť. Jedno ze vzpomínkových setkání se konalo v restauraci *Bohémia*, provozované jedním z krajanů. Sál byl vyzdoben československou vlajkou a velkým státním znakem. Po zpěvu hymny a proslovech následovala volná zábava, kdy „harmonikářka Věra nám zahrála několik národních písní“.¹³⁰

Nermuť, který se v roce 1949 podílel na založení Československého sdružení na Tasmánii, byl tímto sdružením nominován do zastřešujícího nadřízeného orgánu všech československých exulantských spolků v Austrálii, jímž se v listopadu 1950 stalo Ústředí československých demokratických organizací v Austrálii a Novém Zélandě (Aliance of Czechoslovak Democratic Societies of Australia and New Zealand, dále jen Ústředí). V letech 1950–1952 pak vykonával funkci prvního předsedy (prezidenta) tohoto Ústředí. V éře Nermuťova předsednictví na sebe tato organizace upozornila zejména protestním prohlášením k třiletému výročí komunistického převratu v Československu ze dne 20. února 1951. Dále se ve stanovách Ústředí ocitl samostatný bod, který požadoval co nejužší spolupráci s RSČ. Díky tomu byla Ústředí přislíbena sociálním výborem RSČ pravidelná měsíční dotace 50 amerických dolarů. Podle vyúčtování, které Nermuť vedl, byly však k 1. lednu 1953 zaslány do Austrálie pouze čtyři poukazy v celkové hodnotě 200 dolarů (tedy zhruba necelých 90 australských liber).¹³¹ Samotný předseda sociální komise RSČ

¹²⁷ Tamtéž, pozn. č. 38. Oproti tomu se dochovala spolková dokumentace z let 1985–2004. Zaslouhou Stanislava Broučka jsou kopie uloženy v Etnologickém ústavu AV ČR, v. v. i.

¹²⁸ Tamtéž, s. 246–247.

¹²⁹ Písemná zpráva badatele a ředitele muzea Českého a slovenského exilu ve 20. století Jana Kratochvila, který pobýval v Austrálii několik let. Dostupné online na www.mzv.cz/file/73478/Muj_novy_domov_Australie.doc [3. 3. 2015].

¹³⁰ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 119.

¹³¹ Miloš TRAPL, *Kontakty Rady svobodného Československa s československým poúnorovým exilem v Austrálii (1948–1968)*, *Historica Olomucensia* 2015, rukopis odborné studie, v tisku, s. 7.

Juraj Slávik¹³² ale hodnotil Nermuťovi činnost velmi pozitivně: „*Jsem rád, že jste to právě Vy, kdo je v čele nejmohutnějšího a hlavně pro budoucnost neobyčejně důležitého organizačního tělesa československých uprchlíků.*“¹³³

Ústředí nemělo jednoduchou pozici: kromě komunikace s nadřízeným orgánem – Radou svobodného Československa – mělo teoreticky za úkol koordinovat všechny organizované aktivity československého exilu v Austrálii. V roce 1953 se jednalo již o 60 spolkových organizací, které se nacházely v pěti australských státech (Nový Jižní Wales, Victoria, Jižní Austrálie, Queensland a Tasmanie).¹³⁴ Ústředí mělo tedy nevďěčný úkol, neboť mezi exulantskými spolky panovaly četné stranické rozpory a jiné spory (např. o přidělování dotací apod.). Do těchto sporů se zapletl i předseda Ústředí Nermuť, který mimo jiné kritizoval přímé přidělování dotací ze strany RSČ lokálnímu sdružení v Canbeře. Záhy byl Nermuť vystřídán v předsednictví JUDr. Leopoldem Rozbořilem, zakladatelem Československého klubu v Brisbane. Jmenovaný měl pro vedení Ústředí pravděpodobně lepší předpoklady díky zkušenostem záložního důstojníka československého zahraničního odboje a navíc se opíral o podporu exilové československé národně socialistické strany ve Washingtonu.¹³⁵ Rozbořil se však v přelomu roku 1953/1954 rozhodl přesunout do USA a vedení australského Ústředí převzal Jan Tuček ze Sydney. Až v roce 1957 byl do čela vedení Ústředí zvolen výrazný muž, který se později stal dlouholetým a opakovaným předsedou. Byl jím další bývalý důstojník – František Nový z Adelaide.¹³⁶

Podle tasmánských exulantů J. Nermutě a H. Rause se však v roce 1953 jednalo „o *politické uchvácení moci v Ústředí*“, a to ze strany příslušníků národně socialistické strany, kterou podporovali slovenští demokraté.¹³⁷ Samotný Nermuť,

¹³² Korespondenci s československými exulanty v Austrálii měl na starosti předseda sociální komise RSČ Juraj Slávik (bývalý ministr vnitra v éře první republiky a Benešovy exilové vlády v Londýně). Ještě před založením Ústředí oznámil J. Nermuť tento úmysl RSČ, která vzala toto sdělení na vědomí. Viz tamtéž, s. 1–7.

¹³³ Tamtéž, s. 8.

¹³⁴ Specifická situace byla v řídké osídlených územích, například v Západní Austrálii, dále v Severním teritoriu a Teritoriu hlavního města v Canbeře, kde čs. sdružení, které dostávalo rovněž symbolické dotace od RSČ, záhy zaniklo a bylo obnoveno až v 70. letech. Viz Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 31.

¹³⁵ K činnosti Dr. Rozbořila (nar. 1916) viz Centrum pro čs. exilová studia při KH FF UP Olomouc, f. Leopold Rozbořil. Inventář fondu dostupný online na www.exil.upol.cz [28. 4. 2015].

¹³⁶ Nový byl zároveň od roku 1955 členem Svazu československých důstojníků v exilu (SČDE), jehož ústředí se nacházelo v USA. Viz František HANZLÍK – Karel KONEČNÝ – Ivana POLLEY, *Československá obec legionářská v exilu 1949–1989*, Praha 2013, s. 119.

¹³⁷ Miloš TRAPL, *Kontakty Rady svobodného Československa s československým pouňovým exilem v Austrálii (1948–1968)*, Historica Olomucensia 2015, rukopis odborné studie, v tisku, s. 10.

komentoval později svůj odchod z vedení Ústředí těmito slovy: „*později jsem odmítal všechny organizační funkce. Zaměřil jsem svoji energii na psaní, jak v českém, tak v anglickém jazyku*“.¹³⁸ Ve volném čase se věnoval psaní novinových článků pro krajská exilová periodika, která vycházela v Austrálii a především pak v USA. Nejvíce přispíval do chicagského *Hlasu národa* a *Hlasatele*. Sepisoval pro ně zejména své vzpomínky na rodný kraj, ale psal také o svých začátcích na Tasmánii a podobně.¹³⁹ Mezitím klesala také aktivita ostatních krajanů. V roce 1953 československé tasmánské sdružení z neznámých důvodů vystoupilo z *Ústředí* a v roce 1957 činnost spolku ustala zcela: „*Čs. veřejný život úplně spí a už se asi nikdy nevzbudí*“¹⁴⁰ – těmito slovy referovalo o zániku československých spolkových aktivit na Tasmánii hlavní exilové periodikum v Austrálii *Hlas domova*.¹⁴¹ Důvodů, proč tamní krajané přestali jevit zájem o spolkovou činnost, může být několik. Na prvním místě je třeba zmínit jejich úspěšnou integraci do australského prostředí, neboť řada Čechoslováků si dobře osvojila anglický jazyk a posléze se stala australskými občany. Svým dílem mohlo k nezájmu přispět i samotné Ústředí, jehož činnost byla v druhé polovině 50. let paralyzována mocenskými boji a „hladem“ po funkcích. V roce 1960 se původní Ústředí rozdělilo na dvě autonomní organizace. Původní sídlila v Adelaide a byla stále reprezentována Františkem Novým, zatímco nově vzniklé „vzdoro-“ Ústředí zastupoval Stanislav Pokorný z Brisbane.¹⁴² Jak už bylo naznačeno, po funkcích Jindřich Nermut rozhodně neprahl, a co se týče jeho začlenění do australského (tasmánského) prostředí, je třeba poznamenat, že bylo velmi úspěšné. Sám Nermut o tom později napsal: „*Cítím se Čechem i Australianem, kde jsem našel nový domov. Co mohu žádat více? Já vím, musím to uznat, že naši chlapi a i vnuci a vnučky, se cítí Australany, vždyť je to jejich domov. Jenom se modlím, aby nezapomněli na naši starou vlast*“.¹⁴³

¹³⁸ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermut*, s. 25.

¹³⁹ Některé z těchto článků publikoval Bohumil Černík jako součást Nermutových pamětí.

¹⁴⁰ Citováno podle Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 42. K obnovení čs. spolkové činnosti na Tasmánii došlo nakonec až v 80. letech. Podrobněji k tomu viz dále.

¹⁴¹ Nadstranický exilový časopis *Hlas domova* s podtitulem *Československé noviny* vycházel jednou za čtrnáct dní. Periodikum bylo založeno v roce 1950 Josefem Rýparem v Melbourne. Od roku 1951 až do roku 1979, kdy přestalo vycházet, byl jeho hlavním redaktorem František Váňa. Časopis je badatelům dostupný v pražské knihovně Libri prohibiti a částečně (výběr z let 1961–1966) též v knihovně Náprstkova muzea. Základní charakteristika viz např. <http://www.ustrcr.cz/cs/hlas-domova> [28. 4. 2015].

¹⁴² Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 43, 52.

¹⁴³ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermut*, s. 25.

Zájem zpravodajských služeb v komunistickém Československu o osobu Jindřicha Nermutě (1957–1960)

Jak bylo popsáno výše, zájem o Jindřicha Nermutě jevilý komunisty ovládané zpravodajské služby již před únorem 1948 a neustal ani po jeho odchodu do zahraničí. Od roku 1954 byla sledována Nermutova korespondence s dcerou a rodiči. Z dochovaných pramenů a na základě srovnání s osudy jiných exulantů, kteří se se po únoru 1948 dostali do Austrálie, je zřejmé, že Nermut byl jakožto bývalý poslanec od počátku řazen mezi prominentní exulanty, vůči nimž zvolila StB zvláštní postup. Jedním z „běžných“ poúnorových exulantů, který překročil hranice do západního Německa na Šumavě rovněž v březnu 1948, byl například student Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně Bohumír Koudelka (narozen 1. října 1922 v Brtnici u Jihlavy). Aniž by brněnská StB, která jeho odchod do zahraničí vyšetřovala, zjistila podrobnosti o jeho dalších osudech (vyšetřovatelé neměli ani informace o tom, do jaké země se Koudelka dostal),¹⁴⁴ byl jeho případ automaticky předán Lidovému soudu trestnímu v Brně. Ten ho dne 29. října 1957 odsoudil v nepřítomnosti za trestný čin opuštění republiky, za což Koudelka na základě příslušných paragrafů obdržel nepodmíněný trest dvou a půl roku odnětí svobody a jeho jmění navíc propadlo státu.¹⁴⁵

Bývalého poslance Nermutě měl čekat jiný osud. Aby o něm StB získala co nejvíce informací, byli sledováni jeho rodiče i dcera Marie, která zůstala v rodné Leštince. K tomu byl využíván jeden z agilních sousedů a bývalý přítel Nermutových Karel Štěrba,¹⁴⁶ jenž v prosinci roku 1957 zaznamenal přípravy Marie Nermutové na odjezd do Austrálie: „*Když se tento Nermutově ptal, zda jede do Austrálie*

¹⁴⁴ Koudelka se posléze dostal do Austrálie a v letech 1966–1967 bojoval pod jménem Geoffrey Gustav Koudelka s australskou armádou ve Vietnamu. Byl zařazen do Australského královského letectva (RAAF), kde působil v administrativě u 9. perutě RAAF (vrtulníky) a dosáhl hodnosti četaře (Sergeant). Jeho služební číslo bylo A314194. K jeho vojenské službě viz <http://www.vietnamroll.gov.au/VeteranDetails.aspx?VeteranId=1265558> [6. 5. 2015]. K činnosti 9. perutě RAAF ve Vietnamu viz <http://vietnam-war.commemoration.gov.au/royal-australian-air-force/9-squadron.php> [6. 5. 2015].

¹⁴⁵ ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování – Brno (BN-KR), a. č. 19476 BR, Bohumír Koudelka (nar. 21. 10. 1922), [digitalizováno, snímek č. 0139 až 0145].

¹⁴⁶ Štěrba (povoláním krejčí) se přistěhoval do Leštinky v roce 1941, aby pomáhal své ženě na menším hospodářství. Posléze se spřátelil s rodinou Jindřicha Nermutě. Štěrbovi si od Nermutových půjčovali zemědělské nářadí a před koncem války si obě rodiny v Nermutově lese zhotovily společný kryt. Po válce vstoupil Štěrba na Nermutův návrh do ČSL a účastnil se společně s ním některých schůzí. Podle svojí výpovědi měl navíc Štěrba navázat tajný milenecký vztah s Nermutovou manželkou Annou. Podrobněji ke vzájemným vztahům Štěrby a Nermutových viz ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermut („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 136–143, Opis zápisu o výpovědi s Karlem Štěrbou, 6. 12. 1956, s. 1–8.

(kde má být údajně její otec), tato odpověděla, že tam hodlá jet, že musí si [ale nejprve] zopakovat angličtinu, kterou se dříve učila.“¹⁴⁷

Karel Štěrba byl posléze v záležitosti Nermuťových získán jako spolupracovník StB s krycím jménem *Cejp*.¹⁴⁸ Kromě toho se StB snažila působit na Nermuťova otce, který „projevil eminentní zájem o návrat svého syna a sdělil, že v písemném styku“¹⁴⁹ bude na oba uprchlíky působit, aby se vrátili zpět do ČSR, že nebudou trestáni“.¹⁵⁰ V závěru citované zprávy řídící orgán por. Černý konstatoval, že „písemný styk uprchlíků s otcem je pravidelný, občas je mu zasilán balíček s různými potravinami a šactvem [sic]. Dcera NERMUTĚ Marie [...] přesto, že její otec projevil zájem, aby za nimi jela do Austrálie toto odmítla“.¹⁵¹

Zájem StB o osobu Jindřicha Nermutě vrcholil na konci roku 1959. Dne 7. prosince 1959 byl založen pozorovací svazek „Australan“ a jeho součástí se stala většina materiálů, která souvisela s Nermuťovým odchodem do zahraničí po únoru 1948. Dne 22. prosince 1959 vypracoval ppor. Doubek (referent I. oddělení 3. odboru KS MV Pardubice) šestistránkový Návrh opatření k utečenci, ve kterém plánoval návrat Jindřicha Nermutě do ČSR. Po návratu měl být jakožto bývalý lidovecký „prominent“ využit ke kontrapropagandě ve východních Čechách a „obsazen“ společlivým spolupracovníkem *Cejpem*. Nermuťova návratu mělo být dosaženo jedním ze dvou způsobů: první možností bylo pomocí rodinných příslušníků přimět Nermutě k dobrovolnému návratu a v případě nezdaru měl být Nermuť v zahraničí kompromitován a měly být rozvráceny jeho rodinné poměry. Za tím účelem měl být opět využit spolupracovník „*Cejp*“, který měl napsat Nermuťovým do Austrálie několik dopisů, ve kterých by se přiznal k milostnému vztahu s Annou Nermuťovou, tak aby to nemohla vyvrátit. Mimo to měl být Nermuť očerněn v zahraničních krajanských časopisech, konkrétně v pokrokovém časopise *Domovina* vycházejícím v USA.¹⁵² Návrh ppor. Doubka byl sice jeho nadřízeným kpt. Špačkem dne 22. prosince 1959 schválen, ale v Praze byl nakonec zamítnut, jak dokládá

¹⁴⁷ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 144, Zpráva ppor. stříbrného z 22. 12. 1957.

¹⁴⁸ Podrobnější informace k jeho činnosti nejsou bohužel k dispozici, jelikož „svazek s archivním číslem 448 MV (registrační číslo 19236 Pardubice) vedený k osobě pana Karla Štěrby (zde uveden bez data narození) nebyl převzat, toto archivní číslo bylo zřejmě převedeno ke svazku s registračním číslem 4636 Pardubice (archivní číslo 9646 Hradec Králové) k osobě pana Karla Štěrby, nar. 30. 10. 1914, svazek byl zrušen bez uvedení data“ (e-mailové sdělení pracovnice ABS autorovi studie, 18. 3. 2015).

¹⁴⁹ Nermuťova aktuální adresa byla „69 Westbury Road, Launceston, TAS 7250, Australia“ (ABS, sbírka karet emigrace, karta J. Nermutě).

¹⁵⁰ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 128, Úřední záznam z 27. 7. 1959.

¹⁵¹ Tamtéž.

¹⁵² Tamtéž, fol. č. 187–192, Návrh opatření k utečenci, 22. 12. 1959, s. 1–6.

přípis z 18. ledna 1960: „*Nebude se provádět žádné opatření po projednání s 2. správou MV Praha.*“¹⁵³ Poslední dochovaná zpráva ze svazku „Australan“ pochází ze srpna 1960, kdy v Leštince navštívil Nermuťova otce spolupracovník s krycím jménem „Kavka“.¹⁵⁴ Zřejmě však nezískal velkou důvěru, poněvadž zjistil pouze to, že Nermuť v Tasmánii „*koupil s manželkou dva domy, velké a stále i nyní prý píše, že se mu dobře daří. Podle fotografií prý to bude asi pravda, pramenu ukázány nebyly, i když se jich dožadoval.*“¹⁵⁵

Nermuťova činnost na Tasmánii v 60. až 80. letech

Již bylo zmíněno, že v 60. a 70. letech byli českoslovenští krajané a exulanti na Tasmánii pasivní a neorganizovaní. V té době úspěšně pokračovala jejich integrace do australské společnosti, ve většině případů stvrzená udělením občanství.¹⁵⁶ Stejně tomu bylo i v případě manželů Nermuťových. Ti s podáním příslušné žádosti dlouho váhali, neboť si stále ponechávali otevřenou možnost návratu do vlasti. Jindřich Nermuť k tomu později poznamenal: „*V roce 1968, když v Československu se to obracelo a zkoušeli [zavádět] novou demokracii, byl jsem připraven jet zpět a začít znova. Když zasáhli Rusové a obsadili naši zem, musel jsem odložit na neurčito. To byla také příčina, proč jsme s manželkou vzali australské občanství [až] v roce 1970, kdy jsme byli na Tasmánii 21 let.*“¹⁵⁷ Komunita Čechoslováků v Austrálii se v důsledku srpnové okupace ČSSR rozrostla o dalších přibližně 5500 osob, většina však nemířila na ostrov Tasmánie, ale usadila se v kontinentální Austrálii na východním pobřeží ve Victorii a Novém Jižním Walesu.¹⁵⁸

V té době již neživilo Nermuťovu velkou rodinu pouze farmaření, nýbrž využívala velkorysých možností tržní ekonomiky k podnikání: „*Byl jsem zaměstnán ve státních lesích i stavebnictví. Měli jsme farmu, obchod s dřívím, spekulovali jsme*

¹⁵³ Tamtéž, s. 1.

¹⁵⁴ Jednalo se o běžné a hojně využívané krycí jméno a jmenovaného se zatím nepodařilo ztotožnit.

¹⁵⁵ ABS, f. MV-KR, a. č. 944419 MV (reg. č. 3798), Jindřich Nermuť („Australan“), nar. 25. 2. 1917, fol. č. 193, Jindřich Nermuť – poznatky, 9. 8. 1960.

¹⁵⁶ Podle údajů tajných služeb v komunistickém Československu přijalo australské občanství do roku 1957 celkem 6670 osob z celkového počtu 12 000 Čechoslováků. ABS, f. A 34, i. j. 1766, 144/09, r. 1960, Postavení čs. emigrace v současné době, s. 9.

¹⁵⁷ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť.*, s. 24–25. Příslušná agenda se dochovala v příslušné pobočce Australského národního archivu (The National Archives of Australia, dále jen NAA) v Hobartu. Viz <http://recordsearch.naa.gov.au/> [28. 4. 2015]. Příslušné signatury NAA: P3, T1970/3814 (Nermuť Jindřich) NAA: T1970/3815 (Nermuť Anna).

¹⁵⁸ Jaroslav MILLER, *Zapadlí vlastenci*, s. 66.

*a podnikali. Někdy s úspěchem, někdy se ztrátami. A v celém tom nepokojném životě, ve všech radostech i trampotách, Anna stále při mě.*¹⁵⁹

V polovině 70. let se Jindřich Nermuť s manželkou Annou vypravili na cestu kolem světa. Jejich cílem byla Severní Amerika, západní Evropa, ale také severní Afrika a zejména křesťanská poutní místa na Blízkém východě. Navštívili také řadu krajanských a exilových center v Evropě i Americe, kde navázali nová přátelství. Některá z nich, například Londýn, navštívili manželé Nermuťovi opakovaně ještě v průběhu 80. let. Ve svých pamětech uvádí jen skromný výčet z řady navštívených památek a přírodních krás: „*Viděli jsme Niagarské vodopády i Egyptské pyramidy. Navštívili jsme Svatou zemi, Betlém, Getsemanskou zahradu i Golgotu.*“¹⁶⁰

Ani na spolkovou činnost však Nermuť úplně nezanevřel. Z exilových spolků mu bylo nejbližší prostředí československých veteránů – bývalých účastníků prvního a druhého československého zahraničního odboje, kteří v Austrálii utvořili v 60. letech celou řadu sdružení a australských jednot Československé obce legionářské v zahraničí (též v exilu, dále jen ČsOL). Nermuť se jako neformální člen a příležitostný host účastnil celé řady schůzí těchto spolků.¹⁶¹ Později, v důchodu, se akci pořádaných ČsOL účastnil i v zahraničí. V dochovaných dokumentech ČsOL je například doložena jeho účast na 37. valné hromadě ČsOL, která se konala 29. dubna 1984 v Národním domě v Londýně za účasti 55 členů. V zápisu je zmíněno, že tehdejší předseda mjr. Miloslav Kašpar „*přivítal všechny přítomné a jmenovitě představitele ČsOL ze zámoří [...] a našeho hosta, bývalého poslance Jindřicha Nermutě z Tasmanie*“.¹⁶²

V 80. letech došlo na Tasmánii k obnově spolkové činnosti. Svůj podíl na tom měli zejména úspěšní podnikatelé v potravinářském průmyslu Josef Chromý (řezník a vinař) a Milan Vyhnálek (1925–2013), zakladatel úspěšné sýrařské firmy Lactos, jemuž se přezdívalo „sýrařský král“.¹⁶³ K různým rodinným oslavám zvali tito podnikatelé také širší krajanskou komunitu a na podzim roku 1985 došlo právě z popudu Milana Vyhnálky k většímu setkání. Zde vystoupil se svým projevem Jindřich Nermuť, který byl mezi tasmánskými krajany od druhé poloviny 60. let znám jako osoba usilující o sblížení poúnorových a posrpnových exulantů, „*a vyzval krajany na Tasmánii k založení oficiálního spolku*“.¹⁶⁴ Zakládající schůze

¹⁵⁹ Bohumil ČERNÍK (ed.), *Jindřich Nermuť*, s. 144.

¹⁶⁰ Tamtéž.

¹⁶¹ František HANZLÍK – Karel KONEČNÝ, *Čs. vojenský exil pro obnovu demokracie v Československu po únoru 1948*, Brno 2009, s. 92.

¹⁶² Citováno podle František HANZLÍK – Karel KONEČNÝ – Ivana POLLEY, *Československá obec legionářská v exilu 1949–1989*, Praha 2013, s. 130, faksimile dokumentu č. 250.

¹⁶³ V roce 1980 obdržel od britské královny za svoji činnost řád OBE.

¹⁶⁴ Stanislav BROUČEK, „*Českoslovenství*“ na konci světa, s. 247. K Vyhnálkovi a Chromému podrobněji viz tamtéž, s. 251, pozn. 28, 29.

krajanského sdružení „Čechotasmaňanů“ (oficiální název zněl The Czechoslovakian Association of Tasmania) se uskutečnila 27. října 1985 za přítomnosti 48 členů. Vůdčími postavami sdružení byli kromě Vyhnálka inženýr chemie J. Gala a středoškolský učitel biochemie a zoologie J. Bárta, kteří se střídali ve funkcích předsedy.¹⁶⁵

Na podzim 1985 se Nermuť poprvé setkal s osm let mladším krajanem Vyhnálkem a záhy mezi nimi vzniklo přátelství. Samotný Vyhnálek k tomu po roce 1989 napsal: „*Přesto, že Tasmánie je maličký ostrůvek, velký asi jako Čechy a Morava*¹⁶⁶ [...] *osobně jsme se nesešli až do roku 1985, kdy jsem přijal funkci předsedy našeho krajanského spolku „Čechotasmaňanů“.* Věděli jsme o sobě, ale nebylo dost času se společensky stýkat. Sledovali jsme však navzájem svou činnost v novinách, rozhlase a televizi.“¹⁶⁷ Nermuť, který druhou polovinu 80. let strávil sepsováním vlastních pamětí, se rozhodl na základě jeho vyprávění sepsat také pozoruhodné životní osudy Milana Vyhnálka. Po dlouhém přemlouvání Vyhnálek uznal hlavní argument, že jeho životní příběh, příběh mimořádně úspěšného Čecha v zahraničí (Vyhnálek mimo jiné působil jako ekonomický poradce Australské federální vlády), bude zajímat zejména lidi v komunistickém Československu, a svolil se zahájením prací na knize. Rukopis knihy o Vyhnálkovi byl dokončen v předvečer sametové revoluce – v říjnu 1989. První české vydání s bohatou obrazovou přílohou vyšlo v lednu 1990 ještě v Austrálii.¹⁶⁸ Redaktorem a sazečem byl významný český exulant a bývalý textař Petr Rada (1932–2007), populární díky autorství textu známé písně *Modlitba pro Martu*, kterou napsal pro Martu Kubišovou.¹⁶⁹ Kniha se tak dostala na svět pouhé dva měsíce před Nermuťovým úmrtím. Vyhnálek v červenci 1991 knihu dopsal a doplnil o část II s názvem „*17. listopad krajanů v cizině (Od listopadu 1989 do dnešních dnů)*“ a vydal ji v již demokratickém Československu.¹⁷⁰ Několik stránek je zde věnováno také Jindřichu Nermuťovi a jeho osudům na přelomu zlomových let 1989–1990.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 247, 251.

¹⁶⁶ Rozloha Tasmánie je 67 800 km².

¹⁶⁷ Jindřich NERMUŤ – Milan VYHNÁLEK, *Kde je tráva zelenější...* [3. upravené vydání, v češtině druhé], Praha 1992, s. 124.

¹⁶⁸ Jindřich NERMUŤ, *Kde je tráva zelenější...* [1. vydání], Australia 1990. V pražské Národní knihovně se dochoval exemplář, který Milan Vyhnálek vlastnoručně podepsal a doplnil následujícím věnováním: „*Petru Pastrňákovi a rodině s krajanským pozdravem z Tasmanie Milan Vyhnálek. LEDEN 1990*“. Viz tamtéž, s. 3.

¹⁶⁹ Rada odešel do australského exilu v roce 1977 a vydával zde krajanské noviny *Hlasy Čechů a Slováků*. Po roce 1989 se vrátil zpátky do rodné Prahy. K Radově textařské tvorbě viz Arnošt TABÁŠEK, *Cesta k Modlitbě, aneb Textař Petr Rada vypráví*, Praha 2004.

¹⁷⁰ Jindřich NERMUŤ – Milan VYHNÁLEK, *Kde je tráva zelenější...* [3. upravené vydání, v češtině druhé], Praha 1992, s. 123–158.

V listopadu 1989 se Nermuť v doprovodu své manželky jakožto lidovec a zbožný katolík zúčastnil kanonizace Anežky Přemyslovny v Římě.¹⁷¹ Z Říma zamířili do Londýna, kde pobývali v exulantském centru „Velehrad“ u Kensingtonského parku. Zde je 17. listopadu 1989 zastihla zpráva o událostech, které se ten den udály v Praze. Jindřich Nermuť pravděpodobně vycítil, že se jedná o zlomový okamžik, a chtěl u toho být přítomen. Podle líčení Milana Vyhnálka navštívil již 18. listopadu československý konzulát v Londýně, kde se dožadoval víza k bezprostřední návštěvě Československé socialistické republiky: „*Telefony a telexy mezi československým konzulátem v Londýně a Prahou během prvních osmačtyřiceti hodin potvrdily, že Jindra a Anička Nermuťovi jsou vítanými a dlouho očekávanými hosty naší vlasti. Druhý den byl Jindra Nermuť v Ruzyni vítán bývalými kolegy z parlamentu a dcerou Mařenkou s rodinou.*“¹⁷² V ČSSR zůstal nakonec celý měsíc. V Praze si zřídil vlastní kancelář, kde připravoval politický program a chystal se na po dlouhé době první svobodné volby. Koncem prosince odletěl přes Londýn zpátky do Austrálie, přičemž do Československa se chtěl vrátit již na začátku března 1990. V lednu 1990 se však u něj projevil potíže s dýcháním; v únoru ještě oslavil své 73. narozeniny, a přestože se necítil dobře, zajistil si letenku na plánovanou březnovou cestu do Československa. Tam se však již nevrátil – dne 1. března 1990 zemřel v severotasmánském Launcestonu.¹⁷³

Závěrem

Na Nermuťovu několikaletou krajanskou a exulantskou činnost navázal nejstarší z jeho synů Harry (Jindřich) Nermuť (narozen 1944), který se v roce 2005 stal předsedou krajanského sdružení „Čechotasmaňanů“,¹⁷⁴ navazujícího na činnost výše zmíněného spolku z 80. let. Sdružení v současné době funguje pod názvem Sdružení Čechů a Slováků v Tasmánii (The Czech and Slovak Association of Tasmania) a Harry Nermuť je stále jeho předsedou.¹⁷⁵ Kromě vlastní spolkové agendy se věnuje také pořádání pozůstalosti po svém otci.¹⁷⁶ Ta by mohla být v budoucnu

¹⁷¹ Tamtéž, s. 106–109.

¹⁷² Jindřich NERMUŤ – Milan VYHNÁLEK, *Kde je tráva zelenější...* [3. upravené vydání, v češtině druhé], Praha 1992, s. 128.

¹⁷³ Tamtéž, s. 129–131.

¹⁷⁴ O jeho zvolení informovaly České listy a Český rozhlas <http://www.radio.cz/cz/rubrika/ztisku/z-krajanskeho-tisku-2008-12-07> [28. 4. 2015].

¹⁷⁵ http://www.mzv.cz/jnp/cz/zahranicni_vztahy/krajane_v_zahranici/krajane_ve_sвете/adresare/adresare-australie_adresar_krajanskych_spolku.html [28. 4. 2015].

¹⁷⁶ V roce 2007 ho na Tasmánii navštívil etnolog Stanislav Brouček, který s ním vedl rozhovor a pořídil jeho fotografii, jež byla publikována jako příloha výše citované Broučkovy studie.

přesunuta do Prahy,¹⁷⁷ uložena v knihovně Libri prohibiti a zpřístupněna badatelům.¹⁷⁸ Tato studie tak v budoucnu může posloužit dalším badatelům jako první podklad pro následný rozšiřující výzkum.

¹⁷⁷ První jednání s Harrym Nermutem v tomto smyslu zahájil již v roce 2007 Stanislav Brouček.

¹⁷⁸ K problematice českého exilu v Austrálii je zde uloženo několik exilových periodik. V současné době se Jiřímu Gruntorádovi s pomocí čs. velvyslanectví v Canbeře podařilo zorganizovat přesun rozsáhlého archivu známého badatele a exulanta Stanislava Bertona, „*který teď čeká v Canbeře na vhodnou příležitost k cestě do Prahy*“ (e-mailové sdělení Jiřího Gruntoráda autorovi studie, 9. 3. 2015).

Pavel Kreisinger

Jindřich Nermut' (1917–1990). Sein Lebensweg: Bauer und Abgeordneter. Exilbürger und „Australier“ nach dem Februarumsturz

Zusammenfassung

Die Studie erfasst die beiden Hauptlebensetappen des tschechischen Politikers Jindřich Nermut' (1917–1990). Im ersten Teil ist sein politisches Wirken in der Ära der sog. Dritten Tschechoslowakischen Republik (1945–1948) beschrieben, wo er die Funktion eines Abgeordneten für die Tschechoslowakische Volkspartei (ČSL) innehatte. Als Bauer verteidigte er die Interessen tschechischer Landwirte und war einer der stärksten Kritiker der Landwirtschafts- und Außenpolitik der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei (KSC). Da er sich bereits 1947 im Visier der kommunistischen Geheimdienste befand, die seine Strafverfolgung vorbereiteten, beschloss er unmittelbar nach dem Februar 1948 und nach der kommunistischen Machtübernahme im Staat, ins Exil zu gehen. Die ersten Jahre nach der erfolgreichen Flucht ins Ausland (1948–1949) verbrachte er in Westdeutschland und in Luxemburg und beteiligte sich an der Tätigkeit der ČSL im Exil (Tagung in London). Ende des Jahres 1949 schiffte er sich zusammen mit seiner ganzen Familie nach Australien ein. Der zweite Teil des Textes widmet sich der Tätigkeit von Nermut' in Australien, konkret in Tasmanien (1950–1990). Hier ließ er sich nach der Entbindung von der zweijährigen Arbeitspflicht nieder und begann Landwirtschaft zu treiben. Teil dieses Abschnitts ist auch ein kurzer Exkurs über die tschechoslowakischen Landsleute in Tasmanien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Der Haupttext verfolgt die Tätigkeit von Nermut' in den Exilvereinen und den Vereinen der Landsleute in Tasmanien. Außerdem befasst er sich auch mit dem anhaltenden Interesse tschechoslowakischer Nachrichtendienste an seiner Person, das 1959 seinen Höhepunkt erreichte. Damals wurde für Nermut' ein Überwachungsverband mit dem Decknamen „Australier“ gegründet. Ziel der ergriffenen Maßnahmen (auf seine Familie wurden in der Tschechoslowakei mehrere Agenten angesetzt und auch ihre Korrespondenz wurde überwacht) war es, Nermut' zur Rückkehr in die Tschechoslowakei zu bewegen, wo er im Rahmen kontrapropagandistischer Maßnahmen herangezogen werden sollte. Die Aktion wurde jedoch schließlich eingestellt, und Nermut' konnte seine Tätigkeit im Exil mit Erfolg weiter fortsetzen (1985 beteiligte er sich an der Wiederherstellung eines Vereins der Landsleute). Nach der Samtenen Revolution besuchte er die Tschechoslowakei und plante seine Rückkehr in sein Heimatland und die Politik. Er wurde jedoch von seinem vorzeitigen Tod daran gehindert (1990).

Pavel Kreisinger

**Jindřich Nermut' (1917–1990). The Life and Fate of a farmer,
Member of Parliament, post-coup exile and ‘Australian’**

Summary

This study describes two key stages in the life of Czech politician, Jindřich Nermut' (1917–1990). The first section describes his political activities during the era of the so-called Third Czechoslovak Republic (1945–1948), when he held the role of Member of Parliament for the Czechoslovak People's Party (ČSL). As a farmer, he defended the interests of Czech agricultural workers and was one of the most prominent critics of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ). As he found himself targeted by the Communist secret services in 1947 when plans were made for his prosecution, immediately after the Communist coup in February 1948 and after the communists had taken over all power in the country he decided to go into exile. He spent the initial years following his successful escape abroad (1948–1949) in West Germany and Luxembourg, and was involved in ČSL's activities in exile (its London congress). He sailed with his whole family to Australia at the end of 1949. The second part of this study looks at Nermut's activities in Australia, specifically in Tasmania (1950–1990). After opting out of two-year work duties, he settled here and began to farm. This section includes brief information on Czechoslovak expatriates in Tasmania in the first half of the 20th century. The main part of the text looks at Nermut's activities in exile and expatriate associations in Tasmania. It also looks at the Czechoslovak intelligence services' persistent interest in him, which reached a peak in 1959. A surveillance file with the codename 'The Australian' was opened on him at this time. The objective of the measures undertaken (a number of agents were deployed to his family in Czechoslovakia and his correspondence was also monitored) was to force Nermut' to return to Czechoslovakia where he was to be used as part of counter-propaganda measures. In the end, the surveillance was suspended and Nermut' was able to successfully continue in his exile activities (in 1985 he was involved in restoring the expatriate association). After the Velvet Revolution, he visited Czechoslovakia and planned to return to his home country and re-involve himself in politics here, but was prevented from doing so by his premature death (1990).

Adam Havlík

„Zeppeliný“ sbírali všichni. Hudební burzy v Československu v 70. a 80. letech 20. století

All seeking Zeppelin. Music markets in Czechoslovakia in the 1970s and 1980s

This study focuses primarily on reconstructing the operation of these markets. It examines various kinds of trade within this environment, from exchanges between visitors to lucrative deals which some vendors used to make money. The selection available at these markets was very up-to-date and reflected new music mainly from the Anglo-American music world with minimal delay, and a number of foreign stars had groups of devoted followers in Czechoslovakia. A no less important issue as regards the music markets' existence is to what extent they worked or didn't work and on what principles the power mechanisms which helped create their form were based on. There were occasional acts of repression on the music markets of various intensity. The two extreme positions taken by state bodies were the markets' dispersal using coercive means on the one hand, and their quiet tolerance, and legalisation at the end of the 1980s, on the other hand. A closer observation of this particular environment, however, means that important features of Czechoslovak society during the 1970s and 1980s rise to the surface.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, communist regime, normalisation, black market, music culture, illegal markets

Mezi místy jako jsou Letenské sady, Krčský les, Motol, ulice Na Smetance či Italská bychom dnes jen stěží hledali nějakou hlubší souvislost. Představují pro nás pouhé body na mapě hlavního města Prahy. V sedmdesátých a osmdesátých letech však měly tyto lokality pro nejednoho hudebního fanouška zvláštní význam. Pravidelně se zde o víkendech scházely stovky mladých lidí. Jejich poznávacím znamením byly především obaly od gramofonových desek pod paží, s nimiž procházeli kolem nabízených alb, rozprostřených po zemi na dekách, opřených o zábradlí, nebo pečlivě seřazených v papírových krabicích. Někteří směňovali kus za kus, jiní kupovali vysněné originální desky od prodejců. Tématem nadšených debat mezi hloučky spřízněných hudebních fanoušků se často stávala nejnovější alba britských či amerických rockových hvězd a další novinky ze světa západního hudebního světa, ale i z té tuzemské, v určitých ohledech poněkud přískrcené hudební scény. Tak nějak vypadaly hudební burzy, na které s dávkou nostalgie vzpomínají mnozí, kteří se před rokem 1989 vážněji zajímali o zahraniční muziku.

Právě fenoménem hudebních burz se podrobněji zabývá tato studie.¹ Soustředí se při tom téměř výlučně na prostředí hlavního města Prahy, kde se přirozeně po dlouhou dobu konaly největší burzy v bývalém Československu. Přesto se na některých místech zabývá také velmi stručnými exkurzy mimo hranice pražské metropole. Na první dojem mohou setkání hudebních fanoušků, odehrávající se převážně v různých městských parcích či lesoparcích, působit jako marginální historická zajímavost. Pokud jsou však nazírány z pohledu sociálně – historického, stávají se mikrosvětlem, na němž lze velmi dobře demonstrovat některé významné aspekty tehdejší společnosti. Zejména pokud se zabýváme otázkou moci a jejím rozptýlením mezi jednotlivé historické aktéry. Právě v prostředí burz docházelo každodenně (nebo přesněji každonedenně) k symbolickému vyjednávání a testování, kam až v praxi sahaly mocenské mantinely tehdejšího politického uspořádání.

Text se nejprve snaží představit společenské podmínky, které daly vzniknout hudebním burzám v Československu.² Také se zaměřuje na různé podoby vztahu státních orgánů k účastníkům těchto akcí. Ty oscilovaly mezi rozličnými formami represe na jedné straně a tichou tolerancí, vedoucí až k legalizaci burz ve druhé polovině osmdesátých let, na straně druhé. V neposlední řadě je předmětem analýzy prostředí samotných burz. Při jejich rekonstrukci se věnuje organizačním postu-

¹ Předmětem analýzy jsou zde burzy, na kterých se obchodovalo téměř výlučně se západní hudbou. Vedle nich existovaly v ČSSR i jiné sběratelské burzy (filatelistické, atd.) nebo i burzy smíšené, kde se prodávaly vedle sebe např. starožitnosti, elektronika, či jiné spotřební zboží.

² Podobné burzy lze vysledovat i v ostatních zemích tzv. Východního bloku. Bulharské prostředí analyzuje např. Venelin I. GANEV, *The Borsa: The Black Market for Rock Music in Late Socialist Bulgaria*, in: *Slavic Review*, Vol. 73, No. 3 (FALL 2014), zmínky o sovětském ekvivalentu, tzv. „tolchoku“, lze nalézt v Alexei YURCHAK, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press 2005.

pům, „pravidlům hry“ při obchodování, dostupnému sortimentu, a také významu burz (včetně artiklu, s nímž se obchodovalo) pro jejich návštěvníky.

Problematika hudebních burz sama o sobě stojí poněkud stranou odborného zájmu českých badatelů, přestože některá příbuzná témata, jako vývoj rockové nebo podrobněji punkové hudby před rokem 1989, se již dočkala odborného zpracování.³ Metodicky se práce opírá z velké části o výzkumnou metodu orální historie.⁴ Důležitými prameny, umožňující vhléd do prostředí hudebních burz, jsou v tomto ohledu výpovědi pamětníků. Lidé, kteří se jich v sedmdesátých a osmdesátých letech účastnili, nám mohou prostřednictvím svých vyprávění přiblížit fenomén hudebních burz z jejich vlastního, subjektivního pohledu. Historikovi se při analýze jejich vzpomínek otevírají nové horizonty při bádání a do hry vstupují zcela nové poznatky, které písemné prameny neobsahují. Avšak z nich vychází autor studie také, především z materiálů vzniklých z činnosti tehdejších represivních složek.

Postavení Západu a kulturní politika státu

Pro pochopení otázky, proč hudební burzy vznikly, je třeba vzít v potaz velkou poptávku po západní hudbě a současně i limity centrálně plánovaného hospodářství, které vysoký zájem po takovém druhu zboží nemohlo plně uspokojit. Zároveň do hry samozřejmě vstupovaly ideologické prvky, jež spoluurčovaly specifické postavení Západu a západní populární kultury v pozdně socialistickém Československu. Anglosaská rocková hudba se již od 50. let stávala pravidelně terčem kritiky a také v období normalizace byla ve veřejném diskursu prezentována většinou v dosti negativním světle. Nejčastěji pranýřovali straničtí funkcionáři její buržoazní, nízký charakter, přemíru braku, pornografie, hororových motivů či přítomnost

³ K vývoji čs. bigbitu z pohledu hudebních publicistů viz Vojtěch LINDAUR – Ondřej KONRÁD, *Bigbít*, 2001. Rockové hudbě se věnuje i Miroslav VANĚK, *Byl to jen rokenrol? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*, Praha 2010. V empiricky bohaté monografii stručně zmiňuje i hudební burzy. O vývoji punkové hudby tentýž autor, *Kytky v popelnici. Punk a nová vlna v Československu*, in: Miroslav VANĚK (ed.), *Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*, Praha 2002. Alternativní scénou a undergroundem se věnuje např. Josef ALAN (ed.), *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*, Praha 2001. Se širším teoretickým rámcem pracuje např. Filip Pospíšil ve své práci o fenoménu dlouhých vlasů u mladé generace v 60. letech. Filip POSPÍŠIL – Petr BLÁŽEK, „Vraťte nám vlasy!“. První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu. Studie a edice dokumentů, Praha 2010.

⁴ V rámci výzkumné práce probíhaly rozhovory s Vlastimilem Markem (nar. 1946), Josefem Vlčkem (nar. 1951), Alešem Opekarem (nar. 1957) a Romanem Laubem (nar. 1958). O metodě oral history viz Miroslav VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, Praha 2004. Ke konkrétním postupům více Miroslav VANĚK a kol., *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*, Olomouc 2003.

drog.⁵ Na druhou stranu se někdy v menším měřítku objevovaly nezkreslené informace o zahraničních rockových skupinách a zpěvácích i v oficiálním tisku. V dobovém hudebním časopise *Melodie* tak čtenáři sice častěji nacházeli reportáže z akcí, jako byl Festival politické písně v Sokolově či články o současné sovětské hudbě, čas od času ale narazili například na pozitivní recenze nových alb od interpretů, jako byli Rolling Stones, na profily rockových skupin typu Pink Floyd, Jethro Tull, AC/DC, Motorhead, Iron Maiden, a jiných, či na články o různých osobnostech ze západního šoubyznysu.⁶ Společným jmenovatelem ideologického provozu v oblasti kultury (a jak si ukážeme později i v postoji státu k akcím jako byly hudební burzy), se spíše než totální útlak stala jakási ambivalence.

Při interpretaci takové na první pohled možná paradoxně působící rozpolcenosti nám může být nápomocný přístup antropologa Alexeie Yurchaka. Ten ve své analýze sovětské společnosti 60. – 80. let tvrdí, že přepjatý, „hypernormalizovaný“ ideologický jazyk, se kterým se setkávali na každém kroku, začali lidé postupně vnímat spíše na úrovni pouhé formy a doslovný význam ideologických floskulí ustoupil v post-stalinském období více do pozadí. Mladí komsomolci z brežněvské éry tak mohli obdivovat rockové skupiny typu Led Zeppelin, King Crimson nebo Pink Floyd a zároveň pevně věřili v základní hodnoty socialismu a politicky se angažovali, přičemž v tom neshledávali žádný zásadní rozpor.⁷

Podobný myšlenkový svět obklopoval i stranické kádry mající na starost kulturní sféru v Československu, přestože se zdejší společnost sedmdesátých a osmdesátých let od té sovětské přirozené v mnoha ohledech lišila (především nižší mírou skutečného ztotožnění se s politickým uspořádáním, které po událostech v srpnu 1968 dostalo trhlinu). Referenčním bodem, kolem kterého se budovala legitimita nového politického uspořádání, bylo potlačení reformního hnutí šedesátých let.⁸ Posuzování ideologické (ne)závadnosti posrpnové tuzemské i zahraniční kulturní produkce měli na starost lidé, jejichž každodenní práci s ideologií ovlivňovala v nových podmínkách jednak zpřísněná cenzura a zároveň návrat – po odchylce v šedesátých letech – ke zkostnatělým ideologickým floskulím o tvorbě v duchu socialistického realismu, které opět našly své místo ve stranickém slovníku.⁹

⁵ Jako výmluvný příklad uvádím záznam přednášky dr. Josefa Semína, vedoucího odboru kultury ÚV KSČ z první poloviny sedmdesátých let. Josef SEMÍN, *XIV. sjezd KSČ a plnění hlavních úkolů v oblasti kultury*, Praha 1973.

⁶ Viz časopis *Melodie*, ročníky 1970–1989.

⁷ Alexei YURCHAK, *Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever Until It Was No More*, in: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 45, No. 3, Cambridge University Press 2003, s. 503.

⁸ Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Volně dostupné na internetu, např. na <http://web.quick.cz/pr/history/poucení.htm>.

⁹ Národní archiv České republiky, fond Předsednictvo ÚV KSČ, Informace o současné situaci a plnění úkolů v oblasti kultury a umění, 1980, s. 4.

Možnosti kontaktu se západní hudbou

Nejednoznačné postavení západní populární kultury se projevovalo i do možností, jak se s jejími produkty setkat v běžném životě. Nelze tvrdit, že západní hudba byla pro obyvatele Československa zcela nedostupná či dokonce výslovně zakázaná. Nicméně v oficiálních médiích dostávala od první poloviny sedmdesátých let mnohem méně prostoru. Jeden ze způsobů, jak přicházeli tuzemští hudební fanoušci do přímého kontaktu se západní hudbou, představovalo **rozhlasové vysílání**. Od počátku padesátých let byla na území Československa budována síť rušících vysílačů, znemožňujících – i když kvůli různým technickým potížím ne zcela efektivně – poslech západních rozhlasových stanic. Během let šedesátých se rušení signálu postupně omezovalo. V té době hrál důležitou roli pro utváření vkusu rockových fanoušků pořad Dvanáct na houpačce hudebního publicisty Jiřího Černého. Jím vybírané a prosazované zahraniční skupiny dostávaly ve vysílání větší prostor a Černého osobní hudební preference spoluutvářely poptávku po určitých hudebních proudech a skupinách.¹⁰ Vrchol svobodné dramaturgie v rozhlasu přišel během Pražského jara v roce 1968, kdy mělo politické vedení ČSSR zároveň v plánu učinit opatření, na jehož základě by veškeré rušení zahraničního rozhlasu ustalo. Než se však přikročilo k realizaci tohoto plánu, došlo k srpnové okupaci vojsk států Varšavské smlouvy a v nové situaci nepřicházelo zastavení rušení v úvahu. Následující období charakterizuje z části obnovení intenzity rušení, zároveň rezignace na ambice projektu z padesátých let – úplného plošného rušení. Existovala tedy možnost poslechu hudebních bloků některých zahraničních rozhlasových stanic.¹¹

V období normalizace se Československý rozhlas stal důkladněji kontrolovanou mediální platformou. Hrály v něm podstatnou roli kvóty, které určovaly možný podíl zahraniční a tuzemské hudební produkce. Na základě dokumentu s názvem „Poslání zábavné hudby v Čs. rozhlas“, který projednalo a schválilo vedení Československého rozhlasu v únoru 1971, byla realizována očištná opatření. Mezi ně patřilo zamezení „*narůstání zábavné hudby v rozhlasovém vysílání*“ a regulace poměru písní vzniklých u nás a v cizině. Tento poměr stanovilo vedení na 50 % domácích, 25 % ze socialistických zemí a 25 % z „ostatních“ zemí.¹² Jednalo se o jednoduchý, ale účinný způsob, kterým stát reguloval množství zahraniční produkce v jím kontrolovaných médiích. Podobná opatření lze najít i v ostatních zemích socialistického tábora, ať již v rámci rozhlasu, hudebních nosičů, či koncertních

¹⁰ Jan Rejžek v pořadu Bigbít (seriál České televize z let 1995–2000, 19. díl, Hospody, burzy, tancovačky, dále jen „Bigbít“).

¹¹ Srov. Prokop TOMEK, *Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo*, in: Jan Táborský (ed.), *Securitas Imperii. Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu*, Praha 2002, s. 334–367.

¹² Kolektiv autorů, *Od mikrofonu k posluchačům. Z osmi desetiletí českého rozhlasu*, Praha 2003.

vystoupení. V Německé demokratické republice byly kvóty související s poměrem skladeb zavedeny v roce 1958 a stanovily podíl na 60/40 (od toho tzv. „60/40 Regelung“¹³), přičemž 40 % znamenal maximální podíl zahraničních skladeb z „devizové“ ciziny.

I přes řadu nařízení a cenzurních zásahů, které byly zavedeny proti nežádoucím ideologickým vlivům, pronikala tedy západní hudba v omezeném množství i do tuzemského vysílání. Například v rámci pořadu Větrník, vysílaném od roku 1973 na stanici Vltava, či ve vysílání stanice Hvězda. K většímu nárůstu zahraniční produkce docházelo v druhé polovině osmdesátých let. Větrník pořádal v té době pro své posluchače ankety, které obsahovaly také zahraniční části. Zde se umísťovaly na předních příčkách skupiny jako Metallica, Iron Maiden, U2, Cure nebo Pink Floyd. Fanoušci sice hlasovali pro interprety, jejichž tvorbu znali především z poslechu svých soukromých nahrávek (získaných často neoficiálními cestami), ale šlo o skupiny, které v omezeném množství nabízel ve svém vysílání také Čs. rozhlas.¹⁴ Pro úplnost zmiňme ještě jedno médium, a sice **televizi**. Zde měli lepší možnosti zejména obyvatelé v příhraničních částech republiky, kteří získávali vizuální kontakt se svými hudebními idoly skrze západoněmecké či rakouské přenosy koncertů a hudební videa. V Československu také kvetl černý trh s videokazetami. Většinou se sice jednalo o akční filmy či pornografii, ale určitě byl zájem také i o nahrávky např. západních videoklipů.¹⁵

Se západní hudbou se kromě rozhlasu seznamovali posluchači skrze tzv. **licenční desky**, které ovšem vycházely v rámci tzv. Gramofonového klubu v omezeném nákladu.¹⁶ Většinou se jednalo o zdejšími hudebními kritiky sestavené výběry. Před uvedením na trh musely projít cenzurním sítím a Ochraný svaz autorský platil za jejich vydávání zahraničním partnerům řádné poplatky podle mezinárodního autorského práva.¹⁷ Platby probíhaly v cizích měnách a za ně odpovědní lidé operovali s omezenými prostředky, přidělovanými na základě devizového plánu. Menší výběr zahraničních gramofonových desek byl k nalezení ještě v prodejnách podniku zahraničního obchodu **Tuzex**. Nákup v nich byl možný pouze za

¹³ Peter WICKE, *Zwischen Förderung und Reglementierung – Rockmusik im System der DDR – Kulturbürokratie*, in: Peter Wicke – Lothar Müller, *Rockmusik und Politik. Analysen, Interview und Dokumente*, Berlin 1996, s. 20.

¹⁴ Kolektiv autorů, *Od mikrofonu k posluchačům*, s. 391.

¹⁵ Československému černému videotrhu se věnuje diplomová práce Matěje Šonky s názvem „*Švaca, Stalón a Vandam byli nejlepší*“. Mechanismy fungování černého videotrhu v Československu v letech 1983–1992. Jedná se o diplomovou práci obhájenou na Masarykově univerzitě v Brně v roce 2013.

¹⁶ Blíže k nim Radek DIESTLER, *Cizí desky v zemích českých aneb ochutnávka na samém kraji útesu: Virtuální katalog k výstavě Muzea a archivu populární hudby*, 2008.

¹⁷ Lubomír DORUŽKA, *Populárna hudba. Priemysel, Obchod, Umenie*, Bratislava 1978, s. 122.

předpokladu, že zájemce disponoval tuzexovými poukázkami. Nabídka licenčních desek, stejně jako nabídka alb v obchodech Tuzexu, byla kromě ideologických důvodů značně omezená limity československé ekonomiky. Jejím charakteristickým rysem v oblasti zahraničního obchodu se stal nízký dovoz spotřebního zboží. Snaha dodávat na domácí trh zahraniční spotřební zboží ustupovala jiným importním oblastem a začátkem osmdesátých let jí bránila také antiimportní politika, která měla redukovat zadlužení ČSSR v zahraničí.¹⁸

Československá oficiální hudební scéna nabízela posluchačům lačnicím po rockové muzice svoji vlastní produkci. Mezi nejznámější zástupce tuzemského „povoleného rocku“ patřily v 70. a 80. letech úspěšné skupiny Katapult a Olympic, nebo do své tragické smrti (1981) zpěvák Jiří Schelinger. Zvláštním prvkem tuzemského šoubyznysu byly tzv. **předělávky**, tedy přejaté úspěšné zahraniční písně s českými texty. Za ně, stejně jako za licenční desky platil Ochranný svaz autorský tantiény do ciziny.¹⁹ Pokud se zaměříme na otázku kulturního transferu a vlivu zahraničního hudebního šoubyznysu, nalezneme u tuzemských oficiálních skupin kromě samotných coververzí řadu znaků přejatých ze Západu, od image, oblečení, až po hudební vlivy.²⁰

Ty byly mnohem patrnější u kapel z prostředí československé **alternativní hudební scény**. Zde se rozvíjely i žánry, které na oficiální scéně nebyly po dlouhou dobu tolerované. Tvorba se permanentně pohybovala na hraně přijatelného a členové takových skupin museli často volit různé kompromisní strategie a úhybné manévry, pokud nechtěli riskovat hraní na černo. Nejprve u nich vyvstala povinnost úspěšně absolvovat kvalifikační zkoušky, stejně jako u těch, kteří měli ambice působit jako profesionální hudebníci. Pokud uspěli, komise jim zpravidla udělila amatérskou kvalifikaci – status „lidových hudebníků“. Další možnost představovalo ještě vystupování v rámci Zájmové umělecké činnosti, kde bylo klíčové najít ochotného zřizovatele.²¹ Oficiální hudební scénu ovládali naopak prověřeni interpreti s profesionální licencí. Procesy udělování povolení k hudební produkci, včetně kvalifikačních a rekvalifikačních zkoušek, tak sloužily státní moci k regulaci a utváření charakteru československé populární a rockové hudby.²²

¹⁸ Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. 2. díl (období 1945–1992), Brno 2009, s. 867.

¹⁹ Lubomír DORŮŽKA, *Hudba a Právo (I.)*, in: *Melodie XI*, 1975, s. 322–323.

²⁰ K estetice československých hudebních skupin 70. a 80. let blíže Petr A. BÍLEK, *K práci i oddechu*. Znakový systém normalizační popmusic, in: Petr A. Bílek – Blanka Činátlová (ed.), *Tesilová kavalérie*. Popkulturní obrazy normalizace, Příbram 2010, s. 65–69.

²¹ Mikoláš CHADIMA, *Alternativa: svědectví o českém rock & rollu sedmdesátých let* (od rekvalifikační k „nové vlně se starým obsahem“), Brno 1992, s. 8.

²² Blíže k tzv. přehrávkám Adam HAVLÍK, *Západní hudba v Československu v období normalizace*. Diplomová práce obhájená roku 2012 na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK.

Nutno dodat, že hlad byl i po některých rockových skupinách z tzv. spřátelených zemí. Jejich alba se dala sehnat v **kulturních střediscích** jednotlivých států Východního bloku. Velké popularity se v sedmdesátých letech těšila maďarská kapela Locomotiv GT, která vystoupila v Praze v roce 1974. Bohužel její vystoupení poznamenaly problémy s organizací, zranění a výtržnosti. V reakci na události rozhodl odbor kultury NV hlavního města Prahy o tom, že „*nebude povolovat v Lucerně a ve větších sálech v Praze koncerty beatových a rockových skupin*“.²³ Oblíbenost československých, polských, nebo maďarských rockových skupin (ať už hrály svůj vlastní repertoár nebo přejaté zahraniční hity) ale neznamenala, že by na popularitě ztráceli interpreti ze Západu a jejich původní produkce. Poptávka po ní byla vysoká a běžně dostupná nabídka ji jednoduše neuspokojovala.²⁴ Mnozí tak při shánění západní hudby využívali různé postranní cesty. Mezi ně můžeme řadit pašování přes hranice různými kanály, využití příbuzných nebo známých žijících mimo ČSSR, a v neposlední řadě i burzy, které vznikly jako neoficiální platforma pro výměnný obchod s běžně nedostupnými gramofonovými deskami.

Hudební burzy

Podobu hudebních burz formovalo několik zásadních skutečností. Do jejich legalizace na sklonku osmdesátých let šlo o neoficiální akce, které nebyly nijak organizačně podchyceny ze strany státních struktur. Nicméně se konaly se ve *veřejném prostoru* (v Praze většinou v různých městských parcích, ale v některých obdobích, zejména v jejich počátcích na samém přelomu šedesátých a sedmdesátých let i v městských ulicích), což byla sféra, nad kterou si státní orgány nárokovaly co největší stupeň kontroly. Proto účastníci burz zanedlouho začali budit pozornost ze strany státní moci.

Zde je třeba vzít v potaz i fakt, že se na hudebních burzách scházela nekonformní mládež a seznamovala se zde živelně se západní popkulturou. Z toho důvodu se o hudební burzy a její návštěvníky zajímala kromě Veřejné bezpečnosti také Státní bezpečnost, konkrétně X. správa SNB (Správa kontrarozvědky pro boj proti vnitřnímu nepříteli). Důležitou součástí agendy X. správy tvořilo monitorování činnosti mladých lidí a prevence – nebo alespoň potírání – negativních vlivů, které podle stranických ideologů ohrožovaly jejich ideový vývoj. Právě hudební burzy se v očích Státní bezpečnosti stávaly akcemi, kde docházelo k indoktrinaci mladých lidí dekadentní západní kulturou. Zároveň můžeme v jejich dokumentech nalézt

²³ Archiv hlavního města Prahy, fond: odbor kultury Národního výboru Praha, inventární číslo 880. Informace o průběhu koncertu maďarské skupiny Locomotiv GT v Praze, s. 3.

stížnosti, v nichž podle tajné policie ostatní instituce výkonné moci jako byly národní výbory či Veřejná bezpečnost nepostupovaly vůči burzám dosti razantně.²⁵

Dalším aspektem, vzbuzujícím zájem represivních orgánů, byl černý trh, který na hudebních burzách kvetl. Skrze prodej desek (který postupně začal vytěsňovat výměnný princip) a různého „doplňkového zboží“ se někteří z účastníků poměrně snadno obohacovali. Spekulativní prodej zboží byl však z hlediska tehdy platných zákonů nelegální. Podle závažnosti, tedy množství způsobené škody, hrozilo prodejcům několik stupňů postihu, od pouhé pořádkové pokuty až po obvinění z trestného činu spekulace. Takovému obvinění neušel kupříkladu v roce 1983 jistý prodejce na burze v Praze 5 Motole. Na místě prodával „větší množství magnetofonových kaset“ a byl zadržen policií.²⁶ Stejný osud potkal i dva překupníky, kteří v osmdesátých letech v rozmezí několika roků na burze v Pardubicích prodávali gramofonové desky, audiokazety, ale i digitální hodinky a kazetové přehrávače. Nakonec jim pardubický okresní soud vyměřil tresty odnětí svobody ve výši tři a půl, resp. pěti let.²⁷

Spekulace, u níž se rozsah trestu pohyboval od tří měsíců do deseti let odnětí svobody, neznamenal v prostředí burz jediné potenciální provinění proti tehdy platnému právnímu řádu. Po policejním zásahu na burze v prostoru Havelské ulice a ulice V Kotcích v Praze 1 dne 19. června roku 1975 bylo zjištěno 45 přestupků (nedovolený prodej, porušování veřejného pořádku), 12 přečinů²⁸ proti zájmům socialistického hospodářství a jeden trestný čin – útok na veřejného činitele.²⁹ Z trestného činu spekulace nebyl obviněn nikdo. Uvedené přestupky byly podle zákona o úkolech národních výborů pro zajišťování socialistického pořádku³⁰ projednávány před příslušnými správními orgány místních národních výborů, které měly pravomoc dotyčnému zabavit zboží, udělit napomenutí či důtku, nebo pokutu ve výši 500 Kč. Udělování pokut zmiňují i mnou dotazovaní pamětníci:

²⁵ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS). Fond: Správa kontrarozvědky pro boj proti vnitřnímu nepříteli – X. správa FMV (SNB), inventární jednotka č. 700, Profil a charakteristika mládeže (1984), s. 4.

²⁶ ABS, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR. Městská správa Veřejné bezpečnosti Praha, příloha ke svodné informaci o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 29. března 1983, s. 1.

²⁷ „Tresty za spekulaci“, Rudé právo, 16. 4. 1987. Spekulace byla trestným činem podle trestního zákona z roku 1961 (160/1961 sb.).

²⁸ Přečiny podle zákona z roku 1969 (150/1969 sb.) představovaly jakýsi mezistupeň v závažnosti mezi trestným činem a pouhým přestupkem.

²⁹ ABS, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR. Městská správa Veřejné bezpečnosti Praha, příloha ke svodné informaci o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 18. 6. 1975, s. 1.

³⁰ 60/1961 Sb.

„No oni dostávali nějaký pořádkový pokuty, ale co oni jim dávali za paragraf, já teď nevím... Platili pokuty. Ty, který chytil při prodeji, tak jim zabavili zboží. Samozřejmě chtěli vědět, odkud to mají, o to jim hodně šlo.“³¹

V lednu 1975 bylo z burzy konané v Praze ve Španělské ulici předvedeno na policejní stanici devět lidí, z nichž byl nakonec pouze jeden účastník obviněn z přestupku. Na jistém hřbitově na Praze 5 totiž podle policejního protokolu odcizil kovový křížek, který chtěl vyměnit za gramofonovou desku nebo prodat.³²

V postupu Veřejné bezpečnosti vůči jednotlivým obviněným lze jen těžko vysledovat nějakou ucelenou strategii. Jednotný vzor chování ze strany represivních složek nelze nalézt ani tehdy, když se na zásahy na hudebních burzách podíváme z obecnější perspektivy. Lišily se jak v (ne)pravidelnosti, tak i ve své intenzitě. Na jednom pólu se nacházely velmi mírné policejní zákroky, spočívající i v pouhé slovní domluvě nebo perlustraci některých přítomných policejní hlídkou, přičemž ostatní účastníci se poté rozešli sami od sebe.³³ Na zcela opačnou stranu spektra se řadí zásahy připomínající s jistou mírou nadsázky vojenské manévry. Při některých represivních akcích se policisté snažili zadržet co největší počet lidí a probíhající burzu úplně rozpráshit, jindy se zaměřovali jen na určité druhy prodejců, nejspíše na ty, kteří nabízeli větší množství zboží než ostatní. Při zásahu se větší množství desek rozložených na zemi stávalo nevýhodou a dotýčný je zpravidla nestihl sbalit a poté s nimi utéci stejně rychle jako návštěvník, který nesl jen pár desek pod paží. Na burzách zasahovali v drtivé většině příslušníci Veřejné bezpečnosti, buď uniformovaní, nebo i v civilu. Někdy se represivních akcí účastnili i příslušníci Pomocné stráže Veřejné bezpečnosti. Při větších akcích docházelo k obklíčení účastníků a jejich transportu policejními vozy na příslušná oddělení VB, v některých případech došlo i na nasazení policejních psů,³⁴ dokonce i slzného plynu.³⁵ Na proměnlivost zásahů vzpomíná Roman Laube:

„Fakt je ten, že ty zásahy byly dost chaotický, že někdy ty zásahy byly skutečně takový, že opravdu odvezli, já nevím, polovičku lidí a někdy byly takový formální, že tam prostě přišli policajti, začali tam prudit a lidi to sbalili a odešli (...) ty zásahy byly různý intenzity a různý kvality. Někdy mi to připadalo, že tam jenom prostě přišli prudit, aby splnili nějakou povinnost a vůbec se nesnažili ty lidi nějak

³¹ Rozhovor s Romanem Laubem vedený 25. 5. 2009 (soukromý archiv autora). Dále jen rozhovor s Romanem Laubem (I.).

³² ABS, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR. Městská správa Veřejné bezpečnosti Praha, příloha ke svodné informaci o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 27. 1. 1975, s. 1–2.

³³ ABS, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR. Městská správa Veřejné bezpečnosti Praha, příloha ke svodné informaci o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 20. 1. 1975, s. 1–2.

³⁴ Petr VOLF, *Zátah*, in: Roman Laube (sestavil), Příliš černá kronika, Praha 1984.

³⁵ Rozhovor s Romanem Laubem (I.).

jako odchytnout a někdy prostě úplně vyšleli a byly to manévry. Na tom Nebozízku si jednou pamatuju, že tam útočili na ten Nebozízek rozvinutý v rojnici, řvali úplně nepřičetně, ale zase to bylo nějaký takový... nevím, no, někoho tam odchytili, ale většina lidí utekla, že jo. To byla monstrózní akce, do dneška to vidím, prostě jak postupují v té rojnici, teď ty povely, že jo. Hrozně. My jsme koukali: „To se snad zbláznili, jako, co magořej?“³⁶

Také se stávalo, že účastníci se nějakým způsobem o přípravách k zásahu bezprostředně před ním dověděli a vzápětí se „hláška“ rychle rozšířila mezi ostatními. Když poté policisté dorazili na místo, našli zde již jen část účastníků, kteří nestihli odejít, či dokonce vůbec nikoho:

„Nebo člověk šel na burzu a viděl, že se někde houfujou, tak už tam radši ani nedošel, jo. Ale obvykle to vypadalo tak, že přišla hláška, že přicházej policajti (...) Takže většinou když tam ty policajti přišli, tak tam narazili jenom na pár lidí, nebo dokonce na nikoho. Ty lidi vlastně před těmi policajty jakoby utíkali.“³⁷

Tak jako se represivní zásahy na burzách značně lišily svou intenzitou, rozdíly existovaly také v jejich četnosti v průběhu času. Zátahy byly spíše nepravidelné. Nelze nalézt náznaky nějakého konkrétního časového plánu, kterým by se policejní akce řídily. Někdy k zásahu nedošlo delší dobu, i v řádech měsíců. Jindy byly naopak burzy rozehnány vícekrát během kratšího časového úseku:

„No to se nedá říct pravidelně, nějaký pravidelný cyklus. Jednou to třeba nechali půl roku a nebyl žádný problém a pak zase třeba po třech tejdnech to zase, tu burzu, rozehnali. Zkrátka asi dostali někde nějaký pokyn, nebo co já vím.“³⁸

Vlastimil Marek si zpětně dává nepravidelnost zásahů do souvislosti s možnými personálními změnami ve Sboru národní bezpečnosti:

„To bylo tak jako sezónní, někdy prostě čtvrt roku nic a najednou prostě několikrát za sebou. Vůbec netuším. Já si to vysvětloval, že tam nastoupil nějaký nově poručík nebo kapitán a ten se chtěl prostě ukázat.“³⁹

Zájem o hudební burzy ze strany policie zintenzivňoval během významných výročí, což reflektuje i bývalý účastník Petr Volf v jednom ze svých fejetonů z roku 1983 (vyšlo v samizdatu), kde konstatuje, že: „...mezi výročími je ponechává policie v klidu.“⁴⁰ Lze rovněž předpokládat, že zásahy proti hudebním burzám byly pravidelnější a intenzivnější při přípravách a samotném konání velkých společenských akcí, jako byly Spartakiády, zahraniční návštěvy, nebo mezinárodní konference. Při takových příležitostech vyvstala potřeba demonstrovat moc státu nad veřejnými

³⁶ Rozhovor s Romanem Laubem (I.).

³⁷ Rozhovor s Josefem Vlčkem vedený 24. 7. 2009. Dále jen rozhovor s Josefem Vlčkem.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Rozhovor s Vlastimilem Markem vedený 16. 5. 2009. Dále jen rozhovor s Vlastimilem Markem (I.).

⁴⁰ P. VOLF, *Zátah*.

prostory a schopnost zde zaručit pořádek a klid. Pokud se město (ať již Praha či jiné) mělo prezentovat v co nejlepším světle, akce jako byly hudební burzy, se přirozeně ocitly v hledáčku bezpečnostních složek. Na burzách v Praze se totiž scházely pravidelně poměrně velký počet lidí, obvykle až několik stovek. Vhodný příklad policejní akce, kdy docházelo k preventivním zásahům na účastníky hudebních burz, nám poskytuje Světové shromáždění za mír a život, proti jaderné válce. Uskutěčnilo se v hlavním městě Praze v červnu roku 1983 a právě při této příležitosti se rozhodlo o včasném „vyčištění ulic“ od nežádoucích společenských jevů. Kromě burz se měli policisté podle rozkazu zaměřit také na recidivisty a různé „protispolečenské živly“, včetně veksláků, operujícími před prodejny Tuzex.⁴¹

Stejně tak se burzy mohly stát terčem policejních zásahů v průběhu různých kampaní vedených proti západním vlivům na československou mládež (mezi nejznámější patřila kampaň proti dlouhým vlasům v sedmdesátých letech nebo proti punku a nové vlně v první polovině let osmdesátých) nebo při zmíněných personálních změnách ve strukturách Veřejné bezpečnosti. I přes nevypočitatelnost některých zásahů a jejich občasnou tvrdost je účastníci vnímali spíše jako kolorit, který k burzám patří, než aby je odradil na účasti na těchto akcích. S možností zásah počítali jednoduše jako s rizikem, které bylo nutné podstoupit, pokud chtěl člověk na burzách participovat:

„Mě to bylo příjemný. Cítil jsem se tam jakoby mezi sprázněnejma dušema. Strach, ani teď nevím proč, jsem neměl. Ani jsme neměli možná nějak moc pocit, že děláme něco špatnýho. Prostě jsme tam šli uspokojovat nějaký objektivní potřeby. A jinde nebyla možnost, tak jsme šli tam.“⁴²

Míra obav z represivních akcí bezpečnostních složek se u účastníků mohla lišit v závislosti na tom, jestli se dotýčný zabýval na burze prodejem desek ve větším množství, či je pouze měnil a kupoval. Mnou zpovídaní účastníci nepatřili k těm, kterým šlo primárně o zisk z prodeje hudebních nosičů, a na burzách obvykle měnili či kupovali několik LP desek. Vzhledem k tomu, že u těchto účastníků nehrozilo takové riziko postihu z hlediska hospodářské kriminality, nemuseli mít ze zásahů takové obavy, jako prodejci s větším množstvím desek:

„Nebezpečný to nebylo v tom smyslu... že jo, byla to taková hra na četníky a na zloděje, čili my jsme byli ti zloději a utekli jsme vždycky. Samozřejmě sem tam se jim podařil zátah, že když tam měl někdo prostě, já nevím, šedesát elpiček, roztaženejch, tak než to sebral, tak v těch parcích, právě, už mu některý sebrali.“

⁴¹ ABS, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR. Městská správa Veřejné bezpečnosti Praha, příloha ke svodné informaci o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 23. 5. 1983, s. 1–2.

⁴² Rozhovor s Alešem Opekarem vedený 18. 5. 2009. Dále jen rozhovor s Alešem Opekarem.

*Takže ta škoda byla spíš finanční nebo spíš citová, sběratel přišel o nějaké své poklady.*⁴³

Někdy se do vzpomínek na činnost policie vkrádá s odstupem dokonce i určitá tragikomičnost a nostalgie:

*„Vlastně si nevzpomínám na nic extra výjimečného. Vím, že určitě tam byli policajti, ale to jsme nějak neprožívali jako něco mimořádného. Mě nikdy teda nezatkli. Vím, že jsem hodněkrát jako utíkal, že někdo prostě zavolal: „Bacha, jedou sem!“ Tak prostě všichni holt utíkali kam mohli a vím, že i na tý Letný, a to už bylo nějak pozdějš, že tam prostě to bylo takový i legrační, trochu, že tam v jeden moment snad ty policajti jakoby to ani už nerozháněli, ale jenom tam tak jako byli přítomní a že ani jsme si z nich nic nedělali a že tam prostě s vysílačkou byl jakoby za stromem, každej ho viděl, a že tam říkal něco, já nevím, jestli to bylo opravdu „Tady orel, tady orel.“ ale něco v tom smyslu, že mi to přišlo tak legrační, jako že si tam hrajou nějak na vojáky.“ [smích]*⁴⁴

Laxní postup policie proti účastníkům hudebních burz někteří návštěvníci zpětně interpretují tak, že represivní složky vlastně ani neměly z různých důvodů zájem o jejich úplnou likvidaci; Otakar Svoboda se domnívá, že bylo pro tajnou policii výhodné mít návštěvníky burz pod dohledem na jednom místě a proto nedošlo nikdy k jejich úplné likvidaci. Takový záměr však lze dnes jen stěží empiricky doložit:

*„Já si dneska myslím zpětně to, že kdyby chtěli tu burzu opravdu rozehnat, tak že to udělali. Že z nějakého důvodu, jestli chtěli mít pod dohledem takové ty trochu podivnější typy, protože kontrolovali občanky, když přišli a tak dále, to nechávali být.“*⁴⁵

Nepravidelnost zásahů, nejednotná koncepce a de facto částečná tolerance ze strany státních orgánů vůči burzám (která vyústila jejich legalizací koncem 80. let) ukazují, že represivní složky nedisponovaly plnou kontrolou nad veřejnými prostory.⁴⁶ Přestože je na první pohled patrný mocenský nepoměr mezi zasahujícími policisty a sběrateli gramofonových desek, nelze jejich vzájemné potýkání redukovat na zjednodušený binární vztah ovládaná společnost – všemocný stát. Proti sobě zde nestál všemohoucí režim a bezmocné obyvatelstvo bez jakékoliv vlastní agendy. Spíše se zdá, že hranice nekonformních postavů – včetně poměrně riskantních činností, jakými byla participace na burzách a neoficiální prodej západní hudby – byly v každodenním životě lidí testovány a (znovu) vyjednávány. Tyto symbolické hra-

⁴³ Rozhovor s Vlastimilem Markem (I.).

⁴⁴ Rozhovor s Alešem Opekarem.

⁴⁵ Otakar Svoboda v pořadu Retro (seriál České televize, díl Podpultové zboží, 2009).

⁴⁶ K otázce veřejného/soukromého prostoru v socialistických diktaturách blíže David CROWLEY – Susan REID, *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, in: D. Crowley – S. Reid (ed.), *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, Oxford International Publishers Ltd 2002, s. 12–13.

nice se vyjednávaly nejen tam, kde se jednalo o možný zásah represivních složek, ale také na dalších důležitých frontách každodenního života v soukromí i ve veřejných prostorech: na pracovišti, v domácnosti, ve způsobech trávení volného času.⁴⁷

Pro vysvětlení liknavého postupu vůči burzám je klíčový ještě jeden moment; burzy se rychle etablovaly jako jeden z nedílných segmentů ve sféře stínové ekonomiky a plnily tak úlohu jakéhosi doplňku k nedostatečně pružnému státnímu hospodářství. Skrze ně obyvatelé uspokojovali svůj hlad po určitém druhu zboží, protože běžnou cestou se jim takové možnosti nedostávalo. Státní orgány se k takovému počínání stavěly shovívavě i proto, že skrze šíření nedostatkového zboží burzy de facto přispívaly k posilování společenského smíru, ačkoliv zároveň přispívala jejich existence k novým formám nerovnosti,⁴⁸ protože různí překupníci na nich dokázali vzhledem k vysoké ceně gramofonových desek a vysoké poptávce vydělávat nemalé sumy.

Organizace burz a nabízený sortiment

Zásahy na burzách vedly k tomu, že se v průběhu času hudební burzy konaly na různých místech. Přesně rekonstruovat, kde všude se v průběhu let odehrávaly ty pražské je takřka nemožné, i vzhledem k tomu, že se někdy vracely na místo, kde se již odehrávaly v minulosti. Jejich počátky lze umístit do samého srdce hlavního města, na Václavské náměstí, kde však dlouho nevydržely. Za zlatou éru hudebních burz považují někteří pamětníci konec sedmdesátých let, kdy se často odehrávaly v Letenských sadech.⁴⁹ Mezitím ovšem několikrát měnily místo. Pro první polovinu osmdesátých let jsou příznačná místa jako Krčský les či Motol, kde se burzy konaly po větším zásahu na Letné. Toto rozeznání letenské burzy s trvalejšími následky datuje Petr Volf do roku 1981.⁵⁰ Za hranicemi Prahy se konaly např. v Bratislavě

⁴⁷ Thomas Lindenberger hovoří v tomto ohledu o „diktatuře hranic“, viz Thomas LINDENBERGER, *Die Diktatur der Grenzen*. Zur Einleitung, in: Thomas Lindenberger, *Herrschaft und Eigen – Sinn in der Diktatur*, Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR, Köln 1999, s. 19–36.

⁴⁸ Podobně jako prostředí černého trhu s pašovaným spotřebním zbožím a devizovými poukázkami. Srov. Adam HAVLÍK, *Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“*. Černý trh v ČSSR a NDR v komparativní perspektivě, in: Soudobé dějiny 3, 2014, Praha 2015. O nerovnosti v socialistických diktaturách podrobněji Jens GIESEKE, *Soziale Ungleichheit im Staatssozialismus*. Eine Skizze, in: Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe, 10 (2013), H. 2. Internetová verze dostupná na <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Gieseke-2-2013>.

⁴⁹ Josef VLČEK, *Alternativní hudební scény*, in: Josef Alan (ed.), *Alternativní kultura*. Příběh české společnosti 1945–1989, Praha 2001. s. 260, na letenskou burzu vzpomíná i Karel Knechtl v pořadu Bigbit, podle něj už se poté nekonal v tak masovém měřítku jako právě pod „tatičkem Stalinem“.

⁵⁰ P. VOLF, *Zátah*.

nebo v Brně u Janáčkova Divadla.⁵¹ Specifickým prostředím byla Ostrava, kde se konaly velké smíšené burzy se silným zastoupením vietnamských a polských obchodníků. K sehnání zde byl široký sortiment spotřebního zboží včetně hudebních nosičů, a proto se sem sjížděli hudební fanoušci z města i z okolí.⁵² Ať již šlo o burzy v Praze, Brně, Bratislavě či jinde, za určováním nové lokality stáli pravděpodobně ti, kteří na burzách patřili mezi nejaktivnější prodejce a měli tak zájem na jejich rychlou reprodukci. V otázce výběru nového místa nemají úplně jasno ani tehdejší účastníci. Detailní informace o organizaci burz pro ně ale ani nebyly důležité:

„Přesto teda vlastně se těm policajtům podařilo, že se to stěhovalo. A stěhovalo se to proto, protože když tam třeba už pak ten druhý tejdny byli ti policajti dřív než třeba ten základ těch lidí, co tam chodil, tak pochopitelně už tam nemohli bejt.. Tak museli vymyslet jiný místo. U toho jsem já nikdy nebyl.[...] Ti, kteří rozhodli o tom, kde to bylo příště, to asi byli spíš ti starší. Já jsem měl vždy pocit, že jsem tam ten nejmladší, když jsem tam chodil. To muselo bejt pár těch skalních, co tam ty desky vykládali a kteří tam přijeli vždycky první, tak se museli domluvit nebo si zavolat. [...] A pak to třeba půl roku bylo někde. Jenomže byly doby, kdy se to dost stěhovalo. A třeba se to i vracelo, na to samý místo, po nějaké době, a tak.“⁵³

„Schopnost přežít“ u burz však byla velmi vysoká. Po změně místa v důsledku zásahu policie se k běžným návštěvníkům dostala informace o nové poloze burzy nedlouho poté, co byla známa:

„Protože samozřejmě ta burza byla tři tejdny tam, pak jí policajti rozeznali, pak byla někde jinde. Ale ono hned ten první týden po tom rozeznání, kdy vlastně lidi nevěděli, kde ta burza bude, tak do druhého vikendu už tam bylo zase narváno.“⁵⁴

Povědomí o hudebních burzách nebylo mezi mladými lidmi nijak neobvyklé. Rozhodně nepředstavovaly nějakou tajnou akci pouze pro úzkou skupinu lidí a získat informace o tom, kde se zrovna konají, nebylo problematické. Mladý člověk se mohl o burzách dovědět v běžném společenském styku se svými vrstevníky, ať již ve škole, nebo při různých jiných příležitostech ve svém volném čase:

„Samozřejmě jsem se o tom dozvěděl od kamarádů, něco mohli být spolužáci, něco mohli být spoluhráči z basketu, kam jsem tehdy chodil, a něco mohli být i kamarádi odjinud. Vlastně už ani přesně nevím. Ale ono se o tom tak nějak jakoby mluvilo všude, vědělo se, že teda je možnost. Asi bratr tam asi taky chodil, i když na

⁵¹ Archiv bezpečnostních složek, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČR, Městská správa Sboru národní bezpečnosti Brno, č.j. VB – 01108/HK-77.

⁵² http://moravskoslezsky.denik.cz/zpravy_region/ostravske-burzy-byly-republikovy-fenomen-20141109.html

⁵³ Rozhovor s Alešem Opekarem.

⁵⁴ Josef Vlček v pořadu Bigbít.

*ty burzy přímo jsem spíš jezdil s těmi vrstevníkama. Bratr byl přece jenom o dva až tři roky starší...*⁵⁵

Jako důležitý informační uzel sloužily po organizační stránce hospody. Zde se často scházeli mladí lidé, kteří měli blíže k alternativním hudebním scénám a řada restauračních zařízení fungovala také jako centrum novinek a zpráv z „alternativní fronty“. Člověk zde snadno získal informace i o tom, kde se momentálně burzy konaly:

*„...já jsem se to vždycky dozvídal běžně společenským stykem, ve škole, v hospodě, nebo teda na učňáku... Potom většinou v hospodě. Stalo se, že v Krčském lese rozehnali dvakrát, třikrát za sebou burzu a když ty lidi byli rozprášený, tak jsme nevěděli, kde ta burza bude příště, ale do měsíce, jsem přišel někam do hospody a už jsem věděl, že prostě... Někdo mi to prostě řekl: „Hele, je burza ve Vysočanech.“ Jo, opravdu tam byla.“*⁵⁶

Když už se zájemce o těchto akcích dozvěděl a rozhodl se je navštívit,⁵⁷ byla jeho vytrvalost odměněna tím, že měl možnost na místě vybírat ze široké a aktuální nabídky zahraničních gramofonových desek. Většina z nich pocházela ze Spolkové republiky Německo. Rozšířenější byly též desky původně vydané ve Velké Británii. Desky ze Západu byly považovány za exkluzivnější, přestože kvalitativní rozdíl např. mezi západní a jugoslávskou deskou nebyl natolik markantní. Album od Beatles vydané v SRN či ve Velké Británii bylo zkrátka žádanější než stejné album se značkou jugoslávského nakladatelství:

*„...velkou část tvořily německý vydání těch desek, to vím bezpečně. Bylo tam dost anglických vydání. Americkéjch vydání tam bylo minimálně. [...]. Byly tam jugoslávský desky, to jo. Ale Jugoslávský desky byly považovány za něco nižšího, taková nižší kvalita. Nebyly špatný, jako. Ony technicky byly stejná kvalita jako byly třeba, já nevím, německý, jo, ale když to byla Jugoslávie, tak to nemělo takovou hodnotu.“*⁵⁸

Kromě nejrozšířenějších zahraničních vinylových desek se postupně objevovaly i jiné druhy nosičů: magnetofonové pásky, později audiokazety (nahrané i prázdné) a nakonec i kompaktní disky. Vedle hudebních nosičů byly na burzách v menším množství k sehnání také zahraniční hudební časopisy. Doplnkové zboží představovaly též překlady textů skupin, knihy (buďto s hudební tematikou, nebo starší beletrie) a suvenýry jako byly plakáty rockových hvězd, odznaky, atd. Později se objevovala i elektronika (výpočetní technika, kazetové přehrávače, video-

⁵⁵ Rozhovor s Alešem Opekarem.

⁵⁶ Rozhovor s Romanem Laubem (I.).

⁵⁷ Někteří účastníci dojížděli na pražské burzy vlakem a museli si kvůli tomu i v neděli, kdy se burzy obvykle konaly, řádně přivstat. Srov. Petr NIKOLAEV, *Praha kaput regni* (studentský film, 1980).

⁵⁸ Rozhovor s Josefem Vlčkem.

kazety, digitální hodinky), džíny a jiné oblečení.⁵⁹ Největšímu zájmu se však těšila alba známých rockových a popových interpretů. Trvalé popularitě se u nás, stejně jako ve světě, těšily skupiny jako Rolling Stones, Black Sabbath, Deep Purple, Led Zeppelin, The Who, Doors, atd. Byvalý člen řady alternativních skupin Vlastimil Marek lapidárně shrnuje, že například „*Zeppelinů sbírali všichni*.“⁶⁰

„...*to vždycky byly takový ty módní, trendový vlny. Jeden čas všichni sháněli Vlasy, potom zase „Jesuse“, potom zase Pink Floydy – „Zed“*.“⁶¹

V menším množství se pak vyměňovaly a prodávaly nosiče s československými skupinami. Vedle oficiálně vydaných desek šlo i o pásky a audiokazety s nahrávkami tuzemských alternativních skupin (což byl fenomén spíše osmdesátých let). Tvorba z prostředí čs. undergroundu, nebo od autorů jako byl Karel Kryl, se na burze otevřeně k prodeji nenabízela. Naopak podle slov Josefa Vlčka se burza distribuci takových exponovaných autorů vyhýbala a jejich alba se spíše nabízela někde v ústraní mezi čtyřma očima.⁶²

Některé hudební žánry, ale i konkrétní kapely dosáhly takového stupně obliby, že se kolem nich utvořily skupinky jejich oddaných fanoušků. Na hudebních burzách se tak v době, kdy byly v největší oblibě, shlukovaly skupinky ortodoxních „Sabbathistů“, „Deep Purplistů“, nebo třeba Velvetistů (Velvet Underground) či avantgardnějších Zappovců (Frank Zappa):

„...*tady v Praze byla obrovská parta „velvetistů“, lidí, kteří prostě přísahali na Velvet Underground. To byli takoví spíš směrem do toho undergroundu, spíš tam někam k DG 307 a Plastikům. Zapřísáhlí „Velvetisté“ [...] A samozřejmě tady byla obrovská skupina lidí, kteří od začátku strašně žrali Black Sabbath. To já jsem znal takové ty party těch „Black Sabbathistů“ a „Deep Purplistů“, tak toho bylo hrozně moc. Já si myslím, že to bylo asi nejširší*.“⁶³

Jednotlivé party se scházely ve „svých“ pražských hostincích, kde platila osobitá pravidla hry, a kde mívaly spřízněné skupinky mezi sebou rozdělené stoly.

⁵⁹ Pestrý sortiment, který na burze nabízel k prodeji ve druhé polovině osmdesátých let, líčí ve své autobiografii recidivista Miroslav Houdek. Ten pokoutně obchodoval se spotřebním zbožím, které na burzu nosil v tašce. Patřily k němu trička, teplákové soupravy, džíny, walkmany, kazety, kalkulačky, digitální hodinky, nebo časopisy typu Bravo. Miroslav HOUDEK, *Zločin v Čechách*. Osobní zpověď proslulého gangstera, Řitka 2008, s. 13.

⁶⁰ Rozhovor s Vlastimilem Markem (I).

⁶¹ Rozhovor s Romanem Laubem vedený 14. 7. 2009 (II.). Jedná se o muzikál Hair Miloše Formana, muzikál Jesus Christ Superstar Andrewa Lloyda Webera a album The Dark Side of the Moon skupiny Pink Floyd.

⁶² Josef VLČEK, *Alternativní hudební scény*, in: Josef Alan (ed.), *Alternativní kultura*. Příběh české společnosti 1945–1989. Praha 2001. s. 260.

⁶³ Josef Vlček v pořadu Bigbit. Plastiky myslí skupiny Plastic People of the Universe. Skupina DG 307 (personálně spjatá s Plastic People of the Universe) patřila též k předním představitelům čs. undergroundu.

Občas se i zde (ovšem v nepoměrně menším měřítku) vyměňovaly gramofonové desky podobně jako na velkých víkendových burzách.⁶⁴ Na nich se aktivnější prodejci snažili reagovat na poptávku ostatních účastníků po novinkách z hudebního světa a dováželi tak co neaktuálnější sortiment zboží:

„... [aktualita] byla vysoká, co se týče těch hitů... (...)...čili my jsme to uslyšeli, jako že Michael Jackson něco vydal a v tu ránu, nevím, jestli to byl Michael Jackson, nebo někdo jinej, ale v tu ránu, za čtrnáct dní, za tři tejdny už to tam někdo, kterej se vždycky specializoval na ty novinky, měl.“⁶⁵

Zboží nabízené na hudebních burzách přispívalo také k utváření charakteru československé hudební scény (především té alternativní). Mnozí jejich návštěvníci nebyli jen pasivními konzumenty rockové muziky. Desky zakoupené na hudební burze působily na mladé lidi jako jeden z možných zdrojů inspirace a jako impuls k tomu, aby se hudbě aktivně věnovat začali:

„Já jsem se s punkem setkal v roce 1976, kdy jezdili Jirka Černý a Miloš Čuřík s poslechovými pořady a punk vozili jako takovou perličku. Pamatuji se, že Čuřík tenkrát v největším rozjezdu v nějakém svazáckém klubu vytáhl z takového plyšového obalu singl a řekl: „Tohle jsou Damned“. Já jsem si říkal: „Páni boží, to je muzika!“ Snad hned druhý den jsem se rozjel do Prahy na burzu shánět punk. Postupně jsem na burze prodal všechny Rolling Stones, Purply, Sabbathy, Genesis a takový kapely, které byly ještě v kurzu. Koukali na mě jako na magora, že to prodávám. Prodal jsem všechno a koupil si jeden punkový výběr. A říkám si, z toho materiálu uděláme kapelu.“⁶⁶

Jakou hodnotu představovaly zahraniční gramofonové desky pro lidi participující na burzách? Míra exkluzivity zboží pro jednotlivé návštěvníky burz závisela na více faktorech. Roli hrála vysoká cena desek a jejich omezená dostupnost. Ti, kteří měli kontakty se zahraničím a se západní hudbou se dostávali do styku více způsoby (ať už jim desky posílali známí nebo příbuzní, či měli přímo oni sami nebo někdo z rodinných příslušníků možnost cestovat do zemí mimo východní blok atd.), nebo oplývali dostatkem finančních prostředků k uskutečnění více nákupů, měli menší předpoklady k tomu, aby považovali hudební nosiče se západní hudbou za vysoce exkluzivní zboží. Lidé, jež burzy navštěvovali primárně jako prodejci s vidinou co největšího zisku, vnímali hudební nosiče spíše jako obchodní artikl. Pro průměrného návštěvníka hudební burzy však znamenalo vlastnictví originální zahraniční desky nejen možnost jejího poslechu, ale zaručovalo mu i společenskou prestiž:

⁶⁴ J. VLČEK, *Alternativní hudební scény*, s. 211–212.

⁶⁵ Rozhovor s Vlastimilem Markem (I.).

⁶⁶ ÚSD, Centrum orální historie. Sbírka Rozhovory. Rozhovor s Petrem Růžičkou vedl Miroslav Vaněk, 18. 5. 2001.

„...to byla „statusová“ záležitost [...] byla to hodnota a určitá společenská [prestiž] pro ty lidi, který ty desky měli. [...] Rozhodně se ten člověk se těšil v tom svym prostředí, v tý škole nebo na tom učňáku, nějaký prestiži.“⁶⁷

Zahraniční LP desky představovaly pro některé jejich majitele symbol toho, že si sami pro sebe našli lepší alternativu k tuzemské oficiální hudební scéně, tak jako publicista Jan Čáp. Jeho nejoblíbenější desku Dark Side of the Moon od britské skupiny Pink Floyd sice ani sám nevlastnil, ale když si ji půjčoval ve škole od spolužáka a vystavoval ji na odív po středočeské Příbrami, tak si „připadal si jako borec a mohl pohrdat fanoušky Katapultu ještě viditelněji.“⁶⁸ Otázkou prestiže byla i obeznámenost se západní hudbou u jednotlivých posluchačů. Hudební fanoušek, jenž byl „o krok napřed“, to znamená, že dokázal sledovat nejnovější trendy na světové scéně a opatřil si novinky dříve než ostatní, se mohl právem cítit mezi svými vrstevníky povýšen:

„U vzniku toho mýtu je strašně důležité, aby ten jeden jednotlivec sám za sebe měl trošku pocit, že si to objevil, tu kapelu, pro sebe sám. Třeba že v celé třídě se ještě líbí ‘ „Stouni“ nebo někdo, ale on už si objevil Jethro Tull.“⁶⁹

Působivé byly pro některé návštěvníky už samotné obaly zahraničních desek, ať už na nich byli zobrazeni samotní interpreti, mnohdy s exotickou vizáží, která přitahovala zájem, nebo jiné motivy:

„Opravdu jsem se tam těšil a bylo to pro mě zajímavý to tam obcházet a sledovat ty obaly a potkávat tam ty lidi a bavit se s nimi.“⁷⁰

U hardrockových a metalových skupin pokrývaly obaly desek často hororové či fantaskní malby, desky psychedelických rockových skupin naopak hrály pestřími barvami, někdy se na nich objevily i erotické prvky. Desky tehdejších československých interpretů působily v tomto směru podstatně střídmeji.⁷¹ Někdy byla pro méně zběhlé zájemce, přitažlivost vizuálních motivů na obalech gramofonových desek určující při rozhodování, kterou z nich získat. Jakými konkrétními způsoby bylo možné si desky na burze opatřit a jaká byla jejich peněžní hodnota, tomu se věnuje další kapitola.

⁶⁷ Rozhovor s Romanem Laubem (II.).

⁶⁸ Radek DIESTLER, *Cizí desky v zemích českých aneb ochutnávka na samém kraji útesu: Virtuální katalog k výstavě Muzea a archivu populární hudby*, 2008, s. 22.

⁶⁹ Jiří Černý v pořadu Bigbít.

⁷⁰ Rozhovor s Alešem Opekarem.

⁷¹ Zdeněk PRIMUS, *The Pope Smoked Dope. Papež kouřil trávu. Rocková hudba a alternativní vizuální kultura 60. let*, Praha 2005, s. 13.

Ceny zboží a principy jeho výměny

Na burzách platily dva základní principy výměny. Gramofonové desky se buď měnily za jiné, nebo docházelo k jejich prodeji za peníze. V samých počátcích hudebních burz převažoval výměnný princip a jejich prodej se více rozšířil časem, když různí překupníci začali tvořit „jádro“ těchto akcí:

„Ze začátku, co já si pamatuju, tak spíš tam byl ten výměnný obchod. Takhle to začínalo, že tam byl spíš ten výměnný obchod [...] A potom v těch osmdesátech letech, to už se to víceméně prodávalo, tam už ty výměny...ty výměny jsem tam nějak moc už neregistroval, spíš už se to prodávalo, no.“⁷²

Zákoupit bylo možno buďto zcela nové, ještě zapečetěné, nebo již hrané gramofonové desky. Ceny hudebních nosičů na burzách, hlavně tedy zahraničních gramofonových desek, byly pro návštěvníky dosti vysoké. O konkrétních cenách mluví ve filmu *Praha kaput regni* jeden z účastníků přímo na burze:

„Dají se tady sehnat výtečné skupiny, ale velmi draze. Jsou tu lidé, kteří prodávají desku od těch 250,- do 300,- a někdy i víc.“⁷³

Částku kolem 300 Kčs uvádějí jako standardní cenu za jednu zapečetěnou zahraniční desku také ostatní účastníci hudebních burz. Pokud tuto sumu srovnáme s průměrnou měsíční mzdou, která se mezi lety 1970–1985 pohybovala v rozmezí 1915–2910 Kčs, představovala hodnota jedné desky přibližně její jednu šestinu až jednu desetinu.⁷⁴ Žhavé novinky však přišly případné zájemce na ještě vyšší částky, někdy až k pěti stům korunám. Po nějaké době, když zájem o desku opadnul, se cena postupně snižovala:

„A ty stály třeba pětistovku, jo, že je to jako čerstvý zboží. No a za měsíc stála zase ty tři stovky.“⁷⁵

Ale i přes takto vysokou cenu se našli sběratelé ochotní za novou desku zaplatit několik set korun. Vlastimil Marek, zaměstnan ve skladu potřeb pro výtvarníky, pobíral každý měsíc tisíc dvě stě korun, přesto byla pro něj hudba dostupná na burze přitažlivá do té míry, že do desek pravidelně investoval:

„Já jsem musel živit rodinu, samozřejmě, ale já jsem nekouřil, nepil, nic jsem prostě neutratil. Auto jsem neměl, nic, takže všechny své výdaje navíc jsem dával do těch elpiček. Ty tři stovky, když člověk měl dvanáct set měsíčně, tak ty tři stovky, to je čtvrtina platu...“⁷⁶

⁷² Rozhovor s Romanem Laubem (I.).

⁷³ P. NIKOLAEV, *Praha kaput regni*.

⁷⁴ Zdroj: ČSÚ (Průměrné hrubé měsíční mzdy zaměstnanců v civilním sektoru národního hospodářství), <http://www.czso.cz/>.

⁷⁵ Rozhovor s Vlastimilem Markem (I.).

⁷⁶ Rozhovor s Vlastimilem Markem (I.).

Prodejci obhajovali cenu kolem tří set korun tím, že byla odvozena od aktuálního kurzu německé marky. K tomu však pochopitelně počítali i s marží, aby pro ně z nákupu desek v zahraničí a jejich prodeji na burze vyplynul zisk. Jinak se cena zboží ovšem různila v závislosti na jeho stáří, poptávce po něm a jeho fyzickém stavu. U již přehrávaných desek se kontrolovala její kvalita a opotřebovanost, a pokud šlo o její jejich prodej, dalo se o ceně s prodávajícími smlouvat, na což si pamatuje Josef Vlček:

„Někdy jo, někdy se dalo smlouvat. Ono na rozdíl od cédéček, ty elpíčka měly jednu blbou vlastnost, že se prostě snadno poškrábaly nebo nějakým způsobem se ohrály, takže tam se o kvalitě té desky, hlavně u těch starších titulů, dalo diskutovat. O čem se nediskutovalo, byly novinky, který byly zapečetěný.“⁷⁷

S obtížně dostupnými a snadno se poškozujícími deskami však většinou zacházeli hudební fanoušci opatrně a někdy s až obřadnou pečlivostí. Přestože některá alba měnila majitele třeba i pětkrát nebo desetkrát, pořád zůstávala ve slušném stavu.⁷⁸ Díky jejich vysoké ceně si ne každý mohl dovolit nakupovat pravidelně. Větší potenciál vytvořit si početnou sbírku desek měli lidé se stálým příjmem finančních prostředků. Početnou část návštěvníků burz tvořili studenti či učni a jejich finanční možnosti byly omezenější. Proto se rozvíjely různé strategie, jak získat za co „nejméně peněz co nejvíce muziky“. Jednou z nich, uplatňovanou mimo jiné i Alešem Opekarem, bylo z počátku investovat do několika desek a poté je měnit za jiné:

„Já jsem v podstatě za celou tu dobu, co jsem chodil na burzy víceméně, když budem mluvit o těch zahraničních, vystačil v zásadě se dvěma elpíčkama, který jsem prostě různě protácel. Teď nevím, jestli si přesně pamatuju, že teda jedno mohlo stát dvě stovky. Ty [první dvě] jsem si koupil, vlastně, asi tam na burze. Něco od Pink Floyd. Buďto Dark Side of the Moon nebo Atomic Heart Mother a Šest žen Jindřicha VIII. od Wakemana. To vím, že byly takový moje skalní elpíčka, se kterýma jsem tam chodil a často jsem je zase přinesl zpátky, protože se třeba nic nenašly k výměně, anebo jsem si spíš něco přikoupil. No anebo jsem místo nich přinesl něco jinýho.[...] Takže když člověk investoval do těch dvou desek a chodil tam pravidelně, tak vlastně za rok mu mohlo projít rukama prostě desítky nebo i stovky desek.“⁷⁹

Velmi rozšířeným a zároveň finančně méně náročným postupem se stalo kopírování záznamu z gramofonových desek na kotoučových, později i kazetových magnetofonech. Pokud měl někdo větší sbírku (a potřebnou ochotu), tak plnil funkci jakési pirátské distribuční centrály:

⁷⁷ Rozhovor s Josefem Vlčkem.

⁷⁸ Karel Knechtl v pořadu Bigbít.

⁷⁹ Rozhovor s Alešem Opekarem.

„Já, když jsem měl velkou sbírku těch kvalitních autorů a skupin, tak já jsem z toho byl trošku už jako naštvanej, protože jsem všem kamarádům ve všech kapekách, se kterými jsem hrál, přetáčel na ty kotouče všechno, co jsem měl. A za rok, za dva jsem jim to přetáčel na kazety. Objevily se kazeťáky, tak jsem to přetáčel na kazety a objevilo se dolby B a všichni to chtěli v dolby B tak jsem to znovu přetáčel a pak se objevilo dolby C [smích] a to už jsem byl rád, že se objevily céděčka...”⁸⁰

Vysoká cena desek vedla k jisté obezřetnosti zájemců o konkrétní desku při nákupu. Za investované peníze požadovali také odpovídající kvalitu a trvanlivost desky. Dá se říci, že omezené prostředky a vysoká cena za desku měly za následek subtilnější třibení posluchačského vkusu, který se formoval poněkud jiným způsobem, než u běžných konzumentů na Západě, kteří měli k dispozici vždy široký výběr a disponovali větší kupní silou:

„Když já jsem měl dát tři stovky za desku, tak jsem si moc rozmyslel, kterou desku si koupím. A určitě to nebyla deska, kterou bych si já pustil pětkrát, šestkrát a až by mě ty „odrhovačky“ přestaly bavit, tak bych ji dal pryč. Tou deskou jsem se taky chtěl trošku bavit, že jo, měl jsem ji doma, byl to pro mě jakýsi určitý objekt, určitý fetiš. Tu desku jsem znal víceméně nazpaměť, ale neoposlouchala se mi. To znamená, já jsem hledal věci, které jsou, které byly hudebně kvalitní, hudebně zajímavé, neotřelé.“⁸¹

Typologie účastníku a sociální vztahy na burzách

Rocková hudba vždy byla primárně záležitostí mladších generací, s čímž koresponduje i nízký věk mnou zpovídaných pamětníků při první návštěvě burzy. Jednomu z nich bylo pouze kolem patnácti let, když poprvé na takovou akci zavítal. Nejvíce naopak 24 roků. Vyšší věk návštěvníků převládal u specifického typu smíšených sběratelských burz, kde se měnily a prodávaly různé druhy zboží, jako byly staré mince, známky, modely, odznaky, časopisy nebo fotografie a kde gramofonové desky představovaly pouze část sortimentu.⁸²

Z hlediska genderu byly hudební burzy doménou mužů.⁸³ Horní hranice se obvykle pohybovala kolem třiceti let věku, i když samozřejmě existovaly výjimky. Zadrženému prodejci na burze v roce 1983 bylo 45 let. V této skupině návštěvníků

⁸⁰ Rozhovor s Vlastimilem Markem (I.).

⁸¹ Josef Vlček v pořadu Bigbít.

⁸² I na těchto akcích docházelo k zásahům, což dokládá hlášení z léta roku 1975, i když zde policie nemusela použít donucovacích prostředků. Z 81 předvedených osob bylo 21 starších padesáti let. Viz Archiv bezpečnostních složek, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČR. Příloha ke svodné informaci o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 18. 6. 1975, s. 1–2.

⁸³ Stejně rozvrstvené byly i hudební burzy v Bulharské lidové republice. V. I. GANEV, *The Borsa*, s. 518–519.

se pravděpodobně mohlo nacházet více starších lidí než mezi ostatními, ale kupříkladu recidivista Miroslav Houdek se podle své autobiografie účastnil hudebních burz jako vekslák již v šestnácti letech.⁸⁴ Účastníky lze rozdělit do několika kategorií podle jejich motivace k účasti na burzách. Velké množství návštěvníků přicházelo na burzu nanejvýše s několika vinyly a jejich cílem bylo získat prostřednictvím výměny nebo koupě nové desky. Jiní navštěvovali burzy spíše kvůli sociálním kontaktům než kvůli tomu, aby zde získali nové hudební nosiče:

„Vím o spoustě lidí, kteří si vůbec nic nekupovali ani neprodávali, ale chodili tam jenom jako prostě... si pokecat.“⁸⁵

Burza sloužila jako centrum pro výměnu a prodej gramofonových desek, ale také jako platforma pro setkávání hudebních fanoušků a informační kanál. Kolovaly zde informace o dění na československé a zahraniční hudební scéně a také zprávy z jiných oblastí kulturního života:

„Lidi se tam setkávali, takže si vyměňovali novinky, co je novýho, kde bude jaká zábava, kde bude hrát jaká kapela, kdy vyjde jaká knížka, kdo má co zajímavýho v samizdatu, kdo si co přivezl ze zahraničí jakou desku nebo kdo má co novýho nahranyho, nebo kdo co slyšel v rádiu, zahraničním, nebo co se prostě děje na tý „antitotalitní frontě“. Ale jako bavili se tam lidi i o jiných věcech, prostě tak normálně, jak se lidi baví. Samozřejmě že to bylo spíš směřovaný na ten alternativní kulturní život, že jo, ale... jo, bylo to prostředí, kde člověk mohl získat nezávislý informace. Prostě byl to jeden z takových nezávislejších informačních kanálů. Prostředí, kde jsem se mohl něco dozvědět.“⁸⁶

V prostředí hudebních burz se také díky společnému zájmu, muzice, mezi návštěvníky pochopitelně tvořily nové sociální vazby. Některé vztahy mezi jednotlivými návštěvníky vedly až ke společné aktivní činnosti v hudební oblasti a vznikala zde dlouholetá přátelství:

„My jsme se tam pravidelně setkávali, různě jsme zakládali a rozpouštěli kapely. Tam bylo to „headquarters“, takové to ústředí, ta centrála těch všech undergroundových kapel a tak. No a tam jsem se seznámil, samozřejmě s Mikolášem Chadimou. [narátorův budoucí spoluhráč]“⁸⁷

Poslední skupinu s odlišnými motivy pro participaci na burzách pak představovali ti, kteří prodávali desky a jiné zboží především za účelem zisku. Přestože takový typ návštěvníků byl z počátku méně rozšířený, v průběhu let jejich podíl na

⁸⁴ M. HOUDEK, *Zločin v Čechách...* s. 10. Houdek se stal později jedním z členů tzv. Berdychova gangu a byl vícekrát trestně stíhaný.

⁸⁵ Josef ALAN, *Alternativní kultura jako sociologické téma*, in: J. Alan (ed.), *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*, Praha 2001, s. 30–31. Citován Jaroslav Róna, citace převzata z archivu biografických dat.

⁸⁶ Rozhovor s Romanem Laubem (II.).

⁸⁷ Rozhovor s Vlastimilem Markem vedený 17. 7. 2009 (II.).

účasti na burzách stoupl. Překupníci⁸⁸ se stávali postupně více a více „hnacím motorem“ burz. Přivázeli a prodávali nejžádanější zboží a také nejspíš určovali, jakým způsobem se bude burza reprodukovat poté, co se stala terčem represivního zásahu.

„Pak tam začali chodit, my jsme jim říkali veksláci, prostě lidi, který s tím vyloženě kšeftovali. Takže vedle toho sortimentu těch desek, tak tam byly digitálky, kalkulačky, já nevím, prostě takovejhle sortiment. A právě tyhle lidi tam měli ty novinky (...) bylo to docela zvláštní, že tam byly „máničky“, „androš“, „bigbí-táci“, pak se tam kolem toho začali motat ty veksláci, to znamená dva světy, který spolu normálně vůbec nekomunikovaly a neměly se rádi.“⁸⁹

Vztahy mezi těmi, kteří participovali na burzách kvůli hudbě samotné a pokoutnými obchodníky, dvěma různými „světy“, byly zpravidla spíše pragmatické. Někteří hudební fanoušci, pokud si zboží, po kterém toužili, nesehnali jiným způsobem, neměli jinou možnost jak sledovat nejnovější vývoj na zahraničních hudebních scénách, než skrze hudební nosiče zakoupené právě od prodejců. Když někdo chtěl z burzy získat koupí nějakou novinku, nezbyvalo mu než přistoupit na prodejem stanovenou vysokou cenu:

„Prostě když byl nějaký fanda, nějaký šílenec do muziky, teď tam viděl veksláka, kterej tam má zapečetěnou třikrát, čtyřikrát „Zed“ a chce za to já nevím kolik, pět stovek, no tak to prostě se slzou v oku mu to třeba opravdu ten „mánička“ nebo ten člověk dal, těch pět stovek. A nadával, proklínal ho, ale prostě to pro něj byla bytostná potřeba tu desku mít, jo.“⁹⁰

Přestavba v ČSSR a legalizace burz

Větší změna postihla hudební burzy ve druhé polovině osmdesátých let, kdy byly legalizovány a začaly se pořádat jako oficiální akce. Překvapivě bylo v tomto ohledu hlavní město o něco pozadu. Nejpozději v roce 1986 se konaly oficiální burzy zaměřené čistě na gramofonové desky např. v Brně, Plzni, Kralupech, Holoubkově, Řevnicích.⁹¹ V Praze v té době fungovala burza v Domě kultury pracujících v kovoprůmyslu na Praze 5, i když se nejednalo o akci čistě pro diskofily a velké zastoupení zde měly knihy:

„To jsem chodil, to bylo příjemný. Bylo to na Smíchově, tam se vždycky stála strašlivá fronta do toho Domu kovoprůmyslu. [...] tam někdy od toho osmdesátýho sedmýho nebo možná až osmdesátýho osmýho, tak ty burzy vlastně byly legalizovány. Kupodivu tý muziky tam už moc nebylo. A jestli se v té době ještě udržovaly

⁸⁸ Mnou zpovídání pamětníci je nazývají svorně veksláky.

⁸⁹ Rozhovor s Romanem Laubem (I.).

⁹⁰ Tamtéž.

⁹¹ Dva aktuální problémy, *Melodie* 6, 1986, s. 2.

někde nějaký jako černý burzy na muziku, to nevím. Protože já už jsem se v té době zase taky začal zajímat spíš o knížky a o takovýhle věci, takže jsem chodil na ten Smíchov spíš jako za tihletím [...] no, prodejci měli pronajatej stůl a v podstatě tam normálně, legálně prodávali to své zboží.“⁹²

V centru Prahy ve Slovanském domě se od roku 1987 pořádala legální hudební burza. Michael Pokorný, dlouholetý návštěvník podobných akcí si pamatuje, kdo se na procesu legalizace podílel:

„V tom roce osmdesát sedm se povedla neskutečná věc, kdy se vlastně ta burza stala oficiální a podařilo se nám ji udělat oficiální ve Slovanském domě v centru Prahy. Když říkám oficiální, to znamená, že to muselo mít prostě nějakou hlavičku, museli se na tom podílet nějakí lidé, kteří tenkrát byli angažováni ve svazu mládeže. Vlastně se na tom tenkrát podíleli svazáčtí funkcionáři, z Veřejné bezpečnosti Prahy 1, hodně tomu napomohl jeden funkcionář dokonce nějakého místního výboru KSČ v Praze 1.“⁹³

Jeho slova potvrzují, že se v Praze na organizaci burz podílel Svaz socialistické mládeže, ve kterém se v té době začínali prosazovat lidé otevřenější novým myšlenkovým proudům přicházejícím ze Sovětského svazu, tedy přestavby a glasnosti. Tyto trendy se projeví také na podobě československé hudební scény. Různé alternativní skupiny, které se dosud potýkaly spíše se zákazy činnosti, vystoupily poprvé na velké oficiální akci. V roce 1986 se tak konal poprvé hudební festival Rockfest, kde se představila řada zástupců, punku, metalu, či nové vlny.⁹⁴ Bezesporu zajímavé je vnímání možností organizace burz státními strukturami samotnými účastníky. Již na počátku osmdesátých volaly některé hlasy po tom, aby vznikla oficiální platforma, která by sběratele gramofonových desek zaštiťovala. Zároveň se ozývala kritika stávajících institucí, které sice umožňovaly omezený kontakt se západní muzikou, ale aktualita výběru evidentně nevyhovovala potřebám některých fanoušků.⁹⁵

Závěr

Tato studie se primárně soustředila na rekonstrukci samotných burz, včetně jednotlivých mechanismů, které se zde ustálily. Opírá se při tom hlavně o vzpomínky pamětníků, kteří se takových akcí účastnili. Přibližuje různé druhy obchodů v tomto prostředí, od výměny mezi návštěvníky k výnosným „kšeftům“, skrze které se obohacovali někteří prodejci. Všírá si také samotného sortimentu, tedy přede-

⁹² Rozhovor s Romanem Laubem (I.). Dům kultury pracujících v kovoprůmyslu byl dobový název Národního domu na Smíchově.

⁹³ Michael Pokorný v pořadu Retro.

⁹⁴ Miroslav VANĚK, *Kytky v popelnici...* s. 228–229.

⁹⁵ P. NIKOLAEV, *Praha kaput regni*.

vším zahraničních gramofonových desek, a jejich významu pro tehdejší hudební fanoušky. Nabídka na burzách byla velmi aktuální, s minimálním zpožděním refletovala novinky především z angloamerického hudebního světa a některé zahraniční hvězdy měly v Československu skupinky oddaných následovníků. Kromě samotných burz se autor snažil rozkrýt také dobové možnosti kontaktu se západní hudbou, které ohraničovaly ekonomické limity československého hospodářství a mantinely ideologické povahy. Neméně důležitou otázkou pro existenci hudebních burz je, do jaké míry fungovaly (a nefungovaly) a na jakých principech stály mocenské mechanismy při prosazování dílčích zájmů v každodenním životě. Přestože na hudebních burzách čas od času docházelo k represivním akcím s různou intenzitou, místo jednostranné demonstrace neomezené moci státních orgánů vůči obyvatelstvu postrádajícím jakoukoliv vlastní agendu docházelo v tomto prostředí spíše k vyjednávání hranic „přípustného a nepřístupného“. Krajní postoje státních orgánů přitom představovalo na jedné straně rozeznání burz s pomocí donucovacích prostředků a na straně druhé jejich tichá tolerance a koncem osmdesátých let legalizace.

Po roce 1989 „tradiční“ hudební burzy zmizely v důsledku otevření státních hranic. Zhroutení socialistických diktatur a následné období etablování nového politického řádu s sebou přineslo masový import spotřebního zboží ze zahraničí a ani oblast hudebního průmyslu nezůstala této přívalové vlny ušetřena. V nových podmínkách stačilo hudebním fanouškům zajít do obchodu a vysněné album si zakoupit legálně. Dnes se již takové obchody odehrávají z velké části v digitální podobě. Proto se ze současného pohledu mohou hudební burzy jevit jako jakýsi okrajový jev, sotva zasluhující pozornost historiků. Při bližším pozorování tohoto osobitého prostředí však vyvstanou na povrch důležité rysy československé společnosti sedmdesátých a osmdesátých let.

Adam Havlík

Led Zeppelin sammelten alle. Musikbörsen in der Tschechoslowakei in den 70er und 80er Jahre des 20. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Diese Abhandlung beschäftigt sich mit dem Thema der Musikmärkte in der sozialistischen Tschechoslowakei. Während der 1970er und 1980er Jahre, nahmen hunderte von jungen Menschen regelmäßig an diesen inoffiziellen Musikmärkten teil, um sich wertvolle Schallplatten von westlichen Rock- und Popinterpreten zu beschaffen. Der erste Teil der Abhandlung konzentriert sich auf die Analyse der sozialen Bedingungen, welche die Existenz der Musikmärkte, insbesondere die ideologischen und wirtschaftlichen Einschränkungen, bestimmten. Die Konsequenz dieser Einschränkungen war eine doppeldeutige Position der westlichen Popkultur im öffentlichen Diskurs. Diese Auflagen beeinflussten außerdem die Möglichkeiten, westliche Rockmusik im alltäglichen Leben zu erwerben. Darunter befanden sich die seltenen "lizensierten Schallplatten", Radioübertragungen, Tuzex-Läden oder das Schmuggeln von Schallplatten über die Grenze. Und dann gab es noch die Musikmärkte. Das Kernthema dieser Abhandlung liegt in einem spezifischen Milieu dieser regelmäßigen Ereignisse. Der Autor befasst sich mit den organisatorischen Prinzipien, der Vielfalt der erhältlichen Waren und dem Mechanismus, der sich zwischen den kaufenden, verkaufenden und tauschenden Besuchern etabliert hat. Ein gleichermaßen wichtiges Thema war die Einstellung des Staates zu diesen Ereignissen, die sich mit der Zeit verändert hat (von der Unterdrückung zur partiellen Toleranz). Diese Doppeldeutigkeit beweist, dass die tschechische Gesellschaft in den 1970er und 1980er Jahren nicht einfach nur als eine Dichotomie zwischen dem allmächtigen Staat und der wehrlosen Bevölkerung ohne eigene Agenda wahrgenommen werden sollte. Die historische Quelle, die für diese Abhandlung relevant ist besteht hauptsächlich aus Erinnerungen von Menschen, die diese Musikmärkte damals besucht haben. Diese Quellen wurden durch mündliche Geschichte erzielt und schriftlichen Quellen gegenübergestellt, wie zum Beispiel den Dokumenten über die repressiven Kräfte der ehemaligen Tschechoslowakei.

Adam Havlík

All seeking Zeppelin. Music markets in Czechoslovakia in the 1970s and 1980s

Summary

This paper discusses the topic of music markets in socialist Czechoslovakia. During the 1970s and 1980s hundreds of young people regularly attended these unofficial music markets in order to obtain precious records of Western rock and pop artists. The first part of the paper focuses on an analysis of the social conditions that determined the existence of the musical markets, particularly the ideological and economic constraints. The consequence of these limitations was that Western popular culture had an ambiguous position in public discourse. These constraints also influenced the options for obtaining Western rock music in everyday life. Among these were the scarce “license records”, radio broadcasts, Tuzex shops, and the smuggling of records across borders. And then there were the music markets. The core subject of this paper lies in the specific milieu of these regular events. The author discusses the organizational principles, variety of available goods, and mechanisms established between the buying, selling and bartering visitors. An equally important issue was the attitude of the state towards these events, which changed over time from repression to partial tolerance. This ambiguity proves that Czechoslovak society in the 1970s and 1980s should not be perceived simply as a dichotomy between the almighty state and the defenseless population, without its own agenda. The historical sources relevant for this paper consist mainly of the memories of people who used to attend the music markets. These sources were obtained by the method of oral history and corroborated with written sources, such as documents of the former Czechoslovak repressive forces.

MATERIÁLY

Jindřich Dejmek

K bezprostřední reakci československé diplomacie na sovětskou okupaci v srpnu 1968

(Několik poznámek a nepublikovaných dokumentů)

**On the immediate response of Czechoslovak diplomacy to the Soviet occupation
in August 1968 (a few comments and unpublished documents)**

Communist Czechoslovakia's diplomacy found itself in a completely unfamiliar situation after the invasion of the Warsaw Pact armies on the night of 20/21 August 1968, having to defend the state's sovereignty against its allies, which the leadership of the governing party and a large section of the public had until then perceived as a guarantee of national independence. The failure of Moscow's official justification for the invasion was in particular due to appearances by Czechoslovak representatives at the UN, first of all interim CSSR ambassador at the UN Security Council, J Mužík, and then J Hájek himself. Although Prague very early on called upon the ministers not to oppose the invasion at the UN, Hájek repeatedly protested against the occupation. This 'internationalisation' of the Czechoslovak question along with other factors, including the opposition of a large number of Western communist parties to the invasion, could have helped ensure a compromise outcome to the crisis. Signature of the Czechoslovak-Soviet 'Moscow Protocol' of 26 August which anticipated the withdrawal of the Czechoslovak issue from the UN and the strengthening of mutual diplomatic collaboration between Moscow and Prague amongst other items, however, represented the end of active Czechoslovak diplomacy resistance to the occupation.

Keywords: History, 20th century, 1968 Czechoslovak diplomacy, 1968 Prague Spring, Soviet invasion and occupation, United Nations

V osudné noci na 21. srpen 1968 se vedoucí představitelé československé diplomacie ocitli v situaci, která měla v dosavadní historii moderních mezinárodních vztahů jen málo obdob. Ozbrojené síly velmoci, kterou celá vládnoucí politická elita – a s ní do té doby nepochybně i velká část veřejnosti – označovala za hlavní oporu státní samostatnosti a suverenity, okupovaly jejich vlastní zemi, a to za účasti dalších spojenců, s nimiž přitom Praha často před pár měsíci podepsala nové spojenecké smlouvy.¹ Celá (dnes detailně známá) okupace byla navíc v prvních hodinách útočníky legitimizována jako akt, provedený na údajnou žádost podstatné části politického vedení státu, třebaže řada jeho klíčových představitelů v čele s prvním tajemníkem ÚV KSČ a ministerským předsedou byla zatím potupně odvečena mimo jeho teritorium s nejasným dalším osudem. Politický scénář spojenců – okupantů – ovšem brzy ztroskotat na odporu většiny státních i stranických institucí včetně velké části představitelů vlády, ÚV, národního shromáždění, v první fázi i prezidenta Ludvíka Svobody – a v neposlední řadě spontánních protestech české i slovenské veřejnosti.² Jestliže však postoje, protesty a protiakce zmiňovaných i dalších institucí byly opakovaně popsány (stejně jako byla podrobně analyzována kolaborantská aktivita některých složek dalších, např. částí orgánů ministerstva vnitra³), aktivity pražské diplomacie jako instituce přinejmenším teoreticky klíčové pro zajišťování státní neodvislosti zatím podrobněji zkoumány nebyly.⁴ Jistě k tomu přispěla i skutečnost, že pražské ministerstvo zahraničí bylo v rámci etablovaného mocensko-politického systému komunistického státu pouhým výkonným instrumentem politiky, o níž se rozhodovalo v jiných orgánech a strukturách – což do

¹ Rozsáhlou literaturu o Pražském jaru a sovětské okupaci zde samozřejmě nelze vypočítávat; postačí připomenout alespoň poslední klíčové mezinárodní kolektivní monografie: Miroslav LONDAK (ed.), *40. výročie pokusu o reformu socializmu sovietského typu v Československu*, Bratislava 2010; G. BISCHOF – St. KARNER (eds.), *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, Harvard 2010; M. MARK STOLARIK (eds.), *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*, New York 2010. Z monoautorských monografií připomeňme např. Jan PAUER, *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*, Praha 2004; Slavomír MICHÁLEK, *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*, Bratislava 2009 ad. Velká česká monografie o mezinárodních aspektech Pražského jara o roli československé diplomacie ovšem dosud chybí.

² Bezprostřední reakci zmiňovaných institucí lze nejlépe vysledovat z relevantních svazků mnohodílné edice: *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, zvláště díly týkající se vlády, Národního shromáždění a také stranických orgánů. Srov. F. CIGÁNEK (ed.), *Národní shromáždění 21. – 28. srpna 1968*, Praha 1995; J. VONDROVÁ et cons. (eds.), *Komunistická strana Československa: Konsolidace (květen – srpen 1968)*, Praha 2001, ad.

³ Srov. např. P. ŽÁČEK, *Činnost hlavní zprávy Státní bezpečnosti ve dnech 20. – 26. srpna 1968*, in: Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro, Praha 2009, s. 125–160.

⁴ Upozornil na to ostatně již před lety v obsáhlém rozhovoru jeden z nejvýznamnějších čs. diplomatů oněch roků, Otto KLIČKA, *Pražské jaro a československá diplomacie*, Pražský web pro studenou válku, duben 2003.

značné míry platilo samozřejmě i v době Pražského jara a v momentu invaze.⁵ Přesto však velká část československých diplomatů, těch v Praze i na zastupitelských úřadech v zahraničí, přispěla svojí aktivitou k rozmetání politického konceptu sovětského vpádu a k jisté „internacionalizaci“ okupace. Podívejme se proto na tyto aktivity podrobněji a doplníme jejich stručný popis o edici několika dosud nepublikovaných dokumentů.

Jednadvacátý srpen 1968 zastihl pražskou diplomacii ve stadiu počínajících personálních a částečně i organizačních proměn,⁶ jejichž dopad na funkčnost celé instituce byl ještě umocněn momentem překvapení (viditelným i z některých pak již nevyexpedovaných dokumentů). Tuto situaci ještě více komplikovala skutečnost, že většina z jejích vedoucích činníků byla v inkriminovaných hodinách mimo Prahu, v případě samotného ministra Jiřího S. Hájka dokonce daleko za hranicemi republiky. Posledně zmiňovaný faktor sice, jak ještě podrobněji připomeneme, nepochybně usnadnil v následujících dnech „zmezínárodnění“ sovětské invaze na půdě OSN. Na druhé straně ale nepřítomnost velké části členů kolegia ministerstva, kteří se v následujících hodinách či spíše dnech často jen obtížně dostávali na svá pracoviště, jistě nepřispěla k plné funkčnosti složitých diplomatických mechanismů, i když samotné ministerstvo nebylo okupanty přímo obsazeno, ale jen (a to ne zcela hermeticky) demonstrativně obklíčeno.

Hlavní úlohu v diplomatickém boji proti legalizování okupace vojsky Varšavské smlouvy sehrál nepochybně, jak podrobněji připomeneme, sám ministr J. S. Hájek, který jen pár dnů předtím odjel s rodinou na dovolenou do Jugoslávie.⁷ V samotném Černínském paláci tak počáteční aktivity po okupaci vedl jeden z jeho náměstků, Václav Pleskot, který musel zastupovat i tehdejšího prvního náměstka (a tedy ministrovu zástupce) Jána Pudlák, jenž se v okamžiku invaze nacházel u rodiny na Slovensku. Právě Pleskot, další z náměstků Ján Bušniak a brzy i třetí náměstek Jaroslav Kohout pak byli, spolu s několika agilními vedoucími odborů, těmi, kteří řídili činnost obklíčeného ministerstva v inkriminovaném období oněch slavných „šesti“ dnů po okupaci, kdy v Moskvě probíhala složitá jednání čs. delegace (včetně původně sprostě unesených představitelů státu) se Sověty, zatímco v Praze a řadě dalších míst trval spontánní protiokupační odpor. Bylo příznačné, že všichni tito jmenovaní vysocí úředníci byli – podobně jako proti okupaci aktivně vystupující větší část titulářů v zahraničí – kariérními diplomaty s dlouholetou zku-

⁵ K základním obrysům pražské zahraniční politiky před srpnem 1968 srov. naposledy úvodní studii autora k edici: Jindřich DEJMEK (ed.), *Cirkulární instrukce československého MZV z doby Pražského jara 1968*, Sborník archivních prací, 2013, s. 451n. Dokumenty, publikované v příloze k této skice, ostatně chronologicky bezprostředně navazují na tento materiál.

⁶ Srov. přehledně Jindřich DEJMEK, *Diplomacie Československa. I. Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí a diplomacie*, Praha 2012, s. 188n.

⁷ Jiří S. HÁJEK, *Paměti*, Praha 1997, s. 281n.

šenosti.⁸ Prakticky žádnému z nich však také posléze nastoupivší normalizační režim jejich činnost v těchto dramatických dnech „nezapomněl“ – a jejich kariéra v zahraniční službě dříve či později skončila.⁹

Je svým způsobem paradoxní, že ještě v dopoledních hodinách 21. srpna, tj. v čase, kdy již celá země zažívala první hodiny přítomnosti zahraničních armád, byly z Černínského paláce – evidentně jakousi setrvačností – vyexpedovány instrukce, týkající se případné podpory pražské politiky jistým iniciativám východoněmecké vlády vůči Spolkové republice Německo v duchu předcházejících jednání mezi J. Hájkem a jeho resortním kolegou Otto Winzerem.¹⁰ Bezprostřední reagece v Praze přítomných špiček ministerstva na první okamžiky okupace jsou ale zatím zahaleny tajemstvím, na něž nedává odpověď ani jinak spolehlivý registr odeslaných šifrovaných instrukcí pro zahraniční úřady.¹¹ Je jisté, že nejprve na zastupitelské úřady ČSSR v socialistických státech a s jistým zpožděním i na většinu dalších ZÚ bylo telegraficky oznámeno znění výzvy předsednictva ÚV KSČ z časných ranních hodin téhož dne, jež konstatovalo, že k invazi došlo „bez vědomí prezidenta republiky, předsednictva vlády i prvního tajemníka ÚV“ a že tedy „považuje tento akt za odporující nejen zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za popření základních norem mezinárodního práva“.¹² Podobným způsobem bylo zřejmě

⁸ Pleskot (1921–2012) pracoval na MZV od r. 1959, v l. 1960–66 byl velvyslancem ve Francii; Ing. Bušniak (1919–1988), původní profesí ekonom, působil v diplomacii od roku 1957, kdy začal svoji kariéru jako velvyslanec v Číně, v letech 1962–1966 byl velvyslancem v Itálii. Ing. Jar. Kohout (1915–2006) sice přišel na MZV až roku 1965 (kdy byl jmenován velvyslancem v Indii), ale předtím působil na vedoucích postech včetně náměstka ministra na ministerstvu zahraničního obchodu.

⁹ Jako první musel z MZV odejít, i když „jen“ do Ústavu mezinárodních vztahů, roku 1971 Bušniak, předtím předurčený (ale neschválený) na post velvyslance do Turecka. Kohout byl z MZV vyhozen roku 1972, když byl předtím předčasně odvolán z postu velvyslance u OSN v Ženevě; Pleskot, vyslaný roku 1970 do Alžírka, musel z MZV odejít hned po skončení své mise počátkem roku 1977.

¹⁰ AMZV, TO 1968, č. 3067/68. Pudlák do Východního Berlína 21. 8.

¹¹ Připomeňme v té souvislosti, že provoz vysílače na MZV a samozřejmě i veškerou šifrovou telegrafickou korespondenci se zastupitelskými úřady „obstarávaly“ již od roku 1948 orgány ministerstva vnitra, nad jejichž příklonem k radikálnějších reformám se vznášel otazník. Vedoucím tzv. provozního odboru (předtím odboru spojů), do jehož kompetence tyto aktivity náležely, byl přitom již od konce 50. let Josef Maixner. Jeho složka v AMZV je značně neúplná, fakt, že byl v září 1969 z funkce odvolán (a následně musel z MZV zcela odejít) ale jen naznačuje jeho pravděpodobnou loajalitu protiokupačním postojům vedení ministerstva, aniž vypovídá jakékoliv detaily.

¹² Plné znění této výzvy viz J. MACEK et cons. (eds.), *Sedm pražských dnů*, Praha 1995, 2. vyd., s. 19.

o něco později rozesláno *in claris* ambasádám i protestní prohlášení předsednictva Národního shromáždění¹³ a pak i další obdobně laděné dokumenty.

V duchu postojů většiny členů legitimní Černíkovy vlády¹⁴ a Národního shromáždění nařídilo také zatímní vedení ministerstva 21. srpna dopoledne, ovšem v dosud blíže neurčeném čase, velvyslancům ČSSR v Moskvě a v metropolích čtyř dalších států, jejichž vojska se podílela na invazi, aby ostře protestovali proti vpádu vojsk, kterým byl podniknut útok na „*nezávislost*“ Československa a „*neslýchaným způsobem porušena jeho územní nedotknutelnost*“.¹⁵ Později v průběhu dne vedení MZV v duchu došlých informací zformulovalo pokračování této nóty, v níž nařizovalo titulářům protestovat proti znemožňování činnosti ústavních orgánů ze strany okupačních sil a informovat také příslušné vlády o internaci a únosu řady předních čs. ústavních činitelů.¹⁶ V půl třetí odpoledne pak náměstek Pleskot nařídil našim velvyslancům informovat o stanovisku legální vlády a prezidenta k okupaci reprezentace všech dalších států, s nimiž ČSSR udržovala diplomatické styky.¹⁷ Jenže už v těchto hodinách se i v řadách diplomacie, podobně jako celé politické elity, začaly projevovat protichůdné, vůči okupantům často kompromisní postoje, přičemž se ukazovalo, že několik titulářů v zahraničí dalo dokonce přednost svému „internationalistickému“ přesvědčení – a odmítlo provést protiokupační zákroky legitimní vlády.¹⁸

Nejvýraznější protiokupační aktivity zahájil v prvních hodinách po invazi sám ministr zahraničí Jiří S. Hájek, který se bezprostředně po prvních zprávách o vpádu vrátil ze Splitu do Bělehradu a zde, v součinnosti s třemi dalšími členy Černíkovy vlády v čele s jejím místopředsedou Otou Šikem a také zdejším agilním

¹³ Tamtéž, s. 45.

¹⁴ Připomeňme v té souvislosti, že první pookupační zasedání neúplné vlády řídila z pověření Národního shromáždění ministryně spotřebního průmyslu Božena Macháčová-Dostálová, předválečná komunistka (a od roku 1935 poslankyně), a nikoliv některý z přítomných místopředsedů, tj. Lubomír Štrougal nebo František Hamouz. Další schůze (od 23. 8.) již vedl jako řádný místopředseda L. Štrougal, jehož tehdejší postoje se nijak neodlišovaly od protiokupačních nálad naprosté majority čs. veřejnosti.

¹⁵ Znění těchto nót viz v: *Sedm pražských dnů*, s. 59. Většina dotyčných titulářů tento zá-
krok dříve či později učinila (srov. např. reference o protestu velvyslance Kouckého u prvního
náměstka ministra zahraničí SSSR Kuzněcova, AMZV, TO 1968, č. 3111/68), dotyčné úřady ale
buď odmítly protestní nótu převzít, nebo ji příslušným ambasádám vrátily.

¹⁶ Tamtéž, s. 59–60.

¹⁷ AMZV, TO 1968, č. 3071/68. Pleskot všem ZÚ mimo metropole států Varšavského
paktu 21. 8.

¹⁸ Za příklad může posloužit titulář v Bulharsku, Pavol Majling, který odmítl hned 21. 8.
předat protestní nótu proti účasti bulharských jednotek na invazi (*Aktéry jednej éry na Slovensku
1948–1989*, s. 255). Legitimní vládě se také odmítal podřídit velvyslanec v Norsku František Ma-
lík, zdrženlivě se chovali i další, např. velvyslanec v Itálii Vladimír Ludvík.

velvyslancem Ladislavem Šimovičem, začal organizovat diplomatické protiakce.¹⁹ Hájek především již v časných večerních hodinách 21. srpna požádal prozatímního čs. delegáta u Rady bezpečnosti v New Yorku Jana Mužiku, aby využil okamžitého svolání exekutivy OSN a vystoupil zde se stanovisky legálních ústavních orgánů okupované republiky.²⁰ To byl, jak se brzy ukázalo, předvídavý krok, protože ministrův pokyn eliminoval brzy po té následující příkaz z Prahy, zaslaný do New Yorku něco po deváté, jímž se Mužik žádal, aby se zasedání Rady neúčastnil.²¹ *Chargé d'affaires* uposlechl pokyn svého ministra a v Radě vystoupil v duchu dokumentů, přijatých vládou, ÚV i národním shromážděním, což vydaným způsobem přispělo k znemožnění politického scénáře invaze před vnějším světem, i když následně uposlechl dalších příkazů z Prahy a dalších kol zasedání nejdůležitějšího orgánu OSN se již neúčastnil.²² Ne tak odhodlaný Hájek, který o potřebě dalších akcí v New Yorku vzápětí (marně ovšem) přesvědčoval své kolegy v Praze jak s odkazem na hrubé porušení mezinárodního práva a závazků jak Varšavské smlouvy, tak z obavy, aby pasivita neumožnila Sovětům ještě dodatečně vnutit ČSSR „loutkovou“ vládu.²³ A právě brzdění Hájkovy agility se mělo stát v následujících dnech, poněkud paradoxně, důležitou součástí agendy vedoucích představitelů Černinského paláce.

Šéf československé diplomacie považoval, a zajisté oprávněně, za klíčové podpořit newyorské vystoupení zatímního delegáta osobně, a po poradě se zbývajících členy vlády, nacházejícími se v Jugoslávii, se vydal 22. srpna *via Vídeň* na cestu, i když zatím vešlo ve známost, že se sám prezident rozhodl k přímým jednáním se Sověty a chystá se na cestu do Moskvy. Hájek využil možnosti přímého telefonického spojení s některými československými ambasádami na Západě, mj. v Bernu, Římě, Paříži a Vídni, jejichž vedoucí se v naprosté většině postavili proti

¹⁹ Srov. vedle Hájkových vlastních relací např. O. ŠIK, *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, Praha 1990, s. 200–204; L. ŠIMOVIČ, *Belehrad – August 1968*, in: D. Rozehnal (ed.), Jiří Hájek, Praha 1993, s. 70–74n. K tamnímu jugoslávskému kontextu detailněji Jan PELIKÁN, *Jugoslávie a Pražské jaro 1968*, Praha 2008.

²⁰ Srov. J. S. HÁJEK, *Záznam o mém pobytu v zahraničí od 18. srpna do 6. září 1968*, AMZV, OS, Jiří Hájek, zde s. 1; též J. S. HÁJEK, *Paměti*, s. 282–283.

²¹ AMZV, TO 1968, s. 3076/68, Pleskot do New Yorku 21. 8.

²² Srov. mj. jeho vlastní reminiscence, otištěné v: Stanislava KUČEROVÁ (ed.), *Českoslovenství – součást evropsství*, Brno 1996.

²³ J. HÁJEK, *Záznam o mém pobytu*; Stojí za upozornění, že za jeden z důvodů, který ministr uváděl ve prospěch dalších aktivit v New Yorku, byla i možnost využití světového veřejného mínění na záchranu života Dubčeka, Černíka a Smrkovského, o jejich dalších osudech se samozřejmě 21. 8. ještě v zahraničí (a ani ve vlasti) nic nevědělo. Detaily Hájkovy argumentace zde nicméně neuvádím, neboť citovaný Hájkův záznam se pro svoji závažnost připravuje k vydání v některém z následujících čísel Moderních dějin.

okupaci, a konzultoval s nimi své další kroky.²⁴ Krátce před odletem z Bělehradu se pak na okamžik spojil i s Černínským palácem, kde hovořil s náměstkem Pleskotem, ale jeho telefonát s Prahou byl přerušen právě v okamžiku, kdy sondoval skutečný postoj prezidenta k chystanému vystoupení v OSN.²⁵ To ho utvrzovalo v domněnku, že neúplné vedení „jeho“ ministerstva již jedná pod vnějším tlakem, a v cestě pokračoval, i když ho pak ve Vídni zastihla instrukce z Prahy, podepsaná Pleskotem, podle níž se proti jeho cestě do New Yorku postavil sám prezident vzhledem ke svým právě zahajovaným rozhovorům.²⁶ Zdůvodňoval to přitom nejen nutností využít možnosti, kterou platforma OSN dává československé kauze obecně, ale také postojem veřejnosti – „*Neúčast ČSSR v jednání o ní by náš lid nepochopil, když využívá i jiných cest a prostředků k vyjádření tohoto /tj. odmítavého/ stanoviska.*“²⁷ A ještě ve Vídni také Hájek na tiskové konferenci okupaci znovu zásadně odmítl „*jako omyl a chybu spojenců*“, i když současně potvrdil, že se ČSSR ani v nové situaci nechystá opustit ani své spojenecké závazky, ani „socialismus“. Zhruba totéž pak opakoval i na další mezizastávce za oceán, v Bruselu, kde se setkal s tamním ministrem zahraničí Pierrem Harmelem.²⁸

Nežli se Hájek dostal do New Yorku (kam doletěl až 24. srpna odpoledne), byl vzdor jeho i řady jeho kolegů – podřízených v jejich tehdejších úvahách zásadně povzbuzen v prvním svolání mimořádného, „vysočanského“ sjezdu KSČ, jímž se vedoucí představitelé reformních sil obraceli na „bratrské“ strany, a jež, dodejme, pomáhalo distribuovat prostřednictvím šifrované korespondence opět pražské ministerstvo zahraničních věcí. Deklarace, žalující mj. na internaci části vládních představitelů, také žádala *soudruhy* o pomoc při snaze o propuštění unesených, při „*obnovení všech občanských svobod a práv*“ a jednání ke stažení okupačních sil.²⁹ Ostatně to, že v „*zemí vládní nadále rozhodně odhodlání*“ a že k ozbrojené intervenci jistě nedošlo na pozvání žádného z ústavních orgánů, potvrzovala i prakticky současně zasílaná (a Pleskotem opět podepsaná) cirkulární informace pro všechny zastupitelské úřady republiky.³⁰ Navíc se k závěrům mimořádného

²⁴ Velvyslanci ve Francii dr. Vilém Pithart, v Rakousku dr. Pavel Novotný a ve Švýcarsku dr. Pavol Winkler patřili také k zásadním oponentům sovětské invaze – a všichni byli v následujícím období z diplomacie vyhozeni.

²⁵ J. HÁJEK, *Záznam o mém pobytu*, s. 3

²⁶ AMZV, TO 1968, č. 3081/68. Pleskot do Vídně 22. 8.

²⁷ AMZV, TD 1968, č. /68; též J. HÁJEK, *Záznam o mém pobytu*, s. 4–5.

²⁸ Tamtéž. Harmel (1911–2009), Hájkův generační vrstevník, zastával post šéfa belgické diplomacie v letech 1966–1973.

²⁹ AMZV, TO 1968 č. 3087/68; Pleskot všem ZÚ 23. 8. t.r. Plný text svolání byl rozeslán stejnou cestou na ZÚ o málo později telegramem 3088; viz též přílohu k tomuto textu, č. 3.

³⁰ AMZV, TO 1968, č. 3091/68; zde otištěna jako příloha č. 4.

sjezdu, zásadně odmítajícím okupaci, výslovně přihlásil i tzv. celozávodní výbor KSC samotného MZV v čele s Vladimírem Svačinou, což bylo ještě téhož dne – 23. srpna – rovněž rozesláno všem zastupitelským úřadům.³¹ To, mimo jiné, ovšem znamenalo i výslovné desavouování prosovětských kroků několika velvyslanců a naopak legitimizovalo revolty tamního úřednictva proti těmto kolaborantům, k jakým došlo např. na legaci v norském Oslu.

V této situaci, třebaže bylo zřejmé, že v Moskvě pokračují rozhovory už za participace původně internovaných představitelů v čele s Alexandrem Dubčekem, Hájek dorazil do New Yorku. Jako první se (vedle členů mise) setkal generálním sekretářem OSN U Thantem, se kterým se shodl na tom, že sovětská akce nejen vrhla „celý světový vývoj o 15 rok zpět“, ale bez ohledu na rétorická vystoupení v Radě v zásadě vyhovuje i Západu, zvláště USA, protože svým způsobem „legalizovala morálně politicky ... agresi ve Vietnamu a všechny americké intervence v minulosti i budoucnosti a učinila postavení všech malých států naprosto nejistým“.³² A s jeho podporou, za pomoci stávajícího předsedy Rady bezpečnosti brazilského diplomata Joao Augusta Castra a také některých dalších zástupců v čele s jugoslávským velvyslancem Antunem Vratušou se proto bez ohledu na instrukce z Prahy rozhodl v Radě vystoupit. Když se mu nepodařilo získat ještě ráno 25. přímé spojení s prezidentem (na ambasádě v Moskvě zastihl jen tamního radu J. Kafku, o jehož jednostranných prosovětských postojích nebylo pochyb), pronesl zde pak projev v intencích usnesení vlády z 21. srpna i vysočanského sjezdu, jimiž se zásadně odmítala legitimita vstupu. Současně ale v duchu aktuálních informací zdůraznil, že „meritorně vše vyřeší jednání ČSSR s pětkou“³³ Předěšleme ovšem, že i když v dalších jednáních i Hájek doporučoval, aby se dále o československé záležitosti (právě s ohledem na trvající rozhovory s Moskvě) nejednalo, vyvolalo jeho vystoupení zvláště u sovětů nenávistné reakce – a přispělo samozřejmě i jeho následujícím krokům, včetně váhání, vrátit se vůbec do vlasti.

Nejen ministr v dalekém New Yorku, ale i vedoucí úředníci v pražském ministerstvu zahraničí přitom v těchto hodinách tápali, jak moskevská jednání probíhají, a to samozřejmě předurčovalo jejich další postup. Informace, že k jednacímu stolu byli přizváni i původně internovaní (a fakticky unesení) představitelé v čele s A. Dubčekem působily jistě povzbudivě a v tom duchu také Pleskot informoval příležitostně čs. zastupitelské úřady. Už odpoledne 24. srpna byla rozeslána cirkulární informace, podle níž prezident i čs. delegace „považují dosavadní průběh jednání za konstruktivní a otevírající cesty k oboustranně přijatelným východis-

³¹ Tamtéž, č. 3092/68. Kohout na zastupitelské úřady 23. 8., zde příloha č. 5.

³² J. HÁJEK, *Záznam o mém pobytu*, s. 6–7; viz též U THANT, *Views from United Nations*, New York 1977.

³³ Tamtéž.

kům...“³⁴ Instrukce, odesílané ambasádám v následujících hodinách, ovšem jasně ukazují, jak se v postojích prozatímního vedení MZV začalo odhodlání ředit s opatrností. Ještě téhož dne např. náměstek Pleskot (jistě po poradě s agilním vedoucím právního odboru ministerstva J. Šmejkalem) instruoval excelentního právníka a někdejšího diplomata Jaroslava Žourka, zastupujícího ČSSR na konferenci Mezinárodně právní asociace (I. L. A.) v Londýně, aby toto sdružení odsoudilo invazi a okupaci „jako *flagrantní porušení základních zásad mezinárodního práva*“ a požadovalo okamžité stažení vojsk.³⁵ Prakticky současně byla ale odeslána velvyslanectví v Bělehradě instrukce pro tři v Jugoslávii zůstávající členy Černíkovy vlády s výzvou, aby „*nepodnikali žádné akce politické či zahraničně-politické*“, jež by byly v rozporu s linií, zastávanou vládou pražskou, jejíž gross, nyní už pod Štrougalovým vedením, mohlo údajně v Praze úřadovat.³⁶ To ovšem neodpovídalo skutečnosti, a Štrougal sám nařídil ještě v noci na 25. srpna odeslat do Moskvy telegram prezidentovi s tím, že jeho vláda pracuje v „*nenormálních podmínkách*“, kdy je obsazena řada budov včetně Strakovy akademie, kdy není zajištěn ani svobodný pohyb ministrů a navíc, jak se dozvídáme z téhož dokumentu, se okupační síly pokusily obsadit vysílací středisko MZV a tak definitivně odříznout zastupitelské úřady republiky od stále ne zcela pokořené metropole.³⁷ Štrougal, část předsednictva Národního shromáždění a také prozatímní vedoucí tajemník ÚV KSČ prof. V. Šilhán (zvolený do tohoto postu vysočanským sjezdem) proto apelovali na prezidenta Svobodu, aby se co nejrychleji vrátil do Prahy a napomohl k uklidnění situace. Události se ale již vyvíjely jinak.

Z Moskvy na zmiňované apely sice bezprostředně nereagovali, což bylo ovšem možné přičítat na vrub i krajní obtížnosti tamních jednání, v nichž se sovětská strana nezdála využívat v závěr ani hrozby dosazení „vojenské“ vlády. Prakticky současně se stížnostmi úřadujícího premiéra však došel nový příkaz pro Hájka, podepsaný údajně osobně prezidentem, „*aby v Radě bezpečnosti /již/ nevystupoval*“ a vrátil se do Prahy.³⁸ Hájek považoval ovšem takový postoj za chybný a znovu ve své odpovědi varoval, „*že „nemůžeme se vzdávat legálních prostředků, na něž máme nárok z Varšavské smlouvy i Charty i OSN, dokud Pětka neskončí okupaci*...“³⁹ V dalších rozhovorech se zástupci většiny tehdejších členů Rady již

³⁴ AMZV, TO 1968, č. 3118/68; Pleskot vybraným ZÚ 24. 8.; telegram zde otištěn jako příloha č. 9.

³⁵ AMZV, TO 1968, č. 3121/68. Pleskot do Londýna 24. 8. Dopláme jen, že Žourek, právník s bohatými teoretickými i praktickými zkušenostmi, nakonec pod dojmem vývoje ve vlasti zůstal na Západě.

³⁶ Tamtéž, č. 3120/68.

³⁷ AMZV, TO 1968, č. 3126/68. Pleskot do Moskvy 25. 8. 1968.

³⁸ AMZV TO 1968, č. 3131/68. Pleskot do New Yorku 25. 8. 1968

³⁹ J. S. HÁJEK, *Záznam o mém pobytu*, s. 10.

nicméně začal v duchu zmiňovaných instrukcí usilovat o to, aby se diskuse dále nerozvíjela, a také vedení Stálé mise Československa u OSN vydalo prohlášení, podle něhož měla situaci okupovaného Československa vyřešit především přímá jednání jeho vládních činitelů v Moskvě. Potom 26. srpna ministr (pravděpodobně ještě před podpisem tzv. moskevského protokolu) požádal jak generálního tajemníka U Thanta, tak tehdejšího předsedu Valného shromáždění Cornelia Manesca, aby byla československá otázka stažena z dalších jednání Rady. Tato žádost byla pak formou oficiálního dopisu potvrzena i písemně 27. srpna, kdy již informace o oficiální sovětsko-československé „dohodě“ z předchozího dne posouvaly samozřejmě případné diskuse v Radě o sovětské akci do ryze propagandistické roviny. Dodejme jen, že sám Hájek také už 27. srpna z New Yorku odletěl do Londýna, odkud se chtěl vrátit do Prahy. Nakonec dal ale přednost návratu do Bělehradu a odtud, po konzultacích s dalšími členy Černíkovy vlády, cestě do Ženevy, formálně odůvodněné zastupováním republiky na konferenci o nešíření jaderných zbraní.⁴⁰ Tehdy ovšem již věděl, že je jeho ministerská funkce vlastně u konce, neboť jeho politické obětování patřilo k bezpodmínečným požadavkům Sovětů před podpisem protokolu.⁴¹

Tvrdými výhrůžkami vynucený podpis tzv. moskevského protokolu⁴² odpolodne 26. srpna 1968 a následný návrat čs. představitelů do metropole znamenal konec aktivního odporu nejen většiny československé veřejnosti, ale také „pacifikaci“ opozičních aktivit diplomacie republiky, což ostatně přímo nebo nepřímou vyžadovaly i dva z patnácti článků tohoto dokumentu. Československá strana se musela výslovně zakázat nejen k tomu, že bude usilovat o stažení československého problému z newyorských jednání OSN, ale k těsnější koordinaci obou zemí v mezinárodních vztazích.⁴³ To pak už antcipovalo základní klausule příští nové československo-sovětské smlouvy, která byla ovšem Čechoslovákům vnucena až po tom, co jejich ještě převážně reformní vedení legalizovalo na podzim 1968 pobyt jistěho

⁴⁰ Tamtéž, s. 11–12.

⁴¹ Formálně Hájek na svůj post rezignoval 12. 9. 1968; podstatné části svého rezignačního dopisu, adresovaného prezidentu Svobodovi, otiskl i ve svých memoárech: J. S. HÁJEK, *Paměti*, s. 292–293.

⁴² Připomeňme, že část čs. představitelů včetně A. Dubčeka dokument podepsala až po té, co sovětské vedení ústy šéfa vlády A. Kosygina vyhrožovalo zavedením přímé vojenské správy v okupované ČSSR.

⁴³ Text protokolu viz Mezinárodní souvislosti Československé krize 1967–1970, *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/2, dok. č. 169, s. 271–274; různé interpretace viz např. Václav KURAL a kol., *Československo roku 1968: I. Obrobný proces*, Praha 1993, s. 187–188; J. PAUER, *Praha 1968*, s. 266–270n.

kontingentu sovětských vojsk v republice.⁴⁴ Takovou „těsnější“ spolupráci ovšem mohla provádět jen zahraniční služba, náležitě „očistěná“ od nezávisleji uvažujících diplomatů a úředníků, zvláště těch, kteří bezprostředně po 20. srpnu jednoznačně upřednostnili svůj přirozený patriotismus proti pokroucenému brežněvovskému třídnímu „internacionalismu“. Stovky z nich v čele se samotným exministrem Hájkem a zhruba polovinou sloužících velvyslanců za to ostatně v příštích letech zaplatili svými kariérami i dalšími šikanami, jež často zasáhly i jejich rodiny.⁴⁵ To je ale již jiná kapitola smutného vyústění Pražského jara.

⁴⁴ K tomu přehledně J. DEJMEK, *Prodloužení čs.-sovětské smlouvy z roku 1943 v prosinci 1963 a nová čs.-sovětská smlouva z května 1970*, in: Jan Němeček (ed.), *Československo-sovětská smlouva 1943...*, Praha 2014, s. 159–174.

⁴⁵ Srov. detailněji příslušné pasáže mé monografie: J. DEJMEK, *Diplomacie Československa*. Díl I. Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí, s. 198–202.

PŘÍLOHY

1

22. 8., 01.30, Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskota všem ZÚ ČSSR, týkající se pokynu stále misi ČSSR u OSN nezúčastnit se dalšího projednávání československého problému v Radě bezpečnosti.

K současnému jednání Rady bezpečnosti o ČSSR byl předán čs. stálé misi v New Yorku pokyn nezúčastnit se zasedání vzhledem k určitý možností přímých jednání mezi ústavními orgány ČSSR a pěti vládami.

Pleskot

AMZV Praha. Telegramy odeslané (dále jen TO) 1968, č. 3078. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

2

23. 8., 10.30, Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskota vybraným ZÚ ČSSR, týkající se rozhodnutí prezidenta republiky L. Svobody odjet do Moskvy a zúčastnit se zde jednání o situaci v okupovaném Československu.

Prezident republiky¹⁾ oznámil veřejnosti, že jede s delegací strany a vlády na vlastní přání k jednání do Moskvy s nejvyššími místy, neboť jednání v Praze nedvedlo k výsledku. Vyslovil naději, že jednání skončí ještě dnes a že bude informovat veřejnost.²⁾ Řekl, že ho doprovází dr. [Gustáv] Husák³⁾, [Martin] Dzúr⁴⁾, [Jan] Piller⁵⁾, [Vasil] Bilak⁶⁾, [Alois] Indra⁷⁾ a [Bohuslav] Kučera⁸⁾ /NF/. Ministerstvo zahraničních věcí ze zásadních důvodů i v této souvislosti považuje za krajně neoprávněné zveřejňování v ČSSR některých ojedinělých požadavků na vyhlášení neutrality.

Ohledně informujte oficiální místa a bratrské strany svých zemí i kolektivy našich pracovníků.

AMZV Praha. TO 1968, č. 3085. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

a) Telegram měl být původně rozeslán všem ZÚ ČSSR v zahraničí; posléze byl, alespoň v duchu tohoto formuláře, odeslán jen na čs. velvyslanectví do Moskvy, Východního Berlína, Vídne a na Misi v Západním Berlíně.

1) Rozumí se Ludvík Svoboda (1895–1979), československý generál a politik. Od března 1968 prezident ČSSR.

2) Ve skutečnosti jednání trvala až do 26. 8., kdy skončila podpisem tzv. moskevského protokolu.

3) Gustáv Husák (1913–1991), slovenský a československý komunistický politik. Od dubna 1968 místopředseda Černíkovy vlády, od dubna 1969 první (od roku 1971 generální) tajemník ÚV KSČ. V roce 1975 nahradil těžce nemocného L. Svobodu ve funkci prezidenta ČSSR.

4) Martin Dzúr (1919–1985), československý generál, od dubna 1968 prakticky až do smrti byl ministrem obrany.

5) Jan Piller (1922–1995), čs. komunistický politik. Od roku 1962 člen ÚV KSČ, 1968–1971 člen jeho předsednictva, stál v čele partajní komise, jež měla rehabilitovat nespravedlivě odsouzené komunistické činitele v 50. letech. V době Pražského jara náležel ke konzervativnímu křídlu KSČ.

6) Vasil Bilak (1917–2014), československý, resp. slovenský komunistický politik. Od roku 1954 člen ÚV KSČ, od ledna 1968 (po Dubčekovi) první tajemník ÚV KSS. Náležel k předním „konzervativcům“ ve stranickém vedení, patřil k signatářům tzv. zvacího dopisu. Od listopadu 1968 byl následujících dvacet roků tajemníkem ÚV KSČ pro otázky zahraniční politiky a ideologie.

7) Alois Indra (1921–1990), československý komunistický politik. Od roku 1963 člen ÚV KSČ (a současně ministr ve vládě J. Lenárta), v době Pražského jara náležel k odpůrcům reformního křídla a k signatářům tzv. zvacího dopisu. Od roku 1971 byl členem předsednictva ÚV KSČ a později i předsedou Federálního shromáždění.

8) Bohuslav Kučera (1923–2006), československý socialistický politik. Od roku 1960 byl ústředním tajemníkem socialistické strany od roku 1968 pak ministrem spravedlnosti, resp. ministrem bez portfeje v letech 1969–1971.

3

23. 8., 11.00, Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskota všem ZÚ ČSSR, týkající se obsahu svolání delegátů XIV. sjezdu KSČ pro ostatní bratrské strany.

V svolání XIV. sjezdu KSČ, který se sešel 22. 8. dopoledne, adresovaném všem KS, se poukazuje mj. na to, že naše strana nastoupila v lednu cestu obrody socialismu a věřila, že bratrské strany budou přitom respektovat zásady svrchovanosti a nevměšování. Akční program strany posílil nebývalou měrou její autoritu.

Okupace ČSSR v předvečer XIV. sjezdu znemožňuje pokračovat v nastoupené cestě. Ústavní činitelé nemohou vykonávat funkce, jejich část je internována. Prohlášení poukazuje na zhoubné následky pro MKH.

Strana a lid nikdy nebudou souhlasit. Na XIV. sjezdu se sešla více než potřebná většina delegátů., Sjezd žádá naléhavě o pomoc k okamžitému propuštění internovaných představitelů, obnovení všech občanských svobod a práv a k neprodlenému stažení okupačních armád.

Sjezd žádá soudruhy na celém světě o podporu a ovlivnění stran odpovědných za situaci v naší zemi. Dává v úvahu svolání konference komunistických a dělnických stran za účasti naší delegace. Za KSČ mluví pouze představitelé zvolení na tomto sjezdu. Podpořte naši spravedlivou věc, braňte lidskou tvář socialismu. Je to naše internacionální povinnost.

Sjezd volil 144 členů ÚV KSČ, mezi nimiž je i ministr [Jiří] Hájek.¹⁾ V čele ÚV je předsednictvo v následujícím složení: [Alexandr] Dubček²⁾, [Josef] Smrkovský³⁾, [Oldřich] Černík⁴⁾, [Josef] Špaček⁵⁾, [Bohumil] Šimon⁶⁾, [František] Kriegel⁷⁾, [Čestmír] Císař⁸⁾, [Otto] Šik⁹⁾, [Věnek] Šilhán¹⁰⁾, [Jaromír] Litera, [Václav] Slavík¹¹⁾, [Libuše] Hrdinová, [Vojtěch] Matějíček, [Vladimír] Kabrna, [Zdeněk] Hejzlar¹²⁾, [Bořivoj] Vojáček, [Zdeněk] Moc, [Jozef] Zrak¹³⁾, [Peter] Colotka¹⁴⁾, [Július] Turček, [Viktor] Pavlenda¹⁵⁾, [Anton] Ťažký, [Štefan] Sádovský¹⁶⁾, [Andrej] Sámel, [Eduard] Goldstücker¹⁷⁾, [Gustáv] Husák, [Václav] Šimeček. V době nepřítomnosti Dubčka byl pověřen vedením prací předsednictva ÚV Věnek Šilhán.

O této zprávě informuj ihned bratrské strany. Podej o tom zprávu obratem ústředí. Odpovídej šifrou.

Předpokládáme, že tyto i dřívější informace jsou vhodně sděleny i všem složkám a spolupracovníkům ZÚ, včetně obchodního oddělení.

Kohout - Pleskot 011.171

AMZV Praha. TO 1968, č. 3087. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

1) Jiří Hájek (1913–1993), československý socialistický a později komunistický politik. V letech 1955–1958 působil jako velvyslanec ve Velké Británii, následně jako náměstek ministra zahraničí, 1962–1965 byl velvyslancem ČSSR u OSN. V letech 1965–1968 byl ministrem školství ve vládě J. Lenárta, od dubna do září 1968 pak ministrem zahraničí ve vládě O. Černíka.

2) Alexandr Dubček (1921–1992), slovenský, resp. československý komunistický politik. V letech 1963–1968 byl prvním tajemníkem ÚV KSČ, od ledna 1968 do dubna 1969 pak prvním tajemníkem ÚV KSČ. Po krátkém působení v čele Federálního shromáždění byl „odsunut“ na „post“ velvyslance do Turecka, v létě 1970 byl zbaven všech funkcí.

3) Josef Smrkovský (1911–1974) československý komunistický politik. Již po osvobození byl předsedou Národního pozemkového fondu, počátkem 50. byl vězněn. Od roku 1965 byl ministrem-předsedou ústřední správy vodního hospodářství, od roku 1966 člen ÚV KSČ, od dubna 1968 pak zastával funkci předsedy Národního shromáždění, po federalizaci byl do listopadu 1969 předsedou Sněmovny lidu Federálního shromáždění. Následně byl zbaven všech funkcí.

4) Oldřich Černík (1921–1994) československý komunistický politik. Místopředseda vlády J. Lenárta, od dubna 1968 pak předseda vlády, od ledna 1969 předseda federální vlády. V roce 1970 postupně zbaven všech funkcí a odsunut do funkce náměstka ředitele Státního ústavu.

5) Josef Špaček (1927–2007) československý politik. V roce 1968 vedoucí tajemník KV KSČ v Brně, přívrženec reformního hnutí. V roce 1970 byl zbaven všech funkcí.

6) Bohumil Šimon (1920–2003) československý komunistický politik. Od roku 1966 člen ÚV KSČ, v době Pražského jara náležel jako vedoucí tajemník pražského výboru KSČ k hlavním představitelům reformního křídla v ÚV. Na podzim 1969 byl zbaven všech politických funkcí.

7) František Kriegel (1908–1979), československý politik. Od roku 1966 člen ÚV KSČ, v době Pražského jara předseda Ústředního výboru Národní fronty. Jako jediný čs. představitel odmítl

26. 8. podepsat tzv. moskevský protokol; ještě koncem léta 1968 byl zbaven vedoucích funkcí a následně vyloučen i z KSČ.

8) Čestmír Císař (1920–2013) československý komunistický politik a diplomat. Od roku 1963 krátce jedním z tajemníků ÚV, odvolaný pro spory s A. Novotným, 1962–1965 ministr školství, posléze velvyslanec v Rumunsku. V dubnu 1968 znovu přijat do ÚV, kde náležel k předním představitelům reformního křídla; od července 1968 první předseda České národní rady, počátkem roku 1970 však zbaven všech funkcí.

9) Oto Šik (1919–2004) československý ekonom a politik. Od roku 1961 ředitel Ekonomického ústavu ČSAV, od roku 1962 člen ÚV, prosazující ekonomickou reformu. V březnu 1968 byl jmenován místopředsedou vlády O. Černíka, na jaře 1969 zbaven všech funkcí. Od roku 1970 vyučoval na univerzitách v západní Evropě.

10) Věnek Šilhán (1927–2009) československý ekonom a politik. Tzv. vysočanským sjezdem KSČ byl zvolen členem ÚV a současně zastupujícím tajemníkem po dobu Dubčekovy nepřítomnosti; v roce 1969 byl zbaven všech funkcí.

11) Václav Slavík (1920) československý politik. Od 1958 člen ÚV KSČ, 1961–1963 člen sekretariátu a tajemník ÚV KSČ, následně ředitel Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ, 1968–1969 člen předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ.

12) Zdeněk Hejzlar (1921–1993) československý politik a novinář. Již od roku 1946 byl (do počátku 50. let) vedoucím Československého svazu mládeže, následně byl zbaven všech funkcí. Znovu se angažoval v době Pražského jara, od června 1968 byl krátce ředitelem Československého rozhlasu. Počátkem roku 1969 byl „odsunut“ jako rada vyslanectví ve Vídni, následně emigroval a působil ve Švédsku.

13) Jozef Zrak (1929) slovenský ekonom a politik. Tzv. vysočanským sjezdem byl zvolen členem ÚV KSČ, následně se podílel mj. na klíčových jednáních o federalizaci státu, ale roku 1970 byl postupně zbaven všech funkcí.

14) Peter Colotka (1925) slovenský, resp. československý právník, politik a diplomat. Od roku 1966 člen ÚV KSČ, od dubna 1968 jeden z místopředsedů vlády O. Černíka, od května 1969 pak až do října 1988 předseda vlády slovenské SR. V letech 1989–1990 působil ještě jako velvyslanec ve Francii.

15) Viktor Pavlenda (1928–1990) slovenský ekonom a politik. V šedesátých letech patřil k hlavním prosazovatelům ekonomických reforem na Slovensku, v srpnu 1968 byl zvolen členem předsednictva ÚV KSČ a posléze i tajemníkem ÚV KSS. Počátkem roku 1970 byl nicméně zbaven vedoucích funkcí a po krátkém působení ve funkci velvyslance ve Švédsku (1970–1971) byl nucen zcela odejít z politického života.

16) Štefan Sadovský (1928–1984) slovenský komunistický politik. Od roku 1966 člen ÚV KSČ, od ledna do května 1969 první předseda vlády Slovenské socialistické republiky; od května 1969 do ledna 1970 první tajemník ÚV KSS, následně zbaven všech politických funkcí.

17) Eduard Goldstücker (1913–2000), československý politik, diplomat a spisovatel. V 60. letech prof. germanistiky na FF UK, 1968 předseda Svazu spisovatelů; po invazi emigroval a zůstal v exilu ve Velké Británii, kde vyučoval na univerzitě v Brightonu.

23. 8., 12.45., Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskoty všem ZÚ ČSSR, zpravující je o zákroku prezidenta L. Svobody u velvyslanců států, jejichž armády se v předcházejících dnech podílely na okupaci ČSSR a jeho žádosti o propuštění internovaných čs. představitelů.

Kromě dvou nót z 21. 8. i prezident včera kategoricky žádal vyslance pěti zemí o skončení okupace, odchod vojsk a propuštění internovaných státních a politických představitelů.

Stanovisko XIV. sjezdu KSČ a ústavních orgánů a činitelů pevné.

V zemi vládne nadále rozhodné odhodlání. Lid v tisících rezolucích a jiných projevech podporuje zákonné orgány. Svépomocí překonává překážky pro každodenní život, vytvářené okupací. Mimo jakoukoliv pochybnost se ukázalo, že k ozbrojení intervenci v žádném případě nedošlo na pozvání kteréhokoliv ústavního orgánu.

Pleskot

AMZV Praha. TO 1968, č. 3091. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

23. 8., 14.00., Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí J. Kohouta všem organizacím KSČ na ZÚ ČSSR, týkající se rozhodnutí celozávodní organizace strany na MZV, jímž se vyjadřuje podpora výsledkům XIV. sjezdu KSČ.

Celozávodní výbor KSČ, kontrolní a revizní komise, komunisté ve vedení ministerstva zahraničních věcí a stranický aktiv pracovníků ministerstva zaujali dne 23. srpna 1968 stanovisko k současné situaci. Prohlašují, že se plně ztotožňují s konáním a s výsledky mimořádného XIV. sjezdu KSČ. Nově zvolený výbor a jeho orgány považují za jediné legální s právem jednat jménem celé strany. Vyslovují nově zvolenému ústřednímu výboru KSČ plnou podporu.

Vystupování kterýchkoliv samozvaných skupin nebo jednotlivců, kteří nebyli řádně zvoleni XIV. sjezdem a hovoří jménem ÚV KSČ nebo předsednictva, považujeme za nelegální a protistranické. Rozhodně odsuzují jakoukoliv kolaboraci s okupanty, jež by přivedla zemi do nepředstavitelně chaotické situace. CZV KSČ.

Kohout

AMZV Praha. TO 1968, č. 3092. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

23. 8., 17.00., Praha. – *Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskota všem ZÚ ČSSR, informující je o obsahu zasedání neúplné čs. vlády pod předsednictvím L. Štrougala a ...*

Zpráva ze zasedání vlády dne 23. 8. 1968.

Vláda ČSSR pokračovala ve svém jednání dne 22. 8. 1968 i ve večerních a nočních hodinách za předsednictví svého místopředsedy L[ubomíra] Štrougala.¹⁾ Zasedání vlády se zúčastní 22 jejích členů. Na svém zasedání vyslechla informace přednesené jednotlivými ministry a zabývala se podmínkami pro svou další činnost.

Konstatovala, že stále nepracuje v normálních podmínkách proto, že dále pokračuje okupace země vojenskými silami pěti zemí Varšavského paktu.

- Že se její práce nemůže zúčastnit předseda vlády O. Černík a že je znemožněna účast některých dalších členů vlády
- Že vládě není umožněn normální vzájemný styk s Národním shromážděním
- Že nemá možnost získat dostatek informací o životě v zemi
- Že některé vládní budovy jsou obsazeny tak, že vláda nemá k dispozici potřebné technické prostředky

Za této situace se může vláda zabývat pouze běžnými záležitostmi na základě individuálních informací svých jednotlivých členů, a dbát o to, aby život země mohl i ve ztížených podmínkách pokračovat.

Za tímto účelem vyvíjí maximální úsilí, aby byla chráněna práva občanů a zabráněno dalším ztrátám.

Vláda proto jednala s prezidentem republiky L. Svobodou, který je shodného názoru, že základní podmínkou pro další činnost ústavních a politických orgánů je uvolnění jejích čelných představitelů Dubčeka, Černíka, Smrkovského, Kriegla a dalších dosud internovaných.

Prezident republiky informoval vládu, že po vyčerpání všech možných prostředků, jimiž se snažil dosáhnout tohoto cíle jednáním z Prahy, rozhodl se vést toto jednání v Moskvě, a požádal vládu, aby určila dva své členy do jeho doprovodu. Tímto úkolem vláda pověřila svého místopředsedu dr. G. Husáka a ministra národní obrany generála [Martina] Džúra. Současně byla vláda informována o jednání předsednictva ÚV NF, které určilo do presidentova doprovodu svého člena ministra spravedlnosti dr. Kučeru. Další složení presidentova doprovodu vláda neprojednávala.

Po odletu presidenta republiky se vláda rozhodla dále pokračovat v řešení běžných otázek života země. O dalším svém postupu rozhodne vláda po návratu presidenta republiky. Vláda se plně cítí vázána svým programovým prohlášením z dubna 1968, ve všech jeho souvislostech, které vychází z akčního programu KSČ, bylo schváleno NS a na jehož základě dostala důvěru lidu.

Vláda se proto znovu obrací ke všem občanům, aby za všech okolností zachovávali klid a nedávali možnost vzniku konfliktních situací.

Vzhledem k tomu, že došly zprávy o nenormální situaci ve vedení státní bezpečnosti, žádá vláda na návrh ministra vnitra, který se jednání vlády trvale účastní, aby se neprodleně hlásil náměstek ministra vnitra Villimam Šalgovič²⁾ vojenskou kanceláři prezidenta republiky, která mu neprodleně zprostředkuje styk s vládou.

Podle čl. 65 ústavy přísluší po dobu nepřítomnosti prezidenta republiky na území ČSSR výkon jeho funkce.

Vláda ve svém jednání dále pokračuje.

Pleskot

AMZV Praha. TO 1968, č. 3093. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

1) Lubomír Štrougal (1924), československý komunistický politik. Od roku 1958 byl členem ÚV KSČ, současně začal zastávat různé vládní funkce, mj. ministra zemědělství ve vládě V. Širokého (1959–1961) a ministra vnitra ve vládách V. Širokého a J. Lenárta (1963–1965). Od dubna 1968 byl místopředsedou vlády O. Černíka (a po srpnu 1968 zastával tehdy obvyklé protiokupační postoje). Od ledna 1970 do října 1988 byl předsedou federální vlády „normalizačního“ Československa.

2) Viliam Šalgovič (1919–1990). V letech 1945–1951 působil jako důstojník tzv. obranného zpravodajství, resp. StB, jako podřízený B. Reicina byl sice propuštěn, působil ale nadále v různých orgánech státní a stranické správy. V květnu 1968 byl jmenován náměstkem ministra vnitra, do jehož kompetence spadalo mj. řízení StB. Jako spolupracovník KGB se podílel na bezprostředních přípravách invaze včetně internace proreformních představitelů a ochrany konzervativců. V letech 1969–1970 byl přidělen jako vojenský přidělenec k čs. ambasádě v Budapešti, následně stál v čele Ústřední a revizní komise ÚV KSS, v letech 1975–1989 byl předsedou Slovenské národní rady.

7

24. 8., 11. 02., Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí J. Bušniaka všem ZÚ ČSSR, týkající se aktuální situace v Praze.

Situace v Praze dnes v 8.00., hod ráno nadále ukázněná. Okupační vojska ignorována jak ústavními orgány, tak obyvatelstvem. Nadále ojedinělá střelba z různých míst. Nové ztráty na životech nehlášeny. Raněných přibývá.

Svobodný rozhlas v obtížných podmínkách vysílá z nejrozumnějších míst republiky. Vliv okupantských vysílaček minimální. Svobodný tisk v omezeném rozsahu vychází, přesto že redakce jsou obsazeny. Tisk je kolportován dobrovolníky.

Situace na Slovensku obdobná.

Včerejší jednohodinová stávka vyhlášena XIV. sjezdem spontánní. Věrně odrazila postoj lidu. Spolupráce s okupanty odmítána.

Podle svobodného rozhlasu pět členů předsednictva ÚV KSS bylo na vlastní žádost odvezeno na známé místo k veliteli okupačních jednotek Bratislavy. Byl jim umožněn telefonický rozhovor se členem Svobodovy delegace v Moskvě Husákem. Sdělil, že se moskevského jednání účastní rovněž Černík a Dubček.

Bušniak - Pleskot

AMZV, Praha. TO 1968, č. 3111. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

8

24. 8., 15.00., Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskoti všem ZÚ ČSSR, týkající se suspendování náměstka ministra vnitra V. Šalgoviče.

Vláda ČSSR vzhledem k tomu, že náměstek ministra vnitra [Viliam] Šalgoti se přes opětovné vyzvání nedostavil do schůze vlády a nenavázal s ní spojení, odvolává jej až do ověření případu z funkce náměstka ministra vnitra a prohlašuje: veškeré rozkazy, vydané jeho jménem i jiná podobná opatření, počínajíc 20. 8. 1968, je nutno pokládat za neplatné.

Řízení STB přebírá osobně ministr vnitra Josef Pavel.

Pleskot

AMZV Praha. TO 1968, č. 3115. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

9

24. 8., 15.00., Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskoti všem ZÚ ČSSR, týkající se aktuálních zpráv o dosavadním průběhu jednání čs. státní delegace v Moskvě o dalším pobytu sovětských vojsk v ČSSR.

Dle zprávy našeho ZÚ v Moskvě prezident a členové delegace považují dosavadní průběh jednání za konstruktivní a otevírající cesty oboustranně přijatelným východiskům. Žádost prezidenta a delegace, požadující především, aby se internovaní vedoucí činitelé vrátili k výkonu funkcí a byla obnovena řádná činnost ústavních orgánů, je přijímána sovětskou stranou s porozuměním.

Jednání dnes pokračují po 11. hod. moskevského času.

Pleskot

AMZV Praha. TO 1968, č. 3118. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

10

24. 8., 18.50., Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskoti všem ZÚ ČSSR, týkající se rozhodnutí vlády o usnadnění dopravy čs. turistů ze zahraničí do vlasti.

Vláda na svém zasedání dne 24. 8. 1968:

1/ vzala na vědomí informace o hlášení ze ZÚ o mezinárodním ohlasu na vývoj v ČSSR

2/ uložilo a MZV a dalším zainteresovaným ministrům a Státní bance dohodnout dopravu čs. turistů do vlasti

3/ na základě informace místopředsedy [Františka] Hamouze vyslovila souhlas s tím, že místopředseda Colotka pracuje na Slovensku, aby mohl koordinovat práci slovenských ústavních orgánů, které se plně ztotožňují s postupem Národního shromáždění a vlády republiky, s postupem vlády.

Bušniak - Pleskot

AMZV Praha, TO 1968, č. 3119. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

11

25. 8., 11.15., Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskoti všem ZÚ ČSSR, týkající se obsahu posledního jednání vlády a aktuální situace v okupované republice.

Zpráva ze zasedání vlády dne 25. 8. [19]68 ráno:

Oficiální agentury některých socialistických států rozšířily zprávu, že po Praze jezdí civilní auta, která rozvážejí zbraně kontrarevolucionářům.

Vláda prohlašuje, že tyto zprávy jsou naprosto neopodstatněné a mají sloužiti jako záminka k zostřeným zásahům cizích vojsk proti civilním osobám.

Vláda dále konstatuje, že dosud nebyl dodržen příslib daný velitelem cizích armád¹⁾ prezidentu republiky L. Svobodovi o uvolnění vládních objektů a umožnění normální práce vlády.

Naopak v noci z 24. na 25. srpna 1968 došlo k násilnému vniknutí cizích vojsk do dosud neobsazených budov ministerstev a centrálních úřadů a k provádění prohlídek. Přitom byly některým jednotkám lidových milicí v těchto úřadech zabaveny zbraně. Ministerstvo těžkého průmyslu bylo obsazeno.

Vláda proto uložila ministerstvu zahraničních věcí, aby protestovalo u velvyslanců SSSR²⁾, PLR³⁾, NDR⁴⁾, MLR⁵⁾ a BLR⁶⁾ proti chování vojsk jejich zemí k civilnímu obyvatelstvu a proti zásahům, které dále znemožňují práci vládních orgánů.

Pleskot

- 1) Generál I. G. Pavlovskij.
- 2) Štěpan V. Červoněnko.
- 3) Włodzimierz Januriek.
- 4) Peter Florin.
- 5) Imre Kovacs.
- 6) Stojko Nedelčev.

12

25. 8., 21.00., Praha. – *Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskota všem ZÚ ČSSR, zpravující je o další demarši vedení MZV u velvyslanců, zastupujících státy, jež se podílely na okupaci ČSSR.*

MZV z pověření vlády ČSSR pozvalo dne 25. 8. velvyslance zemí, jejichž vojska obsadila území ČSSR a provedlo další demarši; připomenulo zejména své předchozí diplomatické nóty, v nichž uplatnilo zásadní požadavky a poukázalo na skutečnost, že dosud nebyl splněn slib daný prezidentu republiky Svobodovi velitelem armád obsadivších ČSSR, generálem armády I. G. Pavlovským. Podle tohoto slibu mělo být mimo jiné v krátké době upouštěno od obsazení a blokování budov všech státních a stranických orgánů, bank a všech budov nezbytných pro normální hospodářský chod země. Veškeré obce a malá města měly být vyklizeny a ve velkých městech měly být umístěny vojenské posádky tak, aby nenarušovaly dopravu.

MZV dále poukázalo na skutečnost, že nejsou dodržovány ani elementární zásady lidskosti ve styku s obyvatelstvem, které je neustále ohrožováno na životech.

MZV požádalo s veškerou naléhavostí a důrazem, aby byla učiněna příslušná opatření. S velvyslancem SSSR s. [Š.] V. Červoněnkem, jednal úřadující ministr zahraničních věcí, náměstek ministra Pleskot.

Pleskot

13

26. 8., 9.30. Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskوتا všem ZÚ ČSSR, týkající se objektivy informací vysílání čs. rozhlasu.

Na dotaz některých ZÚ, zda informace legálního čs. rozhlasu jsou objektivní a možno-li se jimi řídit, sděluji: Pro nedostatek přesných informací, skutečnost, že pracuje utajeně a někdy vlivem živelností, pouští i zprávy nepřesné, někdy nepravdivé. Jako zdroj informací cenné, říď se však pouze pokyny ústředí.

Kohout - Pleskot

AMZV Praha. TO 1968, č. 3145. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

14

26. 8., 11.00. Praha. – Cirkulární informace náměstka ministra zahraničí V. Pleskota všem ZÚ ČSSR, týkající se aktuální situace v okupovaném Československu.

Situace dnes k 9.00 hod, ráno.

V noci v Praze střelba údajně po vládních činitelích, kteří odjížděli ze schůze vlády.

 Svobodné noviny opět vyšly. Rádio [!] a televize pracují.

 Aktivitu zesilují okupantské vysílače. Jsou ignorovány.

 V neustálé aktivitě celá strana a státní orgány.

 Hrdina SSSR Sochor a další vrátili SSSR vyznamenání. Situace v Čechách i na Slovensku napjatá, ukázněná. Semknutost lidu roste. Všeobecné očekávání návratu delegace z Moskvy.

 Ze všech našich ZÚ plná podpora legálním představitelům vlády. Totéž od našich občanů v zahraničí.

Pleskot

AMZV Praha. TO 1968, č. 3146. Originál odeslaného telegramu, strojopis.

Jindřich Dejmek

Zur unmittelbaren Reaktion der tschechoslowakischen Diplomatie auf die sowjetische Besetzung im August 1968 (einige Anmerkungen und unveröffentlichte Dokumente)

Zusammenfassung

Die Diplomatie der kommunistischen Tschechoslowakei wurde durch die Invasion der Truppen des Warschauer Paktes in der Nacht auf den 21. August 1968 vor die völlig ungewohnte Situation gestellt, in der sie die Souveränität des Staates gegen einen Verbündeten verteidigen sollte, den sowohl die Leitung der herrschenden Partei als auch ein großer Teil der Öffentlichkeit bis zu diesem Zeitpunkt als Garanten einer gewissen Unabhängigkeit angesehen hatten. Die mögliche Aktivität des Außenministeriums wurde dann auch von der Tatsache erschwert, dass die meisten seiner leitenden Repräsentanten, einschl. des Ministers und der Hälfte der Stellvertreter, in diesen Stunden außerhalb von Prag waren (der Außenminister Jiří S. Hájek sogar im Urlaub in Jugoslawien). Dennoch erfüllte die Mehrheit der Beamten – und mit ihnen auch die Mehrheit der Botschafter der Tschechoslowakei im Ausland – loyal die Entscheidungen der Staats- und Parteispitzen, die sich gegen die Okkupation stellten, und trug so wesentlich dazu bei, das politische Szenarium der sowjetischen Invasion zu vereiteln, das sich bemühte den Einmarsch der Truppen durch einen angeblichen Antrag der tschechoslowakischen Parteiführung zu legitimieren. Den größten Beitrag zur Destruktion der offiziellen Begründung für den Einmarsch der Truppen durch Breschnews Regierung der UdSSR leistete Auftritt tschechoslowakischen Repräsentanten in der UNO, zuerst des einstweiligen Vertreters der Tschechoslowakei beim Sicherheitsrat J. Mužík und anschließend auch von J. Hájek selbst, der direkt aus Belgrad nach New York flog. Obgleich Prag, und zwar auch der Präsident L. Svoboda persönlich, den Minister aufforderte, in der UNO nicht gegen die Invasion aufzutreten, protestierte Hájek wiederholt gegen die Okkupation, wodurch er sich bemühte, den Raum für die tschechoslowakisch-sowjetischen Verhandlungen über den Abzug der Truppen zu vergrößern und die Schicksale des in die UdSSR verschleppten Teils der höchsten Repräsentanten, an der Spitze mit A. Dubček und O. Černík, zu erleichtern. Die internationale Publizierung dieser Frage konnte zusammen mit weiteren Faktoren, u.a. mit dem Widerstand eines großen Teils der westlichen kommunistischen Parteien gegen die Invasion, zu einer gewissen Kompromisslösung der Krise beitragen. Die Unterzeichnung des tschechoslowakisch-sowjetischen Moskauer Protokolls vom 26.08.1968, das u.a. den Rückzug des tschechoslowakischen Problems aus der UNO und die Festigung der gegenseitigen diplomatischen Zusammenarbeit zwischen Moskau und Prag antizipierte, bedeutete jedoch die Einstellung des aktiven Widerstands der tschechoslowakischen Diplomatie gegen die Okkupation. In der nachfolgenden Periode wurde jedoch das Prager Außenministerium dann einer Reinigung unterzogen, von der die Mehrheit derjenigen Beamten betroffen war, die sich nach dem 20. August gegen den Einmarsch engagiert hatten.

Jindřich Dejmek

On the immediate response of Czechoslovak diplomacy to the Soviet occupation in August 1968 (a few comments and unpublished documents)

Summary

Communist Czechoslovakia's diplomacy found itself in a completely unfamiliar situation after the invasion of the Warsaw Pact armies on the night of 20/21 August 1968, having to defend the state's sovereignty against its allies, which the leadership of the governing party and a large section of the public had until then perceived as a guarantee of a certain independence. Any possible action by the Foreign Ministry was complicated by the fact that most of its heads, including the minister and half the deputies, were out of Prague at the time (Foreign Minister Jiří S Hájek was even on holiday in Yugoslavia). Nevertheless, most officials – along with most Czechoslovak ambassadors abroad – loyally carried out the decisions of the state and party leadership which opposed the occupation, thus substantially contributing to the failure of the political scenario for the Soviet invasion which aimed to legitimise the invasion as being apparently requested by the Czechoslovak party leadership. The destruction of the official justification for the invasion from Brezhnev's USSR leadership was in particular due to appearances by Czechoslovak representatives at the UN, first interim CSSR ambassador at the UN Security Council, J Mužík, and then J Hájek himself, who flew directly to New York from Belgrade. Although Prague, including the President himself, L Svoboda, called upon the minister not to oppose the invasion at the UN, Hájek protested repeatedly against the occupation, endeavouring in so doing to widen the space for Czechoslovak-Soviet negotiations on the withdrawal of the armies and thus, amongst other things, help improve the situation for Czechoslovakia's senior representatives, headed by A Dubček and O Černík, who had been taken to the USSR. This 'internationalisation' of the Czechoslovak question along with other factors, including the opposition of a large number of Western communist parties to the invasion, could have helped ensure a compromise outcome to the crisis. Signature of the Czechoslovak-Soviet 'Moscow Protocol' of 26 August 1968 which anticipated the withdrawal of the Czechoslovak issue from the UN and the strengthening of mutual diplomatic collaboration between Moscow and Prague amongst other issues, however, represented the end of active Czechoslovak diplomacy resistance to the occupation. In the subsequent period, Prague's Ministry of Foreign Affairs was subjected to a purge which affected most of the officials who had opposed the 'arrival' of the foreign troops following 20 August.

KRONIKA

Významné životní jubileum prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc.¹

Počátkem roku 2015 si historická obec připomněla několik výročí. Mezi nimi lze zmínit rovněž významné životní jubileum pana prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., dlouholetého člena Katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.² Pokusme se v následujících odstavcích o jisté přiblížení životních a tvůrčích zkušeností jubilujícího pana profesora, jehož osobnost i obsáhlé vědecké dílo může být mnohému historikovi, respektive studentovi oboru vpravdě inspiro-
rující.

Miloš Trapl se narodil 15. ledna 1935 v jihomoravských Hustopečích. Rodina Traplů, pocházející z Boskovicka, byla již po několik generací rodinou učitel-skou.³ Otec Miloslav Trapl (1899–1979), v době narození syna profesor na hustopečském gymnáziu, patřil v poválečných letech k obnovitelům olomouckého vysoko-
kého učení – zakladatelům Univerzity Palackého, významný podíl zde měl zejména na konstituování studijního oboru sociologie.

¹ Předkládaný článek je upraveným a doplněným textem, který byl otištěn v regionální vlastivědné revue Střední Morava, viz Lukáš F. PELUNĚK, *Pan profesor Miloš Trapl – jubilující a inspirující*, Střední Morava, 2015, No. 39, s. 134–138.

² Osobnost profesora Trapla byla připomenuta několikrát již dříve. Kompletní bibliografie takto koncipovaných textů viz Pavel MAREK kol., *Historik a jeho dílo. Kniha věnovaná 80. výročí narození prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc.*, Olomouc 2015, s. 18. Významným zdrojem informací jsou i jubilatovy nedávno vydané paměti, viz Miloš TRAPL, *Můj život s historií*, Olomouc 2014. [edice *Paměť UP*, svazek 5]

³ Jak píše jubilant ve svých pamětech, rodopis Traplů vypracoval za první republiky československé Ladislav Hosák na přání Miloslava Trapla. Srov. Miloš TRAPL, *Můj život s historií*, Olomouc 2014, s. 9.

V rodných Hustopečích prožil Miloš Trapl jen několik raných měsíců svého života, do roku 1936. Brzy poté se celá rodina přestěhovala do moravské metropole – do Brna, kde otec Miloslav nastoupil na tamější III. reálné gymnázium (vyučoval zde do roku 1945). Své dětství tedy strávil v Brně, kde navštěvoval obecnou školu (1941–1946) a posléze III. reálné gymnázium na Hybešově, později Kounicově (Leninově) ulici (1946–1948). V důsledku zákona o jednotné škole z roku 1948 byla zrušena osmiletá gymnázia a studenti nižších ročníků museli navštěvovat tzv. měšťanskou školu – Miloš Trapl nebyl výjimkou. Po dvou letech na škole v Kotlářské ulici se opět přihlásil na gymnázium, jež dříve musel opustit. V srpnu 1953 zde odmaturoval. V témže roce se přihlásil ke studiu českého jazyka a dějepisu na tehdejší Vysoké škole pedagogické v Olomouci, kam se současně přestěhovala celá rodina.⁴ Na pozadí publikovaných pamětí a vyprávění jubilanta víme, že Brno tehdy opouštěl s těžkým srdcem. Olomouc se mu však později stala skutečným druhým domovem.

Při studiu historie Miloše Trapla významně ovlivnili někteří jeho učitelé – dle jeho vlastních slov zejména Ladislav Hosák (1898–1972),⁵ Zdeněk Kristen (1902–1967),⁶ František Kutnar (1903–1983) či Josef Polišenský (1915–2001). Olomoucká studia ukončil v roce 1957 a již v červnu téhož roku nastoupil na místo referenta archivního oddělení Krajské správy ministerstva vnitra v Olomouci.⁷ Mezi lety 1960 až 1964 pak našel pracovní uplatnění ve Vlastivědném ústavu v Olomouci (současné Vlastivědné muzeum v Olomouci), jakožto odborný pracovník pro období kapitalismu.

V září 1964 se dr. Trapl stal odborným asistentem Katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého, s níž je jubilantova profesionální dráha spjata až do dnešních dnů. Roku 1976 se na Masarykově univerzitě v Brně habilitoval a na jaře 1977 byl jmenován docentem. Zajímavou kapitolou v životě Miloše Trapla je pak jeho „známá“ přednáška z února 1980, kdy v aule Filozofické fakulty Univerzity Palackého hovořil o „Vítězném Únoru 1948“ netradičně otevřeně, v rozporu s oficiálními myšlenkami doby. Jeho vystoupení však mělo pochopitelně své

⁴ Jak podotýká sám jubilant, shodou náhod není absolventem Univerzity Palackého, nýbrž zmíněné Vysoké školy pedagogické, která se v důsledku reformy vysokoškolského studia z roku 1953 transformovala z pedagogické a filosofické fakulty olomoucké univerzity. Univerzita Palackého poté byla tvořena pouze jednou fakultou – lékařskou. Vysoká škola pedagogická se v roce 1959 přejmenovala na Pedagogický institut v Olomouci a roku 1964 se stala opět institucionální součástí Univerzity Palackého.

⁵ Osobnosti profesora Hosáka věnoval jubilant v roce 1998 podnětný text, viz *Sto let od narození Ladislava Hosáka*. Jižní Morava 34, 1998, sv. 37, s. 324–325.

⁶ Miloš Trapl je autorem Kristenova nekrologu, viz *Jak jsem znal profesora Zdeňka Kristena*. Vezdejší náš čas 1, 1967, č. 4, listopad, s. 7–8.

⁷ Z řad olomouckých archivářů jmenujme zejména Miloše Kouřila (1932–2012), s nímž prof. Trapl později úzce spolupracoval, např. při výzkumu československého exilu ve Švýcarsku.

důsledky – po zbytek let osmdesátých byla jeho přednášková a jiná odborná činnost částečně utlumená. Podzim roku 1989 však přinesl optimismus i do tváře tehdy docenta Miloše Trapla – otevřely se nové možnosti, zejména pracovní stáže v zahraničí. Později tak studijně navštívil například Rakousko, Německo, Švýcarsko či Spojené státy americké. Roku 1997 byl Miloš Trapl na doporučení Vědecké rady Masarykovy univerzity v Brně jmenován profesorem českých dějin. Před dvěma lety odešel profesor Trapl do důchodu a tehdejší rektor Univerzity Palackého mu přiznal statut emeritního profesora katedry historie. Nevzdal se však tvůrčí činnosti a zůstává i nadále aktivním a neúnavným badatelem.⁸

Zaměříme nyní naši pozornost k publikační činnosti profesora Trapla. Pokud prohlédneme bibliografické soupisy jeho prací, zaujme již časové rozpětí, v němž autor své texty publikoval. První vědecká studie o poddanské vzpouře na Losinsku byla otištěna již roku 1953 v Časopise Společnosti přátel starožitností, několik jeho nejnovějších článků bylo otištěno i v roce 2014. Dlužno podotknout, že některé texty prof. Trapla jsou teprve v rukopise a na otištění čekají.

Představme si nyní jednotlivé tematické celky, kterým se jubilant věnoval ve své odborné činnosti.⁹ Publikované dílo bychom mohli v rámci přehlednosti rozdělit do čtyř skupin: 1. regionální dějiny a historický místopis Moravy a Slezska; 2. politické dějiny (politický katolicismus, dějiny Československé strany lidové); 3. dějiny českého, respektive československého exilu, 4. biografické studie.

Znalého věci jistě neudiví, pokud prohlásíme, že alfou a omegou publikačních aktivit profesora Trapla byly a jsou regionální dějiny společně s historickým místopisem Moravy a Slezska. Od roku 1964, kdy začal působit v Kabinetu regionálních dějin při olomoucké katedře historie,¹⁰ vyvíjí soustavnou odbornou i osvětovou publikační činnost v dané oblasti. Společně s olomouckými historiky Josefem Bartošem (1931–2005) a Jindřichem Schulzem (nar. 1940) je autorem rozsáhlého několikasvazkového díla zvaného *Historický místopis Moravy a Slezska*

⁸ V současné době je např. jedním z řešitelů projektu *Československý exil v Austrálii a jeho kultura po roce 1948* (GA ČR, 2012–2016, spoluřešiteli jsou prof. Jaroslav Miller a prof. Jana Burešová).

⁹ Existují dva bibliografické soupisy publikovaných prací, viz Pavel MAREK – Michael VIKTOŘÍK, *Výběrová bibliografie prací prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., za léta 1958–2004*, in: Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK (eds.), *Andros Probabilis. Sborník prací přátel a spolupracovníků historika prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., k jeho 70. narozeninám*, Brno–Olomouc 2005, s. 39–65; Jana BUREŠOVÁ – Pavel MAREK, *Bibliografický soupis prací prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., napsaných v letech 2004–2014*, in: Pavel Marek a kol., *Historik a jeho dílo. Kniha věnovaná 80. výročí narození prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc.*, Olomouc 2015, s. 19–26.

¹⁰ O založení, vývoji a činnosti Kabinetu regionálních dějin nedávno pojednal jubilant: K 50. výročí založení Kabinetu regionálních dějin Katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, *Vlastivědný věstník moravský* 66, 2014, č. 1, s. 63–65.

v letech 1848–1960.¹¹ Jedná se o příručku nepostradatelnou pro profesionálního i vlastivědného badatele, ať už v ohledu dějin politických, sociálních či hospodářských. V oboru regionálních dějin nelze zapomenout ani na několik knih o dějinách moravských měst a obcí, na nichž se Miloš Trapl podílel. Výběrově můžeme zmínit alespoň dějiny rodných Hustopečí, Olomouce, Uherského Brodu, Svitav, Fulneku, Otrokovic, Uherského Hradiště, Nivnice, Prostějova či Uničova. V současné době se autorsky podílí i na připravovaných dějinách města Litovle. Dle výše uvedeného lze rozpoznat také odborný zájem prof. Trapla o dějiny Slovácka, který zhodnotil i v jedné z dalších publikací.¹² Již od let šedesátých (1967) je i členem redakční rady vlastivědného sborníku Jižní Morava. V našem pojednání však nemůžeme zapomenout ani na region Malé Hané, kam prof. Trapl mnohokrát zavítal v rámci vlastivědných konferencí pořádaných místními nadšenci. Poslední odborná konference věnovaná problematice tohoto regionu se uskutečnila v říjnu 2012 v Jevíčku – textová verze přednášky prof. Trapla byla v minulém roce publikována na stránkách časopisu *Historica Olomucensia*.¹³ K nastíněnému tématu regionálních dějin však částečně náleží i jubilatův odborný příspěvek k dějinám olomoucké univerzity.¹⁴

Dalším, neméně významným tématem reflektovaným prof. Traplem jsou politické dějiny, především politický katolicismus a dějiny Československé strany lidové. O českém politickém katolicismu na Moravě pojednal již v roce 1968.¹⁵ K tématu se vyjadřoval soustavněji opět po roce 1990, publikoval také v zahraničí – roku 1995 mu vyšla ve Spojených státech amerických monografie v anglickém jazyce.¹⁶ Rovněž několik československých lidoveckých politiků se stalo středem jeho zájmu – zejména pak Msgre Jan Šrámek, o němž ještě blíže pojednáme na dalších řádcích. Zde je nutné zmínit i Centrum dějin křesťanské politiky při olomouc-

¹¹ Toto souborné dílo nezanedbatelného významu vycházelo mezi lety 1967 a 2011. Tvoří jej 18 svazků, z nichž úvodní nečíslovaný sepsal Ladislav Hosák, první číslovaný svazek je bibliografií historického místopisu od Jaroslava Vlacha a Jaromíra Kubička, ostatní svazky jsou již dílem zmíněné trojice autorů z Kabinetu regionálních dějin při FF UP v Olomouci. Podnětný příspěvek o dějinách Historického místopisu Moravy a Slezska 1848–1960 pochází z pera Davida PAPAJÍKA, *Miloš Trapl a Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*, in: Marek Pavel a kol., *Historik a jeho dílo*. Kniha věnovaná 80. výročí narození prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., Olomouc 2015, s. 29–40 (přehledný soupis vydaných svazků díla je uveden na s. 39–40).

¹² Kolektiv autorů, *Slovácko. Kapitoly z dějin Slovácka*, Praha 1978. [1 kapitola, redakce s Metodějem Zemkem]

¹³ Příspěvek se věnuje osobnosti Franze Spiny (1868–1938), blíže viz pozn. č. 33.

¹⁴ Kolektiv autorů, *Kapitoly z dějin olomoucké univerzity*, Ostrava 1973. [spoluautorství kapitoly *Přehled dějin staré univerzity*]

¹⁵ *Politika českého katolicismu na Moravě 1918–1938*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 13, Supplementum, Praha 1968.

¹⁶ *Political Catholicism and the Czechoslovak People's Party in Czechoslovakia 1918–1938*, New York 1995.

ké katedře, které v roce 2009 založil společně s blízkým spolupracovníkem, prof. Pavlem Markem. Dále jmenujme dějiny první Československé republiky, jimž prof. Trapl věnoval výrazný prostor ve své odborné činnosti. Tématem se detailněji zabýval v uvolněnější atmosféře konce šedesátých let. Po roce 1990, kdy se otevřel prostor výzkumu československé politiky období 1918 až 1938, pak patřil prof. Trapl k nejdůležitějším odborníkům na danou problematiku v Československu a následnické České republice.

Problematika československého exilu se stala doménou prof. Trapla na počátku let devadesátých, kdy se historikům otevřely dříve nepřístupné archivní fondy i hranice mezi státy střední Evropy. Brzy poté – v roce 1993 došlo na olomoucké katedře historie k založení Centra pro československá exilová studia, jehož ředitelem zůstává prof. Trapl až do dnešních dnů. V kontextu exilových studií se zabýval především českými exulanty a krajanským hnutím ve Švýcarsku, československými emigranty z řad politiků,¹⁷ v poslední době pak, jak již bylo zmíněno, se zabývá českým exilem v Austrálii.

Významné místo v jubilantově publikační činnosti tvoří biografické studie. Nahlížíme-li do kompletní autorovy tvorby, je nutné připomenout některé z reflektovaných osobností. Zatímco příručka z roku 1995, na níž se podílel společně s kolegou Josefem Bartošem a olomouckou archivářkou Stanislavou Kovářovou,¹⁸ se zabývá vybranými hybateli českých politických a kulturních dějin, existuje i několik samostatných studií věnovaných jednotlivým osobnostem. Zájem prof. Trapla si vysloužili ponejvíce představitelé politického života – katoličtí politici František Světlík (1875–1949)¹⁹ a Jan Šrámek (1870–1956),²⁰ dále zástupce německé menšiny v prvorepublikových vládách Franz Spina (1868–1938),²¹ národní socialista Petr

¹⁷ Významná je kniha o poúnorové politické emigraci a vzniku Rady svobodného Československa, viz Zdeněk JIRÁSEK – M. TRAPL, *Exilová politika v letech 1948–1956*, Olomouc 1997.

¹⁸ Josef BARTOŠ – Stanislava KOVÁŘOVÁ – M. TRAPL, *Osobnosti českých dějin*, Olomouc 1995 (2. doplněné a přepracované vydání Olomouc 2005).

¹⁹ *Olomoucký „rudý prelát“ František Světlík*, Střední Morava, 1967, č. 1, s. 64–68; *Mons. František Světlík (1875–1949). Nástin života a díla katolického politika a novináře*. Olomouc–Rosice 2001. [s Pavlem Markem]

²⁰ *Monsignore Jan Šrámek*, Olomouc 1995; *Přehled života a díla Monsignore ThDr. h. c. Jana Šrámk*, in: Pavel Marek (ed.), Jan Šrámek, kněz, státní politik, Olomouc 2004, s. 29–38; naposledy M. TRAPL – Karel KONEČNÝ – Pavel MAREK, *Politik dobré vůle. Život a dílo msgr. Jana Šrámk*, Praha 2013. Jak Miloš Trapl poznamenává, posledně citovanou knihu lze chápat jako zdařilé završení jeho dlouholetého výzkumu o českém politickém katolicismu. Srov. M. TRAPL, *Můj život s historií*, Olomouc 2014, s. 197.

²¹ Např. *Profesor Franz Spina, vědec, politik, ministr*, Moravskotřebovské vlastivědné listy, 2003, č. 14, s. 28–30; *Franz Spina – z Malé Hané do Prahy*, Historica Olomucensia, Supplementum II. – 2014, Sborník prací historických XXXVI, s. 181–192.

Zenkla (1884–1975),²² sociální demokrat Bohumil Laušman (1903–1963)²³ nebo někdejší premiér polské vlády Wincenty Witos (1874–1945),²⁴ dlíci ve 30. letech minulého století v československém exilu. Mnohé z osobností jsou zpracovány v *Biografickém slovníku Slezska a severní Moravy*, ve slovníku nazvaném *Cestami křesťanské politiky*²⁵ nebo v publikaci *Osobnosti Olomouckého kraje 1850–2008*.²⁶ Předmětem Traplova zájmu se však stali i někteří historikové, např. František Palacký (1798–1876),²⁷ František Matouš Klácel (1808–1882)²⁸ či Antonín Gindely (1829–1892).²⁹ Několikrát se vyjádřil také k lidskému a vědeckému odkazu svého otce Miloslava Trapla.³⁰

Na předchozích řádcích jsme představili jubilantovy biografické údaje a jeho publikační činnost. Zastavme se i u dalších činností profesora Trapla. V ohledu výzkumném jsme nastínili, že je pracovníkem či spolupracovníkem těchto vědeckých pracovišť: Kabinetu regionálních dějin, Centra pro československá exilová studia a Centra dějin křesťanské politiky (zmíněná pracoviště působí při olomoucké katedře historie). Rozsah odborných i zájmových aktivit profesora Trapla lze však rozpoznat i z jeho členství v několika profesních a zájmových společnostech, jmenujme především Matici moravskou,³¹ Muzejní a vlastivědnou společnost v Brně,³² Masarykovu společnost, v neposlední řadě Sdružení profesorů Filozofické fakulty univerzity Palackého – Societas cognitorum, Rotary klub či Vojenský a špitální řád

²² *Životní osudy PhDr. Petra Zenkla (úvodní slovo)*, in: Petr Zenkl, *Mozaika vzpomínek*. Ed. Miloš Kouřil, Olomouc 1998, s. 5–13.

²³ JANA BUREŠOVÁ – Miloš TRAPL, *Bohumil Laušman. Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu*, Olomouc 2009.

²⁴ Zmíníme alespoň dvě Traplovy studie k tématu: *Wincenty Witos v Československu (1933–1939)*, Těšínsko 34, 1991, č. 1, s. 21–25; *Moravský exil polského premiéra W. Witose*. Vlastivědný věstník moravský 45, 1993, č. 4, s. 383–395.

²⁵ Michal PEHR a kol., *Cestami křesťanské politiky. Biografický slovník k dějinám křesťanských stran v českých zemích*, Praha 2007.

²⁶ Kolektiv autorů, *Osobnosti Olomouckého kraje 1850–2008*, Olomouc 2008.

²⁷ *Jak se chudý chlapec stal členem panské sněmovny*, in: Miloslav Pospíchal (ed.), *Palackého cesta*, Olomouc 1998, s. 125–128.

²⁸ *František Matouš Klácel, 1808–1882*, in: Ivo Barteček (ed.), *Historiografie Moravy a Slezska 1*, Olomouc 2001, s. 73–94.

²⁹ *Antonín Gindely, poslední profesor všeobecných dějin na staré univerzitě. (K 100. výročí úmrtí)*, Hanácké noviny 3, 1992, č. 260, 7. listopadu 1992, příloha, s. 8.

³⁰ Viz pozn. č. 3.

³¹ Prof. Trapl je již po několik let členem výboru společnosti.

³² V září 2012 byl profesor Trapl oceněn výběrem Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně pamětní medailí, jež byla poděkováním za dlouholetou spolupráci. Jedním z výsledků této spolupráce bylo vydání 9. svazku nové řady Vlastivědy moravské roku 2004.

sv. Lazara Jeruzalémského. Za svou mnohostrannou činnost byl již několikrát oceněn různými způsoby – získal Cenu města Olomouce za rok 2005, mimo jiné se stal i čestným občanem města Hustopečí (2013).

V neposlední řadě je nutné zmínit úlohu profesora Trapla ve vzájemném dialogu a spolupráci mezi olomouckými, brněnskými i pražskými historiky. Rovněž jistě nebude přehnaným tvrzením, že snad každý, kdo se s panem profesorem setká, nese ještě dlouho v paměti jeho srdečnost. Pan profesor Trapl je vždy ochotný pomoci a poradit – ať už se jedná o kolegy či studenty. Uvedený medailon jubilujícího historika byl z pochopitelných důvodů zestručněn – autor těchto řádků však doufá, že vystihl alespoň v základních obrysech charakteristiku osobnosti a díla pana profesora Miloše Trapla. Zároveň budiž vysloveno přání všeho dobrého.

Lukáš F. Peluněk

„Přesídlování a vyhlazování obyvatelstva – syndrom moderních dějin“ „Resettlement and Extermination of the Population – a Syndrome of Modern History“

Mezinárodní konference byla zorganizována Historickým ústavem AV ČR v. v. i., ve dnech 11. – 12. listopadu 2014 v Praze. Jednalo se o součást projektu týmu pracovníků Historického ústavu AV a jejich kolegů z několika dalších výzkumných institucí. Vyvrcholil účastí na XXII. Mezinárodním kongresu historiků v Jinanu (Čínská lidová republika) koncem srpna 2015. Výzkum, následné analýzy, jejichž výsledky zde byly předloženy a diskutovány, představovaly základ připravované kolektivní monografie, která bude součástí programu v sérii panelů s rámcovým názvem: *Frontiers, Massacres and Resettlement of Population* (Specialized Theme 12), jehož společnými garanty jsou prof. Lyndall Ryan (Centre for the History of Violence, University of Newcastle, Australia) a doc. PhDr. Zlatica Zudová-Lešková, CSc. (Historický ústav AV ČR v. v. i., Praha).

Cílem dvoudenní mezinárodní konference bylo zkoumat dějinná fakta, prodrobit je kritické aprobaci z pohledu dvou ústředních témat mezinárodního a mezikontinentálního rozměru – přesídlování a vyhlazování obyvatelstva, proč se tak dělo, za jakým účelem. Nakolik je potřebný výzkum této problematiky, znovu a znovu se ohlašující ve vývoji lidské civilizace, se ukazuje více než naléhavě v posledních měsících, kdy zmíněné procesy můžeme pozorovat v Africe, Asii i Evropě. Jedna konference nebo monografie pochopitelně nemůže postihnout všechny aspekty. Proto se idea projektu, ze které vycházel program konference, soustředila na klíčové okruhy a otázky zmíněné problematiky: docházelo k masakrům náhodně nebo svojí četností a různorodostí posloužily, resp. vedly k vypracování systémového masového vraždění? Jaké mělo a má přesídlování národů a vyhlazování

obyvatelstva v moderních dějinách hospodářské, kulturní a populační důsledky? Známe všechna fakta o přesídlování a vyhlazování obyvatelstva zvláště v průběhu 18. – 20. století? Známe pravé důvody a také formy a prostředky těchto procesů? Jaké mělo a má přesídlování a vyhlazování národů a vyhlazování obyvatelstva v moderních dějinách hospodářské, kulturní a populační důsledky? Do jaké míry byly dosud vedeny diskuse o nucené migraci obyvatelstva? Je možné se ze skutečností moderních dějin poučit? Základní tezí konference, koncipované interdisciplinárně, bylo, že „vědecké pracovní jednání předpokládá především historickou analýzu nastolené problematiky“.

Konferenci zahájila ředitelka Historického ústavu AV ČR, prof. PhDr., Eva Semotanová, DrSc. Poukázala na různorodost násilných přesunů obyvatelstva v dějinách, jejich širokou typologii, přeplněnou odstrašujícími příklady násilí. Ani již probíhající 21. století zdaleka není ušetřeno těchto hrůz, naopak přináší nové momenty, nové výzvy. O to více je nutné tématem se důkladně zabývat. Statutární zástupce ředitelky, vedoucí oddělení dějin 20. století, doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., kde výzkumný projekt vznikl a byl řešen, se zamyslel nad jednou rovinou problematiky. Zdůraznil, že název konference by totiž mohl navozovat dojem, že se jedná pouze o problematiku týkající se novodobé historie. Jde pochopitelně o problém širší, který se v různých formách a podobách dotýká celých dějin lidstva, když původní náboženský podtext byl stále více doplňován na jedné straně expanzí evropských i mimoevropských národů a států do jiných oblastí světa, na straně druhé v procesu národního uvědomování Evropy růstem národní nesnášenlivosti, která ve svém důsledku ústila v procesy vyhánění a přesídlování, v nichž se prolínaly prvky národnostní i religiozní. Jednalo se tedy o násilnou formu eliminace velkých skupin obyvatelstva, které se od většinové společnosti určitým způsobem odlišují, ať jazykem, kulturou či náboženstvím.

Jednání se zúčastnilo na třicet historiků ze dvou kontinentů. Konference byla tematicky rozdělena do čtyř bloků, v návaznosti na strukturu připravované monografie. Podívejme se na profilující vystoupení, resp. klíčové problémy zde diskutované. V prvním bloku byla pojednána témata obecnějšího, metodologického charakteru, v diskusi se ukázalo, jak je zásadní ujasnění definicí základních pojmů, resp. typologie zkoumaných procesů.

Úvodní vystoupení pracovní části bylo svěřeno vzácnému hostu z University of Newcastle, (Austrálie), prof. Lyndall Ryan. Představila téma: *Hranice, masakra a nucené vysídlování australských domorodých populací*. Ve svém vystoupení pojednala o celém rozsáhlém rejstříku výzkumných metod násilných migračních procesů, aby jej zasadila do celkového kontextu výzkumu násilí. Nyní zde je záhodno připomenout, že prof. L. Ryan se danou problematikou, výzkumem násilí, jeho souvislostmi, příčinami, komparativně i interdisciplinárně zabývá celý svůj profesní život. Konkrétně pak tento široký rejstřík aplikovala v přehledu rozsáhlé tematiky osudů australských domorodců v posledních zhruba 250 letech a následků britské okupace Austrálie. I zde, obdobně jako v jiných kolonizovaných zemích na celém

světadílu, byl výsledkem rychlý pokles populace původního obyvatelstva. Celé období L. Ryan rozdělila chronologicky na etapu 1788–1820 (osídlování Austrálie trestanci), 1820–1901 (rezistence místního obyvatelstva). Přitom podrobněji prezentovala situaci v Tasmanii (1823–1833), kde počet místního obyvatelstva v průběhu deseti let klesl z 8000 na 300 (poslední čistokrevná Tasmánka zemřela v roce 1876). Současně L. Ryan rozebrala příčiny poklesu obyvatelstva, reakce koloniální moci a proměny její politiky. Zdůraznila, že s pokračujícím výzkumem a obsáhlejším poznáním je stále více překvapena rozsahem násilí, brutalitou, k nimž docházelo.

S výrazně teoretickým, zobecňujícím pohledem přispěl Radek Soběhart (Univerzita J. E. Purkyně Ústí nad Labem), v referátu s názvem: *Pověsit, postřílet, vyhladovět. Bez výjimky! Limity moderní biopolitiky na příkladu povstání v Německé jihozápadní Africe*. Metodologicky vyšel z hodnocení 20. století v pracích známého britského historika Iana Kershaw. Charakteristickými pro toto století jsou čtyři fenomény a sice: *utopie, násilí, blahobyť a technologie*. Násilí považuje nejen omezeně za evropský fenomén první poloviny 20. století, nýbrž globální fenomén, týkající se celého století a všech kontinentů. Přínosným na vystoupení bylo, že referent přenesl do českého prostředí znalost intenzivní diskuse tématu z německého intelektuálního prostředí, včetně konceptu „dehumanizace lidského těla“ v čase „modernity“, konceptu civilizačního procesu Norberta Eliase, studií sociologa Zygmunda Baumana o vztahu modernity a holocaustu, konceptu prostoru násilí Jörga Baberowského a dalších. Připomněl i řadu dalších momentů, včetně „*utopie o nadřazenosti západní Evropy nad zbytkem světa, víru v neomezené možnosti lidstva*“, jakož i hořké poznání, že dnešní efektivita násilí je větší nežli dříve. Vybrané užší téma „*první genocidy 20. století, tj. způsobu likvidace povstání v Německé jihozápadní Africe*“ mu pak posloužilo k vykreslení bezbřehého násilí, situace, kterou srovnal s „*technologemi smrti*“ v koncentračním táboře v Osvětimi, situace, kde aktéři smrti aplikovali bezbřehé násilí, bez jakýchkoliv ohledů „*tam, kde se nemusí postupovat civilizovaně*“.

K teoretickému rámci významně přispěl doc. PhDr. Michal Šmigel', Ph.D., (Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici). Prezentoval závěry studie *Etnická čistka – symptomatické znaky a vonkajšie prejavy (v kontexte historickej skúsenosti a pamäti)*, na které se podíleli jeho kolegové doc. PhDr. Pavol Tišliar, Ph.D., (Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislavě) a RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., (Výskumné demografické centrum – INFOSTAT Bratislava, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislavě). K diskuzi předložil širší škálu čistek, počínajíc deportacemi, přesunem, výměnou obyvatelstva, emigrací pod nátlakem až po genocidu. Autor též připomněl i poněkud opomíjenou koncepci democidy J. Rummela i výhody její aplikace. Diskuse v tomto panelu otevřela další neřešené otázky, včetně otázky proč i dnes nadále strádají miliony lidí ve světě (mj. Palestinci), i včetně utrpení obyvatel východní Ukrajiny, kde zřejmě počet uprchlíků z oblastí bojů již přesáhl dva miliony

osob. Z hlediska genocid, masakrů pak je v současnosti extrémně nestabilním zejména africký kontinent.

Diskuse, která po tomto bloku následovala, vedla jednak k velice intenzivnímu a kritickému vyjasňování některých dílčích otázek, jednak k opětovnému a zdůrazňování pokládání klíčových otázek, zejména tomu, jak se v minulosti i v současnosti chovaly a chovají demokracie a na druhé straně diktatury při řešení problémů migrace a násilí. Bylo poukázáno i na některé temné strany demokracie, mimochodem otázku generování liberálně demokratického systému v zemích, kde demokracie nikdy nebyla. Nelze ovšem nepřipomenout, že diskuse nastolila i otázku, co zde nezaznělo, co ze zde uvedeného lze vyvozovat, kde je odpovědnost, aniž by došla ke konsensuálnímu závěru.

Druhý blok byl směřován k evropskému regionu. Uvedl jej komplexně pojatý referát: *Přesídlování a vyhlazování obyvatelstva – syndrom evropských dějin 20. století*, v němž autorka projektu doc. PhDr. Zlatica Zudová-Lešková, CSc. (Historický ústav AV ČR), nastínila rozsáhlý obraz nucených migrací, deportací ve 20. století, které bylo stoletím válek a uprchlíků, „století lidí bez vlasti“, byť začátek století „*jakoby tomu nenasvědčoval*“?. Začátek 21. století naopak vyznívá pesimističtěji, jakoby problémů, pronásledování, vyhánění etc. v dnešním světě přibývalo? Samotná Evropa v posledních dvou desetiletích se také nevyhnula rozsáhlým etnickým čistkám, mj. ve válkách v bývalé Jugoslávii, nejnověji na východní Ukrajině. Zásadní otázkou však zůstává, jaké jsou naděje na poučení se z brutality 20. století? Co by se mělo učinit, aby se nic podobného nejen v Evropě, nýbrž v celém světě neopakovalo? Kdo může reálně zamezit dalším čistkám a genocidám? Více kvalitativně pojatou analýzu, s širokou faktografickou bází tak úspěšně spojila s teoreticky posazenými předchozími vystoupeními. Následující diskuse byla ve znamení směřování, jednak úsilí o ověřování a precizování základních definic, ale i hledání nových dosud málo užívaných metod interdisciplinárního výzkumu.

PhDr. Petr Proků, CSc., (Historický ústav AV ČR) se v tématu: *Plány velmocí na řešení státoprávních a národnostních problémů střední Evropy v letech 1914–1918/1919 (Německo, Rakousko-Uhersko, Rusko, Francie, Velká Británie, Spojené státy)*, pokusil na základě výsledků nových výzkumů o souhrnné kvalitativní zhodnocení celkového přístupu obou válčících bloků i jednotlivých velmocí k otázce další státoprávní budoucnosti území tehdejší habsburské říše. Charakterizoval jejich „machiavelistické“ zájmy, které vyplývaly z průběhu války a mocenských záměrů, které byly pochopitelně rozdílné i v rámci každého z obou bloků „spojeneckých“ mocností, právě vůči zemím středovýchodní Evropy.

Prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc., (Právnická fakulta Univerzity Karlovy), společně s Doc. PhDr. J. Němečkem, DrSc. (Historický ústav AV ČR) se soustředili na otázku *Vysídlování německého obyvatelstva ve střední Evropě 1944–1947*. Téma, které je zdánlivě podrobně zpracováno, předkládá nicméně i nadále celou řadu neřešených otázek. Z nich se autoři zaměřili na komparativní rovinu výzkumu; zejména na genezi myšlenky odsunu v československé, polské a jugoslávské vládě

v exilu a jejich reflexi vládou britskou a americkou. Uvedli zde celou řadu dosud málo známých, ale výzkumem zejména nereflektovaných faktů, mj. alternativami poválečného transferu obyvatel německé národnosti, bývalých občanů Československa.

Emeritní prof. Jörg Roesler, Berlín (Německo), známý historik hospodářských dějin, se soustředil na komparaci dvou migračních proudů do různě spravovaných území poválečného Německa ve studii: *Presídlení Němců z „nového Polska“ do západního a východního Německa po druhé světové válce. Podobnosti a rozdíly ze strany příslušných orgánů a výsledky integrace*. Komparoval životní podmínky, kdy a v jakých podmínkách bylo dosaženo sociální integrace (zhruba pol. 50. let v obou případech), připomenul, že uprchlíci, měli vyšší požadavky na potřeby, nežli místní obyvatelstvo, jakož i rozdíly v přístupu institucí NDR a SRN.

Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc. (Filozofická fakulta UK, Praha) představil srovnávací studii *Regulace cestovního styku a vystěhovalectví v tzv. socialistických státech 1945–1989*. Vycházel mj. ze srovnání právního určení emigrace v sovětském bloku, které se kupodivu v jednotlivých zemích podstatně lišilo (např. Polsko, Maďarsko ve srovnání s Československem). Podle zákona na ochranu lidově demokratické republiky č. 231/1948 bylo opuštění republiky postihováno podle § 109 trestního zákona jako trestní čin, zatímco v sousedním Polsku bylo kvalifikováno pouze jako přestupek. Obdobně tomu bylo v 80. letech i v Maďarsku. Dále připomenul celou řadu opomíjených skutečností počínaje konstatováním, že uzavření hranic Československa nenastalo až v roce 1948, nýbrž kontinuálně trvalo od roku 1939 (při pochopitelně jiných hranicích).

Třetí blok přinesl pohled na deportace obyvatelstva, migrační politiku jako součást státní politiky ve vybraných teritoriálních celcích. PhDr. Emil Voráček, DrSc., (Historický ústav AV ČR), přispěl představením základních výsledků dlouhodobého výzkumu nucených migrací národů Sovětského svazu za více než tři desítky let jeho existence: *Deportace obyvatelstva v SSSR 1917–1952. Výsledky výzkumu a nové otázky*. Tomuto tématu je sice věnována systematická pozornost v západní literatuře, naopak v Rusku a dalších zemích postsovětského prostoru se jedná o výzkum, který byl v patřičném rozsahu možný teprve po rozpadu SSSR a následné „archivní revoluci“, kdy se otevřely brány dosud těžko přístupných fondů i celých archivů. Autor nejdříve charakterizoval pět hlavních po sobě následujících vln deportací, načež se zaměřil konkrétně na deportace v období kulminace násilné kolektivizace v zemědělství (1930–1934), s pozorností upřenou na národnostní deportace. Referent si za cíl stanovil definovat některé dosud ne zcela jasné momenty výzkumu, mj. vývoj přístupu centra moci (Politbyro), kam až bylo ochotno jít v rozhodování o milionech lidí.

Na téma navazovala do jisté míry PhDr. Helena Nosková, CSc., (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha) s otázkou *Poválečné přesídlování v pohraničí a tzv. rozptylu nedůvěryhodného obyvatelstva pod tlakem politické moci*. Vycházela také z dlouhodobých výzkumů v ruských archivech, tj. institucionálního postupu uvnitř

Sovětského svazu. Aplikaci těchto postupů ověřovala na realitě v poválečném Československu. Připomněla, že jak v SSSR, tak posléze v Československu, docházelo k prolínání zájmů státní politiky (osídlení hospodářsky nevyužitého území), s bezohlednou represivní politikou vůči vybraným skupinám obyvatel. V menších měřítcích ČR i později, v 50. letech docházelo k přetváření regionů, zejména v pohraničních oblastech, zejména v zátopových oblastech, rozrůstaly se nové, specifické oblasti, jako Karvinsko, Slezská oblast. Naplňování sociální revoluce bylo součástí třídní, ne národnostní politiky.

Mgr. Jana Škerlová, Ph.D. (Historický ústav AV ČR, Brno) přehledně vyhodnotila migrace v prostoru Balkánu *Balkán 20. století jako oblast častých přesunů obyvatelstva (se zaměřením na země bývalé Jugoslávie)*. Odkazem těchto násilných i živelných procesů, je, že zde problémy dosud nejsou vyřešeny, zejména reintegrace uprchlíků. Obsáhlé „staronové“ téma bylo cílem výzkumu PhDr. Vojtěcha Kyncla, Ph.D., (Historický ústav AV ČR): *Nacistický plán „Nové Evropy“ z aspektu přesídlování národů*. Autor se vrátil k tématu „nových technologií hromadné likvidace lidí“. Odtud postupuje ke zjištění výsledků stíhání a potrestání osob vinných těmito válečnými zločiny, které nejsou příliš uspokojivé.

S velkými tématy pochopitelně souvisejí témata, pouze zdánlivě detailní. Proto také část konferenčních vystoupení byla orientována na určité dílčí, ale symptomatické otázky, zejména ty, které dosud nebyly předmětem hlubšího bádání. PhDr. Michal Schvarc, Ph.D., společně s Mgr. Matejem Hanulou, Ph.D., (oba Historický ústav Slovenské akademie vied, Bratislava) deskriptivním způsobem zmapovali téma: *Evakuácia nemeckého obyvateľstva zo Slovenska 1944/1945 ako súčasť nacionálno-socialistickej »Volkstumspolitik« v juhovýchodnej Európe*. PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D. et Ph.D., (Katedra antropologie, Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni) se soustředil na problematiku *Reemigrace obyvatel Vojvodova do ČSR aneb Stát versus krajanská komunita*. PhDr. Ondřej Žíla, PhDr., (Katedra jihoslovanských a balkanistických studií, FF UK, Praha), pojednal kvalitativní proměny v referátu: *Od multietnické rozmanitosti k hegemonii: rekonstrukce dopadů přesídlování obyvatelstva během občanské války v Bosně a Hercegovině*.

Doc. PhDr. Jiří Friedl, DSc., (Historický ústav AV ČR, Brno), přispěl s tématem: *Československo jako tranzitní území migrací polských občanů v letech 1945–1948*, přičemž zdůraznil okolnost, že tehdejší Československo bylo regionem, kde probíhala „obousměrná tranzitní migrace“. Zdůraznil, že se jedná o předběžné výsledky zahajovaného výzkumu problematiky, již dosud nebyla věnována potřebná pozornost. Z pojednání vyplývá významnější úloha ČR v bezprostředně poválečné migraci, než dosud výzkum konstatoval, jednotlivé aspekty také nejsou dosud uspokojivě popsány a vyhodnoceny, mj. i poválečný pohyb židovského obyvatelstva z Polska na západ.

Do historikovy práce náleží i celkové zhodnocení dosavadní produkce, v našem případě české. Obsáhlý a velice přínosný historiografický pohled na problematiku přinesla PhDr. Václava Horčáková, (Historický ústav AV ČR): *Česká*

(a československá) historiografie k příčinám, prostředkům a důsledkům přesídlování národů v letech 1918–1989. Nutno, kromě jiného ocenit, že autorka pečlivě mapovala přínos často málo čtených prací regionálních badatelů pro velké, komparativní práce, a také tento přínos pozitivně ocenila.

Závěrečné shrnutí připravili společně E. Voráček a Z. Zudová-Lešková. Struktura projektu, jednotlivých analýz, jejichž výsledky byly prezentovány a ověřovány v diskusi na zmíněné konferenci, vycházela koncepčně z postupu od obecného ke konkrétnímu, s důrazem na interdisciplinárnost, pečlivou deskripci a odtud vyvozování závěrů. Zdůraznili, že vědecký výzkum ovšem předpokládá především historickou analýzu nastolené problematiky. Nicméně připomněli, že v rovině drobnokresby českého a slovenského prostoru i nadále postrádáme širší zařazení do celkového kontextu, v rámci makroregionů. Dále je nutno prohloubit terminologické diskuse, jednak sjednocení, ale také upřesnění terminologie.

Jednotlivá témata, tak jak byla na konferenci pojednána, průřezově i detailně, souvisela s tematikou přímo, ale také i jen okrajově. Nutno také připomenout, že zde existují výzkumné okruhy, které zde nebyly probírány. Toho si však autoři projektu byli plně vědomi. Bylo velice užitečné, že v živé diskusi tyto momenty byly zachyceny, vyhodnoceny, připomenuty, což umožní i odpovídající precizování závěrů připravované práce.

Emil Voráček

Retribuce – spravedlnost, či odplata?

Ohlédnutí za vědeckým seminářem Malá Skála 2015

Ve dnech 16. a 17. dubna 2015 se na Malé Skále u Turnova uskutečnil další z pracovních vědeckých seminářů věnovaných nejnovějším dějinám. Setkání tentokrát proběhlo pod patronací Centra právněhistorických studií Historického ústavu AV ČR, v. v. i. a Právnické fakulty UK. Účastní byli historikové a právní historikové z řad vysokoškolských, akademických i archivních pracovišť. Seminář svojí účastí obohatili i doktorandi např. z FF UPCE, FF UHK nebo PrF UK.

První takovéto shromáždění, jehož cílem bylo oživit tradici setkávání badatelů ve víceméně neformální atmosféře, se na Malé Skále uskutečnilo v říjnu 2007 pod organizací Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Po několika ročnících věnovaných například památce gen. Aloise Lišky, osobě hrdiny protinacistického odboje a bývalého parašutisty Čestmíru Šikolovi nebo „Neznámé“ druhé republiky, tradice Malé Skály zanikla. Teprve po několika letech se ji podařilo obnovit, když Historický ústav AV ČR, v. v. i. v dubnu 2014 uspořádal setkání na téma: Odboj a kolaborace 1939–1945 – k otázkám vývoje terminologie. Letošní seminář svojí naplněností i zájmem účastníků potvrdil, že podobná setkávání jsou nejenom při-

jemnou, ale především velmi potřebnou a užitečnou záležitostí. Nejen tuto skutečnost za organizátory v uvitacích slovech zdůraznily Blanka Jedličková (HÚ AV ČR) a Daniela Němečková (PrF UK).

První jednací den svým příspěvkem otevřel Mečislav Borák (FVP SLU), který byl v ČR prakticky u zrodu zájmu o tuto problematiku, sumarizoval stav bádání a výzkumu od počátku 90. let 20. století po současnost. Představil důležité práce a projekty, nastínil možnosti komparace se zahraničím a zdůraznil nutnost zařazení české retribuice do evropského kontextu. V závěru vyjádřil uspokojení, když zhodnotil, že současný stav výzkumu nevypadá vůbec špatně, přičemž obrovskou zásluhu na tom má podle něj především intenzivní zájem univerzit ve všech regionech, který výrazně ovlivnil podobu výzkumu.

Více konkretizovat začal Jan Ciglbauer (Borek u Českých Budějovic), který svým referátem představil hrdelní případy u Mimořádného soudu v Českých Budějovicích. Jednotlivými případovými studii zhmotnil postavu antisemity a udavače Karla Zajíčka, udavačky, provokatérky a konfidentky gestapa Anny Kutheilové nebo Anny Mellnerové, v jejímž případě bylo využito – dosud ne příliš obvyklého – psychiatrického posudku.

Daniela Němečková (PrF UK), která představila laický prvek v rozhodovací činnosti Mimořádného lidového soudu v Mladé Boleslavi, otevřela zajímavé téma k diskusi. Způsoby jakým jednotlivé soudy rozhodovaly a jak probíhala jednotlivá líčení, se lišily. Laik neboli lidový soudce je prvek, který se objevuje i dnes stejně, jako samotná diskuse nad tím, zda by měl být ponechán nebo nikoliv. Pro studium problému je pak velmi zajímavé sledovat, jak byli tito laičtí soudci ovlivněni příslušností k politickým stranám, ale také třeba to, jak se jejich vliv u soudu vyvíjel v průběhu jednotlivých let. Zajímavá zde byla konfrontace mezi pohledem ryze historickým a pohledem právním. Speciální diskusí se pak stala problematika odsunu a jeho vlivu na rozhodování soudů stejně jako dalšího stíhání válečných zločinců.

Druhý jednací den zahájil Pavel Kmoch (Praha) pohledem na národnostní problematiku v podmínkách „malé retribuice“. Zdůraznil zákulisí malé retribuice, ve které hrála národnostní kodifikace jednu z nejdůležitějších rolí. Oproti tomu „velký“ dekret nebyl národnostně kodifikován vůbec. Otevřel také velmi zajímavé téma, které, jak ukázala živá diskuse, je dnes – v době měnící se Evropy ať už z pohledu národnostních či náboženských otázek – více než aktuální.

Jiří Louda (FF UHK) pak svým příspěvkem představil několik konkrétních případů „Malé“ retribuice na Semilsku. Nastínil jednotlivé kroky a formy, které Trestní nalézací komise používaly. Nejčastějším pak bylo tzv. veřejné pokárání, které pro obviněné znamenalo i mnoho vedlejších následků. V závěru se snažil představit i postavení žen a národnostní rozložení obžalovaných před Trestními nalézacími komisemi. Diskuse se pak rozhořela nad otázkami kolaborace a údajné kolaborace, resp. problémům historikova hodnocení těchto otázek na základě dostupných pramenů. Stejně tak se reflektovala otázka toho, nakolik jsou materiály

Mimořádných lidových soudů pramenem ke zkoumání odboje, kolaborace a vůbec protektorátní společnosti.

Téma „Zakázaná láska“ – Trestní postih milostných vztahů pak představila Kateřina Lozoviuková (FF TUL). Soustředila se na problém horizontální kolaborace a ženského prvku před retribučními soudy. Zdůraznila specifika československého soudnictví, které díky „malému“ retribučnímu dekretu, bylo schopno trestat i provinění, která v jiných státech trestána nebyla. V řadě případů pak nebyly postiženy pouze samotné ženy, ale i děti nebo celé rodiny, které v důsledku trestu veřejného pokárání postihla diskriminace především v regionálním kontextu.

Lucie Chrobáková (Praha) na případu jedné retribuční trestní kauzy popsala obecně platné rysy třídní justice tak, jak byly naplňovány u MLS v Hradci Králové v období tzv. druhé retribuice v roce 1948. Představila případ dr. Jana Chudoby – muže, který byl předobrazem literární postavy policejního prefekta dr. Šabaty ve Škvoreckého Zbabělci. Jan Chudoba působil během okupace v Náchodě, kde byl jako příslušník protektorátní policie v denním styku s německými úřady a bezpečnostními složkami a musel se podřizovat jejich příkazům. Na druhé straně se zapojil do odbojové činnosti a i ve své pozici nepřestal být vlastenecky smýšlejícím Čechem. V roce 1948 byl zatčen a obviněn z podpory nacismu. V jeho případě pak sehrála roli tzv. Náchodská skupina, v jejímž jednání se objevily některé postupy typické pro zpolitizovanou justici 50. let 20. století. Diskuse se pak posunula i do roviny toho, jak se proměňuje interpretace a historická paměť v regionálním prostředí.

V závěrečném příspěvku se Vojtěch Kyncl (HÚ AV ČR) zabýval otázkou stíhání válečných zločinců v Československu po roce 1945. Věnoval se tématu s dlouhodobým přesahem přes celou druhou polovinu 20. století a představil výzkumný projekt založený na právních rozborech vyšetřování válečných zločinců v Německu od roku 1950 do roku 2015 a určitém fenoménu, kdy se naprostá většina pachatelů odvolávala na tzv. Befehlsnotstand, tedy plnění rozkazu ve stavu nouze, se kterým se musela poválečná justice vypořádat. „Stav nouze“ zde byl využíván k ospravedlnění stavu jednání.

V závěrečném slově Jan Němeček (HÚ AV ČR) zhodnotil celé dvoudenní zasedání, kdy ocenil zajímavou zkušenost konfrontace pohledů historiků a právních historiků. Nejdůležitější na celém semináři na Malé Skále je vždy diskuse, která se i v letošním roce nesla ve velmi zajímavém a především věcném duchu. Na úplný závěr vyslovil přání v pořádání podobných komorních setkání pokračovat i pro budoucí roky, protože je celá řada témat, která potřebují být diskutována. Mezi nimi je například i námět na příští rok, tedy „Otázka Československa v mezinárodních souvislostech 1938–1948“.

Blanka Jedličková

RECENZE

Detlef BRANDES, *Germanizovat a vysídlit: nacistická národnostní politika v českých zemích*, Praha, Prostor 2015, 357 s. ISBN 978-80-7260-310-7

Začátkem roku 2015 se na pultech našich knihkupectví objevila kniha vydaná nakladatelstvím Prostor v edici Obzor. Jejím autorem je německý historik Detlef Brandes (1941), který se již desítky let zabývá německou okupační politikou, Protektorátem Čechy a Morava a dějinami Němců ve střední Evropě. Pro české čtenáře jistě není autorovo jméno neznámé. Mohli se s ním setkat například u knih *Češi pod německým protektorátem* (1999), *Cesta k vyhnání: plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a Polska* (2002) či *Sudetští Němci v krizovém roce 1938* (2012).

Ačkoliv bylo o německé okupační politice ve vztahu k Čechům napsáno velmi mnoho knih a studií, Brandesova práce přináší skutečně zajímavé postřehy, a v mnohém zpřesňuje autorovy dosavadní názory na německou okupační politiku. Velký klad je možné spatřovat také v tom, že se autor neomezuje pouze na území tehdejšího Protektorátu Čechy a Morava, ale německé germanizační, vysídlovací a rasové plány sleduje i na území Říšské župy Sudety.

Hned v úvodu seznamuje autor čtenáře s německým cílem. Tím bylo nejenom přičlenit české země k Německu, ale i germanizovat, případně „poněmčít“ prostor a značné části českého obyvatelstva.

Kniha je rozdělena na tři části. První se věnuje přehledu cílů a zásadních rozhodnutí německé politiky vůči Čechům. Autor se zde zabývá rozdílným přístupem tradičního diplomata a říšského protektora Konstantina von Neuratha a bývalého

politika SdP a vyššího velitele SS a policie Karla Hermanna Franka. Podrobně zde sleduje také plány na zničení Protektorátu, které vzešly hlavně od vedoucích představitelů sousedních žup. Hlavním cílem bylo rozbití českého úsilí o vlastní stát-nost a začlenění českých zemí do Velkoněmecké říše. Tyto plány zastavil až sám Adolf Hitler v roce 1940. Plánované totální vysídlení Čechů považoval za ne-reálné, protože neexistovalo dostatek Němců pro zaplnění vyklizeného prostoru.

Druhá, nejobsáhlejší část knihy, se zabývá sférami a metodami nacionálně-socialistické národnostní politiky a shrnuje v systematickém utřídění výsledky vyplývající ze studia archivních pramenů. Šlo o velmi dobře promyšlenou taktiku germanizace českého a moravského prostoru. Jednalo se například o nařízení namířená proti českému jazyku a českým školám. Omezení výuky češtiny a upravení výuka dějepisu či zeměpisu měla být jedním z nástrojů poněmčení a pozdějšího začlenění do říše. Mezi další taktiky patřila pozemková politika či plány na zřizování německých „koridorů“ a propojení jednotlivých německých jazykových ostrůvků. Tohoto mělo být dosaženo osídlováním vybraných oblastí Němci či rozšiřováním vojenských cvičišť wehrmachtu (Milovice, Vyškov, Benešov) a vysídlováním českých rodin. Podobné plány ztroskotávaly především na tom, že neexistoval dostatečný počet Němců pro toto osídlení. Výjimku tvořili Jihotyrolané či Němci z Besarábie, ale nejednalo se o výraznější počet obyvatel.

V poslední části stojí ve středu autorovy pozornosti rasová politika v užším slova smyslu. Jak uvádí autor, tak od roku 1939 rozhodovali o tom, kdo má být uznán za Němce oberlandrati (vrchní zemští radové). Hlavním kritériem bylo to, zda se dotyčný hlásí k němectví, a jeho proněmecké chování. Tento přístup se však změnil především v době krátké vlády Reinharda Heydricha, který prosazoval poněmčování na základě rasových hledisek. S tím souvisel rasový průzkum Čechů, ale i například Němců z Říšské župy Sudety. Ten měl být podle zastupujícího říšského protektora maskován lékařskou prohlídkou, aby nedocházelo k panice mezi obyvatelstvem.

Knih Detlefa Brandese si jistě najde celou řadu čtenářů z řad fundovaných odborníků, ale i početného okruhu zájemců o druhou světovou válku. Autor sice vychází z materiálů, které byly často publikovány již před desítkami let, ale pozoruhodnou interpretací a srovnáním se nám tyto údaje mohou ukázat v novém světle a podhalit nové souvislosti. Lze jen doufat, že tato nová publikace otevře diskuzi a podnítí zájem o dané téma.

Martin Dolejský

Předkládaná kniha *Slovenská národná strana 1918–1938* slovenské historičky Jaroslavy Rogul'ové se zabývá aktivitami Slovenské národní strany v období první Československé republiky, kdy po první světové válce strana prošla významnou ideologickou proměnou, rozešla se definitivně s uherskou minulostí a stala se významnou platformou nacionalistické části slovenské veřejnosti. Autorka sleduje proměny strany ve stranicko-politickém systému meziválečného období, její vazby k levicovým i pravicovým subjektům, její významné osobnosti včetně jejich představitelů i její postoje k politickým ideologiím fašismu, nacismu a komunismu až do svého faktického zániku v roce 1938. Monografie je současně výstupem autorky z grantových projektů VEGA Historického ústavu Slovenské akademie věd *Biografie jako historiografický problém* a *Publicistika Milana Hodži související s jeho vrcholnou politickou činností ve 30. letech 20. století*. Práce vznikla na základě autorčina studia slovenských a zahraničních archivů, např. fondů Archivu literatury a umění v Martině, Slovenského národního archivu v Bratislavě, Státního archivu tamtéž, Národního archivu v Praze, Archivu Národního muzea tamtéž, četného dobového tisku i rozsáhlé slovenské literatury.

Ačkoliv se stranické a politické systémy dosud těší značné pozornosti slovenských i českých historiků, dodnes existují historické oblasti, jež nebyly dosud probádány. Slovenští autoři proto postupně tyto mezery, jež dosud ve slovenské historiografii ohledně stranicťví na Slovensku přetrvávají, zaplňují. V poslední době proto byly publikovány např. studie Matěje Hanuly *Za rolníka, půdu a republiku. Slovenští agrárníci v prvním poločase I. ČSR* (Bratislava 2011) či Róberta Letze, Petra Mulíka a Aleny Bartlové *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945* (Martin 2006). Autorka ve *Slovenské národní straně 1918–1938* sleduje nejstarší politický subjekt – *Slovenskou národní stranu* –, zejména v období její závěrečné existence, kdy se stala státotvornou a pročeskoslovenskou formací, jež usilovala o integritu a bezpečnost Československa. Vedení této nacionálně-konzervativní strany se soustředilo v rukou martinských kruhů, které určovaly její program, politickou linii i podobu jejího směřování. Období po roce 1918 současně představuje dobu, kdy se tato významná autorita slovenského národního života 19. století stala okrajovou silou politického života a v parlamentních volbách vykazovala slabé volební zisky. Navzdory četným modernizacím zůstala strana až do konce 30. let honorační stranou se slabou voličskou základnou. Její ústřední periodikum představovaly *Národné noviny*.

Autorkou recenzované knihy je slovenská historička Jaroslava Rogul'ová, absolventka oborů historie a filozofie na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě, jež od roku 1999 pracuje v Historickém ústavu SAV v Bratislavě.

Zde se odborně věnuje politickým a kulturním dějinám 20. století, především období meziválečného dvacetiletí na Slovensku. V letech 2000–2008 pracovala jako redaktorka časopisu *História*. Její odborné studie se zaměřují na problematiku slovenského autonomizmu, česko-slovenských vztahů a politického systému v období první Československé republiky. Mezi její nejvýznamnější knihy patří *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska* (2008) či *Od osmičky k osmičke* (2009).

Kniha *Slovenská národná strana 1918–1938* je rozdělena do pěti částí, z nichž jádro práce představují kapitoly I. (*Vývoj Slovenské národní strany*), II. (*Politicko-ideologické a programové východiska Slovenské národní strany*) a III. (*Slovenská národní strana ve stranicko-politickém systému Československé republiky*), které doplňuje úvod, závěr, anglické shrnutí, přehled pramenů a literatury, jmenný rejstřík a obrazová příloha.

V první kapitole sleduje J. Roguľová proměny strany od 70. let 19. století do 30. let 20. století, zejména její politicko-ideologické směřování během její šedesáti sedmileté existence. Výrazným projevem její nacionalistické linie se staly požadavky slovenské autonomie, jež strana po roce 1918 předkládala. Právě vývoj ideje samosprávy a jejího zdůvodnění zformovaly uvnitř *Slovenské národní strany* svébytný proud v autonomistickém hnutí na Slovensku v meziválečném období. Autorka se rovněž stručně zabývá personálními otázkami ve straně, ústředním výborem i předsedy strany, rozpory mezi martinským a bratislavským centrem, organizační činností, odborovými organizacemi, přidruženými sdruženími i stranickým tiskem. Nacionalismus strany, jenž tvořil její hlavní ideologii po celou dobu trvání, se odrážel ve všech aspektech stranického života, zejména ve vnitrostátních i zahraničních otázkách, kulturně-společenském životě i vztazích k ostatním politickým subjektům.

Druhá kapitola analyzuje postoj strany k politickým ideologiím po první světové válce, jež na jedné straně představovaly v mnoha ohledech rizika pro ohrožení národního celku (např. sovětský komunismus), na druhé straně národní celek glorifikovaly a nacionální hodnoty posilovaly (např. italský fašismus či německý nacismus), což bezpochyby některým stranickým špičkám imponovalo. Přestože posledně zmiňované ideologie vnímala nacionálně-konzervativní strana jako obnovení národních ideálů či projev vítězství nacionalismu, které vyzdvihovaly pozitivní rysy národa (vlastenectví), byla si dobře vědoma rozporuplnosti jejich teoretického ukotvení a jeho praktických projevů; ve 30. letech proto strana tyto agresivní politické ideologie, jež ve své zahraniční politice ohrožily i samotné Československo, odmítla. Autorka zde sleduje, nakolik tyto ideologie rezonovaly v diskuzích stranického tisku i projevech jejích členů na veřejnosti a nakolik byla strana ochotna směřovat v otázce vládní formy od demokracie k diktatuře.

Pokud se *Slovenská národní strana* domnívala, že národní jednota Slovenska utrpěla převratem v říjnu 1918, nebrala na vědomí, že k této diferenciaci docházelo

již přinejmenším od počátku 20. století. Proto kritizovala pronikání českých, resp. československých politických stran na Slovensko, avšak odmítala spíše konkrétní kroky slovenských představitelů, než činnost celé politické strany. Podle *Slovenské národní strany*, jak uvádí J. Roguľová, se představitelé ve své činnosti příliš podřizovali českým ústředím, takže nedokázali prosadit řešení specifických slovenských problémů, čímž přispívali k prohlubování hospodářských a sociálních problémů země. Autorka následně sleduje postoj *Slovenské národní strany* k liberalismu, socialismu, komunismu a dalším směrům, které vnímala převážně jako cizí, neslovenské, materialistické a rozkladné proudy, a proto je z povahy svého nacionálně-konzervativního zaměření odmítala.

Jádro druhé kapitoly tvoří tzv. slovenská otázka, která představuje souhrn všech politických, společenských, hospodářských, náboženských atd. problémů Slováků, které vyplývaly z jejich emancipačního národního vývoje. Přístup *Slovenské národní strany* ke slovenské otázce vycházel z trojího přesvědčení: 1. slovenský národ se může dotvořit pouze v Československu, 2. řešení slovenské otázky musí probíhat paralelně ve všech oblastech lidského života a 3. o problémech na Slovensku by měli rozhodovat sami Slováci. Pokud proto považovali představitelé strany vznik republiky v roce 1918 za nejoptimálnější předpoklad emancipace slovenského národa, jež nepředstavoval zásadnější rozpor se slovenským národním vývojem, hovořili vždy o českém a slovenském národě jako o dvou odlišných entitách, i když byli ochotni připustit existenci politického, nikoliv etnického, českoslovakismu. Svoji popřevratovou vstřícnost opustila *Slovenská národní strana* ve druhé polovině 20. let, kdy společně s *Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou* vystoupila proti centralismu i československé národní jednotě a zdůraznila svébytnost slovenského národa.

Stranická opozice vůči československé vládě, jež bývá označována jako konstruktivní, zvyšovala nejen tlak na řešení slovenské otázky ve spolupráci s představiteli občanských stran v republice, ale vedla ve svém důsledku ke sblížení s nejsilnější *Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou* a přechodem do radikální opozice na počátku 30. let. V závěru existence první republiky pak strana opustila svůj radikálně odmítavý postoj k československé vládě a přešla pod novým předsedou Jánem Paulinym-Tóthem do loajální opozice, která se ostře vyhranila vůči iredentismu či separatismu. V roce 1938 strana rozhodně odmítla iniciativy *Hlinkovy slovenské ľudové strany*, která rokováním s představiteli maďarské a polské menšiny ohrožovala bezpečnost Československé republiky i diskreditovala myšlenky slovenské autonomie. Autonomii Slovenska, dosaženou po Mnichovské konferenci na podzim 1938, považovala *Slovenská národní strana* za konečný cíl národně-emancipačních snah i naplnění Pittsburské dohody z května 1918, přičemž budoucnost Slovenska spojovala výhradně s existencí Československa. Když v prosinci 1938 vstoupila do *Hlinkovy slovenské ľudové strany* – *Strany slovenské národní jednoty*, přestala *Slovenská národní strana* fakticky existovat.

Třetí kapitola přibližuje postavení strany ve struktuře první Československé republiky, na základě vztahů a kontaktů *Slovenské národní strany* s dalšími politickými subjekty v republice. Největší prostor věnuje autorka vazbám na *Hlinkovu slovenskou ľudovou stranou*, kdy přibližuje úsilí dvou autonomistických stran o spolupráci, na jejímž konci se podařilo na půdě autonomistického programu na podzim 1932 sjednotit dva dosud svěbytné proudy slovenské politiky, zmíněnou katolickou *Hlinkovu slovenskou ľudovou stranu* a evangelickou *Slovenskou národní stranu*, které zastupovaly voliče dvou nejrozšířenějších vyznání na Slovensku; ostatně Andrej Hlinka byl katolický a Martin Rázus zase evangelický kněz. *Slovenská národní strana* se v autonomistickém bloku neprofilovala pouze jako všenárodní strana, ale rovněž jako mluvčí slovenských evangelíků. Právě sjednocení dvou nejsilnějších vyznání na Slovensku považovala *Slovenská národní strana* za významný krok na cestě k národní jednotě Slováků a jejich dotvoření na moderní evropský národ, i když *Hlinkově slovenské ľudové straně* vyčítala upřednostňování náboženských zájmů před národnostními. Přijetí Zvolenského manifestu v roce 1932 představiteli obou stran k vyřešení tzv. slovenské otázky představuje zásadní mezník slovenského autonomistického hnutí, který bývá považován za vyvrcholení sjednocovacího úsilí slovenských autonomistů.

Značnou pozornost věnuje J. Rogul'ová vazbám *Slovenské národní strany* na nacionální české, resp. československé formace (Československá národnědemokratická strana, Národní obec fašistická, Národní liga, Vlajka), s nimiž chtěla po parlamentních volbách v roce 1925 spolupracovat na bázi nacionalismu, což představuje zajímavý akcent možné česko-slovenské spolupráce. Pokud ve druhé polovině 20. let udržovala *Slovenská národní strana* čilé kontakty především s národními demokracií a českými fašisty, od počátku 30. let se podílela na rozvoji spolupráce českých a slovenských národně orientovaných skupin, jež se pokoušely vytvořit jednotný, národně orientovaný blok. Jejich brzdou se však staly odlišné představy těchto stran, zejména v otázce řešení tzv. slovenské otázky, resp. v otázce autonomie. Právě sblížení s těmito opozičními proudy, jež v českých zemích stály zcela na okraji politického spektra, kompromitovalo *Slovenskou národní stranu* v očích československé vlády i voličů státotvorných sil a snižovalo možnosti jejího případného zapojení do vládních mechanismů.

Monografii *Slovenská národní strana 1918–1938* je poněkud na škodu, že krátký epilog nepředstavuje skutečný závěr knihy ani netvoří její shrnutí, ale je spíše reflexí slovenské otázky v historiografii či bilancováním historické práce v současnosti.

Recenzovaná kniha, jež je prvním komplexním dílem o dějinách *Slovenské národní strany*, sice nepředkládá vyčerpávající obraz *Slovenské národní strany* v poslední třetině své existence, dokáže však plasticky vykreslit obraz této politické strany v době první Československé republiky. Její význam spočívá především v tom, že vhodným způsobem pokládá otázky o samotné straně, jejích proměnách,

zaměření či spolupráci, jež nebyly dosud položeny, čímž zcela jistě otevírá zajímavou diskuzi. Možná by bylo zajímavé detailněji proniknout rovněž do fungování mechanismů strany, podrobně analyzovat výsledky parlamentních a komunálních voleb ve 20. a 30. letech, přinést informace o stranických sjezdech, představit jednotlivé satelitní organizace strany a kriticky zhodnotit stranický tisk, ale to bychom se dostali již za rámec tématu práce. Autorčin přístup ke zkoumané problematice je věcný, snažící se o objektivní uchopení poměrně složitého tématu i o vyváženost ve výkladu událostí, nicméně se nebojí ani kritického či odmítavého soudu či upozornění na přepjatost některých očekávání či naivitu jistých směřování strany. Práce je psána kultivovaným čtivým stylem, jenž dokáže poměrně náročné a hutné téma stranického a politického systému přiblížit i ve věci nezorientovaným čtenářům. Rozhodně by proto neměla uniknout ani pozornosti českých historiků.

Marek Šmíd

Tomáš ČERNÁK, *Husák: Mladé roky Gustáva Husáka 1913–1939*, Bratislava, Marenčin PT 2015, 252 s. 978-80-89218-525-4.

Autor publikácie, Tomáš Černák, si vybral na spracovanie pomerne málo známu tému, ktorou je detstvo a mladosť Gustáva Husáka. Samotné dielo má charakter monografie a pozostáva z úvodu, názoru na Gustáva Husáka od Alberta Marenčina, st., troch kapitol, použitých prameňov a literatúry, dobovej tlače, použitých fotografií a zoznamu použitej literatúry.

Z obsahového hľadiska zachytáva predmetná publikácia obdobie detstva, mladosti, a mladšej dospelosti Gustáva Husáka. Hoci je zameraná hlavne na jeho životné osudy od narodenia do roku 1939, zaoberá sa aj historickým kontextom obdobia prvej svetovej vojny, medzivojnového obdobia až po prah druhej svetovej vojny. Medzi zdanlivo nesúvisiace témy, ktoré sú pertraktované v monografii, patria napr. dejiny Dúbravky, vývoj Bratislavy ako hlavného mesta Slovenska v medzivojnovom období a autor tiež venuje pozornosť niektorým vzdelávacím inštitúciám, ktoré sú spojené so životnými etapami Gustáva Husáka, konkrétne sa jedná o Československé štátne reálne gymnázium v Bratislave, príp. Univerzitu Komenského v Bratislave a špeciálne jej Právnickú fakultu a celkové pomery v slovenskom školstve medzivojnového obdobia. To celé zapadá do mozaiky prebiehajúcich zmien vo vzdelávacom systéme medzivojnovej ČSR. Na pozadí školskej a študijnej dráhy autor reflektuje Husákov intelektuálny vývoj, formovanie jeho osobnosti ako ľavicového intelektuála a tiež zachytáva prirodzenú inklináciu k intelektuálne náročnejším aktivitám, ako uvádza na s. 45: „*Tu treba podotknúť, že Husákovi kreslenie alebo rôzne ručné práce nikdy veľmi nešli. Napriek tomu, že*

bol synom roľníka, k pôde a ku gazdovstvu si nevytvoril žiaden vzťah a práca na poli bola preňho nutným zlom. Vždy mal radšej knihy a od malička sa skôr prejavoval intelektuálne, čo dosvedčujú známky z dejepisu, zemepisu, prírodopisu, čítania, náboženstva a počtov.“ Autor tiež uvádza školské výsledky v zmysle známok z jednotlivých predmetov za jednotlivé školské roky.

Autor demonštruje na stránkach svojej monografie, ako sa formovala osobnosť Gustáva Husáka nielen po stránke intelektuálnej, ale aj charakterovej a ideologickej, ako napr. na s. 65: *„Už vtedy sa totiž hádal s farárom na náboženstve. Keď ho vyvolal, všetko síce pekne povedal, ale na záver svojej odpovede dodal, že tomu neverí.“* Alebo na s. 239: *„Nebol nijako tolerantný. Husák išiel vždy in medias res a mával ku všetkým veciam dogmatický prístup. Husák svoje záujmy vôbec neukazoval. Také tie ľudské veci, ako napr. (...) mám kamarátov, chodím pod viechu, toto on nemal.“*

Autor zachytáva Husákovu „kariéru“ v zmysle kariérneho rastu v rámci Vlkovho vzdelávacieho krúžku, kde postupoval cez jednotlivé funkcie.

Na s. 213 veľmi živo a plasticky zobrazuje vzájomné vzťahy medzi jednotlivými študentskými spolkami rôzneho politického razenia: *„Husák napríklad v článku Vrah medzi nami reagoval na kritiku svojho časopisu Šíp na stránkach Svojeti, kde bol Šíp obvinený, že je stranícko-politickým orgánom, čo bola v podstate pravda. Husák toto obvinenie odmietol a zaútočil na redaktorov Svojeti, ktoré sa hlásili k agrárnikom. V ďalšom príspevku zas odrážal svojimi argumentmi útoky autonomistov na socialistických študentov a na inom mieste ich obviňoval z rozbiťania jednoty a kritizoval neochotu spolupracovať s ostatnými študentskými organizáciami.“*

Autor sa pridrižiava historických faktov, hoci na viacerých miestach je vidieť jeho osobné domnienky, ako napr.:

„Nikodém Husák sa s mladou Magdalénou možno zoznámili, ako to bývalo zvykom, na dedinskej tancovačke.“ (s. 22)

„Asi to nepovažoval za dôležité, alebo, naopak, išlo o prísne vnútorodinnú záležitosť, o ktorej sa jednoducho nehovorilo.“ (s. 22)

„Infikovanie sa zákernou chorobou mohla spôsobiť aj oslabená imunita po pôrode, ale to sú iba špekulácie.“ (s. 26)

„Pravdepodobne jej museli pomáhať príbuzní či iné dúbravské rodiny a možno nejaké prostriedky pre deti posielal z frontu aj Nikodém Husák.“ (s. 28)

„Predpokladám však, že podobne ako vo vyšších triedach, darilo sa mu výborne i v začiatkoch jeho školskej dráhy, keď sa učil čítať, písať a počítať.“ (s. 42)

„Dôvodom mohlo byť napríklad rozprávanie sa cez hodinu alebo niečo podobné.“ (s. 46)

„Je veľmi pravdepodobné, že pohrebu, ktorý sa konal 8. septembra 1925 sa zúčastnil aj čerstvý žiak primy A Augustín Husák.“ (s. 61)

„Pravdepodobnejšia bude druhá možnosť.“ (s. 65)

„Možné je, že išlo o chorobu, keďže v januári 1931 postihla študentov gymnázia epidémia chrípky, kvôli ktorej vydal mestský notársky úrad príkaz na dočasné zatvorenie ústavu.“ (s. 76)

„Počas roka vymeškal až sedemdesiatosem vyučovacích hodín, čo mohlo spôsobiť pravdepodobne angažovanie sa vo Vlčkovom krúžku vo funkcii predsedu a z toho vyplývajúca účasť na rôznych študentských podujatiach po celom Slovensku.“ (s. 80)

„Husákovho spolužiaka Ivana Institorisa zvolili za druhého tajomníka a s najväčšou pravdepodobnosťou bol práve on posledným žijúcim členom výboru Vlčkovho vzdelávacieho krúžku.“ (s. 89)

„Pravdepodobne išlo o bežnú výmenu názorov medzi pedagógmi a študentom v rámci diskusie na hodine československého jazyka.“ (s. 121)

„Husák trenčianskoteplický zjazd osobne nenavštívil, v čom mu pravdepodobne zabránili školské povinnosti v septime A.“ (s. 122)

„Husáкова rodina s týmto rozhodnutím pravdepodobne nebola spokojná, otázne však zostáva, kedy a za akých okolností sa to príbuzní dozvedeli a aké boli ich reakcie.“ (s. 128)

„Možno i spoločná životná skúsenosť neskôr pomohla pri zblížení Magdy Lokvencovej a Gustáva Husáka.“ (s. 229)

„Možno na jej rozhodnutí mal podiel aj Husák študujúci rovnaký odbor.“ (s. 234)

V zozname literatúry môžeme nájsť 42 zdrojov. V práci boli použité archívne pramene Archívu hlavného mesta SR Bratislavy, Archívu Slovenskej technickej univerzity, Archívu Univerzity Komenského, Národný archív v Prahe, Slovenský národný archív, Matrika rímskokatolíckeho farského úradu v Bratislave – Dúbravke. Z dobovej tlače boli použité výtlačky týchto periodík: DAV, Kultúrny život, Slovák, Slovenské zvesti, Svojet, Šíp, Technika. Použité fotografie pochádzali z Archívu Divadelného ústavu, Archívu Múzea SNP, zbierky fotografií Archívu Univerzity Komenského v Bratislave, Literárneho archívu Slovenskej národnej knižnice a osobných archívov Vladimíra Husáka, Ivana Institorisa, Milana Karvaša, Nadeždy Lindovskej a Tomáša Černáka. Celkový počet fotografií použitých v publikácii je 65.

Záverom je možné konštatovať, že predmetná monografia zachytáva doteraz neprebádané obdobie detstva a mladosti Gustáva Husáka, preto prináša určité novum a je spracovaná na kvalitnej úrovni. Určite ju ocenia nielen odborníci z radov historikov, ale taktiež široká laická verejnosť zaujímajúca sa o Gustáva Husáka.

Alexander Čemez

OBSAH

<i>Josef Harna (5. července 1939 Radslavice – 27. června 2015 Praha)</i> (Redakce a Vědecká rada Moderních dějin).....	2

<i>Bibliografie Josefa Harny 2010–2015</i> (Sestavila Kristina Rexová).....	4

STUDIE

Ladislav FUTTERA: <i>Česká společnost a železnice v 19. století</i>	11

Aleš SKŘIVAN, st. – Aleš SKŘIVAN, ml.: <i>Finanční bitva o Peking.</i> <i>Velmoci a půjčky Číně v letech 1895–1898</i>	35

Pavel KLADIWA: <i>Národnostní statistika českých zemí 1880–1921 – faktory,</i> <i>výsledky a problém jejich interpretace</i>	61

Jaroslav VALKOUN: <i>Konstitucionální postavení dominií v rámci Britského</i> <i>impéria a jejich zájmy na Pařížské mírové konferenci (leden – červen 1919)</i>	83

Vojtěch KESSLER – Martin KLEMENT: <i>Vzpomínání turnerů</i> <i>na 4. březen 1919</i>	105

Tereza KRČEK: <i>Spotřeba kakaa, kávy, čaje a čokolády v meziválečném</i> <i>Československu</i>	135

René NOVOTNÝ: <i>Česko-moravská pobočka Hlavního rasového a osídlovacího</i> <i>úřadu SS, 1941–1945</i>	157

Pavel KREISINGER: <i>Jindřich Nermut' (1917–1990). Z životních osudů rolníka,</i> <i>poslance, poúnorového exulanta a „Australana“</i>	221

Adam HAVLÍK: <i>„Zeppeliný“ sbírali všichni. Hudební burzy v Československu</i> <i>v 70. a 80. letech 20. století</i>	255

MATERIÁLY

Jindřich DEJMEK: <i>K bezprostřední reakci československé diplomacie na sovětskou okupaci v srpnu 1968 (Několik poznámek a nepublikovaných dokumentů)</i>	283

KRONIKA

<i>Významné životní jubileum prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc.</i> (Lukáš F. Peluněk).....	307

<i>„Přesídlování a vyhlazování obyvatelstva – syndrom moderních dějin“ „Resettlement and Extermination of the Population – a Syndrome of Modern History“ (Emil Voráček).....</i>	313

<i>Retribuce – spravedlnost, či odplata? Ohlédnutí za vědeckým seminářem Malá Skála 2015</i> (Blanka Jedličková).....	319

RECENZE

Detlef BRANDES, <i>Germanizovat a vysídlit: nacistická národnostní politika v českých zemích</i> , Praha, Prostor 2015, 357 s. ISBN 978-80-7260-310-7. (Martin Dolejský).....	323

Jaroslava ROGULOVÁ, <i>Slovenská národná strana 1918–1938</i> , Bratislava, Kalligram 2013, 348 s. ISBN 978-80-8101-662-2. (Marek Šmíd).....	325

Tomáš ČERNÁK, <i>Husák: Mladé roky Gustáva Husáka 1913–1939</i> , Bratislava, Marenčin PT 2015, 252 s. 978-80-89218-525-4. (Alexander Čemez).....	329

INHALT

Josef Harna (5. Juli 1939 Radslavice – 27. Juni 2015 Praha)
(Der Redaktion und Wissenschaftlichen Beirat der Zeitschrift *Moderní dějiny*).....2

Die Bibliographie von Josef Harna 2010–2015
(Kompiliert von Kristina Rexová).....4

STUDIEN

Ladislav FUTTERA: *Tschechische Gesellschaft und Eisenbahn*
im 19. Jahrhundert 11

Aleš SKŘIVAN, st. – Aleš SKŘIVAN, ml.: *Finanzielle Schlacht um Peking.*
Großmächte und Darlehen an China in den Jahren 1895–1898.....35

Pavel KLADIWA: *Nationale Statistik der Länder der Böhmischen Krone*
1880–1921 – Faktoren, Ergebnisse und Problem ihrer Interpretation.....61

Jaroslav VALKOUN: *Konstitutionelle Stellung der Dominien im Rahmen*
des Britischen Weltreichs und ihre Interessen bei der Pariser Friedenskonferenz
(Januar – Juni 1919).....83

Vojtěch KESSLER – Martin KLEMENT: *Erinnerung der Turner an den 4. März*
1919.....105

Tereza KRČEK: *Verbrauch von Kakao, Kaffee, Tee und Schokolade in den*
Zwischenkriegsjahren in der Tschechoslowakei.....135

René NOVOTNÝ: *Tschechisch-Mährische Außenstelle des Rasse-*
und Siedlungshauptamts der SS, 1941–1945.....157

Pavel KREISINGER: *Jindřich Nermut' (1917–1990). Sein Lebensweg: Bauer*
und Abgeordneter. Exilbürger und „Australier“ nach dem Februarumsturz.....221

Adam HAVLÍK: *Led Zeppelin sammelten alle. Musikbörsen*
in der Tschechoslowakei in den 70er und 80er Jahre des 20. Jahrhunderts.....255

MATERIALEN

Jindřich DEJMEK: <i>Zur unmittelbaren Reaktion der tschechoslowakischen Diplomatie auf die sowjetische Besetzung im August 1968 (einige Anmerkungen und unveröffentlichte Dokumente)</i>	283

CHRONIK

<i>Bedeutendes Lebensjubiläum von Prof. PhDr. Miloš Trapl, CSc.</i> (Lukáš F. Peluněk).....	307
<i>„Umsiedeln und Aushungern der Bevölkerung – Syndrom der modernen Geschichte“</i> (Emil Voráček).....	313
<i>Retribution – Gerechtigkeit oder Vergeltung? Rückblick auf das wissenschaftliche Seminar Malá Skála 2015</i> (Blanka Jedličková).....	319

REZENSIONEN

Detlef BRANDES, <i>Germanizovat a vysídlit: nacistická národnostní politika v českých zemích</i> , Praha, Prostor 2015, 357 s. ISBN 978-80-7260-310-7. (Martin Dolejský).....	323
Jaroslava ROGULOVÁ, <i>Slovenská národná strana 1918–1938</i> , Bratislava, Kalligram 2013, 348 s. ISBN 978-80-8101-662-2. (Marek Šmíd).....	325
Tomáš ČERNÁK, <i>Husák: Mladé roky Gustáva Husáka 1913–1939</i> , Bratislava, Marenčin PT 2015, 252 s. 978-80-89218-525-4. (Alexander Čemez).....	329

CONTENTS

<i>Josef Harna (5 July 1939 Radslavice – 27 June 2015 Prague)</i> (Editor's Office and Academic Council of the Journal Modern History).....	2

<i>Bibliography of Josef Harn 2010–2015</i> (Compiled by Kristina Rexová).....	4

STUDIES

Ladislav FUTTERA: <i>Czech society and the railways in the 19th century</i>	11

Aleš SKŘIVAN, st. – Aleš SKŘIVAN, ml.: <i>Financial Battle for Beijing. The Great Powers and Loans to China 1895–1898</i>	35

Pavel KLADIWA: <i>Nationality statistics in the Bohemian lands 1880–1921 – factors, results and problems in their interpretation</i>	61

Jaroslav VALKOUN: <i>Constitutional status of dominions within the British Empire and their interests at the Paris Peace Conference (January – June 1919)</i>	83

Vojtěch KESSLER – Martin KLEMENT: <i>The German Gymnastic Association recollections of 4 March 1919</i>	105

Tereza KRČEK: <i>The Consumption of Cocoa, Coffee, Tea and Chocolate in the Interwar Period in Czechoslovakia</i>	135

René NOVOTNÝ: <i>The Bohemia & Moravia branch of the SS Race and Settlement Main Office, 1941–1945</i>	157

Pavel KREISINGER: <i>Jindřich Nermut' (1917–1990). The Life and Fate of a farmer, Member of Parliament, post-coup exile and 'Australian'</i>	221

Adam HAVLÍK: <i>All seeking Zeppelin. Music markets in Czechoslovakia in the 1970s and 1980s</i>	255

MATERIALS

Jindřich DEJMEK: <i>On the immediate response of Czechoslovak diplomacy to the Soviet occupation in August 1968 (a few comments and unpublished documents)</i>	283

CHRONICLE

<i>Birthday celebrations for Prof. PhDr. Miloš Trapl, CSc.</i> (Lukáš F. Peluněk).....	307
<i>'Resettlement and Extermination of the Population – a Syndrome of Modern History'</i> (Emil Voráček).....	313
<i>Retribution – justice, or retaliation? Looking back at the Malá Skála 2015 science seminar</i> (Blanka Jedličková).....	319

REVIEWS

Detlef BRANDES, <i>Germanizovat a vysídlit: nacistická národnostní politika v českých zemích</i> , Praha, Prostor 2015, 357 s. ISBN 978-80-7260-310-7. (Martin Dolejský).....	323
Jaroslava ROGULOVÁ, <i>Slovenská národná strana 1918–1938</i> , Bratislava, Kalligram 2013, 348 s. ISBN 978-80-8101-662-2. (Marek Šmíd).....	325
Tomáš ČERNÁK, <i>Husák: Mladé roky Gustáva Husáka 1913–1939</i> , Bratislava, Marenčin PT 2015, 252 s. 978-80-89218-525-4. (Alexander Čemez).....	329

Autoři

Ladislav Futtera
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc., st.
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Prof. PhDr. Ing. Aleš Skřivan, Ph.D., ml.
Vysoká škola ekonomická
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D.
Filozofická fakulta, Ostravská univerzita
Ostrava, Česká republika

PhDr. Jaroslav Valkoun, Ph.D.
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Mgr. Vojtěch Kessler, Ph.D.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Mgr. Martin Klement
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

Ing. Tereza Krček
Vysoká škola ekonomická
Praha, Česká republika

PhDr. René Novotný
Filozofická fakulta, Univerzita Pardubice
Pardubice, Česká republika

PhDr. Pavel Kreisinger
Filozofická fakulta, Univerzita Palackého
Olomouc, Česká republika

Mgr. Adam Havlík
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

PhDr. Jindřich Dejmek, DSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

První číslo časopisu Moderní dějiny v roce 2014 zahajuje esej **Petra Prokše** *100. výročí vypuknutí „První světové války“* se základní bibliografií k uvedenému tématu. Následují studie: **Pavel Kladiwa** *Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880–1914*, která pojednává o právních základech a praktických postupech pro úřední registraci národnosti obyvatelstva v Předlitavsku. **Josef Tomeš** *Česká strana státoprávně pokroková v předvečer první světové války na jaře 1914* osvětluje ideové, politické a programové zásady českých státoprávních radikálů s uvedením jejich Manifestu z května 1914. **Petr Prokš** *Rumunsko na rozcestí. Mezinárodní příčiny přechodu Rumunska na stranu dohody za „Velké války“ (červenec 1914 – srpen 1916)* se zabývá problematikou mezinárodního postavení a válečné diplomacie Rumunska v souvislosti s vývojem válečné situace na Balkáně. **Ferdinand Vrábel** *Občianska vojna na Urale a československé vojsko v Rusku – nové ruské pohľady a hodnotenia* seznamuje s nejnovějšími výsledky bádání ruské historiografie o československých legionářích v Rusku. **Marek Růžička** *Spor (nejen) o invalidovnu za první ČSR (1918–1938)* se věnuje otázce péče o válečné invalidy v souvislosti s celkovou sociální politikou meziválečného Československa. **Michal Hrib – Josef Harna** *Lesy a lesní politika v zákonech k první pozemkové reformě v meziválečném Československu* přináší nové pohledy na celkový proces pozemkové reformy z hlediska lesních majetků. **Blanka Jedličková** *Z republiky do protektorátu. Přehled a charakteristika dosavadní produkce k postavení ženy ve společnosti na sklonku první republiky a v protektorátu* hodnotí dosavadní výsledky výzkumu uvedené problematiky v české historiografii. **Peter Švík** *K činnosti a aktivitám Stredo- a východoevropského výboru při Európskom hnutí v rokoch 1948–1953* pojednává o mezinárodních souvislostech „třetího“ (protikomunistického) odboje československé emigrace na Západě. **Radmila Švaříčková Slabáková** *Narativní vzorce ve vyprávěních šlechty z Čech a Moravy o druhé světové válce* se věnuje deníkům a osobním písemnostem šlechty jako historickému prameni. **Roman Holec** *Pamät' šľachty na Slovensku vo vzťahu k totalitným režimom 20. storičia na príklade rodu Csáky* osvětluje na konkrétním případě jednoho šlechtického rodu postoje šlechty k nacistickému a komunistickému režimu. **Dita Jelínková** *Politika a každodennost v paměti šlechtičny. Reflexe „světem otřásajících událostí“ v egodokumentech Marie Theresie Kálnoky* pojednává o názorech, životních hodnotách a politických postojích uvedené šlechtičny na základě jejích osobních písemností. **Robert Kvaček** *Závěrečné slovo. Shrnutí průběhu a výsledků vědecké konference „Okupací nezlomení“. K 75. výročí 15. března 1939* uvádí zmíněný proslav našeho předního odborníka pro moderní dějiny na vědecké konferenci v Senátu Parlamentu České republiky. V oddílu Materiály je zařazena dokumentární studie **Jan Kuklík – Jan Němeček** *Britové a atentát na Reinharda Heydricha*, která přináší nové pohledy a dokumenty na mezinárodní souvislosti této významné akce protinacistické rezistence v Evropě. Číslo tradičně uzavírají informační oddíly *Kronika* a *Recenze*.

Druhé číslo časopisu Moderní dějiny v roce 2014 zahajuje studie **Ondřeje Táborského** „*Osoba čestná“ aneb zrod politické kultury českého maloměsta* se zaměřením na politické poměry, volební agitaci a společenskou strukturu českého maloměsta v posledních desetiletích existence habsburské monarchie na příkladu města Pardubice. Následuje studie **Milana Hlavačky** *Cesta na výsluní. Emancipace české technické inteligence na přelomu 19. a 20. století*, která osvětluje proces profesního a společenského vzestupu příslušníků technických oborů v souvislosti s rozvojem moderní pražské infrastruktury. Navazující studie **Josefa Harny** *Slovakofilství českých „realistů“ v předvečer světové války* pojednává o významu politických aktivit české realistické strany pro vzájemné sblížení českého a slovenského národa jako jednoho ze zdrojů pozdější koncepce společného československého státu. Další studie **Bohuslava Litery** *Vzestup a pád rudého jezdeckta v ruské občanské válce 1918–1920. Případ 1. jízdní armády* popisuje formování a vojenské využití jezdeckých jednotek Rudé armády v občanské válce v Rusku. Druhá část studie **Pavla Kladiwy** *Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v Československu 1918–1938* se zaměřuje na právní normy a praktické postupy pro úřední registraci národnosti obyvatelstva v meziválečném Československu. Potom studie **Sylvy Sklenářové** *Kulturní vztahy mezi Nizozemskem a Československem v letech 1918–1938 z pohledu Společnosti Nizozemsko – Československa* přehledně seznamuje s bohatou škálou kulturních vztahů obou zemí v meziválečném období. **František Emmert** ve svém článku *Právní institut tzv. říšskoněmeckého občanství v expanzivní a rasistické politice nacistického Německa v letech 1939–1945* se zabývá „právními“ normami a praktickým uplatňováním rasistické politiky v expanzivních výbojích nacistického Německa za druhé světové války. Následující studie **Martina Klečackého** *Josef Ježek a Otto Bláha – cesta dvou četnických generálů před Národní soud* seznamuje s osudy dvou vysokých četnických důstojníků v souvislosti se společenskými a politickými zvraty v Československu v důsledku první i druhé světové války. **Drahomír Jančík** a **Tomáš Kalina** v obsáhlé studii „*Náš plán je geniální improvizací.*“ *Formování konceptu československé dvouletky a její rozporné výsledky (1946–1948)* se věnuje otázce přípravy, průběhu a výsledkům hospodářské obnovy Československa po druhé světové válce. **Petr Chalupecký** a **Zdenka Johnson** ve společné studii *Prosazování marxisticko-leninské politické ekonomie do monetárního myšlení v Československu v letech 1945–1955* popisují střetávání tradičních monetárních koncepcí liberální ekonomie z předválečného období s nastupujícími marxistickými přístupy a jejich finanční a měnové důsledky. V oddílu Materiály je zařazena dokumentární studie **Gustava Novotného** *Zvláštní osud archiváře a historika v komunistickém/totalitním Československu. Příběh Antonína Verbíka (1934–1986)*, která seznamuje s životními a profesními osudy významného historika v politických a společenských poměrech komunistického Československa. Číslo tradičně uzavírají informační oddíly *Kronika* a *Recenze*.

MODERNÍ DĚJINY, Roč. 23, 2015, č. 1

Časopis pro dějiny 19. a 20. století.

Vedoucí redaktor: Jan Němeček.

Historický ústav AV ČR, Praha 2015, 320 s.

První časopisu Moderní dějiny v roce 2015 otevírá studie **Lenky Dvořákové** *Šlechtic a revoluce. Pohled hraběte Karla Choitka na revoluční rok 1848*, která přináší deníkové komentáře jednoho z významných šlechticů v českých zemích na domácí a zahraniční události uvedeného revolučního roku. Navazující studie **Marie L. Neudorflové** *Reflexe anglického a amerického ženského hnutí v českých ženských časopisech do roku 1914* na podrobné analýze uvedených periodik osvětluje názory českého ženského hnutí na podobná hnutí v „anglosaském“ světě a přináší komparaci jejich aktivit. Další studie **Josefa Tomeše** *Čeští státoprávní pokrokaři za první světové války* popisuje politické, organizační i publicistické aktivity členů této strany v prvním domácím i zahraničním odboji. Navazující studie **Pavla Marka** *Zápas o vlastnictví kostelů po vzniku Československa* se zabývá velice citlivou otázkou majetkových poměrů mezi tradičními a nové vznikajícími církvemi po první světové válce a svoje závěry shrnuje v podrobných tabulkách. Potom studie **Kristýny Kaucké** *První československá pozemková reforma před Společností národů. Zájmy říšskoněmeckých a maďarských velkostatkářů na základě studia v archivu Společnosti národů* obohacuje pohled na toto tradiční téma z vnějšího hlediska a mezinárodního postavení Československa. Číslo pokračuje studií **Lukáše Novotného** *Cesta ke vstupu německých ministrů do československé vlády v roce 1926. K problému vnímání německého aktivismu v Československu ze strany rakouského vyslanectví v Praze*, která velice složitou otázku německého aktivismu přibližuje z pozice rakouské diplomacie a celkových vztahů Prahy a Vídně. Navazuje studie **Jany Škerlové** *Vztahy k Itálii a Německu jako třetí plochy československo-jugoslávských vztahů v letech 1929-1934*, která pojednává o problémech malodohodového spojení Prahy a Bělehradu v jejich vztazích s Římem a Berlínem. Následná studie **Milana Hlavačky** *Proměny místopisného názvosloví (místních názvů, obcí, ulic, veřejných prostranství měst a pomístních názvů) v českých zemích po roce 1945* popisuje jak se převratné společenské a politické změny po druhé světové válce projevovaly na mnohdy radikálních změnách uvedeného názvosloví. Závěrečná studie **Pavla Žáka** *Pavel VI. a evropská společenství v letech 1963–1978* pojednává o změnách přístupu diplomacie Vatikánu k probíhající integraci západní Evropy. V oddílu Materiály je studie **Ivany Bláhové** a **Daniely Němečkové** *Laický prvek a zákon o zlidovění soudnictví* věnována změnám soudního systému v souvislosti se společenskými a politickými změnami v Československu po druhé světové válce. Číslo uzavírají informační oddíly *Kronika* a *Recenze*.

ISSN 1210-6860